XXXIX. 1957.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

BUDAPEST, 1957

XXXIX. 1957.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

BIBLIOTHECA

BUDAPEST, 1957

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

DIÓSZEGI VILMOS, SÁNDOR ISTVÁN,
SZENDREY ÁKOS, SZOLNOKY LAJOS (szerkesztő),
VARGYAS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

A kiadásért felel a Bibliotheca Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné
Műszaki vezető: Löblin Imre
Műszaki szerkesztő: Csörgő István

Terjedelem: 27 (A/5) ív + 1 tábla Példányszám: 700
Ez a könyv a MNOSZ 5601-51 és 5602-50-Á szabványok szerint készült

43112/58 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Lükő Gábor: A magyar népdalszövegek régi stílusa 5
Andrásfalvy Bertalan: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai 49
Vincze István: Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok 71
Kresz Mária: A gyermekek és fiatalok viselete a kalotaszegi Nyárszón 103
H. Kerecsényi Edit: Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén az elmúlt kilencven év alatt 123
Dajaszászyné, Dietz Vilma: A tardi fonalas munkák „kosutbankós" motívuma 149
Sándor István: Xántus János amerikai néprajzi tanulmányai 159
Diószegi Vilmos: A nanajok (goldok) hármas fokozatú amulettjei 183
Csalog József: A szentesi református temetők gombosfái 203
Morvay Péter: A Jász-Kunság XVIII. századi táncéletéből 211
Schram Ferenc: A „Népdalok és Mondák" forrásaihoz 225
Ujváry Zoltán: A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken 231
Szabadfalvi József: A viaszfeldolgozás és gyertyamártás ismeretéhez 245
Boross Marietta: A csányi dinnyetermesztés eszközei 257
Bakó Ferenc: Hevesmegyei adatok a dohányzás történetéhez 273
Tárgybemutatások
Sz. Morvay Judit: Korc nélküli pendely Nagybalogról 279
K. Csilléry Klára: Új emberábrázolásos ácsolt láda a Néprajzi Múzeumban 283
Hofer Tamás: „Csúsztató" Nógrádról 291
Barabás Jenő: Kazalfedő gereblye Göcsejből 295
Szendrey Ákos: Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1956. évi működésében 299
Bodrogi Tibor: Néger-Afrika népei. A Néprajzi Múzeum kiállítása 307

СОДЕРЖАНИЕ

Люкё, Г.: Старый стил в текстах венгерских народных песен 5
Андрашфалви, Б.: Красное вино в Венгрии. Балканские связи венгерского виноградарства 49
Винцэ, И.: Венгерские ножи для обрезки винограда 71
Крес, М.: Одежда детей и юношей в с. Ньярсо в области Калотасэг 103
Керечени, Э.: Развитие головного убора женщин в с. Кишкомаром и его окрестностях за последние 90 лет 123
Диц, В.: Текстильные изделия в с. Тард с мотивом, заимствованным с Кошутских банкнотов 149
Шандор, И.: Этнографические этюды Я. Ксантуса в Америке 159
Диосеги, В.: Трехстепенные амулеты нанайцев (гольдов) 183
Чалог, И.: Нагробные деревянные памятники с шарикообразной накладкой на реформатском кладбище в г. Сэнтэш 203
Морваи, П.: Из танцев области Яс-Куншага в XVIII. столетии 211
Шрам, Ф.: К вопросу об источниках «Народных песен и сказок» 225

Уйвари, З.: Роль дикорастущих растений в питании населения, проживающего в горном районе комитата Абауй-Земплен 231
Сабадфальви, И.: К вопросу об обработке воска и изготовления свечей 245
Борош, М.: Инструменты бахчеводства в с. Чань 257
Бако, Ф.: Данные из ком. Гевеш, относящиеся к истории курения 273
Описание объектов
Морваи, Ю.: Нижняя юбка без завязок из с. Надьбалог 279
Чиллери, К.: Недавно приобретенный сундук в Этнографическом Музее ... 283
Гофер, Т.: Аншпуг с вилкообразным концом из с. Ноград 291
Барабаш, Е.: Гёчейские грабли для укладки скирд 295
Сендреи, А.: Отчет о работах Этнографического Музея в 1956-ом году 299
Бодроги, Т.: Народы негритянской Африки. Выставка Этнографического Музея .. 307

INHALTSVERZEICHNIS

Lükő, G.: Der ältere Styl unserer Volksliedertexte 5
Andrásfalvy, B.: Der Rotwein in Ungarn. Balkanische Beziehungen des ungarischen Weinbaus 49
Vincze, I.: Die ungarischen Rebmesser und Schnittarten 71
Kresz, M.: Die Tracht der Kinder und jugendlichen im Dorfe Nyárszó des Gebietes von Kalotaszeg 103
Kerecsényi, E.: Die Entwicklung der weiblichen Kopfbedeckung in Kiskomárom und Umgebung während der letzten 90 Jahre 123
Dietz, V.: Das „kosutbankos" Motiv in den Textilien der Gemeinde Tard 149
Sándor, I.: Die ethnographischen Forschungen von János Xántus in Amerika 159
Diószegi, V.: Die dreistufigen Amuletten der Nanajen (Gold) 183
Csalog, J.: Weiterleben der türkischen Grabsteine in den hölzernen Grabmalen (sog. „Kopfhölzern") von Szentes 203
Morvay, P.: Aus dem Tanzleben der „Jász-Kunság" im XVIII. Jahrhundert 211
Schram, F.: Zu den Quellen der „Volkslieder und Sagen" 225
Ujváry, Z.: Die Rolle der im Bergland Abauj-Zemplén wild wachsenden Pflanzen in der Ernährung der Bevölkerung 231
Szabadfalvi, J.: Zur Kenntnis der Wachsbearbeitung und des Kerzenziehens 245
Boross, M.: Die Geräte des Melonenanbaus in Csány 257
Bakó, F.: Angaben zur Geschichte des Tabakrauchens im Komitate Heves 273
Sachbesprechungen
Morvay, J.: Ein schlupfloser Unterrock aus Nagybalog 279
Csilléry K.: Eine neue Truhe mit Spundwerkkonstruktion und Menschendarstellung im Ethnographischen Museum in Budapest 283
Hofer, T.: Die Gabelschleife („Csusztató"), ein Transportgerät aus Nógrád 291
Barabás, J.: Ein Feimrechen aus Göcsej 295
Szendrey, Á.: Bericht über die Tätigkeit des Ethnographischen Museums im Jahre 1956. 299
Bodrogi, T.: Die Völkerschaften in Neger-Afrika. Ausstellung im Ethnographischen Museum 307

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ
XXXIX. 1957.

A magyar népdalszövegek régi stílusa

Kodály Zoltánnak

1.

Negyven esztendeje, hogy Kodály Zoltán felfedezte és ismertette a magyar népi dallamok régi stílusának alapvonását, a pentatóniát.[1] Néhány évvel később Bartók Béla a régi stílus többi jegyeit is kimutatta, *A magyar népdal* című monográfiájában.[2] Íme, alig másfél évtized intenzív gyűjtő és kutató munkájának eredménye. Két művész és pedagógus munkája, akik csak „mellékesen", ráérő idejükben foglalkoztak a folklórral.

A népdalok szövegeit jó százötven éve gyűjtjük már, mégis teljesen zavaros a kép, melyet róla alkottunk. *A Magyarság Néprajza* című nagy kézikönyvben Solymossy Sándor foglalta össze a kutatás eddigi eredményeit, de feltűnően tartózkodó álláspontra helyezkedett népdalszövegeink régi stílusát illetőleg.[3] Igaz, hogy maga nem folytatott előtanulmányokat e téren (munkásságát teljesen a népmese és népballada kutatására korlátozta), s mások is csak futólag érintették a népi lírát, legfeljebb néhány szórványos megfigyeléssel vagy ötlettel gazdagítva tudományunkat.[4] Tájékozatlanságunkat mégis azzal menti Solymossy is,[5] meg bírálója Honti János is,[6] hogy a népdalok szövegei sokkal változékonyabbak, mint a dallamok, ezért a szövegeket a dallamtól függetlenül tanulmányozni nem lehet és nem is szabad. Mondanom sem kell talán, hogy Solymossy bírálója szintén más területtel foglalkozott és sem a népi lírát, sem a népzenét soha sem tanulmányozta. A magyar zenefolklór-kutatás váratlan eredményei elbűvölték őket, s így nem vették észre azokat a lényeges különbségeket, melyek a kétféle eredményhez vezettek. Egyik oldalon ott állott a legnagyobb fokú lelkesültség, az abból kiinduló nagyarányú tudományos munka és az elvégzéséhez szükséges intellektus. Ez hozta létre rövid 10 év alatt azt a 18 000 dallamból álló gyűjteményt, azt a tudományos felkészültséget és azt a

[1] *Kodály Z.:* Ötfokú hangsor a magyar népzenében. — Zenei Szemle. I. Temesvár, 1917.

[2] *Bartók B.:* A magyar népdal, Bp. 1924. XXXIV. 1. A kézirat 1921-ben elkészült már, de nem talált kiadót, míg a szerző maga nem vállalta a nyomdaköltségek nagyrészét.

[3] *Solymossy Sándor:* A nép lírája. Népdal. 22—84. l. — A Magyarság Néprajza III. k., Bp. (1936).

[4] Legbehatóbban *Imre Sándor* és *Vikár Béla* foglalkoztak e témával. Előbbi az Erdélyi Múzeum 1889. és 1891. évfolyamaiban, utóbbi a Magyar Nyelvőr 1901. évf. és a Remekírók Képes Könyvtára 43. k. (A magyar népköltés remekei c. antológia) bevezetésében.

[5] *Solymossy:* i. m. 61, 62.

[6] *Honti János:* Új kézikönyv a magyar népköltésről. — Népünk és Nyelvünk 8. (1936), 93.

filológiai munkát, mely a magyar zenefolklórt a világérdeklődés előterébe helyezte. A másik oldalon már jellemeztem a helyzetet.

Pedig a kezdet itt is biztató volt. Milyen lelkesülten ír még Csokonai Vitéz Mihály az Anákreoni dalokra tett „*Jegyzések és értekezések*" során.[7] „Magyarjaim! Literátorok! ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scytha pusztáiban, . . . hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, amelyeket az olvasott és utazott uracskák társaságában hasztalan keresnétek." Első népdalgyűjtőink legnagyobb költőink: Csokonai és Petőfi voltak. De a magyar betegségek: a tüdővész és a szurony, időnek előtte elpusztították mindkettőjüket, s az utánuk bánkódó Arany János e tekintetben is szkeptikusan nyilatkozik.[8] „Mi csak hírét halljuk a daloknak, melyek egykor Attila és Árpád, Endre és Mátyás asztalánál zenghettek, anélkül, hogy azokból egy árva betűt felmutatni, egy árva hangot utánzöngeni bírnánk. Ami fönnmaradt, az már, alig némely kivétellel, iskolázott emberek műve, akik a nép kerekded kompozícióját laza terpedtséggel, naívságát tudákos reflexióval váltották föl: a szép helyett sívár igazra, gyönyörködtető helyett tanulságosra törekedvén."

Arany pesszimizmusa többé-kevésbé jogosult volt — a maga idejében. Első népdalgyűjtőink (nem beszélve Csokonairól és Petőfiről, kiknek kéziratos feljegyzései elpusztultak) bizony nagyon selejtes anyagot hagytak hátra. Gyűjtőink nagyrésze, sajnos, ma sem válogatja meg informátorait a művészi előadás szempontjából, hanem mindenkitől, mindent lejegyez, aki és ami elébe kerül, ha csak fizikai akadályai nincsenek (rossz fül, vagy beszédhiba). Pedig a nép fiai közt is vannak műértők és műélvezők, előadó és alkotó művészek, de (esztétikai értelemben veendő) süketek és vakok is. Ez utóbbiak könnyebben rávehetők a közismert szövegek elrecitálására, mert náluk ez nem okoz belső emóciót. E nélkül pedig üres lárva minden művészi forma.[9] Nem csoda hát, hogy irodalmi igényű gyűjtőink és szakértőink, mint Kriza és Erdélyi, nem állták meg, hogy — legjobb tudásuk szerint — meg ne „fejeljék" ezeket a gyengébb darabokat. Természetesen saját ízlésüknek megfelelően javították ki a hibákat, az pedig nagyon távol állott az igazi népköltészettől, melyet nem is ismertek. De ha a dalok nagyrészét változatlanul közölték is, gyűjtő és szerkesztő munkájuk

[7] *Csokonai Vitéz Mihály* összes művei. Harsányi—Gulyás kiad. (Bp. 1922) Genius, I/1. kötet, 198—199.

[8] *Arany János:* A magyar nemzeti versidomról. — Prózai dolgozatok 2. kiad., Bp. 1884. 273.

[9] Az előadó és variáló-művészet ars poeticáját *Ady Endre* írta meg „Száz hűségű hűség" című versében, mely saját költészetének is legmélyebb és legalaposabb lélektani és esztétikai elemzése. Ady itt színésznek, tehát reprodukáló, előadó-művésznek mutatja be önmagát, aki verseiben, költői képeiben és műformáiban folyton szerepet, maszkot és ruhát cserél s a díszleteket változtatja, mert mindig azzal a meggyőződéssel teszi, hogy most találta meg saját lelkének (alaktalan belső világának, érzelmeinek és vágyainak) igazi formáját, most fedezi fel és mondja el az emberi élet eddig nem is sejtett nagy titkait. Ez a vágy és reménység él a nép művészi hajlamú fiaiban is (ha kevésbé tudatosan is) és ez motiválja a dalok és egyéb műformák folytonos változtatását, nem pedig a feledékenység és a pongyolaság, melyek talán még sem tekinthetők esztétikai értékek forrásainak.

közben a saját ízlésüknek megfelelő darabokat részesítették előnyben. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy Bartók és Kodály majd száz évvel később jobb és archaikusabb verses anyagot gyűjtöttek, mint elődeik.[10]

Az új népzenei gyűjtés hasonlíthatatlanul szebb, művészibb versekkel ajándékozott meg bennünket, mint a kizárólag költői anyagot kereső régi szöveggyűjtés. Ezért volt igaza Honti Jánosnak — ha nem is éppen úgy, ahogy ő gondolta — abban, hogy a népdalszövegek csak a dallamokkal együtt tanulmányozhatók. Nem volt igaza abban, hogy a népdalszövegek verstani problémái nem függetleníthetők a tanulmányozás során a dalok zenei formájától, de helyes volt a kijelentése mögött rejtőző meggyőződés, hogy a művészileg tökéletes versformát is csak az ihletett, átérzett, élményszerű előadás biztosítja, az élmény pedig (a hagyomány folytán) az énekes előadáshoz van kötve. Ez a belső átélés indokolja a dalok állandó variációját, a dallam és a szöveg folytonos változtatását, minden előadás (éneklés) alkalmával.

Az elmondottakból az is nyilvánvalóvá vált, hogy ha Arany szkepticizmusa indokolható is egy- és mással a maga idejében, a miénk semmivel sem menthető ma. Nekünk kiváló folkloristák által gyűjtött, dallamokkal együtt lejegyzett, technikai eljárásokkal rögzített dalok ezrei állnak rendelkezésünkre. Az anyag nagyrésze ugyan ma is kéziratban hever és csak Budapesten használható, mégis mi vidékiek is hozzájutunk már néhány száz dallamhoz különböző publikációkban. — Összehasonlításra alkalmas anyag is van bőven. Kutatóink több mint száz éve gyűjtik a keleti rokonnépek költészetének termékeit, Bartók Béla pedig nagy tömeg román és szlovák dalt gyűjtött össze dallamával együtt.

A szomszéd népek idegen eredetű zenei anyagának összehasonlítása is nagyon termékenynek bizonyult Bartók kutatásai során. Bartók nyugodtan kimondhatta *A magyar népdal* című monográfiájában, hogy a magyar népzene pentanton dallamai a legeredetibb magyar alkotások, mert a szomszédos népeknél csak hellyel-közzel találni ilyen dallamokat, a magyarságnál viszont általánosak.[11] Ugyanilyen biztonsággal mondta ki 1928-ban a prágai nemzetközi folklór-kongresszuson, hogy a szlovák népzene legrégibb típusát a gyetvai valaska dalok képviselik, mert ilyenféle dallamokat a szomszédos idegen népek (magyarok és románok) nem ismernek.[12]

A magyar pentatónia keleti eredetét bizonyította a rokonnyelvet beszélő mári (cseremisz) nép zenéjének rokonsága is, a valaska dallamok ősiségét azonban Bartók még nem tudta mással bizonyítani, mint az említett negatív érvvel.

[10] Folklórgyűjtésünk e neműi hiányosságait már 1856-ban felpanaszolta *Arany János* i. m. 279—280. lapjain: „de halgassa valaki magyar füllel s közvetlen a nép ajkáról példabeszédünket: nem tagadhat meg azoktól némi hangzatosságot, mely a prózától elüt, míg népdalaink ritmusával megegyez... Sajnálni lehet, hogy közmondásaink gyűjtése alkalmával e szempont nem lőn méltatva kellően. Magam számos példabeszédet ismerek, mely a nép ajkán sokkal hangzatosabb alakban jár, mint a gyűjteményekben olvasni." Sajnos azóta sem sokat javult a helyzet. Ha például népmese kiadványokat veszünk elő, sajnálattal látjuk, hogy legjobb gyűjtőink is kötetszámra közölték rossz nyelv- és stílusérzékkel megvert mesemondók selejtes, művészietlen fogalmazványait.

[11] I. m. XXXIV. 1., majd később Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje c. művében. Bp. 1934., 18—19.

[12] Ethn. XL. (1929) 4.

Mégis el kellett fogadnunk Bartók tételét, mert érvényességét semmi sem cáfolta. (Azóta pozitív adatokat is találtam ennek a tételnek a bizonyítására.)[13]

Íme egynéhány olyan módszeres eljárás, melyet a magyar népköltészet kutatásában is jó reménységgel próbálhatunk ki. Ha nem is fűt az a lelkesedés, nem is rendelkezünk olyan munkaerővel és olyan intellektussal, mint nagy mestereink a zenefolklórban, biztasson az a tudat, hogy kitaposott ösvényen, kipróbált úton járunk.

2.

A magyar népdalszövegek régi stílusának felderítésére keleti kutatóink tették meg az első lépéseket. Tudomásom szerint Vámbéry Ármin hívta fel elsőnek a magyar tudós világ figyelmét a magyar és a keleti török népek dalainak feltűnő hasonlóságára.[14] 1863-ban a kazáni és a nogáj-tatárok népköltészetéről írta a következő sorokat: „Általában észre lehet venni e dalokban egy sajátságot, mely sok magyar népdalban is találja hasonmását: azt, hogy az első verspár úgy van szerkesztve, mintha a másodikkal semmi összefüggésben nem állna, vö. az ilyen magyart:

Három alma meg egy fél,
Kérettelek nem jöttél.

Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy ez — az azóta is sokszor idézett — példa, sem a szóbanforgó típust nem képviseli méltóképpen, sem Vámbéry meghatározásának nem felel meg. Ez a két sor csak első fele egy négysoros dalnak, s benne nem az első és második verspár, hanem az első és második verssor tünteti fel az említett viszonyt. A továbbiak megértése céljából nézzünk meg egy valóban jellemző példát (Bartók: A magyar népdal, 166. sz. 3. verse):

1. *Hervad az a fűszál*
Kit a kasza levág,
Hervad az a kislány,
Kit babája elhágy.

Kibéd, Maros-Torda m. Bartók B. gyűjt. 1906.

Itt a két verspárban foglalt két kép között világos az összefüggés. (Ez a gyakoribb eset.) Vegyünk hát egy olyan dalt is, melyben az összefüggés kevésbé világos, sőt egyesek szerint nincs meg. (Kodály Z.: Magyar népzene, 3. kiadás, 22. l.):

2. *Be van Kenderes kerítve,*
Apró szöllővel ültetve.
Fel van paripám nyergelve:
Elmehetek akármerre.

Nagymegyer, Komárom m. Bartók B. gyűjt. 1910.

[13] Az Archangelszk vidéki bylinák és egyes bolgár dalok mixolyd hangneme és záróformulái feltűnően egyeznek a gyetvai szlovák dalokkal. — E tárgyról máshol bővebben készülök értekezni.

[14] Nyelvtud. Közl. 2 : 118.

A szóbanforgó tatáros szövegtípus tehát rövid, egyszakos, négysoros dal, melynek két fele egy-egy önálló képet foglal magában.

Azóta sokan foglalkoztak ezzel a kérdéssel, de senki sem szánta rá magát, hogy alaposan megvizsgálja a magyar és a vele rokonságban álló keleti szövegeket. Imre Sándor ugyanis felfedezte közben, hogy az osztrák Schnaderhüpfel nevű dalok hasonló szerkezetűek és hogy a németeknél már a középkor végén megjelent ez a dalforma.[15] Ugyanő állította párhuzamba dalainkat az olasz stornellák gyakori kezdőképével, a „citrom virágával" is. A magyar tudományos közfelfogásban azóta mindjobban meghonosodott az a tétel, hogy népdalaink kezdőképe a kezdetleges népdalszövegek általános formája világszerte. Megerősítette ezt a véleményt a kiváló német filológus, Meyer Gustaw idevágó tanulmánya,[16] mely Európa és Ázsia majd minden népénél kimutatta hasonló négysoros, egystrófás dalok előfordulását, önálló kezdőképpel (Natureingang). — A német tudománynak olyan tekintélye volt ez időben Magyarországon, hogy irodalomtörténészeink és folkloristáink egyszerűen levették a kérdést a napirendről, csupán a keleti rokon népek ismertetése során említették meg futólag népköltészetünknek ezt az egyező vonását.[17] Solymossy Sándor id. összefoglaló művében, Imre Sándorra hivatkozva, szintén „a népköltés általános sajátságának" tartja a „henye" (összefüggéstelen) kezdősorokat. Munkájának kiforratlanságára és rendszertelenségére jellemző, hogy u. o. az ural-altáji származtatást is lehetségesnek tartja (55. l.), bár néhány lappal előbb már egy általa felállított újabb tétel valószínűségét fejtegette (39. l.). E szerint a kérdéses népdalforma csak a múlt század elején keletkezhetett, mert a népköltési gyűjteményekben csak akkor kezd feltűnni, s azóta mind nagyobb teret hódít. Erdélyi János: *Népdalok és mondák* (1846—48, 3 k.) című gyűjteményében már 30%-át teszi ki az egész anyagnak, az újabb gyűjtésekben pedig 80—85%-ra is felmegy. Solymossy valószínűnek tartja, hogy elterjedése a romanticizmusnak tulajdonítható, mely „akkor szállt le nálunk a néprétegig" a természethez való visszatérés jelszavával. Korábban is lehettek hasonló dalaink, de csak kisebb számban és „bizonyos", hogy akkor még „nem rögződtek típusba", mondja Solymossy, „az ilyen természetű kezdés nem volt kötelező erejű, mint amilyennek újabban találjuk."

A probléma tehát, úgy látszik, kátyúba jutott. A magyar népi líra régi stílusa felől semmi bizonyosat nem tudhatunk. Így volt kénytelen napirendre térni a kérdés felett a magyar irodalomtörténetírás is.[18] Pedig, ha jobban megvizsgáljuk a helyzetet, pánikhangulat volt csupán az egész. (Ez a tömegpszihózis — Le Bon szerint — komoly tudósokon is erőt vehet.) Mert Meyer Gusztáv tanulmánya nem zárta le a kérdést. A jeles tudós inkább bevezetőnek, részlettanulmányok megindítójának szánta művét (id. mű 369. l.). Az osztrák Schnaderhüpfelről megállapította, hogy csak a 18. század közepétől vannak rá adatok

[15] *Imre S:* A népköltészetről és népdalról, Bp. 1900. (Olcsó Könyvtár 1148—1152. sz. 153—158).

[16] Studien über das Schnaderhüpfel. — *G. Meyer:* Essays und Studien zur Sprachgeschichte und Volkskunde. Berlin, 1885, 332—407.

[17] *Kunos Ignác:* Ada-Kálei török népdalok. Bp. 1906. 7. *Bán Aladár* és *Prőhle Vilmos* a Heinrich Gusztáv szerk. Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetében a 175., 178. és 243. lapokon a cseremisz, a vottyák és a török népek népdalainak ismertetése során.

[18] *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931., 6—7.

s eredetileg csak az osztrák Alpesekben volt ismeretes, le a magyar határig. Innen terjedt el a 19. század folyamán a bajor területeken, de Poroszországba hírmondónak is alig jutott belőle (332—335. l.). Felmerül tehát annak a lehetősége, hogy Ausztriában a magyar népköltészet hatása alatt keletkezett ez a német dalforma. Hiszen a török hódoltság korától kezdve négy évszázadon keresztül együtt katonáskodott a magyar és az osztrák legénység nagy része. Ha Balassi Bálint táncát megcsodálta és tetszéssel fogadta a bécsi udvari nép, bizonyára akadtak már ekkor a magyar népdalnak is hívei és kedvelői a németajkú lakosság körében. A határszéli kétnyelvű parasztság, meg a soproni, pozsonyi és bécsi kétnyelvű polgárság is feltehetően mindkét irányban közvetítette a kultúrát, nem is beszélve Mária Terézia magyar generálisairól és testőreiről.

A magyar kultúrtörténetnek egyszer már komolyan le kellene számolnia kisebbségi komplexumával is. Amilyen hamis és káros volt a „kultúrfölény" elmélete a szomszéd kis népekkel szemben, éppen olyan alaptalan és bénító volt a német kultúra egyoldalú magasztalása a sajátunk rovására. Ezt nem a német kultúra, hanem a *Civilizátor* sugalmazta nekünk, akit Madách Imre mindörökre leleplezett ilyen című darabjában. — Ha a magyar tudományos élet megszabadulna ezektől a gátlásaitól, valószínűleg sok lényeges kérdésben más és helyesebb eredményre jutna, mint eddig.

Nézzünk szembe mi is népköltészetünk kísérteteivel, hátha nem is olyan félelmetesek, mint a hírük. Először is állapítsuk meg, hogy az Európaszerte mutatkozó *szórványos* rokonjelenségek nem érdekelnek bennünket. Ezeknek az előfordulása egészen természetes, ha van néhány *gócpont*, melyben uralkodó forma ez a típus. Innen jut el idegen területekre a kultúrának a kereskedelem és a politika által kitaposott ösvényein. Hogy Meyer Gusztáv szórványos adatokat talált például a görögöknél, azt egészen természetesnek kell tartanunk. Hiszen a spanyol népdalnak kedvelt formája ez, már pedig a spanyolok és a görögök — két közeli hajós nép — állandó érintkezésben voltak egymással. — Az inkvizíció elől Görögországba menekült spanyol zsidókról sem szabad megfeledkeznünk. — A spanyol *copla*-k (négysoros dalok) eredete már egészen más jellegű és komoly megfontolást igénylő kérdés, mert a spanyol népi lírában ez a leghasználatosabb dalforma.[19]

A spanyol coplák eredetét e tanulmány keretében nem tudjuk felderíteni, de viszonyát a magunkéhoz mégis jellemeznünk kell, hogy ne zavarjon ott is, ahol nincs rá ok. Először is meg kell állapítanunk, hogy a 4 soros strófa a latin népek népköltészetében ritka kivételként fordul csak elő. A spanyol-portugál területen kívül egyedül Északolaszországban állandósult és vált uralkodóvá. De, bár Schuchardt Hugó[20] ezen az alapon (szórványos francia adatokra hivatkozva) ősinek tartotta a román népek körében, alaposabb megfontolással el kell vetnünk ezt a feltevést.

A neolatin nyelvet beszélő népek között mindenesetre a román a legkonzervatívabb, kultúrája a legarchaikusabb. Népköltészete — még publikálatlan kutatásaim eredményeképpen — szintén nagyon archaikusnak bizonyul. A háromsoros strófa például máig elég gyakori a román lírai dalokban (bár eddig a

[19] *Rouanet, Leo:* Chansons populaires de l'Espagne. Paris, 1896.
[20] *Schuchardt:* Ritornel und Terzine. Halle, 1874, 16.

folkloristák nem vették észre), a négysoros strófa azonban a legritkább kivétel. Már pedig a románság legalább ezer esztendeje együtt él különböző nomád törökökkel és a magyarsággal. Ezeknek a dalai mind négysorosak. Ha a románoknak lettek volna 4 soros, tatáros dalai, ebben a környezetben semmiképpen sem vesztek volna el. Kipusztulásukat a szláv környezet hatásával magyarázhattuk volna eddig, abban a tudatban ti., hogy a román daloknak sincs strófikus szerkezetük, éppen úgy, mint a keleti és déli szlávoknak. De ez a vélemény tarthatatlan. A román népdal teljesen neolatin jellegű, ismeri a francia strófa nélküli monorime-formát is (ez sem azonosítható a szláv rímtelen verssel), de ismeri a spanyol solear-ok és az olasz terzinák *axa* rímes strófájának megfelelő *aaa* rímű strófákat, ismeri és gyakran használja a páros rímeket, sőt ezeken belül az olaszoknál és a portugál trubadúrköltészetben is igen gyakori ripresákat (ismétlések szó és rímjátékkal). Rímtelen verset ritka kivételképpen is alig találunk a románoknál. Szláv hatás a román versek ritmusában sem fedezhető fel. A szlávok különböző hosszúságú komplikált sorfajaiból a románok egyet sem vettek át, sőt a román folklórban általános 8 szótagos szövegek között sem találjuk meg a szomszédos szláv népek kedvelt 3—2—3-as ütemezését. Kimondhatjuk tehát, hogy a román népköltészet azt bizonyítja: a 4 soros olasz és spanyol dalforma nem lehet régi, eredeti formája a neolatin népköltészetnek.

A spanyol és portugál négysoros dalokat valószínűleg a maláji *pantun*-ból származtathatjuk. Ez utóbbiról alább még lesz szó. Itt csak annyit, hogy a tatáros magyar versforma általános a malájoknál is. (Ezt irodalomtudományunk hibásan, egy néven emlegette a *Bor vitéz* c. Arany ballada mintájául szolgáló másik maláji versformával, mely több strófát láncszerűen fűz egybe a sorok szabályos ismétléseivel. Máig sem tisztázta senki, melyik versformát illeti meg jogosan a pantun név.) A portugálok korán gyarmatosították a „Fűszer-szigetek"-et és élénk kulturális kapcsolatokat fejlesztettek ki a szintén magas műveltségű malájokkal. Ennek bizonysága az a XVII. század végi két nyelvű, maláji és portugál kézirat, mely sok népdalszöveget is mindkét nyelven megőrzött. Ezek a dalok is a minket érdeklő formában jelentkeznek. Schuchardt Hugó pantun-nak nevezi őket.[21] A maláji kultúra azonban sokkal erősebb és hosszabb ideig tartó kínai kultúrhatás alatt állott, semhogy ezt a Si-kingben már lépten nyomon megtalálható dalformát a portugáloktól származtathatnánk keleten.

Természetesen ezirányban is alapos részletkutatásokra lesz még szükség. Nagy vonásokkal így körvonalazhatjuk ezt a problémát és a kör ezzel be is zárult, mert a török—tatár népköltészet is Kínából — részben talán perzsa közvetítéssel — kapta meg ezt a műformát. De erről majd alább. Most térjünk vissza az olaszokhoz. A fenti tanulságok alapján kimondhatjuk, hogy az északolaszországi 4 soros dalok valószínűleg egykorúak az osztrák Schnaderhüpfellel és szintén magyar eredetűek. A 18. és 19. században Északolaszország osztrák kézen volt. Az olasz tartományok császári helyőrségét részben magyar legénységgel erősítették meg. (Ennek emléke többek közt a *Hári János* c. Kodály operából közismertté vált népdalunk: „*Nagyabonyban csak két torony látszik, De Majlandban harminckettő látszik . . .*")

[21] Sitzungsber. der k. Akad. d. Wissenschaften. Philol.-Hist. Classe. Wien, CXXII. (1890) 17.

Itt vagyunk hát megint a Schnaderhüpfelnél. Ennek szűkebb osztrák-alpesi jellegét, mint említettem, Meyer Gusztáv állapította meg. A tatár versforma másik európai gócpontja tehát magyar nyelvterületen, a magyar népköltészetben található meg. A magyarságtól vették át a szlovákok is, viszont teljesen elzárkóztak előle a déli szlávok és a románok. És búcsúzóul vessünk még egy pillantást nyugatra. A 4 soros versszak nem is olyan gyakori még a tatáros formák hordozóinak körében sem, mint azt egyes kutatók vélték. Két típus keveredett itt, két különböző irányú „irodalmi" áramlat találkozása folytán. Egyik a már tárgyalt tatár vagy maláji (valóban 4 soros) forma, másik a nyugati latin népek közismert hosszú verssora, mely rendszerint nem alkot strófát, hanem ugyanazt a rímet ismétli számtalanszor, viszont cezuráit is gyakran rímelteti egymással. Fő jellegzetessége, hogy a cezúrája mindig ellenkező ritmusban csendül, mint a sor vége. Ha az egyik hangsúlyos szótagon végződik, a másik föltétlenül hangsúlytalan szótagon fejezi be. (Hím és nőnemű rímek váltakozása.) Különböző szótagszámú sorok tartoznak ebbe a típusba az olaszoknál és franciáknál, de a spanyol coplák között is több különböző sorfajt találunk. Meyer Gusztáv id. művében közölt példák is részben valóban 4 sorosak, ezeknek mind a négy sora 8 szótagos, de találunk szép számmal 8 + 7-est, 7 + 8-ast, 9 + 7-est, 7 + 5-öst stb. Íme egy portugál példa Maas, W. H. J. gyüjteményéből (Völkische Poesie u. moderne Lyrik Portugals, 1925, 90. sz.:)

3. Pelo céu vai uma *nú*vem, | todos dizem, — bem a *vi*.
Todos falam e mur*mu*ram, | ninquem olha para *si*.

Megyen az égen egy felhő, | mind azt mondja,— jól van na!
Engem bámul, rólam suttog,— | tükör elé állhatna.

Mint látjuk, a cezurák nőnemű, a sorvégek hímnemű hangsúllyal végződnek. Az olasz „négysorosok" közt is sok az ilyen kakukfióka. Az alábbi példa az osztrák—velencei határról, Friaulból származik (Levi: Fiorita, 339.) A közlőtől eltérőleg ezt is két sorba írom:

4. Bene*dett* chell vuoli *ne*ri, | bene*dett* chell chiavel *scur*,
Se-anchie *foss* jo sott la *tie*re | mi pa*ress* di salta *fur*.

(Áldassék a fekete szem | áldassék a homályos kápolna,
Még ha a földalatt lennék is | úgy érzem, hogy kiugranék.)

De Északolaszországban is sok a valódi négysoros, izometrikus és izoritmikus szöveg. Ezek nagyobbára páros ríműek, de ezek sem mind tartoznak a tatáros stílus képviselői közé, mert sok köztük a neolatin ripresás vers. Ezekről majd a román népköltészet régi stílusának ismertetése kapcsán szeretnék bővebben megemlékezni, azért itt csak megemlítem őket.

Bizonyosan feltűnt már olvasóimnak is a sorfaj rokonsága a magyar kanásztáncok ritmusával. Valóban, magyar területen, a magyar népköltészetben is történt egy ilyenféle kereszteződés. Nyolc szótagos tatáros dalaink nem egy esetben átalakultak 2 soros kolomejka-ritmusú (8 + 7 szótagos) szöveggé. Íme a tatáros forma:

5. *Én ültettem a rózsafát,*
Más köti hozzá a lovát.
Én szerettem szőkét-barnát,
Más éli vele világát.

Szeghalom, 1954. *Nagy Lajos 99. é. Saját gyűjt.*

Ennek kanásztánc ritmusú újabb formája :

6. *Én ültettem a rózsafát,* | *más szedi le virágát,*
Az én kedves kisangyalom | *mással éli világát.*

Gyulavári, 1950 k. Nagy Gusztáv gyűjt.

Ezt a kérdést a közeljövőben bővebben lesz alkalmam fejtegetni az ukrán kolomejka szövegekkel kapcsolatban, azért az érdeklődőket itt is türelemre kell kérnem. A kolomejka is keleti és nyugati versformák találkozásából született meg. Orosz, egyházi latin (lengyel—magyar), magyar és tatár népi, valamint román (neolatin formák) keveredtek benne s alakítottak ki sajátos helyi stílust. Hogy azonban mindezeket világosan láthassuk, alaposan meg kell ismerkednünk az egyes népek régi dalformáival.

A német folkloristák nem különböztették meg a saját népköltészetük területén sem a valódi izoritmikus, tatáros strófákat a latinos, heteroritmikus formáktól. Így aztán nem lehet felhasználni ilyenféle sommás eredményeiket, mint a Schel Ottóé, aki „alapos tanulmányok" után kijelenti, hogy a német népdalnak a négysoros vers a legsűrűbben használatos formája.[22]

A négysoros vers ősiségéhez a német és francia kutatók azért ragaszkodtak annyira, mert feltevésük szerint a szimmetrián alapuló páros szerkesztés a népi vers legősibb formája s a 3 és 5 soros versek nem lehetnek népi eredetűek. Ez bizonyos fokig igaz is, de régi kultúrnépeknél, mint a latin, úgy látszik, olyan korán vulgarizálódtak a műköltészet formái, hogy a neolatin népeknél már ezek képviselik a leggyökeresebb népi verskultúrát.

A német ill. a germán népdal ősi formáinak felkutatására nem vállalkozhatunk. Ezt a nagy és nehéz feladatot (az egyes germán népek anyagának összehasonlításával) majd elvégzi a német tudomány. A magunk részéről csak azzal járulhatunk hozzá az ő munkájuk megkönnyítéséhez, hogy minél pontosabban megfogalmazzuk, mi az, ami nem germán, hanem tatáros (magyar, vagy korábbi hun-avar) emlék, mi a latin és mi a szláv hatás következménye.

És most térjünk vissza Solymossy elméletéhez. Ebben is volt egy kis igazság. A romantika ugyan nem hatolt le a népig és így nem is alakíthatta a dalszövegeket, de annál inkább érvényesült a gyűjtők felfogásában és alakította a gyűjteményeket. Korábban, a klasszicista lírai költészet virágzása idején, inkább az idillikus szövegek iránt érdeklődtek a népdalgyűjtők is, azért ritka náluk a tatáros forma. A romantika viszont kedvelte a rapszódikus, összefüggés nélküli, töredékes szövegeket, s azokat részesítette előnyben. A balladai homálynak nagy irodalma van nálunk, de a lírai szövegek kiválasztásában is érvényesült

[22] *Schell, Otto :* Das Volkslied. Leipzig, 1908. 83.

ez az irányzat. Így jutott levegőhöz, azaz nyomdafestékhez a magyar népi líra addig mellőzött tatáros stílusa és ez vezette félre Solymossyt.

A magyar tudomány feladata ennek a stílusnak a pontos meghatározása és az európai folklórban való meghonosodásának kinyomozása. Ez nagymértékben hozzá fog járulni annak a sokrétű, bonyolult kérdéskomplexumnak a megoldásához, amit az európai népköltészet tartogat számunkra.

3.

A tatáros dalformában olyan lényeges stílusjegy van birtokunkban, mint zenei szempontból a pentatónia. A pentatóniát is megpróbálták egyesek nagyképűen elutasítani. Mindegy volt, hogyan, csak szabaduljanak tőle. Egyszer „oláh"-osnak nyilvánították, máskor egyetemességére, mindenütt jelenvaló primitív voltára apelláltak. Zenefolklór tudományunk megalapítói azonban könnyűszerrel visszaverték a támadást: a magyar zene régi stílusának nem egyetlen ismertető jegye a pentatónia. Több más sajátsága is van, amelyek elkülönítik a más pentaton zenéktől.[23] A mi feladatunk is az, hogy megvizsgáljuk, vannak-e más közös jegyei is a magyar és a keleti (török, tatár, kínai) dalformának. Annak a néhány száz versnek az áttanulmányozása, amelyhez eddig hozzájutottam, azt mutatja, hogy vannak.

Vizsgáljunk meg közelebbről néhány ilyen dalt és állapítsuk meg jellemző sajátságait. Íme egy országosan ismert, z új zenés gyűjtésben is gyakran szereplő kis dalunk, úgy, ahogy Péczely Attila Sándorfalván, Csongrád megyében feljegyezte 1930 táján:

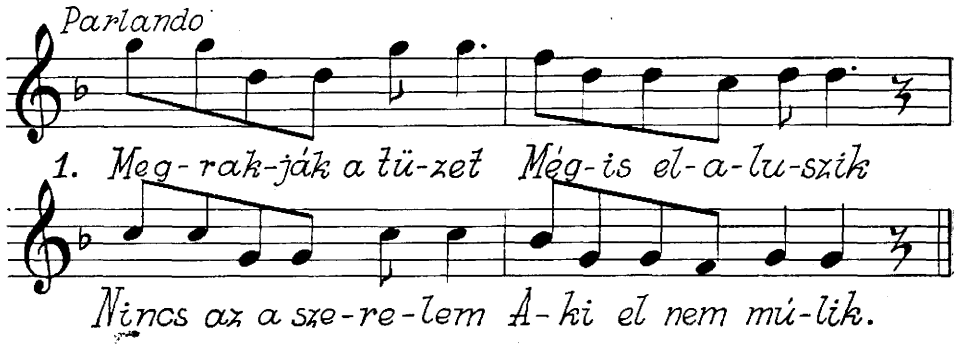

Rakd meg, babám, rakd meg
Lobogó tüzedet,
Had' melegítsem meg
Gyenge kezeimet.

[23] *Kodály Z.:* A magyar népzene. Bp. 1952. (3. kiadás), 23—24. (Idézetben ezentúl: *Kodály*)

1. Először is szögezzük le, hogy dallama a magyar népzene régi stílusának egyik legszebb és legjellemzőbb képviselője. Előadása parlando, hangsora ötfokú, szerkezete kvintváltó, négysoros, sorai izometrikusak.

Maga a szöveg:

2. szintén négysoros,

3. izometrikus, 6-szótagos sorokkal,

4. ismétlések és röfrén nélkül társul dallamával: egy dallamsor = egy szövegsor, egy dallamstrófa = egy szövegstrófa, 4/4 arányban.

5. rímei az 1. strófában: *xaxa*, a másodikban: *abab*.

6. első strófája két képet tár elénk, melyek egymással az analógia viszonyában vannak. Az első képet a fizikai világból vette dalunk, a másodikat a társadalmi életből. A második strófa már egy újabb, h rmadik képet hoz elő, személyes vonatkozásban dolgozva át az első strófában általános érvénnyel felvetett problémákat. Az első két kép összeolvad benne és ezáltal szimbolikus kifejezőerőt nyer. Ha valaki az én kedvemért megrakja a tüzet, az annak a jele, hogy szerelme sem aludt még ki. A „lobogó tűz" egyszerre az értem való lelkes odaadás szimbóluma lesz, „gyenge kezeim" pedig most már nem azért gyengék, mert a fagyban megdermedtek, hanem mert a hála gyengédséget vált ki belőlem.

7. az első strófa a lírai költészetben egészen szokatlan objektivitással, ridegen állapítja meg a tényeket. Szubjektív hangulatot csak a 2. strófa visz a dalba, a megismételt felszólítással, valamint a szép jelzőkkel. Itt már belülről érezzük az előbb még kívülről megállapított törvények érvényességét.

Ennek a dalnak baskír variánsát egy korábbi munkámban összehasonlítottam már a mienkkel. A baskír egy volgamelléki török nép: a honfoglalás előtt szoros kapcsolatban volt a magyarsággal. Népdalaikból Vámbéry Armin közölt egynéhányat a Nyelvtud. Közlemények 17. kötetében. Ott olvashatjuk az eredeti mellett Vámbéry fordításában (331. l.), melyet itt csekély módosítással, rímes formában közlök:

8. *Magas hegyen tüzet gyújtottam*
És lobogott a láng az egész hegyen.
Arcodra jobb felől csókot nyomtam
És bal fele is megrezdült bele.

Turkológusok valószínűleg közelebbi variánsokat is tudnának idézni. A magyar népdalok közt is van nem egy, amelyik közelebb áll ehhez a baskirhoz.[24]

De nézzünk egy másik dalt. Luby Margit közölte Szatmármegyei gyűjtéséből (Ethn. XXXVIII. 262):

9. *Meg kell a búzának érni,*
Hogyha mindig a nap éri.
Meg kell a szívnek repedni,
Ha mindig csak bánat éri.

Szatmári dallamát nem ismerem, de valószínűleg itt is régi stílusú 4 soros dallammal énekelték, mert több helyről előkerültek egészen közeli variánsai

[24] *Lükő G.*: A magyar lélek formái. Bp. 1942, 28.

szép régi dallamokkal.[25] Szövege 8 szótagos sorokból áll, *xaxa* rímeléssel. Egyetlen strófája[26] két egyenlő félre tagolódik, a benne foglalt képek által. Az első kép a növényvilágból, a másik az emberi pszihé világából származik. Itt is feltűnő a külső, objektív állásfoglalás. A többi variánsban a 2. kép személyessé válik ugyan, („Meg kell szívemnek hasadni"), de itt is pusztán a tény megállapítására szorítkozik. Ugyanezt az objektivitást tapasztaljuk a dal csuvas variánsában, mely Mészáros Gyula gyűjteményében jelent meg.[27] Ez eddig a legmeggyőzőbb szövegegyezés a magyar és a keleti rokon dalköltés anyagában: valóban, szóról-szóra egyezik meg a két szöveg. — Ennek ismeretében remélhetőleg irodalomtörténészeink is módosítani fogják véleményüket, mely szerint „még csak egy mondat sem maradt ránk" az írásbeliség előtti korból.[28] — Íme a dal csuvas szövege s mellette Mészáros Gyula prózai fordítása:

10. kẹźalχĭ śūlẹn ujāŕə	*Az idei évnek napfénye*
jẽžəĺ kūrẹksèńẽ sarχajtŕə.	*A zöld füveket megsárgította.*
kẹźalχĭ śūlẹn jĭvẹrlẹχə	*Az idei évnek csapása*
χəŕl'ə t'śəŕêzêńẽ šurātŕe.	*A piros szíveket megfehérítette.*

Tajaba község, Szimbirszki korm., Buinszki ker.

A csuvas és a magyar dal a következő sajátságokban egyeznek meg: 1. mind a kettő nyolc szótagos, 2. négysoros, 3. *aaxa* rímelésű, 4. két analóg képet mutat be, 5. ezek egyenlő arányban osztoznak a szövegsorokon (2/2), 6. az első kép *fűről* ill. *füves gabonáról* beszél, mely 7. a *nap* ill. *napfény* hatására 8. *megsárgul* ill. *megérik*. 9. A második kép a *szívről* (ill. *szivekről*) beszél, mely 10. *megreped* ill. *megfehéredik*, tehát mindkét esetben elpusztul 11. a *bánat*, illetve annak oka a *csapás* következtében. Hogy kerek legyen a szám, bízvást hozzávehetjük 12. pontnak a vers és a dallam azonos viszonyát. Mészáros dallam nélkül közölte ugyan szövegét, de a déli csuvas területen, ahol feljegyezte, a szöveg és a dallam viszonya ugyanaz, mint első magyar példánkon láttuk: egy dallamsor = egy szövegsor ismétlés nélkül. (Ezentúl röviden[29] 4/4). Tehát egy rövid négysoros dal

[25] Baranyából *Berze Nagy J.:* Baranyai magyar néphagyományok I. 417/106; Hontból a Magys. Népr. IV., 2. kiad. 112; Erdélyből *Bartók B.:* Tizenöt magyar parasztdal zongorára. Bécs, 1920. 3. sz. Dallam és szöveg viszonya mindegyikben 4/4.

[26] A gyűjtők a vele egy nótára dalolt szövegektől nem választják el, de azokkal nincs szerves összefüggésben, hanem alkalmilag társul velük az előadásban. — Gyűjteményeink szerkesztői sajnos olyan rendszertelenül közlik anyagukat, hogy sokszor szinte lehetetlen hivatkozni rájuk. Kötetszám, lapszám, darabszám és strófaszám mind megnevezendő például *Berze N. J.* baranyai gyűjteményében, különben nem lehet azonosítani a dalokat. — Mintaszerű e tekintetben is *Szendrey Zsigmond* Nagyszalontai gyűjtés című kiadványa, Bp. 1924. (Ezentúl röviden: *Szendrey*).

[27] Csuvas népköltési gyűjtemény. Gyűjtötte és feldolgozta *Mészáros Gyula*. II. k., Bp. 1912, 138. 1:48 sz. „sör dal" — (Idézve ezentúl: *Mészáros*).

[28] *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 5.

[29] *Lach, Robert:* Gesänge russischer Kriegsgefangener. I. Bd., 4. Abt. Tschuwaschische Gesänge. Wien—Leipzig, 1940. című művében 6 déli csuvas (Szimbirszki kormányzóságbeli) énekestől összesen 72 dalt közöl dallamával együtt. A dallamok nagy része kétsoros, de sok az egysoros is. A dallamsor ismétlése indukálhatná a szövegsor imsétlését, ez még sem következik be egyetlen egy esetben sem. — Más csuvas területeken gyakran előfordul a szövegsorok ismétlése, de ott sem általános, azért feltehető, hogy a szomszédos orosz vagy finnugor népek folklórjának hatására jött divatba a kétnyelvűség és „két folklórú"-ság révén. Ugyanezt tapasz-

összesen 12 ponton egyezik meg egy másikkal, melytől majd másfélezer évvel ezelőtt elszakadt. Egészen valószínűtlenül hangzik és az ember újabb érintkezések lehetőségeire gondol. Igaz, hogy a hódoltság korában Kazán környéke is az Oszmán birodalomhoz tartozott, és a magyar rabok, különösen a krimi tatárok foglyai, eljuthattak csuvas területre is, meg esetleg vissza is szökhettek onnan. El is fogadhatnók ezt a magyarázatot, ha dalunk elszigetelt jelenség volna, vagy a ritkaságok közé tartozna, nem pedig a magyar és a csuvas népköltészet alaprétegének volna legszebb és legtipikusabb képviselője. Így azt kell mondanunk, hogy kivételes esettel állunk szemben. Ilyen pontos egyezést keveset fogunk találni.[30]

Ne feledkezzünk meg az esztétikai szempontokról sem az összehasonlító munka meglepetései közepette. Milyen megkapó a csuvas dalban a napfény és a (sors) csapás analógiája. Gondoljunk a magyar kifejezésre: „verőfény". Nagy költőink is hogy szerették és használták: „*Déli verőn se süt oda nap*" (Arany), vagy: „*Napverte bús magyar nyarak*" (Ady). És milyen szép a színek szembeállítása: „*A zöld füveket megsárgította . . . A piros szíveket megfehérítette.*"

Nem elszigetelt jelenség a csuvas dal szövegében sem. Ha elgondoljuk, hogy abban a két kis gyűjteményben, amit használni tudtam, négy variánsa van, valószínű, hogy elég közkeletű még ma is. Talán eljutnak ezek a sorok távoli rokonainkhoz és ők is meglepnek bennünket néhány szép variáns megküldésével. Íme Lach Róbert (id. műve 99. lapján a VIII. 2. sz. alatt) a következő változatban közli, szintén a szimbirszki kormányzóságból:

11. ješël kuryk jeple, *aj*, ješeret,	A zöld fű, *hej*, kizöldül,
yšy ṣymyr ṣyvat, *aj*, ješeret.	Meleg eső jár, *hej*, kizöldül.
χërlë čëre jeple, *aj*, šuralat,	A piros szív, *hej*, kifakul,
jyvyr χujyχ kurat, *aj*, šuralat.	Nehéz gond éri, *hej*, kifakul.

Janisikova község, Szimbirszki korm. Buinszki ker.

E szöveg sorainak szótagszáma (6 + 4) és rímelése (aabb) nem jellemző a déli csuvas terület szövegeire, s így lehet, hogy más csuvas területről újabban került ide.[31] A két kép itt ellentéttel fejezi ki mondanivalóját, azért került a *nap* helyébe az *eső*. A *csapás* helyén itt már *gondot* találunk, tehát nemcsak nálunk szerepel

talhatjuk a moldvai és részben az erdélyi magyarságnál is, ahol a román folklór hatásának kell tartanunk, mert más archaikus területeinken nem tapasztaljuk. A török népek általában nem ismétlik meg szövegsoraikat s így a kivételek itt is orosz, délen görög, olasz vagy más idegen hatásnak tulajdonítandók.

[30] Az összehasonlító nyelvtudomány analóg eredményei is megnyugtathatnak, amennyiben a magyar és finn nyelv egyező szavai közt is találunk olyanokat, melyek alig változtak az elválásunk óta eltelt évezredek alatt (finn *kala*-, magyar *hala*-t), mások viszont alig őriztek meg változatlanul egy közös elemet (finn *viite*-, magyar *ötö*-t). A változások azonban szabályosak voltak. Nos, ezeket a szabályokat kell megkeresnünk népköltészetünk összehasonlítása folyamán. Ezek persze egészen más jellegűek lesznek, mint a hangtörténet szabályai. Itt a bennünket ért újabb „irodalmi" áramlatok hatásaival kell számolnunk és a magyar törzsanyag visszahatásával, mint azt Bartók Béla dallamainkkal kapcsolatban hangoztatta A magyar népdal c. művében, a LXX. lapon.

[31] *Lach* az ufai kormányzóságból származó két énekesétől (V. és XX.) jegyzet fel sok hasonló ritmusú dalt.

a csapás helyén annak okozata, a bánat. (A kifakulást tekintve közvetlen ok a bánat, a gond — a végső ok : a csapás helyén.)

De lássuk a távolabbi csuvas variánsokat is (tajabai mind a kettő):

12. *A falu kerítésén deszkakapu.*
Megette az idei napfény.
Az idén látott nehéz bánat
Megfehérítette a piros szívet.
Mészáros, II. 156/120*)*

13. *Süvöltve-süvöltve fúj a szél.*
A len fehér virágát ez tépi.
Mások szájából hideg szó hallik,
A fiatal szíveket ez fordítja el.
(U. ott, II. 159/132*).*

A harmadik variánsnak egyelőre nem ismerjük magyar párját, de nem is valószínű, hogy megleljük, mert a kapu és kerítés a nomád-korban nem igen szerepelhettek még népköltészetünkben. Annál nagyobb jelentősége van számunkra a negyedik variánsnak, mely a *szélnek* a *nap* helyébe való beiktatásával közelebbi rokonságba kerül a magyar variánsok többségével. A len virágának a fű helyébe való ültetése is fontos adalék, mert a magyar variánsokban is előfordul a búza felcserélése, például szőlővel.

És most lássunk néhány magyar variánst a nyelvterület különböző pontjairól: [32]

14. *Meg köll a búzának érni,*
Mer mindön nap a szél éri.
Piros orcámnak hervanni,
Mer mindön nap bánat éri.
Baranya, 1935. Schneider L. gyűjt.
(Berze N. : I. 417/106)

15. *Meg kell a búzának érni,*
Mer mindennap bánat (!) éri.
Meg kell szivemnek repedni,
Mer minden nap bánat éri.
Hont m.-Lajtha L. gy.
(Gönyey S. :111 táncdal :110.)

16. *Meg kell a búzának érni,*
Mert aszt mindég jaó szél éri.
Meg kell orcámnak hervanni,
Mer aszt mindég bánat éri.
Nyírség, 1934. Ortutay Gy.
gyűjt. (Népünk és Ny. VI :78)

17. *Meg kell a búzának érni,*
Mert minden nap új szél éri.
Meg kell szívemnek hasadni,
Mert minden nap új bú éri.
Székelyföld, 1901.
(Mailand O. : Szf. gy. :94)

Ezek mind 8 szótagosak, *aaxa* rímmel. A baranyai és a nyíri változat 3. sora újabb alakulat (szív helyett *orca*), bár lehet, hogy a baranyai jelzője *(piros)* és mindkettőnek állítmánya *(hervadni)* a csuvas változatok *(piros* szív, *megfehérítette)* emlékét őrzik. Láttuk már, hogy a négy csuvas variáns közül egy szintén a szelet teszi a nap helyibe a 2. sorban. Nálunk ez az általános, mint a példákból látjuk. A szatmári adaton kívül csak egy ismeretlen eredetű variáns említi a napot a múlt század közepén :

[32] A publikált variánsok jegyzékét *Berze Nagy J.* állította össze baranyai gyűjteményében, I. k. 458 : 106. Csak a búzát szőlővel helyettesítő bukovinai dalt hagyta ki. A Népünk és Nyelvünkbeli adat idézete pedig hibás : a VI. k. helyett V.-öt ír. A *Berze*-idézte adatok egy részét sajnos nem tudtam megszerezni tanulmányom írása közben.

18. *Meg kell a búzának érni,*
Mert a nap hősége éri.
Meg kell arcomnak hervadni,
Mert azt a búbánat éri.

Hogyha megérik a búza,
Szegény ember learatja.
Megért szivem búbánatja,
A halál lekaszálhatja.

Erdélyi János, 1846. Népdalok és mondák, 75.

Látjuk, mennyivel színtelenebb és ízetlenebb ez a régi feljegyzés, mint az újak. (A papirosízű *hőség* valószínűleg a gyűjtő átírása eredeti *hévség* helyén.)

Végül nézzük meg az egyik legérdekesebb magyar variánst, a moldvai Klézse községből, 1843-ból. Az itteni magyarok kb. 600 éve települtek ki Erdélyből,[33] s igen régies nyelvjárást beszélnek, melyet a lejegyzés csak részben tükröz. Folklórjuk is nagyon sok archaizmust őriz, bár a román hatás is nagyon erősen megérzik rajta. A mi dalunknak a szerkezetén is érezni a román hatást : a négysoros strófa eltűnt. Helyébe a román ripreszás versekhez hasonló ismétlődő verspárok léptek. Hogy a ripresza ismétlődő, de mégis különböző tartalmát megközelítsék, összeolvasztották a dalnak két különböző variánsát. Az egyik a magyarságnál széltében ismert *búza—szél* variáns, a másik pedig a Lach közléséből bemutattam csuvas dal variánsa a *fű—eső* motívummal. A pszühére vonatkozó képek három különböző variánst őriznek : 1 : *szív*, 2 : *arc*, 3 : *haj* motívummal. Ez utóbbi is ismeretlen a magyar folklór egyéb területein és megint csak egy csuvas variánsra utal. A Lach gyűjtötte szövegek gondozója és interpretálója Grönbeck, K. azt mondja (id. mű 99. l. jegyzetében), hogy *šural*-ige a csuvas nyelvben „fehéredik, szürkül, őszül" jelentésben él, tehát egyrészt a zöldülő fűvel való ellentétet, másrészt az öregedést is kifejezi vele a dal, mikor a szívről azt mondja, hogy szürkül. — Íme, mennyi mindent megőrzött a tőlünk messzire elszakadt moldvai magyarok külön hagyománya :

19. *Meg kell a búzának érni,*
Met minden nap új szél éri.
Meg kell pázsitnak zöldülni,
Met minden nap essző éri.
Meg kell szűvemnek lágyulni,
Met minden nap új bú éri.
Meg kell orcámnak hirvadni,
Met minden nap könnyű éri
Meg kell hajamnak őszülni,
Met minden nap bánat éri.

Moldva, 1843. Petrás Ince János gyűjt. (Domokos-Rajeczki : Csángó népzene, I : 36. 1 : 29—38. sor.)

Ez is nyolcszótagos vers. De van témánknak tizenkét szótagos variánsa is. Ezt eddig csak Erdélyből, ill. a XVIII. században Bukovinába telepített (most Tolnában élő) székelyektől ismerjük. Seprődi János 1903-ban Kibéden hal-

[33] A későbbi századokban Moldvába kibujdosott székelyekétől eltérő nyelvi és néprajzi sajátságaikat *A moldvai csángók* című munkámban igyekeztem megállapítani, s kitelepülésük idejét és módját is itt próbáltam meghatározni. (Bp. 1936.)

lotta egy koldusasszonytól.[34] Ez a variáns a *búza—szél* motívumot használja, egyébként mindenben megegyezik az alább bemutatott bukovinai variánssal. Ezt Kodály Zoltán jegyezte fel Andrásfalván, 1914-ben. Az andrásfalviak is egy erdélyi koldustól hallották.[35] Mindkét helyen 12 szótagos dallamra dalolták.

20. *Megérik a szőlő, mer sok szél találja,*
Megreped a szívem, mer sok bú rongálja.
Akit a bú rongál fiatal korába,
Ne is várjon az jót élte világába.

A nyolcszótagos dal két első sora itt beleszorult az első sorba, második sorpárja pedig a második sorba. Egyébként minden motívuma helyén van. A *búza* ill. *fű* helyén *szőlőt* találunk. A nyelvhasonlítás tanulsága szerint őseink a csuvasok őseitől, a bolgár-törököktől tanulták el a szőlő és bortermelést még a honfoglalás előtti századokban, azért nem lehetetlen, hogy a Volga mellékén is találunk még ezekhez a koldusénekekhez párosítható szőlő-motívumos variánsokat. Lazábban kapcsolódik e variáns-csoporthoz az alábbi nogáj-tatár dal, a maga *eper—nap* motívumával:

21. *A földi eper megérik,*
Midőn tüzesen felkel a nap.
Legényt a lányok szeretik,
Midőn szemlátomást nő a bajusza.

Vámbéry Á. gyűjt. (Nyelvt. Közl. 2 : 125/19.)

Ehhez megint egy távolabbi magyar variánst tudok csak párosítani, melyben a második kép szintén a szerelem világába vezet és szintén optimista hangulatban:

22. *Zöld a kökény, majd megkékül,*
Most vagyok szerető nélkül.
Majd megkékül idejére,
Találok még szeretőre.

Székesfehérvár, M. Nyelvőr 2 : 191.

Az első képen szintén vadon termő gyümölcs (kökény) éréséről van szó, mint a tatár dalban (földi eper), de a *nap*-motívum itt elmaradt. A két kép viszont egészen szokatlanul váltja egymást soronként. Ez már újabb és ritkábban előforduló szerkezet a magyar népköltészetben és eddig csak a kisázsiai törökségnél találtam párját.[36]

Most pedig hasonlítsuk össze népdalunkat egy hasonló hangulatú és hasonló képekben azonos témát feldolgozó román dallal.[37] A román népköltészet

[34] Ethn. XXIII. (1912) 229.

[35] *Bartók—Kodály:* Népdalok. Erdélyi magyarság. Bp. 1921. 37. sz. (Idézetekben ezentúl: Sz N és darabszám).

[36] *Kunos Ignác:* Oszmán-török népköltési gyűjtemény. II. Bp. 1889. a 13. sz. máni dal a 183. lapon. (Idézetben ezentúl *Kunos*)

[37] Megjelent a dal gyűjtője által készített kitünő falumonográfiában: *Păcală, Victor:* Monografia comunei Rășinariu. Sibiu, 1910.

anyagában ez áll legközelebb a mi dalunkhoz és annak stílusához, mégis más világba lépünk, más levegő vesz körül bennünket, ha átadjuk magunkat szépségeinek, belülről is átéljük, azután megnézzük apró részletekig a formai elemeit is.

23.

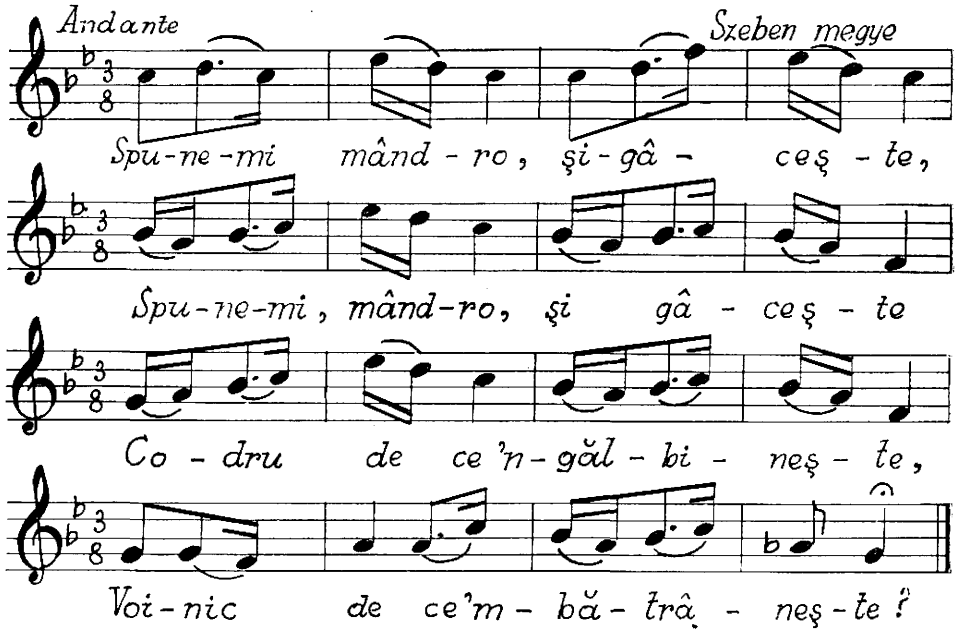

(Codru de zăpada grea)
(Voinic de inima rea.)

Magyar nyelven ilyenféleképpen mondhatnánk el a tartalmát:

(Mondd csak, szépem, és találd ki)
Az erdő miért sárgul meg,
A legény miért vénül meg?
(Az erdő a nehéz hótól)
(A legény a búbánattól)

A román dallam egészen idegen a törökös magyar dallamoktól: nem pentaton, nem ereszkedő hanglejtésű, nem nagyvonalú (egy dallamsor: egy motívum), hanem apró motívumok variálása, transzponálása (igen nagy művé-

szettel.[38] Ha ettől (a dallam lelkét jelentő) zenei játéktól elvonatkozunk, ABBC szerkezetű négysors dallamnak láthatjuk, de milyen más így is a vershez való sajátos viszonyában.

A vers maga — első bevezető sorától eltekintve, mely későbbi fejlemény lehet — azonos a magyar — csuvas variánsokban ismertetett szöveggel. Így négysoros, de párosrímű (aabb) verset kapunk, mely a soronként változtatott és visszahozott képek formáját mutatja (22. példa.). Ezt a továbbiakban 1/1 + 1/1-nek jelöljük, a gyakoribb 2/2 formával szemben, mely a két első sorban hozza az egyik, a két utolsóban pedig a másik képet (7 és 9. példa.). Ami a motívumokat illeti a *nap* ill. a *szél* helyett itt *hó* van, a *fű* ill. *búza* helyett *erdő*, a *szív* motívuma helyett pedig annak tuladjonosa, az eleven ember jelenik meg. A dal maga, a szerelmesek közötti párbeszéd formájában olyan bensőséges, közvetlen hangulatot teremt, amely az egész román népköltészetnek egyik legjellemzőbb sajátja, és a többi neolatin nép költészetével rokon vonása. Ez különösen akkor válik szembeszökővé, ha a miénkkel hasonlítjuk össze. A magyar népdalok objektivitása, rideg tárgyilagossága, mint már említettem, egészen különleges, a lírában szokatlan, mondhatnánk alkalmatlan hangja külön magyarázatra szorul, amit majd e tanulmány végén fogok megkísérelni.

Ennek a román dalszövegnek legközelebbi variánsát szintén a csuvasoknál találjuk meg. Íme az ufai kormányzóság területéről származó dal (Lach, XX: 24) :

24.

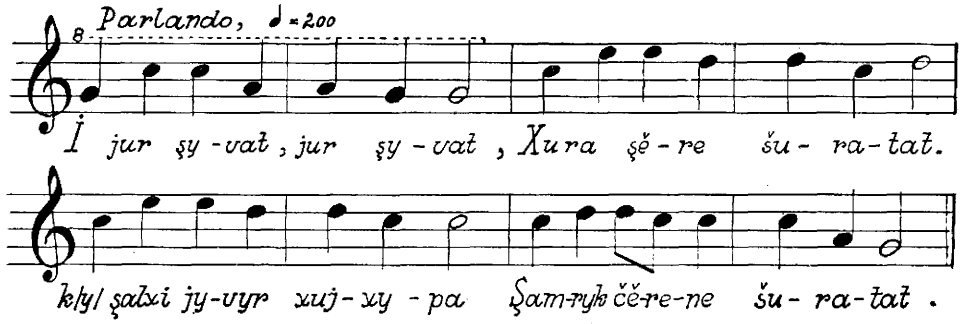

Szövegének magyar fordítása :

Húll a hó, húll a hó,
A fekete földet fehéríti,
A borzasztó nagy gond
A fiatal szíveket fehéríti.

Szegyák község, az Ufai kormányzóság Belebeji kerületében.

[38] Tulajdonképpen egyetlen motívum (a dallam két első üteme) ismétlődik állandóan, de ennek is önállósul a két fele, és a másiktól függetlenül változtatja fekvését (hangmagasságát), sőt önállóan is megjelenik. A motívum két felét egy-egy kisbetűvel jelölve a dallam szerkezete: a b a_k b $|a^{ik}_3$ b a^{ik}_3 b_5 $|a^k_3$ b a^{ik}_3 b_5 $|a^i_5$ a^{ik}_4 a^{ik}_3 $b^i_4|$. Az *i* betű a motívum kezdő, a *k* betű pedig záróhangjának megváltoztatását jelenti. — A feljebb közölt magyar dallam szerkezete: A B A_4 B_4 esetleg felfogható A^x A^y_{2k3} $|A^x_4$ A^y_{5k6}-nak, ahol az *x* a páratlan, az *y* pedig a páros számú szótagon történő hangfok-változtatást jelöli, a számok pedig pentanton hangközökben értendők (vö. A magyar lélek formái c. művem 300—304.)

Az eddigi csuvas variánsoktól eltérőleg itt is *hó fehéríti a földet*, mint a román dalban *sárgítja* az *erdőt*. A szív jelzője *(fiatal)* már előfordult egy csuvas variánsban. Ez is összevág a román dal problematikájával, mely a magyar variánsok „hervadó orcájá"-val együtt a lassú pusztulás képét nyújtja, a *meghasadás* hirtelen tényével ellentétben.

Most olvassuk el a dalnak még két távolabbi román variánsát. Az első Bartók Béla bihari gyűjteményéből való[39] (a 105. sz. dal) :

25. *Tot mă mir codru la tine,* *Egyre csodállak, erdő,*
Că tu toamna 'nbătrânești, *Mert te ősszel megvénülsz,*
Primăvară 'ntânerești. *De tavasszal megszépülsz.*
Omu, dacă 'mbătrânește, *Az ember, hogyha megvénül,*
El nu mai întânerește. *Bizony többé meg nem szépül.*

Ennek a dalnak egyik variánsa ihlette meg Eminescut a *Revedere* című szép versének írásakor, melyet többen is lefordítottak már magyar nyelvre. Ez a variáns épebben őrzi a magyar—csuvas szerkezetet (2/2), de kifejezései még messzebb vannak azoktól, mint az előbbié. Mert itt már az *erdő* megszemélyesítve kerül elénk, az ő megszólítása teremti meg a dal bensőséges hangulatát, ezért aztán nem is sárgul, hanem *öregszik* és nem zöldül, hanem *fiatalodik* (amit a fordításban a rím kedvéért kellett más szóval helyettesítenem : *megszépül.*) A megszemélyesítés megint csak a román és a neolatin népköltészet jellemző vonása, nálunk egészen ritka és újkori jelenség.[40]

Végül nézzük meg a dalnak harmadik variánsát is Bartók mármarosi gyűjtéséből.[41] (a 23/e sz. dal) :

26. *Până-i omu tinerel,* *Míg az ember ifiacska,*
Nu știi 'n lume cine-l ține. *Nem is tudja hogy ki tartja.,*
Ș'apoi dacă dă de rău, *Mikor aztán esik bajba,*
Apfi știi că-i Dumnezeu. *Megtudja, hogy az Isten a'.*
Fost am tânăr ca și lazu *Ifjú voltam, mint a virág,*
Și m'o bătrânit năcazu. *S megvénített a nagyvilág.*
Fost am tânăr, ca iarba, *Ifjú voltam, mint a fű,*
Și m'o bătrânit lumea. *S megvénített a sok bűn.*

(A rím kedvéért itt is változtatnom kellett két szónak a jelentésén : *virág* helyén az eredetiben *réz* van, *bűn* helyén *baj, szerencsétlenség.*) Ebben a formában a dal még hosszabb, négy sornyi bevezetőt kapott, az eredeti dalszöveg pedig a neolatin népköltészet kedvelt ripresza-formáját vette fel (két sor megismételve az utolsó szavak és a rímek felcserélésével). A két kép hasonlattá alakult át.

[39] *Bartók Béla :* Cântece poporale românești din comitatul Bihor (Ungaria). București, 1913. Academia Română.

[40] A Nagyszalontai gyűjtés Szerelmi dalok c. fejezetének százharmincegy dalában csak 4 helyen fordul elő absztraktumok (a szerelem ill. a szegénység) megszemélyesítése, a 72, 73, 76 és a 106. sz. dalokban, *Bartók* id. mármarosi román gyűjteménye 150 dalszövegéből viszont 15-ben. Hasonló az arány *Bartók* bihari román gyűjtésében is.

[41] *Bartók Béla :* Volksmusik der Rumänen von Maramureș. München, 1923.

A hasonlat is nagyon ritka a magyar népköltészetben, a románban viszont annál gyakoribb.[42]

Nincs terünk itt a szláv anyagra kitérni, de felesleges is, hiszen a strófa és rím nélküli hosszú dalszövegek távolról sem hasonlítanak a mi rövid négysoros formáinkra. Mégis van egy rokon dalforma az északi szlávoknál, mely valószínűleg a tatár vagy még korábban a bolgár—török népköltészet hatására alakult ki. Ebben is két képet találunk egymás után, egy-egy strófában kifejtve, a szláv népköltészetre jellemző hosszadalmas, részletező formában. Íme egy orosz példa Rimszkij-Korzakov gyűjteményéből.[43] Szmolenszk vidéki lakodalmas nóta:

27. *Miért ültök méhecskéim,*
Mért nem szálltok a mezőre,
Méhecskéim, tüzeskéim?

Talán megvert az eső,
Vagy megperzselt a nap,
Méhecskéim, tüzeskéim?

Miért ültök vendégiem,
Mért nem esztek kenyeret, sőt
Vendégeim, kedveskéim?

Talán penészes kenyerünk,
Vagy nem jókedvű a gazdánk,
Vendégeim, kedveskéim?

Ha a kenyerünk penészes,
Akkor mi azt kigyomláljuk,
Vendégeim, kedveskéim.

Ha a gazdánk nem jókedvű,
. . . . . .
Vendégeim, kedveskéim.

Lengyel példánk még hosszabb, 8—9 soros szakaszokból áll. Ezt csak német fordításból tudom idézni (Eisner, Paul: Volkslieder der Slawen, 183. l.):

28. *Erdő alatt, a zöld alatt,*
A tó partján, a kék partján,
Játszadozott az áldott Nap,
Megkérdezte a szép Holdat:
„Kérdem tőled, kedves Holdam,
Korán felhágsz a nagy égre,
Későn szállsz le estefele,
Mi okoz neked ily gondot,
Míg én nyugaton rejtőzöm?"

Erdő alatt, a zöld alatt,
A tó partján, a kék partján,
Ott állott egy szép leányzó,
Megkérdezte kedvesétől:
„Mondd csak, Jásó, mondd csak,
[lelkem,
Tán' lovad nincs megvasalva,
Vagy édesanyád őrködik,
S nem enged szerelmesedhez?"

[42] A Nagyszalontai gyűjtés említett fejezetében a 131 dal közül csak négyben van hasonlat, a 27, 78, 84 és 89. sz. dalokban.

[43] *Rimszkij-Korzakov:* Chants nationaux russes. S. Peterbourg, 1877, No. 97. Hasonló orosz dalok *Eisner, Paul:* Volkslieder der Slawen: 19, 21. és 61. lapjain.

Ez már a szláv líra sokat emlegetett epikus jellegű előadásában, idillikus hangulatban jelenik meg. Mégis a két kép egymás mellé helyezésével rokonságba kerül a magyar—csuvas dalformával. Ennek is van egy terjedelmesebb, kétstrófás típusa, de ennek a „hangulata" a már említett objektív, tartózkodó előadásban nyilvánuló, hangulat nélküli ridegség. Íme egy Veszprém megyei dal : [44]

29. *Van egy szőlő, olyan szőlő,*
Virágot hoz, de nem termő.
Gazdabiztatónak híjják,
Ráismernek, kipusztítják.

Van egy leány, olyan leány,
Szeret sokat, de mind csalfán.
Legénybiztatóank híjják,
A pártában ott is hagyják.

Egy másik magyar népdal („házasító", kiéneklő szövege) Vikár Béla gyűjtéséből : [45]

30. *A violát akkor szedik,*
Mikor reggel harmat fémlik,
Mert ha akkor le nem szedik,
Gyönge színe elváltozik.

Jancsi szíve akkor van jól,
Ha nincs messze Boriskától.
Azért várják úgy a napot,
Hogy megláthassák a papot.

Utána beszédhangon hozzatették :

No ti ketten éljetek,
Víg órákat érjetek,
Az Isten áldásával
Bővelkedjetek.

A csuvasoknál is elég gyakori ez a típus, különösen a lakodalmas nép dala között.[46] A két strófa verssorainak száma nem mindig egyenlő. Előfordul 3/5, 4/5, 4/3, 6/6 arány is. Mégis a 4 soros strófák közé számíthatjuk őket. De elég gyakori a 3 soros strófa is, 3/3 osztásban.[47] Íme egy négysoros dal (a körtánchoz énekelték, Mészáros, 48/2) :

31. *Volga partján ötven lúd,*
Mind az ötven tarka lúd,
Ha ludat akarsz látni,
Menj le a vízre és ládd !

Tajabában ötven lány,
Mind az ötven szőke lány.
Ha leányt akarsz látni,
Gyere Tajabába s ládd!

Olvassunk el egy másik, 4/5 soros strófapárt is. A tajabai lakodalmas nép dalolta (Mészáros, 185/23) :

[44] Megjelent az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, I. (1892) 197.
[45] A magyar népköltés remekei. Szerk. *Vikár B.*, II. k. 119. Hasonló u. o. a 133. lapon is olvasható.
[46] Az általam megvizsgált 100 dalszöveg között 10 volt ilyen. *Mészáros Gy.* id. művében az 1—50. sz. körtánc-dalok közül a 2. sz., az 1—50. sz. Lakodalmas nép dalai közül pedig a 2, 3, 12, 22, 23, 24, 26, 28, 31. sz.
[47] Ugyanott a Kördalok közül a 34, 50 és a Lakod. nép dalai közül a 16, 39, 48. sz. dalok, tehát összesen 5 db.

32. *Fekete erdő fekete varja*
A gyep színét ellepte.
Amelyik a gyepre nem fért,
A ház tetejét lepte el.

E falu menyegzős népe
A vőlegény házát ellepte.
Aki a vő házába nem fért,
A bátyja házát lepte el,
A nénjére rontott.

Végül lássunk egy 6/6-os szöveget is (U. o. 188/31). Szintén tajabai:

33. *Kicsi csikó, pej csikó,*
Tele kosár zabot kér,
Ha a kosár nem lesz tele,
Azt mondja, felrúgom,
Ha a kosár tele lesz,
Azt mondja, megrágom.

Az én vejecském Mihály,
Ölelni való lányt kér,
Ha nem lesz ölelni való,
Azt mondja, visszaadom,
Ha ölelni való lesz,
Azt mondja, vele alszom.

Látjuk, hogy ezek a strófapárok szépen beleillenek a csuvas—magyar stílusba. Az utolsónak rímei az eredetiben *xxabab* mindkét strófában, a megelőzőé *xaxa*. Szótagszámuk kis ingadozással 8 ill. 7.

Úgy látszik tehát, hogy a csuvas, tatár, török és magyar népköltészetnek van egy minden tekintetben egységes karakterű, a szomszéd szláv és román népekétől határozottan elütő jellegű dalformája. Ennek fő sajátságai a következők:

1. négysoros strófa, ismétlések nélkül előadva.
2. izometrikus, 7—8 szótagos sorok (a magyarban 6—8 szótagosak).
3. rímek *xaxa* vagy *aaxa* elhelyezésben.
4. a szövegek tartalma két kép, mely a 4 soros strófát két egyenlő részre tagolja, vagy két strófát kapcsol össze.
5. a dalok hangja teljesen objektív, kerüli a lírai hangulatot.

A magyar folklór- és irodalomtudomány művelői csodálatosképpen nem vették észre ezeknek a stílusjegyeknek az összetartozását, hiába hívták fel rá figyelmünket a török folklór magyar kutatói.[48] Irodalomtudományunk egyedül a strófás dalszerkezet török származását tartja valószínűnek.[49] Arany János elméletét „az ősi nyolcas" sorfajról elveti, azzal érvelve, hogy ez a finnugor népek közül csak a finneknél ismeretes, ott tehát egyházi latin eredetű lesz, akárcsak nálunk.[50] A visszatérő (aaxa) rímet Arany János még „kiválóan jellemzőnek" tartotta a magyar strófára, „akár a régi, akár a népköltéményeket tekintsük,"[51] a közelmúlt legkiválóbb folkloristái ellenben irodalmi hatást láttak benne, a

[48] Csak legjelesebb munkáikat említem. *Vámbéry Ármin:* Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes. Leipzig, 1879; *Uő:* A török faj ethnológiai és ethonographiai tekintetben. Bp. 1885; *Kunos Ignác:* Oszmántörök népköltési gyűjtemény. Bp. 1889; *Uő:* De la poésie populaire turque. Stamboul, 1925; *Thúry József:* A középázsiai török irodalom. Bp. 1904; *Prőhle Vilmos:* A török irodalom története (a *Heinrich G.* szerk. Egyetemes irodalomtörténet IV. kötetében, Bp. 1911.)

[49] *Horváth János:* A magyar irodalmi müveltség kezdetei. Bp. 1931. 6.

[50] *Horváth János:* A magyar vers. Bp. 1948. 219—220. Arany László véleményét fogadva el.

[51] *Arany:* A magyar nemzeti versidomról. — Összes művei Ráth Mór kiad. 5. k. 320.

„tősgyökeres népi zamatú" versekben is.[52] A dalok tatáros képszerkezetét, mint láttuk, az első futólagos szemle alapján egyetemes emberi, vagy újabbkori irodalmi származású elemnek skatulyázták el, mielőtt közelebbről megvizsgálták volna. Népdalaink objektív hangját, tudomásom szerint, egyedül Szabó Dezső vette észre és bélyegezte magyarnak: „A magyar nem szereti érzelmeit elmesélni, elkántálni, kiérzelegni. Egy mozdulattal, egy arcrándulással, a szemek és a száj átvillanó néma beszédeivel fejezi ki azt, ami benne öröm vagy bánat, szeretet vagy harag, vagy más mozdulása a világból lökött léleknek. Ez a lelki sajátság aztán népköltészetünk és műirodalmunk egy sajátos művészi vonását magyarázza meg. A bármilyen tartalmú líra soha sem az érzelmek közvetlen elmondásában, eléneklésében, hanem képekben, víziókban és legtöbbször mozdulatokban, cselekvényekben fejeződik ki."[53] A hivatalos tudomány ezt sem vette tudomásul. Nézzük meg hát közelebbről ezeket a költői formákat:

1. vajon valóban együttjárnak-e népköltészetünkben és
2. vajon a török-tatár népeknél is zárt stíluscsoportot alkotnak-e? Mert gyanakvó olvasóim azt is gondolhatnák, hogy egyetlen magyar—csuvas variáns csoportra jellemzők csak, és ebből általánosítom a felvázolt képet.

4.

E tanulmány szűk terjedelme sem engedné meg, de felesleges is első tájékozódás céljából nagyobb adattömeg bemutatása. Azért vizsgálataink céljára az alábbi módszert választottam. Végig elemeztem néhány könnyen hozzáférhető népdalgyűjteményt, hogy olvasóim példatárként használhassák s ebből tájékozódtam az egyes magyar vidékek helyi állapotáról. Ennek a vizsgálatnak az eredményeit összevetettem egymással és a különbségek értékelésekor figyelembe vettem a szomszéd idegen nyelvű nép hatásának lehetőségét, valamint a régies sajátságok megőrzésének, illetve elpusztulásának valószínűségét. Így próbáltam megállapítani a régi stílusnak hajdan az egész magyarságra jellemző vonásait.

Először a Szendrey-féle Nagyszalontai gyűjtés *Szerelmi dalok* c. fejezetének első száz darabját vettem vallatóra. A szerkesztő ebben a kötetben a régi, feltehetőleg már Arany János idejében is ismert dalanyagot nyomtatta ki, amit idősebb énekesektől, azok fiatalkori emlékeiből, szedegettek össze. A gyűjtemény méltóképpen reprezentálja a magyarság alföldi törzsanyagát. A szerkesztő gondosan szétválogatta az össze nem tartozó strófákat. A lírai dalok alig néhány kivétellel *egyszakaszosak és négysorosak.*[54] A rímek közül a páros (aabb) van több-

[52] *Vikár Béla:* Ethn. X. (1899) 33. Úgy látszik ebben egyetértett vele *Solymossy* is, mert meg sem említi ezt a rímképletet id. összefoglaló munkájában. Pedig *Horváth János* újabban is felhívta rá a közfigyelmet, még *Solymossy* munkájának megjelenése előtt (A m. irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 157.), Vitkovics Mihályról írva: „...ismeri a visszatérő rímet, a magyar népdalstrófák egyik legkedvesebb záró-játékát."

[53] *Szabó Dezső:* A magyar irodalom sajátos arca. — Szabó Dezső füzetek, 3. (Bp, 1934. nov.): 26.

[54] Van 4 kétszakaszos (16, 25, 26, 31), 2 háromszakaszos (30, 88), 2 háromsorossá alakított régi 4 soros (15, 78), végül egy kétstrófássá alakított 15 szótagos egystrófás dal (24). A többi 91 dal egyszakaszos, négysoros.

ségben (98 strófában), utána következik a négyesrím (aaaa, 10 strófában), még pedig 4 db 8 szótagos (26/2, 30/3, 53, 43. sz.) 5 db 11 szótagos (7, 12, 51, 82, 88/3) és 1 db 14 szótagos versben (80). A visszatérő (aaxa) rím egyetlen 8 szótagos dalban fordul elő (26/1). A hiányos- (xaxa) és a keresztrím (abab) egyszer sem. — A dalok nagyrésze 11 szótagos (51 db), 8 szótagos van 16 db, 7 szótagos 4, 6 szótagos nincs egy se. A többi: különböző más sorfajok képviselője, mely bennünket most nem érdekel.

A tatáros képszerkezet (2 szervetlen kép) 52 esetben fordul elő. Ebből 37-ben az előadó teljesen objektíven viszonyul témájához, csak 12 esetben válik szubjektívvá.[55] A két kép csak egy esetben osztozik meg egyenlően a verssorokon 2/2 arányban (83. sz.), három kétstrófás dalban az első strófát felezik, a második teljesen a 2. képnek jut, 2/6 arányban osztva meg a sorokat (17, 26, 90). Az esetek túlnyomó többségében (30 dalban) az első képnek csak egy sor jut (1/3):

34. *Sárga a főd, jaj de nagyon göringyes.*
Hej de sokat pirongatnak teírted.
Éngem pedig hiába pirongatnak,
Mer én téged, mer én téged nem hagylak.

Szendrey, 52.

A második leggyakoribb forma a 3/1 osztás 12 esetben. Ebben a 2. kép elégszik meg egyetlen verssorral:

35. *Várad felűl jön egy felhő, de terhes,*
Abbúl esik le az eső, de sebes.
Sebes eső veri gyenge vállamat,
Más öleli az én kedves babámat.

Szendrey, 57.

A képeit soronként változtató és visszahozó formát (1/1 + 1/1, lásd 22. szövegpéldánkat) csak 2 dalban találjuk meg (67, 88/2). Végül 4 dalban 3—3 képet találunk összezsúfolva (36, 38, 50, 60):

36. *Kík virággal virágzik a hegyalja,*
Kík pántlika van a hajamba fonva.
Kík pántlika a hajamba de bokros,
Híres legíny a szeretőm, de csinos.

Szendrey, 36.

Az objektív hangot használó dalok megoszlása sorfajok és képszerkezet szempontjából a következő volt Szalontán:

[55] Impressziók kifejezése, hasonlatok használata, megelevenítés révén 4 esetben (39 49, 78, 84), lelkiállapot festése révén 7 esetben (3, 5, 16, 17, 90, 92, 93), végül absztraktumok megszemélyesítése révén 1 esetben (76).

I. táblázat

A két kép által lefoglalt sorok számának aránya	Szótag	7 szótagos	8 szótagos	11 szótagos	Különböző sorfajok	Összesen
	2/2	—	—	83 = 1	—	1
	2/6	—	26 = 1	—	—	1
	1/3	66 = 1	55, 87, 98 = 3	11, 28, 31/1, 2, 44, 47, 52, 61, 63, 64, 69, 82, 88/3 = 13	1, 35, 59, 100 = 4	21
	3/1	—	—	51, 57, 88/1 = 3	14, 19, 33, 54, 58 = 5	8
	1/1+1/1	—	—	67, 88/2 = 2	—	2
	3 kép	—	—	36, 38, 50, 60 = 4	—	4
Összesen		1	4	23	9	37

Feltűnő, hogy az *aaaa* rím a 11 szótagos dalokban majdnem mindig a tatáros képszerkesztéssel párosul (12, 51, 82, 88/3), kivétel csak egy van (7), a 8 szótagos dalokban viszont soha (26/2, 30/3, 43, 53). A visszatérő aaxa rím egyetlen esete tatáros, 2/2 képszerkezetű 8 szótagos dalban fordul elő.

A régi szalontai népdalszövegek tehát kettős képszerkesztésüket és objektív szempontjukat tekintve, igen régiesek. A tatáros szerkesztésű dalokon kívül objektív hangot találunk még 14 szimbólikus[56] és 7 naturális[57] képet használó dalban is, tehát összesen 58 dalban 100 közül. A képek szerkezete mégis eltér némileg a 3. fejezetben ismertetett formától. Annak szimmetrikus 2/2 tagolása helyén itt aszimmetrikus 1/3 vagy 3/1 tagolást találtunk. Ilyen 1/3 a tagolása a Vámbéry idézte dalunknak is (Három alma meg egy fél). Feltűnő a 3. fejezetben réginek megismert aaxa és xaxa rímek csaknem teljes hiánya a szalontai dalokban. Ez talán összefügg a kisebb szótagszámú sorképletek ritkaságával illetve hiányával.

Hogy valóban így van-e, nézzük meg néhány archaikusabb folklór-dialektusunkat, illetve azok kisebb szótagszámú dalait. Dunántúlnak egyik legalkalmasabb területe Baranya, ahonnan Berze Nagy J. id. gyűjteménye közöl nagyobb anyagot. Erdélyből Bartók és Kodály 1921-ben kiadott *Népdalok* c. gyűjtemé-

[56] Objektív hangú szimbólikus dalok: 2, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 23, 24, 32, 45, 46, — szubjektívek: 4, 25, 43, 62, 71, 86, 95, 96 (pszichológizálók), 79, 80 (impresszionisták), 34, 85 (perszónifikálók). Népköltészetünk szimbólizmusáról A magyar lélek formái c. könyvemben írtam bővebben 1942-ben. Akkor még a kettős képszerkezetű dalokat mind szimbólikusan értelmeztem.

[57] Naturális képet használó objektív hangú dalok: 18, 21, 22, 30, 37, 40, 68, — szubjektívek: 29, 41, 42, 53, 70, 72, 74, 91, 94, 97, 99 (pszichologizálók), 27, 33, 48, 56, 72, 75, 81, 96 (impresszionisták), 72, 73, 96 (perszonifikálók).

II. táblázat — Hatszótagos dalaink stílusa

Az előadó viszonya a témához		Objektív (A)			Szubjektív (B)									A és B együtt
					Impresszionista			Pszichologizáló			Perszonifikáló			
Országrész		Baranya	Erdély	Összesen	Bar.	Erd.	Összesen	Bar.	Erd.	Összesen	Bar.	Erd.	Összesen	
I. Kettős képszerk.	2/2	280/27 : 1	72/1	2	308/56 : 1		1			—			—	3
	2/6 2/10	281/27 : 4/1—3	9	2			—			—			—	2
	6/2	431/127		1	271/18 : 1—2		1			—			—	2
	3/1	358/17		1			—			—	356/14 : 2		1	2
Összesen I.		4	2	6	2	0	2	0	0	0	1	0	1	9
II. Szimbolikus kép		436/135 : 2/1—2	8/I, II, 111/1		271/18: 2/1-3 554/59 : 4—5	2,24, 72/2-3 74, 77 101					356/14:3/1-4	4, 150		
		1	2	3	2	6	8			0	1	2	3	14
III. Naturális kép		308/56 : 2—3 436/135 : 1/1—2 501/51 554/59 : 1—3 558/65 : 1—3	19, 47 73, 111/2—4 145		277/24 485/30 535/30			308/56 : 4—6	41, 57 67					
		5	5	10	3	0	3	1	3	4	0	0	—	17
Összesen I, II, III.		10	9	19	7	6	13	1	3	4	2	2	4	40

nyének anyagát néztem át. Mindkét gyűjteményből könnyűszerrel kikereshetők a kisebb szótagszámú dalok a dallammutatók segítségével. Nézzük először a hatszótagúakat.

Mindkét gyűjteményben 20—20 darab 6 szótagos lírai dalt találtam. Az objektív hangú dalok száma Baranyában 10, Erdélyben 9, tehát az egész anyag fele. (A baranyai gyűjteményből lapszám, darabszám és strófaszám szerepel a II. táblázatban. Ha több dalt egy szám alatt közöl, a strófaszám elé még egy számot írtam, mely a gyüjteményben nem található, csak az össze nem függő dalszövegek szétválasztásával állapítható meg. — Az erdélyi gyűjteményben eléggé tájékoztat a darabszám és esetleg a strófaszám, ha több önálló szöveg tartozik egy dallamhoz.)

Látjuk, hogy a kettős képszerkezet viszonylag ritkább ebben az anyagban, mint a szalontaiban, mert negyedét sem teszi a vizsgált daloknak, míg Szalontán több mint fele. Még feltűnőbb a hiány, ha külön vizsgáljuk az erdélyi anyagot. Itt csak 2 tatáros képszerkezetet találunk a vizsgált 20 dalban, míg Baranyában hetet. Az erdélyi negatívumot román hatásnak tulajdoníthatnánk, ha a hiányt nem a szimbólikus képek pótolnák itt,[58] melyek a román népköltészetben viszonylag ritkán fordulnak elő s akkor is alighanem idegen befolyás következtében. Arra is gondolhatnánk, hogy a török hódoltság korában szaporodtak el Baranyában is a tatáros szerkesztésű képek, de az 1/3 osztású dalok hiánya nem erősíti meg ezt a feltevésünket.

Nézzük meg, mit vallanak a rímek. Ezek már nagy többségükben régiesek. Erdélyben is. (Az xaxa rímelhelyezés a román népköltészetben ismeretlen.) Viszont ritka Erdélyben az aaxa rím, mely az oszmán törökségnél túlsúlyra jutott, míg a csuvasoknál elég ritkán fordul elő. Érdekes, hogy a moldvai székelyeknél ismét gyakrabban találkozunk vele. — A moldvai anyag bemutatására a közelmúltban megjelent Faragó—Jagamas-féle gyűjteményt használtam.[59] Hatszótagos dalaink tehát a következő arányban használják a különböző rímeket:

III. táblázat

Ors. ágrész	Baranyai	Erdélyi	Moldvai székely	Moldvai magyar	Összesen
aaxa	26	9	23	7	65
xaxa	27	40	31	13	111
abab	2	4	1	—	7
aaaa.....	8	6	14	1	29
aabb	4	4	8	1	17
Összesen megvizsgált strófák száma ...	67	63	77	22	229

[58] Baranyában csak 4 szimbólikus dalt találunk, míg Erdélyben tizet.

[59] *Faragó—Jagamas:* Moldvai csángó népdalok és balladák (hely és év nélkül). Külön lapon feltűnteti, hogy a gyüjteményben közölt dalok melyik községből és székely vagy nem székely magyaroktól származnak. Sajnos a nem székely anyag elenyészően csekély. Az idézetekben a dal sorszáma után az idevágó strófák darab számát adom (tehát 34 A/3 = a 34/A jelzést viselő dalban három strófa ilyen).

A példák teljes felsorolását a lap alján adom.[60]

A 7 szótagos dalok viszonylag ritkán fordulnak elő gyűjteményeinkben. A baranyai gyűjtemény *Szerelmi- és Bordalok* c. fejezeteiben 203 dal között 7 db-ot találtam 13 versszakban. Ebből 15 egységes képszerkezetű, két képet csak 3-ban találtam, 2-ben 1/3 a sorok aránya,[61] egyben 3/1 az arány.[62] Az erdélyi gyűjteményben 7 db hétszótagos dal van összesen 10 versszakkal, mind egységes képszerkezettel. A baranyai kettős képszerkezetek aránya megint csak oszmán hatásra vall, de találunk az erdélyi szimbolikus jelentésű darabok közt is olyat (54. sz.), amelyiknek csuvas variánsa régies szerkezetű és a miénknek honfoglalás előtti keleti származását bizonyítja.[63] A dalok leggyakoribb rímképlete *aaaa :* Baranyában 9, Erdélyben 5 strófában.[64] Majd ilyen gyakori a párosrím (aabb) is : Baranyában 7, Erdélyben 5 strófában.[65] Ritkán fordul elő a visszatérő (aaxa) rím is : Baranyában 2 strófában.[66]

A 8 szótagos dalok adatai a következők. Berze *Szerelmi dalok* c. fejezetében találtam 39 strófát. Ebből kettős képszerk : 9 strófa, még pedig egy 2/2 arányban (106/1), hét 1/3 arányban[67] és egy 3/1 arányban tagolva (59. sz.). A 2/2 tagolásúnak ríme *aaxa*, az 1/3-ok közül kettőé *aaaa* (24, 125 sz.), a többi *aabb*. A megvizsgált 39 strófából 24 *aabb*, 14 *aaaa*,[68] 1 *aaxa* rímű. — Az erdélyi gyűjteményben 51 darab 8 szótagos dal van 67 strófában. Kettős képszerkezete csak 5-nek van. Ebből kettő 2/2, három 1/3 szerk.[69] Ezek közül egy *aaxa* rímelésű (92/2), egy meg *aaaa* (118/3), a többi *aabb*. Az egész anyag így oszlik meg a rímek szempontjából : 49 strófa *aabb*, 17 strófa *aaaa*,[70] 1 strófa *aaxa*. Az erdélyi 8 szótagú dalok tehát szintén feltűnően kisebb százalékban képviselik a régi stílust, mint a baranyaiak.

[60] A 6 szótagos baranyai dalok rímei : *aaxa :* 280/27 : 1, 280/27 : 4 : 2, 3, 308/56 : 1, 4 554/59 : 4, 558/65 : 2, 3, 277/1, 3, 291/36 : 2, 485/30 : 3, 6, 554/60 : 1, 555/61, 356/14 : 3 : 1, 2,' 3, 437/135 : 3 : 1, 2, 3, 437/136 : 2 : 1, 2, 725/100 : 2, 3, 4, *xaxa :* 431/127 : 2, 271/1, 2, 3, 5, 280/27 : 4 : 1, 308/56 : 2, 3, 5, 6, 437/136 : 1 : 2, 436/135 : 2 : 2, 558/65 : 1, 277/2, 290/36 : 1, 436/135 : 1 : 1, 485/30 : 1, 2, 4, 5, 501 : 51/1, 3, 535/30 : 1, 2, 544/44 : 1, 23, *abab :* 431/127 : 1, 436/135 : 1 : 2, *aaaa :* 271/4, 356/14 : 2, 554/59/5, 501/51 : 2, 4, 554/59 : 2, 3, 725/100/1, *aabb :* 358/17, 356/14 : 1, 437/136 : 1 : 1, 436/135 : 2 : 1.

A 6 szótagos erdélyi dalok rímei : *aaxa :* 2/2, 4/1, 19/1, 24/1, 41/1, 2, 47/2, 57/5, 67/2, *xaxa :* 2/3, 4/2—3, 8/1, 2, 3, 9/1, 2, 19/2, 3, 4, 5, 6, 7, 47/1, 67/1, 3, 4, 5, 6, 72/1, 2, 3, 4, 73/4, 79/1, 2, 101/1, 2, 3, 4, 111/1, 2, 3, 145/1, 2, 3, 6, 150/1, 2, *abab :* 2/1 24/2, 57/4, 73/2, *aaaa* és *xaaa :* 57/3, 72/5, 73/1, 75/2, 145/4, 5, *aabb :* 57/2, 73/3, 74/1, 2, 75/1.

A 6 szótagos moldvai székely dalok rímei : *aaxa :* 34A/5, 34B/3, 49/2, 53/1, 66/3, 68A/1, 68B/1, 78/3, 82/1, 83/2, 95/1, 131B/1, *xaxa :* 34A/1, 66/4, 68A/1, 68B/1, 68C/1, 78/7, 82/5, 83/6, 131A/1, 131B/1, 133/3, *abab :* 78/1, *aaaa :* 34A/3, 68A/1, 68B/1, 68C/3, 78/1, 83/3, 116/1, 131A/1, *aabb :* 34A/1, 49/1, 53/2, 66/1, 68B/1, 78/1, 82/1.

A 6 szótagos moldvai magyar dalok rímei : *aaxa :* 72/1, 80/1, 84/2, 126/1, 130/1, 134/1, *xaxa :* 45A/2, 45B/1, 72/3, 84/2, 130/2, 134/3, *abab :* nincs, *aaaa :* 126/1, *aabb :* 84/1.

[61] *Berze :* Szerelmi dalok 44/1, Bordalok 2/3, 25/2 sz.

[62] *Berze :* Bord. 25/3 sz.

[63] *Lükő :* A magyar lélek formái. 77.

[64] *Berze :* Bordalok : 1/1, 2 — 2/1, 2 — 4/1, 2, 3 — 7/3, 4 — *Sz. N. :* 54, 58, 59/2, 103/2, 104/3 sz.

[65] *Berze :* Bordalok : 2/3—7/1, 2—24—25/2, 3—28/1 — *Sz. N. :* 16, 59/1, 103/1, 104/1, 2 sz.

[66] *Berze :* Bordalok : 25/1—28/2 sz.

[67] *Berze :* Szer.: 24, 106/7 114/1, 125, 130, 156/2, 157 sz.

[68] Csak ezeket sorolom fel egyenként : 21, 24, 25, 105/1, 2, 106/4, 5, 109/2, 3, 125, 149/1, 3, 4.

[69] *Sz. N. :* 92 és 118/3 sz. 2/2 arányban, 51/1, 65/1, és 114/1 pedig 1/3 arányban tagolva.

[70] Csak ezeket sorolom fel : *Sz. N. :* 25/1, 29/3, 30/2, 3, 32/1, 52, 76, 87/3, 88/2, 94/1, 96/3, 107/2, 118/2, 119/1, 123/1, 146/1, 2 sz.

A 11 szótagosak körül ugyanaz a helyzet. Baranyában a 161 szerelmi dal között 77 tizenegyes strófa van. Ebből 34 kettős képszerkezetű, még pedig 22-ben 1/3 a sorok aránya,[71] 9-ben 3/1 az arány,[72] végül háromban 1/1 + 1/1 (104/3, 124/2, 145/1). A rímek nagy többsége páros. Kivételesen előfordul a négyesrím is, összesen 5 esetben. Ebből kettő az 1/3 osztású képszerkezetre esik (88, 99/1), a többi a szimbólikus (32/2, 145/2) és a naturális ábrázolásra (50/1). — Az erdélyi gyűjteményben 31 tizenegyes strófát találtam. Ezek közül csak 6-nak tatáros a képszerkezete. Ebből ötnek 1/3 az arányszáma,[73] egynek meg 3/1 (a 99. sz.). A rímek többsége *aabb*, 4 esetben előfordul az *aaaa* rím is,[74] sőt két esetben talán az *abba* is, ha nem rosszul sikerült négyes rímmel van dolgunk (6/1 és 134/2).

Végigtekintettük régi stílusú népdalaink leggyakoribb sorfajait. Bartók Béla adatai szerint a régi stílusú törzsdallamok között ezek a leggyakoribbak:[75] 1. Nyolcszótagos (70 db), 2. tizenegyes (35 db), 3. hatszótagos (30 db), 4. hétszótagos (24 db). Ritkábbak az 5. tízszótagos (11 db), 6. tizenkettős (7 db) és a 7. kilences (4 db). Ezeket nem tárgyaltam. — A tizenkettős közeli rokona a hatosnak. Szöveggyűjtőink is gyakran összetévesztik a kettőt és 6 szótagos dallam után is tizenkettős sorokba tördelik a szöveget.[76] A tizenkettős strófa rendszerint párosrímű. Ez hatszótagosnak írva *xaxa* rímelést eredményez. Az aaxa rímelésű 6 szótagos strófa viszont középrímet mutat tizenkettősnek írva. A középrím a magyar népköltészetben elég ritka jelenség. Hét és nyolcszótagos versszövegeinkben előfordul, részben talán a hatosból lett tizenkettősök, részben a

IV. táblázat

Szótag	6 szótagos				7 szótagos				8 szótagos				11 szótagos				Valamennyi típusban
Országrész	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	
2/2	1	—	1	2	—	—	—	—	1	—	2	3	—	1	—	1	6
2/6	2*	—	1	3	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	4
1/3	—	—	—	—	2	1	—	3	7	3	3	13	22	12	5	39	55
3/1	1	—	—	1	1	—	—	1	1	—	—	1	9	4	1	14	17
1/1 + 1/1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	—	5	5
3 kép	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4	4
Összesen	4	—	2	6	3	1	—	4	9	4	5	18	34	23	6	63	91

*az egyik: 6/2

[71] *Berze:* Szer.: 22, 23, 54/3, 85, 88, 89, 90/1, 95/1, 2, 99/1, 102, 103/3, 117, 119, 123 129/1, 2, 132, 154/1, 3, 158/1, 159/1 sz.

[72] Uo.: 2, 9, 18, 39/1, 2, 54/1, 87, 124/1, 134 sz.

[73] *Sz. N.:* 18, 49, 134/1, 135/1, 138/2.

[74] *Sz. N.:* 100, 120, 138/2, 143/2,

[75] *Bartók:* A magyar népdal. XXXIV. l.

[76] *Berze:* i. m. I. k. 437: 136 sz. 441. 1: 143 sz, 544. 1: 44, sz, 558. 1: 65. sz. stb. A 12 szótagos verseket már *Vargyas L.* is a 6 szótagosokból származtatta (A magyar vers ritmusa. Bp. 1952. 23—24.)

román népköltészet hatása alatt. Itt most nincs terünk ezt az érdekes problémát végig nyomozni a szláv és neolatin folklor területén, mely nélkül bajosan oldható meg. Már ami a 8 szótagos szövegeket illeti. Mert a tizenkettesek középrímje más irányba vezet a hatszótagos magyar szövegek török rokonságán keresztül.

A 9, 10 és 12 szótagos szövegekről még szót váltunk a török anyag elemzése során.

A kettős képszerkezet alfajait a különböző sortípusokban a IV. táblázat összegezi.

A képekkel szimmetrikusan tagolt strófa a 6 szótagos sorokra jellemző, az aszimmetrikusan tagolt a 11 szótagosakra. Ez utóbbiak vannak többségben a 7 és 8 szótagosokban is. És most nézzük a rímeket.

A rímek elhelyezése a különböző sortípusokban:

V. táblázat

Szótag	6 szótagos				7 szótagos				8 szótagos				11 szótagos				Valamennyi sortípusban
Országrész	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	Baranya	Szalonta	Erdély	Összesen	
aaxa	26	—	8	34	2	—	—	2	1	1	1	3	—	—	—	—	39
xaxa	27	—	40	67	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	67
abab	2	—	3	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
aaaa.....	8	—	6	14	9	—	5	14	14	4	17	35	5	6	4	15	78
aabb	4	—	4	8	7	5	5	17	24	12	49	85	72	44	25	141	251
abba?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2
Összesen	67	—	61	128	18	5	10	33	39	17	67	123	77	50	31	158	442

A visszatérő (aaxa) és a hiányos (xaxa) rím a 6 szótagosokra jellemző. Az előbbi szórványosan előfordul még a 7 és 8 szótagos szövegekben is. Szövegpéldáinkon láthattuk (9, 14—18.), hogy itt is együtt jár a szimmetrikusan tagolt kettős képszerkezettel. A négyes rím (aaaa) a 7 és 8 szótagú szövegekben elég gyakori. A 7 szótagosokban 42%-on felül van a megvizsgált szövegekben, a 8 szótagosakban 28%-on felül, de 10% körül van a 6-os és 11-es típusokban is. Az aabb rímelés a 6 szótagosokban ritka, a 7-ben már többségben van, a 8-ban és főképpen a 11-ben dominál. A török folklórban tehát elsősorban ezeknek a típusoknak a rokonait kell keresnünk:

1. Hatszótagos, *aaxa* és *xaxa* rímelésű, 2/2 képszerkezetű.
2. Hét-nyolc és tizenegy szótagos, *aabb* rímelésű, 1/3 képszerkezetű, végül
3. Tizenegy szótagos, *aabb* vagy *aaaa* rímelésű, 3/1 képszerkezetű dalok rokonait.

Természetes, hogy a török folklórban nem éppen így fogunk velük találkozni. Tudjuk, hogy nyelvünk, szókészletünk és régi szavaink hanganyaga is nagy változásokat ért meg keleti rokonainktól való elszakadásunk óta. A szóvégi magánhangzók például mind lekoptak régi szavaink alanyesetéről a honfoglalás előtti és utáni századokban. Így aztán a versszövegek nagyrészét át

kellett fogalmazni, hogy eredeti mértékét és rímképletét helyreállíthassák, vagy egy másik közkeletű képletre átformálhassák. Az idézett magyar és csuvas példák azt bizonyítják, hogy sok esetben sikerült az eredeti mértéket és rímképletet együttesen megőrizni annyi évszázadon keresztül (9—18. sz. szövegek). A 8 szótagos szöveg 12 szótagos variánsai (20. sz.) viszont arról tanuskodnak, hogy az említett nyelvi változások folytán egyes variánsok 6 szótagosakká rövidültek s ezek alakultak át később 12 szótagosokká.

5.

Most ismerkedjünk meg a török folklórral is, amennyire e cikk keretei megengedik. Elégedjünk meg a magyar őstörténet szempontjából oly fontos csuvasok és a hódoltság korára való tekintettel nem kevésbé tanulságos oszmán török anyag részletesebb elemzésével. Ezeket sem tudjuk teljes egészükben feldolgozni. Mindegyiknek több dialektusa van, melyek jelentékenyen különböznek egymástól. Számunkra legkönyebben a következő terjedelmesebb gyűjtemények közelíthetők meg: 1. a már többször idézett Mészáros-féle csuvas népköltési gyűjtemény (27. jegyzet), Lach Róbert szintén idézett csuvas gyűjteménye (29. jegyzet), 3. Kunos Ignác oszmán gyűjteménye (36. jegyzet). Első az újabb török (kazáni tatár és baskír) befolyástól mentes déli csuvas területről, a volt Szimbirszki kormányzóság Tajaba nevű falujából közöl igen tanulságos anyagot (1. 10., 12. és 13. szöveg példánkat). Második több különböző helyről közöl dalokat, dallamukkal együtt, legtöbb esetben sajnos hibásan ritmizálva a dallamot, szövegei azonban így is használhatók, s azok ütemezése tisztán felismerhető. XX. számú énekese az ufai kormányzóság területéről, tatárok és baskírok közelségéből származott, Szegyák nevű faluból. Lach 42 dalt közöl az ő éneke nyomán. — Az újabb szovjet kiadványokat sajnos nem volt alkalmam alaposan áttanulmányozni. Ezek bizonyosan sok fontos adatot tartogatnak számunkra. Talán annyit sikerül elérnem jelen tanulmányommal, hogy ezentúl szövegeit is tanulmányozni fogják, akik hozzáférnek. Hiszen zenei téren olyan sok tanulságot nyertünk már belőlük.

Mészáros gyűjteményében külön vannak csoportosítva a táncnál (körtánc: *Kördalok*), a fonóban, a sorozáskor, téli mulatozások idején („sördalok") és a lakodalomban énekelt dalok. Részletes feldolgozás és bemutatás céljából a *Kördalok* első 50 darabját és a *Lakodalmas nép dalait* választottam ki.[77] Előbbiek mind tajabaiak, az utóbbiak közt azonban van néhány északi területről származó dal.[78] Ezek mintha más színt képviselnének a csuvas folklórban (például gyakoribb bennük a párosrím), azért figyelmen kívül hagytam őket és így a gyűjteményben található 65 dalból a 16 másvidéki elhagyásával 49 darabot vizsgáltam meg.

A csuvas népdalok képszerkezetüket tekintve a VI. táblázatban feltüntetett módon oszlanak meg

A dalok túlnyomó többsége (92%-a) a minket érdeklő kettős (ill. hármas) képszerkezettel fejezi ki mondanivalóját. A képek közt a strófát szimmetrikusan osztja meg 2/2, ha kétstrófás a dal 4/4 arányban. A kétstrófás dal 2/6 arányban való osztása ritkább és újabb jelenségnek látszik. A második strófa utólag került

[77] Előbbiek a gyűjtemény 48—61. lapjain, utóbbiak 177—199. lapjain.
[78] Ezek az 1, 4, 6, 15, 21, 26, 28, 35, 39, 42, 43, 50, 55, 56, 57, 58 sz. dalok.

VI. táblázat

	Sorok aránya	I. Kördalok (sorszáma)	I. összesen	II. Lakodalmasok (sorszáma)	II. összesen	I—II. összesen
2 kép	2/2	1, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49	37	5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 19, 25, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 45, 46, 47, 51, 53, 61, 62, 63, 65	28	65
	2/6	8, 39 (2/4) : 18	3	64 (2/4) : 42	2	5
	4/4	2	1	2, 3, 12, 22, 23, 24, 31, 52, 60 (5/5) : 44	10	11
	3/3	50, (3/2) : 34 (3/1) : 28	3	16, 48	2	5
3 kép		9, 31, 37, 45	4	37, 49	2	6
		Összesen	48		44	92

VII. táblázat

	I. Kördalok sorszáma	I. összesen	II. Lakoldalmasok sorszáma	II. összesen	I—II. összesen
xaxa	4, 7, 10, 11, 12, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 44, 46	21	10, 19, 23, 26, 30, 32, 34, 40, 41, 44, 46, 49, 62,	13	34
abab	1, 13, 14, 15, 16, 21, 37, 38, 39, 40, 47, 49	12	3, 5, 11, 13, 17, 18, 20, 22, 31, 36, 37, 45, 48, 51, 53, 61, 63, 65	18	30
aaxa	2, 31	2	7, 25, 38, 47, 64	5	7
aaaa	5, 6, 9, 17, 24, 26, 42, 45, 48	9	8, 14, 24, 27, 59	5	14
aabb	3, 28	2	33, 54	2	4
nincs rim v. komplikált	8, 30, 43, 50	4	2, 12, 16, 29, 60 monorime : 52 (!)	6	10
	Összesen	50		49	99

hozzá s szubjektív hangulata már elüt a régi stílustól. A 3/1 osztású strófa olyan ritka (1%), hogy nem is tekinthető külön típusnak. 1/3 osztásnak nem akadtam nyomára. A 3/3 osztás helyi alakulatnak tekinthető a 4/4-es típus megcsonkításával s így a 2/2-höz való közelítésével.

Rímek tekintetében a megvizsgált anyag megoszlását a VII. táblázat mutatja.

A feldolgozott csuvas dalok ritmusa a mi hétszótagos verseinkével egyezik. Aprólékosan kielemeztem az első 50 „kördal" ritmusát és a következő eredményre jutottam : a sorok szótagszáma ingadozó, mégis abszolút többségük 7 szótagos. A megvizsgált 229 sorból 194 hétszótagos. A 7 szótagos sorok belső osztása minden egyes esetben 4 + 3. Az első 4 tagú ütem az esetek felerészében (96 sorban) tovább osztódik 2 + 2 arányban. Ezt azért fontos megállapítanunk, mert ebből a típusból alakult az időegységek aprózása útján néhány nyolc, sőt kilenc szótagos sor is. Leggyakoribb a (3 + 2) + 3 osztású 8 szótagos sor (23 esetben),[79] utána következik a (2 + 3) + 3 (9 esetben),[80] végül a (3 + 3) + 3 osztású kilences sor (3 esetben).[81] — A magyar nyolcszótagosok általános formájában, 4 + 4 arányban, csak 2 sor tagolódik a megvizsgált anyagban (21/1 és 23/1). Ezek itt másodlagosaknak tekintendők s létrejöttüket szintén aprózásnak tulajdoníthatjuk.

Mindez azonban csak a tajabai, esetleg (sőt valószínűleg) az egész déli *anatri* csuvas területre érvényes, de semmiképpen sem az egész csuvas dalanyagra. Régebben volt alkalmam Maximov egyik gyűjteményét[82] futólag tanulmányozni, s kijegyeztem belőle néhány dallamot. Ezek közt van 3 is 4 + 4 osztású sorokban (107, 123 és 145 sz.), a két utóbbi pedig a felező nyolcas strófának is egy különleges típusát képviseli, amennyiben utolsó sora 4 + 5 szótagos, az eredeti sorritmus betartásával, aprózással. Ugyanebben a gyűjteményben van egy szép példa (vagy talán több is) az 5 + 3 osztású sorokból alkotott strófára, 4/8 +5/8 ütemezésben: (id. mű 37. sz.). Ez arra vall, hogy a verstörténetünkben jámbikus- vagy ambroziánusnak nevezett sorfaj kérdését sem szabad lezárnunk a keleti anyag alapos tanulmányozása előtt.[83] A csuvasoknál és nálunk még csak lehetne orosz-szláv származtatással magyarázni az idetartozó szövegeket (*Csicseri borsó vadlencse, Fekete szemű menyecske* — Bartók : 201.), de az oszmánoknál már bajosabb,[84] még kevésbé kielégítő Makhdumkulinál, a 18. századi turkomán dalnoknál,[85] és az altáji tátoroknál. Ezek dalaiból Radloff közölt néhányat,[86] közte az alábbi szép és hibátlan 3—2—3 ritmusú szöveget :

[79] Ezek (darabszám/sorszám): 1/1, 3, 4 — 3/3 — 5/2, 3 — 8/1, 6 — 9/4 — 11/3 — 13/2, 3 — 23/2 — 24/4 — 25/2 — 29/1 — 30/7 — 34/4 — 37/2, 4 — 39/8 — 41/3 — 49/5.

[80] Ezek: 2/1, 4 — 6/1 — 9/2 — 17/2, 4 — 21/5 — 27/4 — 42/4 — lásd 24. sz. kótás példánkat, utolsó sorában az itt tárgyalt aprózással.

[81] Ezek: 19/2 — 23/4 — 37/3.

[82] *Maximov :* 146 pjeszen etc. Csebokszári, 1934.

[83] *Horváth J :* A magyar vers. Bp. 1948. 219. szerint nyelvemlékeinkben a XV. sz. vége óta vannak rá példák, sosem vált közkeletűvé, s kétségtelenül jövevény sorfaj.

[84] *Kunos :* 356 : 1. bekcsi-dal 1, 4, 5, 6 és 7. strófája például 3—2—3 osztású sorokból áll, kivéve némelyik strófa 3. sorát, mely 4—4 osztású, mint a 2. és 3. strófa. *Bartók* jürük gyűjtésében is van 2—3—3 osztású dalszöveg (*Bartók B.* válogatott írásai — Bp. 1956. 108. — 5. sz. dal.)

[85] *Thúry József :* i. m. 47. jegyzet.

[86] Zeitschrift für Völkerpsychologie u. Sprachgesch. IV. 98.

37. *Ai čiχ-ar | yan-i | pos polor* — *A hold, szürke peremével :*
Altindi | tut-qan | us polor. — *Arany a művész kezében.*
Adanin | yurt-un | päk tut-qan — *Apja sátrán fiú gondja :*
Aima-i | yonχo | mak polor. — *Nemzetének dicsősége.*

A mongol költészet kedvelt alliterációja az altáji tatároknál (törökök) is kötelező, de megtaláljuk a sorvégi rímet is (aaxa). A vers képszerkezete is „magyaros".

Számunkra azért is fontos ennek a típusnak az eredetét tisztázni, mert 9 szótagos dalaink kedvelt ritmusa, a 4—2—3 is ebből származtatható. Szép keleti pentaton dallamaik is azt bizonyítják, hogy a Volga és Uralkörnyékéről származtak ide. Ingadozó szótagszámú átmeneti formák pedig kézzelfoghatóan megmutatják a fejlődés útját a 7 szótagos sortól a kilencesig, sőt esetleg az egyik 10-es típusig :

$$2 + 2 + 3 = 7$$
$$3 + 2 + 3 = 8$$
$$4 + 2 + 3 = 9$$
$$4 + 2 + 4 = 10$$

Az 1—2 típus közt ingadozik :

38. *Dunyhám | párnám | de hajlik,*
Beljebb | babám | a falig,
Öleljük | egymást | hajnalig,
Míg édes | anyánk | aluszik.

Bartók 54/a — Tolna m.

A 2—3 típus között a közismert :

39. *Gyere be | rózsám | gyere be,*
Csak magam | vagyok | ide be.
Addig a há- | zamból | ki nem mégy,
Míg három szál | gyertyám | el nem ég.

A 4 + 2 + 3 ritmusú szövegek szintén megtalálhatók keleten. Gyakoriságukat a rendelkezésemre álló kevés forrásmunka alapján nem tudom megállapítani. Íme egy csuvas példa (Lach 29. l. III. 5) a szimbirszki kormányzóságból:

40. *Šur kyvakal | čepĕ | kylarat,* — *Fehér ruca viszi pipéit*
Šur šur tyryχ | i še | ṣümere. — *Lubickolni a tó vizébe.*
Pire atte | anne | ṣuratny, — *Minket apánk-anyánk arra szült,*
Tĕnče tyryχ | jĕre | ṣüreme. — *Hogy sírjunk egész életünkbe.*

4 + 2 + 4 típusú csuvas dal (Lachnál, 28. l. III. 2. sz.) szimbirszki kormányzóságból :

41. Kyṣal šury | Atyl, | *aj*, tulmarĕ, — *Ez idén az Etel*, **hej**, *nem áradt*,
Varrinče šury | puly, | *aj*, vĭlarĕ; — *Fenekén a halak*, **hej**, *táncoltak*.
Tyvan, kyṣal | pire, | *aj*, mĕn pulče, — *Fejünkre ez idén*, **hej**, *mi szakadt*,
Xuš šymyrta | tyšam, | *aj*, vĭlarĕ. — *Az ellenség köztünk*, **hej**, *táncolhat*.

Hasonló baskír dalt közölt Lach (id. gyűjteménye baskir kötetében, 17. l. II. 4c/2):

42. Arqalarda | qaran, | *aj*, eremäj, — *A mezőkön a dér*, **hej**, *nem enged*,
Jer astynda | åltyn | *daj* seremäj. — *A földben az arany*, **hej**, *nem rothad*.
Dus istärem | genä | *äj* bulmaha, — *Hogyha jóbarátom*, **hej**, *mind elhágy*,
Dušmandarga | kungel | iremäj. — *Ellenségnek szívem nem enged*.

Nálunk az *aaxa* rím helyén már *aabb*-t találni:

43. *Margitai | pusztán | sokat jártam,*
Csendőrökkel | sokat | találkoztam.
De nem értĕk | utól | a lovamat,
Otthagytam a | híres | zsandárokat.

Doboz, Békés m.
1953. saját gyűjtés.

Hasonló 6 + 4 szótagos, ingadozó szótagszámú csuvas dalokat közölt Lach az ufai kormányzóság területéről származó XX. számmal jelölt énekesétől (1, 9, 10, 11, 15, 19, 21, 22, 25, 28, 32, 40 sz.).

Ingadozó szótagszámú magyar népdalt (átmeneti forma) ebből a típusból Szendrey közölt Szalontáról (31/120). Ennek a 3 ütemű sorfajnak egyik típusa a középázsiai csagatáj költészet kedvelt 11 és 12 szótagos verse is: 4—3—4, 4—4—4 vagy 4—4—3 osztásban. Ez utóbbi kettő a magyar népköltészetben is megtalálható, bár a 4—4—4-es osztás elég ritka. Horváth János már a 18. századból idéz rá példát: Hol lakik kend, hugomasszony? Komáromba![87] Annál általánosabb a 4—4—3 osztású tizenegyes, mely — mint láttuk — igen gyakran párosul a kettős képszerkezettel, 1/3 arányban tagolva a strófát, *aabb* rímmel (lásd az I. tábláz). Thúry J. azt mondja, hogy az üzbég népköltészetben a 4—4 vagy 4—3 és a 4—4—3 sorképletek uralkodnak. A rövidebb sorok ríme *aaba*, a hosszabbé *aabb*., Gyakori, a magyar népdalokban is tapasztalt sajátság, hogy első vagy két első sora nincs logikai összefüggésben a többivel, hanem csupán festés a célja, vagy mint egy kulcs gyanánt szolgál a dal hangulatához." A három ütemű magyar tizenegyesek legközelebbi rokonait tehát Középázsiában találjuk meg. Az ozmánoknál is él ez a sorfaj, de 3 soros strófában hármas rímmel, röfrénekkel megtoldva, s az érzéki szerelem szubjektív hangján.[88] Mindez olasz befolyás következménye lesz, mely a magyarországi török hódoltság korában valószínűleg még nem volt ilyen erős. Így a magyar—üzbég egyezést a hódoltságkorabeli török kultúrhatás jelének kellene tartanunk a magyar folklórban. — Persze

[87] Rendszeres magyar verstana, 31.

[88] *Kunos*: i. m. II. k. a Szerelmi dalok c. II. fejezetében a 12, 16, 20, 22, 56, 57, 58, 62, 65 sz. dalok.

ezt a típust is keresnünk kell más területeken is. Vámbéry a csuvasoktól is idéz egy ilyen háromütemű, változó szótagszámú dalt[89]:

44. *Khora khirzene | khora tora | sjoratni,*
Khire khirzene | khirle tora | sjoratni.
Khirzem khizir | bolasran
Pire tora | sjoratni.

Az első ütemek 5 szótagja az említett aprózással megoldva. A 3. és 4. sor 7 szótagja emlékeztet a magyar népdalokban is előforduló 7—11-es váltásra:

45. *Színát etess, ne murvát,*
Szíp jánt szeress, ne csúnyát.
Szeretem a szőkét is,
Hébe-hóba csókolom a barnát is.

Szalonta, Szendrey, 49/50

Ez a szöveg persze nem lehet régi ebben a formájában, de nagyobb anyag átvizsgálása során valószínűleg előkerülnének régiesebb példái is ennek a sorváltásnak.

A háromütemű sorok alighanem a perzsáktól kerültek a középázsiai törökséghez, bár a perzsáknál mindig *aaxa* rímmel járnak, a törököknél és nálunk meg *aabb* rímmel. (Thúry J. nem tartja lehetségesnek a perzsa származtatást.)

Nincs lezárva még a felező (4 + 4) vagy ősi nyolcas eredetének kérdése sem. Ismerünk nagyon szép, hibátlan metszetű dalokat keletről is, meg a magunk anyagából is, azért alapos részletkutatások mellőzésével nincs jogunk negatív álláspontra helyezkedni. Bartók monográfiájában 29 régi stílusú 8 szótagos dallamot közölt szövegével együtt. (7a—32. számok). Ebből 15 hibátlan, csak 11-ben van egy-egy metszethiba, s 3-ban kettő. A 29 dal 116 verssorából 99 hibátlan, csak 17 hibás. — Az üzbégektől Thúry József közölt egy hibátlan felező nyolcas strófát:

46. *Koj gele-dür / kuzı bilen, Ballag a juh bárányával,*
Bir birining / izi bilen : Egy nyomon jár az anyjával.
Menim jarım / ojnab čiktar, A szeretőm játszadozik
Hemsājening / kizi bilen. A szomszédunk lányával.

Figyeljék meg olvasóim, hogy ez a dal is magán hordozza a régi magyar—csuvas stílus összes jegyeit: két kép 2/2 osztásban, 4 soros strófa, izometrikus sorok, aaxa rím.

Hasonló 4 + 4 osztású (egyetlen metszethibával) a sokat idézett asztrakáni tatár dal: Iranbahin damiusztem (a 2. számú magyar szövegpéldánk dallamának variánsára). Ezek, a feljebb idézett csuvas példákkal együtt, arra vallanak, hogy a felező nyolcas szintén régi formája népköltészetünknek és a metszethibák éppen olyan szabadságot nyújtanak a költőnek, mint a szótagszám inga-

[89] A török faj c. művében, Bp. 1885, 547—548.

dozása, ill. a dallam aprózása, amit Vargyas Lajos hangoztatott a négyütemű (kanásztánc ritmusú) sorokkal kapcsolatban. (A magyar vers ritmusa Bp. 1952.)

Az általam megvizsgált 100 oszmán népdalban (*Kunos, Máni dalok* c. fejezetének 1—50 és 201—250. sz. darabjai), a 7 szótagosok teszik az anyag nagy többségét, csupán egyetlen 8 szótagost találtam (4 + 4), a 19. számot. A csuvasoknál egyedüli 4 + 3 osztású típus mellett azonban itt már egy eddig ismeretlen 3 + 4-es típust is találunk, sőt ez még gyakoribb (37 eset), mint a másik (36 dal).[90] Ez a mi hatszótagúinkkal mutat rokonságot, mint ha abból származna az első hangpár aprózása útján, ahogy a 3—2—3 származik a 2—2—3-ból.

Egyéb meglepetéseket is tartogatnak számunkra a máni dalok. A képek és a rímek szempontjából az első száz darabot vizsgáltam meg. Ezek közül 62 db kettős képszerkezetű, még pedig 44 db 2/2 arányban,[91] 17 db 1/3 arányban[92] és egy db 1/1 + 1/1 arányban (a 13. sz.), 21 pedig hármas képszerkezetű 1/1/2 arányban.[93] A máni dalokban tehát sokkal gyakoribb a képek szervetlen egymás mellé szerkesztése, mint nálunk és sokkal gyakoribb a régies 2/2 arányú tagolás. De tekintélyes az aszimetrikusan tagolt strófák száma is, melyek a csuvas negatív és a magyar anyag pozitív tanúsága szerint újabb stílusváltozatot képviselnek. Meglepő a hármas képszerkezet gyakorisága is.

De a legnagyobb meglepetést a rímek tartogatják számunkra. A dalok 92%-a *aaxa* rímelésű. Kivételek : 5 db *aaaa* rímelésű strófa (2, 25, 50, 89, 90) és egy-egy *xaxa* (7. sz.), *abab* (45. sz.) és *aabb* (13. sz.). Az *aaxa* rím egyeduralma alighanem perzsa hatásnak tulajdonítható. Távolabb eső mohamedán-török területen, mint például a baskíroknál, egészen más a helyzet. A Lach-féle baskír kötetben 64 strófa közül 23 *aaxa*, 25 *xaxa*, 6 *abab*, 6 *aaaa* és 4 *aabb* rímelésű. De ez utóbbiak nagyon pontatlanok : a négyesrím első sora sokszor nem rímel, s a párosban is az egyik pár rendszerint hibás. A régies rímek tehát nem csak a csuvasoknál, hanem a baskíroknál is közkedveltek, ezen a perzsáktól távol eső vidéken.

A kettős képszerkesztés tudomásom szerint nem jellemző a perzsa népdalokra, legalább is Kégl Sándor nem említi e tárgyú munkájában.[94] Annál inkább jellemző a régi kínai költészetre, mely a *Si-king* nevű 3000 éves gyűjteményben maradt ránk.[95] A régi kinai dalokban együtt találjuk a török és magyar nép-

[90] A 3+4 sorfajt képviselik *Kunos* : 1, 15, 25, 40, 206, 235, 242, 245 tisztán, — 4, 8, 11, 24, 42, 43, 209, 212, 216, 217, 218, 219, 230, 232, 244, 248, 250 kivételével a 3. sornak, — végül 2, 5, 10, 27, 31, 32, 224, 243, 249 valamelyik más sor kivételével.

[91] Ezek : 8, 9, 12, 15, 16, 17, 21, 22, 26, 28, 30, 31, 37, 40, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 64, 67, 69, 71, 72, 74, 82, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99.

[92] Ezek : 11, 14, 19, 24, 32, 33, 34, 42, 43, 63, 68, 73, 75, 76, 77, 84, 100.

[93] Ezek : 10, 18, 29, 36, 38, 39, 47, 48, 49, 58, 61, 62, 65, 66, 70, 78, 79, 80, 81, 83, 85.

[94] A perzsa népdal — Bp. Szemle, 1889.

[95] Magyar nyelven eddig csak *Ágner Lajos* kis antológiája (Száz kinai vers Bp. 1937) tájékoztatta a magyar olvasókat erről a világirodalmi és magyar szempontból egyaránt nagyjelentőségű gyűjteményről. Tudomásom szerint már nyomdában van most készült magyar fordítása. Én *Granet* : Fêtes et chansons anciennes de la Chine. Páris, 1919 című művét használtam, mely az eredeti kinai írásjegyeket is közli a szövegek francia fordításával és bő kommentárokkal.Tanulmányom megírása után megjelent a Si-King teljes szövegének magyar fordítása. (Dalok könyve — Si king — Bp, 1957). A kötet 65. darabjában könnyűszerrel felismerhetjük a föntebb sok variánsban bemutatott csuvas-magyar dalunk (9—24. sz. példáink) közeli rokonát. A kínai dal — a neolatin népdalok ripresa-jához hasonlóan — háromszor megismétli a négysoros szöveget, mindig hozzáfűzve egy hatsoros röfrént :

költészet legfőbb jellemvonásait. Ezek is négysoros, izometrikus dalok, *aaxa* vagy *xaxa* rímekkel és kettős képszerkezettel. Csupán a szótagszámban van némi különbség, mert a kínai szavak egyszótagosak. Így a többi nyelvek átlagosan kéttagú szavaival kifejezett gondolatokat a kínai félannyi szótaggal ki tudja fejezni. A Si-king dalainak verssorai valóban 4 szótagosak (4 szavasak), európai nyelvekre azonban csak 8 szótagos sorokban lehet lefordítani őket. — Ismerkedjünk meg két kis „tatáros", „magyaros" dalszöveggel. A rímeket nem tudtam visszaadni, mert inkább az eredeti hangulatát igyekeztem megközelíteni

47. *Óh a kicsiny, óh a zsenge*
Hajnali pára dél hegyein.
Óh a csinos, óh a kedves
Eladó lányok, de éhesek.

Granet, 45 :XVII.

Egy másik :

48. *Sárgarigó, ha szárnyra kel,*
Hogy ragyognak a tollai !
Ez a kislány férhez megy,
Piros szalag a hajában. *Granet, 37 :VIII.*

E dalok hangulata bizony eltér a magyar és csuvas dalok ridegségétől. Hiába, a kifinomult magas kultúra nem nélkülözheti a szubjektív megnyilatkozás bensőséges hangját sem. A Si-king legrégibb dalainak szerzőit nem ismerjük, de valószínűnek kell tartanunk, hogy egy nagyműveltségű költő átírásában kapjuk a hagyományos népi dalszövegeket. Ilyenekkel későbbi nagy költőknél is találkozunk. Ime Li Tai Po-nak egy kis verse a 8. századból:[96]

1. Fürtös köles bókol a szélben,
Learatják majd kenyérnek.
Úton járok, lassú a léptem,
Szívem reszket, kínok tépnek.

2. Fürtös köles bókol a szélben,
Ha megérett majd levágják.
Úton járok, lassú a léptem,
Szívemet kínok dobálják.

3. Fürtös köles bókol a szélben,
Ó, a szépfürtű kalászok.
Úton járok, lassú a léptem,
Szememből patak szivárog.

Röfrén :
Kik ismernek, szánnak engem,
Azt mondják, csak búnak élek,
Kérdik, akik nem ismernek :
Jaj, ki ez az árva lélek?
— Messzi ég, magas ég —
Kérdezik, hogy mit remélek.

(Rab Zsuzsa fordítása)

Íme : a csuvas variánsok *fű* és *len* motívuma helyén a magyar variánsokból ismert *búza* motívum közelebbi rokonával, a *kölessel* találkozunk. Valószínű, hogy a csuvasoknál is előkerül még ez a variáns. A csuvastól eltérő kínai-magyar egyezés még ezenkívül az *érés (aratás)* motívuma a csuvas *száradás (sárgulás)* helyén. A *szél* is gyakoribb motívuma a magyar variánsoknak, mint a csuvasoknak. — A kínai dal második felében megtaláljuk a *szív* motívumát is, szintén a *gonddal párosítva*, amit a fordító a rokonértelmű *kín*-nal fejezett ki. Mindenesetre szükséges volna az eredeti kínai szöveg összehasonlítása a rokon kelet-európai szövegekkel. Valószínű, hogy a dal variánsai ma is élnek a kínai népek ajkán. Ezek összegyűjtése és publikálása igen tanulságos volna.

[96] *Hamvas Béla :* Ötezer év bölcsessége. 33.

49. *A rózsa nem élhet fény nélkül,*
A nő nem élhet szerelem nélkül.

Kemény Katalin ford.

Mintha a magyar népdalt hallanók :

50. *Elhervad a virág, akit nem locsolnak,*
Elhervad az a lyány, akit nem csókolnak.

Szalonta, Szendrey, 38/17.

Kemény K. nem adta vissza a strófa eredeti négysoros szerkezetét, mert prózai fordítás volt a célja. Én is kétsoros formában írtam alá a magyar dalt, mely jelenleg másik versszakkal kibővítve és 12 szótagos dallammal párosítva él Szalontán.[97]

Li Tai Po verse azonban — figyeljük meg ezt is — éppen olyan rideg, tárgyilagos, mint a magyar. Nem valószínű, hogy a fordító hibájából, hiszen prózában könnyebben megközelíthette az eredeti szöveg hangulatát. — Minden esetre a kínaiak maguk tudják majd megmondani és megmutatni nekünk népköltészetünk összefüggéseit, ha mi a magunk részéről előkészítjük a magyar és keleteurópai problémákat a megvitatásra.

Most olvassuk el a Konfucse himnusz egyik strófáját, mely a már említett nyelvi különbségek folytán két strófát vesz igénybe. Ennek eredetije ugyanis 8 szótagos sorokból áll, mint dallamai is elárulják : [98]

51. *Magosak Fú s Jí ormai,* *Felragyogott az áldozat,*
Szélesek Csú s Sző partjai. *A dicsőséges áldozat,*
A szép tettek hatékonyak : *Fennmarad népünk javára,*
Semmi sem szab határt nekik. *Iskoláink oltalmára.*

A himnusz felépítése pontosan megegyezik a 2 strófás 6 szótagos magyar dalok felépítésével, amilyen a 7. sz. példánk is : első két sora természeti kép, második kettő társadalmi kép. Mindkettő általános és időtlen érvényű igazságot fejez ki. A második strófa az aktuális helyzetre alkalmazza az igazságot.

Igen ám, de itt két-két sorba törtelték az eredeti kínai szöveg egy-egy sorát. Ha tehát egyesítjük a sorokat, megkapjuk az 1/3 képszerkezetű üzbég—magyar formát :

52. *Csipkebokor, galagonya, vadjuhar,*
Soha se higyj a leánynak, mer megcsal.
Uj korába szakadjík el a csizmám, *Szalonta, —*
Ha én többet járok a jányok után. *Szendrey, 44/44*

A konfucse-himnusz szövegét és dallamait 8. századi lejegyzésekből ismerjük. Szép pentaton dallamainak keleteurópai váriánsait egy még kiadatlan munkámban mutattam ki.[99] A kínai dalok átvétele esetén a török-(hun-bolgár)

[97] A dal második fele : Én is elhervadok, jaj de beteg vagyok, | Megcsókol a babám, mingyá meggyógyulok.

[98] *Laloy :* La musique chinoise. Páris. 88. l. a Konfucse himnusz 6. strófája.

[99] A pien hangok szerepe a pentanton zenében c.

népek két strófás szöveget csinált k a kínaiból. A mi kétstrófás, a két kép közt 2/6 arányban megosztott dalaink legalább is erre mutatnak. Ellentmond ennek a török dalkészlet, melyben a 2 strófás dalok — úgy látszik — ismeretlenek, csak a csuvasoknál találunk néhányat. A további kutatás feladata lesz eldönteni, valóban összefüggnek-e egymással a magyar—csuvas 2/6 szerkezetű dalok és Kínából származtathatók-e. A legsürgősebb feladat e célból egy jó kínai népdalgyűjtemény magyar nyelvű kiadása, és egy magyar meg egy csuvas gyűjtemény lefordítása kínai nyelvre, hogy a kínai folkloristák a saját szempontjaik szerint tanulmányozhassák a magyar és rokon népdalokat.

A 4/4 osztású nagyobb strófapárnak a legrégibb emlékét is Kínában találjuk meg. Ha a Si-king nem őrzi még korábbi példáit, valószínűleg a Kr. e. 3. században élt Kuang-ce költő-filozófus alábbi verse (?) a legkorábbi adat rá. Finom szatírája örökbecsű alkotás :

„Amíg a ló a mezőn él, füvet eszik és vizet iszik. Ha a másiknak megörül, nyakát hozzádörgöli, ha a másikra megharagszik, megfordul és kirúg. Ez az egész tudománya. — Ha befogják és hámba kötik, elkezd félénken pislogni, ugrálni, dacolni és a zablát titokban elharapja. Így okosodik meg és tanulja meg a fogásokat. — Mindez az első állatszelidítő bűne."

„Az aranykorban a nép csendesen üldögélt és nem tudta, mit cselekszik. Elment, nem tudta hová, bendője tele volt, boldogan élt, barátja vállát veregette és sétált. — Ez volt a nép minden tudománya, amíg egyszerre csak előjöttek a szentek és elkezdtek beszélni a rendről és az összhangról, a világ viselkedését megrendszabályozták, erkölcsi törvényeket állítottak fel és a világot úgy táncoltatták, ahogy ők fütyültek. — Akkor a nép elkezdett sietni, futkosni, botorkálni, igyekezni, elkezdett ismeret és pénz után loholni, amíg már nem volt megállás. — Mindez a szentek bűne."

(*Hamvas Béla:* Ötezer év bölcsessége.)

6.

A 27. és 28. sz. alatt bemutatott orosz és lengyel dalszövegek típusának származását illetőleg ez az adat mondja ki a döntő szót. Ennek ismeretében a magyar és a csuvas példákat (29—33. sz.) kell a lengyel és az orosz dalok előképeiül, mintáiul tekintenünk, emezeket viszont Kínából kell származtatnunk.

Kutatásaink arra az eredményre vezettek, hogy a magyar népköltészet lírai termékeiben keleti stílushagyományok élnek. E hagyományok nem elszórtan, más stílusokkal keverten jelentkeznek, hanem egységes, zárt csoportban találhatók. Hatásuk az újabb stílusú dalokban is erősen érezhető, s részben ezek is visszahatottak régi stílusú dalainkra. A régit az újtól a török népek népköltészetével való összehasonlítás útján lehet megkülönböztetni.

A régi stílusú magyar dalok közös vonásai :

1. négysoros strófa izometrikus sorokkal,
2. egyszeri előadás ismétlések és röfrén nélkül.
3. két szervetlenül egymás mellé illesztett kép : egyik a fizikai világból, másik a társadalmi (szerelmi) életből,
4. objektív, elfogulatlan hang, puszta ténymegállapítás.

E stíluson belül két változatot különböztethetünk meg. Ezek sajátságait a következőkben állapítottam meg :

		I. csoport	II. csoport
1.	ütemek száma	2	3
2.	szótagszám	6, 8, (7)	11, 8, 9, 10, (7)
3.	képek terjedelme	2/2, 4/4, (2/6)	1/3, 3/1 (1/1 + 1/1)
4.	rímek elhelyezése	xaxa	aabb
		aaxa	aaaa
		(abab)	

Átmeneti típusok : 2 ütemű 7 és 8 sztg. 1/3 arány, *aabb*
3 ütemű 11 sztg. 2/2 arány, *aabb*

Az I. csoport a csuvas népköltészettel áll közelebbi rokonságban, a II. a mohamedán törökségével. Az előbbi mindenesetre honfoglalás előtti bolgár—török kultúrhatás eredménye, az utóbbi valószínűleg több különböző (kazár, besenyő, kún és oszmán) nép kultúrájával való érintkezésünk következménye. A 3 ütemű 8, 9, 10 szótagosok volgamelléki analógiái alapján ezeket korábbiaknak tarthatjuk az oszmán és üzbég rokonságba illeszkedő 11-eseknél.

A részletkérdések még sok kutatómunkát igényelnek a török folklór területén. Ugyancsak kidolgozásra vár a török és a kínai meg a perzsa nép- és műköltészet kapcsolatainak kérdése. Meghatározandó az egyes stílusjegyek átvételének helye és ideje. Végül tisztázandó a nyugateurópai népköltészet viszonya a keleti török—kínai stílushoz. Megkülönböztetendő a hun[100] (avar) és a magyar népköltészet hatása és a maláji hatás. Az európai költészet eredetének kérdésében sosem fogunk tisztán látni, míg ezek a vonatkozások homályban maradnak, de a magyar költészet helyét és jellegét sem tudjuk mindaddig pontosan meghatározni. Elsősorban tehát magyar feladat ennek a problémakörnek kutatása és a nemzetközi együttműködés megszervezése e téren. A nagy nemzetek körében eddig is élénk volt az érdeklődés a török népek története és folklórja iránt. Természetes, hogy legtöbbet az orosz tudományos élet foglalkozott az országa határain belül élő törökséggel,[101] de hatalmas munkát fejtettek ki e téren a finnek is. Közben kifejlődött a Szovjetunióban élő kis népek értelmiségi rétege és elkezdte hagyományainak a gyűjtését. Hasonló a helyzet a Kínai Népköztársaságban is. Mi most legtöbb segítséget innen várhatunk saját problémáink megoldásában. Mi is a kis népeknek tartozunk a legtöbb segítséggel ezen a téren, mert ők csak az összehasonlító folklórkutatások segítségével tudják majd megírni saját kultúrájuk történetét. Kínában már más a helyzet, de őket is bizonyára érdekelni fogja régi nagy műveltségük hatása a távoli földrészeken. Ezért tartottam időszerűnek,

[100] Egyes 16. századi humanisták szerint a rímes vers hun eredetű Nyugateurópában, mondja *Heusler* (Deutsche Vorgeschichte, 3. k., V. rész, 92.)

[101] Főképpen *Radloff*, *W.* népköltési gyűjteménye nagyjelentőségű a mi szempontunkból: Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme. Szt. Pétervár, 1866—80. 12. kötet.

hogy beszámoljak ezirányú kutatásaimról és kérjem munkám támogatását hasonló irányú részletkutatások megindításával, mind a magyar, mind a külföldi kutatók részéről.

Gyula. *Lükő Gábor*

Древний стиль венгерских народных песенных текстов

Венгерские специалисты по фольклору и литературоведению в последние десятилетия в отношении проблемы венгерской народной лиры заняли отрицательную позицию Дело в том, что они решения этой проблемы ждали от исследователей народной музыки, считая, что тексты являются менее устойчивыми, чем музыка, что попытки отыскать древние тексты у народа являются напрасными. Исследования Бартока и Кодайя в течение нескольких лет принесли такие результаты, что безуспешность 150-и летнего исследования текстов народных песен стала действительно устрашающим примером, хотя венгерские тюркологи в целом ряде случаев обратили внимание венгерских читателей на общие черты стихотворных форм в венгерских и тюрко-татарских народных песнях. Больше всего говорилось об образах, которыми начинаются народные песни (Natureingang); они в немецком фольклоре стали известными благодаря австрийскому т. н. Schnaderhüpfel. Густав Мейер[16] подобные примеры нашел на всем земном шаре; он начертил дальнейшие задачи исследования, однако в среде венгерских специалистов по фольклору его наблюдения вызвали отрицательное влияние. Исследователи были обескуражены тем, что они, как им казалось, не могут строить исторические выводы на основании сравнений, поэтому работа и приостановилась.

Если познакомимся с народной поэзией европейских народов, сразу заметим, что, несмотря на отдельные спорадические данные, песни типа Schnaderhüpfel имеют два центра. Одним является испанско-португальская языковая территория (текст песни № 3), а другим — Венгрия. На иберийский полуостров они были занесены, по всей вероятности, с малайских колоний. С XVII в. уже сохранились двуязычные малайско-португальские сборники песен (сообщение Гуго Шухардта, сноска 21). Однако на северноитальянские и австро-баварские территории они перешли из Венгрии в XVIII—XIX вв., когда венский двор местные гарнизоны снабжал венгерскими рядовыми. У латинских и германских народов строфу, состоящую из четырех строк, нельзя считать оригинальной. Часть песен, отнесенных сюда, представляет собой, собственно говоря, более длинную строфу с цезурой, в форме французской tirade monorime, с противоположной концовкой, т. е. с чередованием «мужских и женских» (ударных и безударных слогов) в цезурах и окончаниях строк (см. иллюстрации к текстам № 3 и 4); у них только структура образа заимствована из восточного (малайского или венгерского) фольклора. (Этим вопросом более подробно будет заниматься автор в подготовляемой к печати работе об украинских коломыйках.)

В лирическом материале венгерской народной поэзии имеется тип, который во всех деталях совпадает с общеупотребительной у тюрко-татарских народов древней формой народных песен. 1. Четырехстрочная, 2. поющаяся без повторения текстовых строчек и рефренов, 3. изометрическая строфа, 4. с рифмой *xaxa* или *aaxa*, 5. строка состоит из единой строки, 6. последняя дает две картины, каждую в отдельных двух строках, одна картина взята из физического мира, вторая из общественной (любовной) жизни, 7. песня в совершенстве объективна, противоположна главному требованию лиры, экспрессивности настроения и непосредственности внутреннего переживания. Перевод одного из характерных песенных текстов (см. пример № 9): «Пшеница должна созреть,/ Если ее постоянно лелеет солнце. / Сердце должно разорваться, / Если его только грусть лелеет». — Мы приводим несколько чувашских (примеры 10—13 и 24) и венгерских (примеры 14—20) вариантов, сопоставляя их с одним румынским вариантом (23), который представляет собой уже вполне олатинизированную форму текста восточного происхождения, от музыки до настроения, включая сюда повторения и рифмы *(aaabb)*. Милый и интимный разговор влюбленных является яркой противоположностью черствой объективности венгерских и восточных песенных текстов: / Скажи-ка, милая, и угадай, / Почему желтеет лес / Почему стареет парень // Лес от тяжелого снега / А парень от тоски-кручинуш-

ки. / Во втором румынском варианте олицетворяется лес и спрашивается у него же, как может он весной возобновиться, между тем как человек не может помолодеть. (Эту тему разработал и Эминеску в стихотворении Revedere.)

Венгеро-татарский стиль также ярко отграничается от бесстрофной и безрифменной формы, от медленно развертывающегося содержания эпического характера славянских песен. Точкой соприкосновения является заимствование северными славянами (примеры 27—28) больших двухстрофных венгеро-татарских (примеры 29—33) форм и заимствование отдельными тюркскими народами и венгерскими группами повторения строчек, импрессионистического настроения, сравнений и олицетворения.

Древний стиль венгерской лиры является результатом чувашского (болгаро-тюркского) влияния, имевшего место до занятия венграми нынешней отчизны. Венгры заимствовали у болгарских тюрков земледельческую культуру (ср. работу З. Гомбоца на немецком языке в сборнике Memoires de la Soc. Finno-Ongrienna XXX, Helsinki 1912) и музыкальную культуру (Szabolcsi B., Népvándorláskori elemek a magyar népzenében. [Элементы эпохи переселения народов в венгерской народной музыке.] — Ethnographia XLV [1934] 149), а болгарские тюрки (они, по всей вероятности, тождественны с гуннами) музыку, равно как и поэтический стиль, принесли из Китая. Древние песни Ши-кинг и стихи в одну строфу, состоящие из четырех строчек, с рифмами *a a x a* или *x a x a*, в двух образах. У китайцев могли заимствовать малайцы, а у последних португальцы. Тюркимагометане вследствие арабского и персидского, а малоазийские тюрки, кроме упомянутых влияний, и вследствие греческого и итальянского влияний, в значительной мере изменили свою народную поэзию, так что более поздний турецкий пласт в венгерской народной поэзии, возникший в эпоху покорения турками Венгрии (XVI—XVII в.), по всей вероятности, можно будет отличить от более ранних (чувашских, хазарских, печенежских и половецких) элементов. В этой работе большую помощь могли бы оказать советские, турецкие и китайские специалисты по фольклору, литературоведению и истории культуры. Для облегчения их сотрудничества в этой области следовало бы издать антологию венгерской народной поэзии на русском, турецком и китайском языках, с соответствующими комментариями.

Без знакомства с древней китайской поэзией и философией мы не в состоянии решить проблему наших песен древнего стиля. Кунгфу-цзе и Чуан-цзе также охотно применяли эту поэтическую аргументацию в ходе своих учений, и она живет по сегодня в китайских, татарских, чувашских и венгерских пословицах.

Китайско-венгерская форма песни, несмотря на ее объективность, вызывает лирическое впечатление. Хотя она и не создает непосредственной чувственной связи между первым и вторым лицом (между автором и его публикой, певцом и слушателями), все же обоих ставит под мерку общей закономерности. Лучшим примером этого является текст № 7 : «Хоть и зажгут огонь,| Все-таки потухнет. Нет такой любви, которая бы не прошла. — Зажги, дорогая, зажги,| Свой полыхающий огонь : Пусть согрею Свои слабые руки».

Ancient style of the words of the Hungarian folk-songs

The Hungarian folk-lore and literary scholarship took a completely negative point of view towards the problem of the Hungarian folk-lyre : they expected everything of the seekers of the folk-music, asserting words to be more changeable than the tunes, and we invain search for ancient texts at the common people. Bartok's and Kodály's folkloristic investigations brought such rich results in the elapse of a few years that the failure of the 150 years investigation of the words of the folk-songs was evident and really served as deterrent admonition. Although the Hungarian turkologists had called the attention of the Hungarian readers to the identical features of the metrical structure of the Hungarian and Turko-Tartar folk-song. The question mostly came up of the initiative motive of the folk-song (Natureingang) became well known in the German folk-lore by the Austrian Schnaderhüpfel. *Gustav Meyer* (16) found specimens of it all over the world, and sketched out the tasks of further investigation, but he had a contrary effect among the Hungarian folklorists. The Hungarian seekers were discouraged by the appearance that they cannot build up historical conclusions on collations, and so the work got stuck.

Getting into nearer contact with the popular poetry of the European peoples it is evident that the Schnaderhüpfel songs have two focuses. One of them is the Spanish-Portuguese headland

[3., words (of a song)] the other one Hungary. They were likely brought to the Iberian Peninsula by the Portuguese from their Malayan Colonies. Bilingual Malayan-Portuguese collection of songs fall already to our lot from the 17th century (Hughes Schuchard's communication). On the other hand it was spread in Northern-Italy and in the Austro-Bavarian sites from Hungary in the 18—19. centuries when garrisons of these places were supplied with Hungarian troops by the Imperial Court of Vienna. The four line verse does not seem to be an original form at the Latin-German peoples. One part of the classed songs here is, strictly speaking, a longer two line verse with an acute caesura, in the form of the french *tirade monorime*, with ending caesuras and desinences on antithetical masculine and feminine, stressed or atonic syllables (cf. specimen of words No. 1., 3. and 4.), and it took over but the pictorial character from the Oriental (Malayan or Hungarian respectively) folk-lore.

There is one type in the lyric material of the Hungarian folk-poetry which corresponds in any respect to the form of the ancient popular songs known generally at the Turko-Tartar peoples: 1. four line verse, 2. repetition of the verse-lines and singing without any refrains, 3. isometrical lines, 4. rhyme *xaxa* or *aaxa*, 5. the song consists of a unique verse, 6. showing up pictures two at a time in two lines both, one of the physical world, and the other one taken of the life of the society (love), 7. the song is entirely objective, and in contradiction with the chief claim of the lyre, the evocative feeling and with the intimacy of the inside sensation. One of our characteristic words of song: „It has got to ripen the wheat" (if it gets sunshine constantly). „It has got to break the heart" (if it is steadily eaten by sorrow). —I am going to show several Chuvash and Hungarian variants, putting them against one Roumanian variant which conformed the words of Oriental origin into complete Latin form, to begin with its music, repetitions, rhymes as far as its mood. The kind, intime talking of the lovers is in sharp contradiction to the morose objectivity of the Hungarian and Oriental words of songs: „Do tell me my darling and guess it" (Why does the wood turn yellow), (why does the lad grow old). (The wood is supressed by the snow): (the lad by the sorrow). The other Roumanian variant personifies the wood and asks it about its vernal regeneration while the human being cannot regenerate itself. (This theme was elaborated by Eminescu too, in his verse „Revedere".)

The Hungarian-Tartar style is sharply detached from the rhymeless form of verses of the Slavic songs and from their slowly developping content of epic character.

Point of contact: the adoption of the Hungaro-Tartar form with two major verses by Northern Slavs, the adoption of repeating lines, of the impressionist atmosphere, of images, of description and personifications by some Turkish peoples and Hungarian groups.

The style of the ancient Hungarian folk-lyre is a result of the Chuvash (Bulgarian-Turkish) influence yet before the Árpád's conquest of Hungary. The Hungarian agriculture comes from the Bulgaro—Turks like the ancient Hungarian musical culture as well; as for the Bulgaro — Turks (probably identical with Hunns), they brought both the music and the poetical style from China. The ancient songs of Shi-King are also verses with one strophe of four lines, with rhymes *aaxa* or *xaxa*, having two images.

The Malays might have taken them over from the Chinamen and in their turn the Portugueses from these. The Mohammedan Turks in consequence of the Arab-Persian influence, and those of Asia Minor even more under the Greco-Italian influence transformed their folk-poetry to a great extent, thus the recent Turkish stratum of the Turkish occupation of Hungary (16—17 cent.) is likely to be distinguishable from the earlier (Chuvash, Khazar, Petcheneg and Cumanian) elements in the Hungarian popular poetry. The Soviet, Turkish and Chinese folklorists, litterary scholars, culture historians might lend us a real helping hand in this matter. To facilitate the cooperation of the Eastern erudite world it would be advisable publishing a good anthology of the Hungarian folk-poetry in Russian, Turkish and Chinese languages, with proper commentaries.

It is not possible to solve the question of our songs of the ancient style without knowing the old Chinese poetry and philosophy. Kung Fu-tse and Chuang-tse also employed willingly this poetical argumentation during their lecturings and this is still alive in the Chinese, Tartar, Chuvash and Hungarian proverbs.

The Chino-Hungarian form of song, nevertheless its objectivity, calls forth a lyric effect. It does not produce, however, an immediate sentimental connection between the first and second person (the writer and his readers, the singer and his audience) but it puts, nevertheless, both of them under the standard of the universal legality. A striking, beautiful example of this is the song as follows: „The fire is fed, nevertheless it goes out. There is no love which does not pass. — Feed my darling, feed your burning fire that I may warm my feeble hands".

A vörösbor Magyarországon

Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai

A budavidéki szőlőművelés néprajzi vizsgálata is bizonyítja, hogy a fehér- vagy vörösbor termelése nálunk nem csak egyszerűen a fehér és kék szőlő kérdése, s ezen túl, egyszerűen egy eljárásé, amely lehetővé teszi, hogy a must forrás közben kioldhassa a szőlő héjában rejtőző festőanyagot.

A valaha nagy szőlőterületekre kiterjedt budai borvidék külföldi piacokon is ismert jóhírét a ma már teljesen elmaradt vörösbor-termelésének köszönhette. Ezzel a vörösbor-termeléssel sajátos szőlőfajtaösszetétel, borkészítési eljárás és eszközanyag, valamint szőlőművelési mód is járt, amely lassan, a múlt század folyamán lépésről-lépésre visszaszorult és helyet adott a fehérbor-készítés eljárásának, eszközanyagának és végül új, fehér szőlőfajoknak és az ezeknek megfelelő művelési módnak. A budai vörösbor-termelés emlékét és eszközanyagát az egész Budavidéken (nagyjából Tétény, Zsámbék, Tinnye és Szentendre közötti területen) még ma is megtaláljuk.

Ez a felfedezés indított arra, hogy az itt megismert vörösbor-termelés sajátos vonásait egybevessem Magyarország azon borvidékeivel, ahol a múlt század folyamán jelentős paraszti vörösbor-termelés folyt. A XIX. századból ugyanis több igen szép leírással rendelkezünk, amelyek tájanként és összefoglalólag is bemutatják Magyarország akkori bortermelését. E leíró munkáknak csak futó vizsgálata is meggyőz bennünket arról, hogy a vörösbor-termelés a múlt század folyamán nem csak a Budavidéken szorult vissza, hanem erősen veszített jelentőségéből országszerte is a fehér és félvörös, ún. sillerborokkal szemben, s ma már csak alig néhány helyen találunk — nem vörösbort termelő vidéket, hanem csak — vörösbort is termelő gazdákat, állami gazdaságokat és szövetkezeteket.

E tanulmányban nem tudom megoldani azt a kérdést, hogy a változásnak mik voltak az okai: igen bonyolult s nehéz probléma ez. Több oka lehetett és vidékenként eltérő. Szerepe volt abban például a Budavidéken annak is, hogy a jó minőséget, de keveset termő meredek budai mészköves domboldalak bora, a minőség iránti érdeklődés elmaradása után, nem versenyezhetett a múlt század elejétől kezdve szaporodó „mezei borok" olcsó tömegével. „A hegyes vidéki szőlőműveseknek azon gondolatra kellett vetemedniök, hogy fösvény kőföldjükből nagyobb termést csikarjanak ki, szőlőjüket bővebben termő, roszszabb fajtákkal ültették be. Sőt, azoknak fekvését a hegyről mindig lejjebb és lejjebb szállították a síkra, hogy a mezei szőlő bővebb termésével mérkőzhessenek." — írja Schams 1836-ban.[1] A budai gazdák is bővebben termő fehér fajokat

[1] *Schams, Fr:* Magyarország bortermelését és készítését tárgyazó folyó írás. Budán, 1836. I. füz. 21 skk.

telepítenek, s nem vesződnek a körülményesebb, hosszadalmasabb, több gondot követelő vörösbor-készítéssel. (Ezzel természetesen végleg elmaradtak a külföldi megrendelések.)

Itt kell azonban mindjárt megjegyeznem, hogy csak a fejlettebb igényre, piacra termelő vörösbor-készítési eljárás igényel nagyobb gondot és odavigyázást. Az egyszerű, házi fogyasztásra termelt, kezdetlegesebb vörösbor-készítés a fehér bor készítésénél sokkal egyszerűbb, s nem is igényel olyan felszerelést sem. Mégis azt látjuk, hogy szinte teljesen elmaradt országszerte. Itt — feltevésem szerint — az ellenkezője történt. A kezdetleges — amint később látni fogjuk — balkáni vörösbor-készítésre emlékeztető vörösbort termelő vidékeken megismerték a fejletebb eszközanyagot igénylő, de tisztább ízeket produkáló fehérbor-termelési módokat, s az ezekkel szemben primitívnek érzett vörösborkészítést elhagyták. Hatalmas ízlésváltozás figyelhető meg a múlt században : a fehér bor divatja és a vörösbor gyors kimúlása. Vannak azonban falvak, ahol még ma is csak a vörösbor „a bor". Csak vörösbort illik adni a vendégeknek lakodalomban és keresztelőn. „A fehér bor, víz" — mondják Bogyiszlón (Tolna m.), „Vizet a Dunából is tudunk inni!" A község a Duna egy szigetén fekszik, s igen kevés szőlővel rendelkezik. Ezért, hogy ünnepeikre vörösbort biztosítsanak, a szekszárdi gazdáktól tőkéjén veszik meg a bort, maguk szüretelik le s készítik el vörösnek, mivel ugyanabból a szőlőből a szekszárdi gazda már nagyobbrészt félvöröset, ún. *fikszli*-bort szűrne le.[2]

Hol termeltek a múlt században vörösbort Magyarországon? A térkép alapja Keleti Károly nagyjelentőségű szőlészeti és borászati statisztikája a múlt század végéről.[3] A kitűnő statisztika néhány pontját azonban a korábbi irodalom ismerete alapján kiigazítom, s adatait főként két tekintetben másképpen is értékelem. Elsősorban figyelembe kell vennünk az úri, polgári és paraszti szőlőművelés különbözőségét. A szőlőművelés, sok igen erős hagyománya mellett, bizonyos tekintetben a legmozgékonyabb és legváltozatosabb művelési ágak egyike. Már maga az a tény, hogy a legkisebb, házi használatra termelő parasztgazdaság szőlőskertjében is sok, különböző szőlőfajt találunk, feltételezi a szőlőtermelő gazda fajtaismeretét és állandó érdeklődését más és más fajok iránt, s egyben azt a törekvését is, hogy minden hozzáférhető új, jobb fajt, már csak a tanulmány, a kísérlet kedvéért is meghonosítson szőlőjében. Egy-egy vesszőcsomócska a legkülönbözőbb körülmények között száz és száz kilométereket is tehet meg névtelen kisemberek kezén. Ha ezekről a múltból írás nem is maradt ránk, de mellette szólnak azok a szőlészeti szakírók, akik már a múlt század első feléből, az állami fajtaiskolák és oltványtelepek felállítása előtt, a paraszti szőlők nagyarányú fajtakevertségéről adnak hírt. Uralkodók és a gazdag főnemesség igen korán, már a középkorban eszközölt nagyarányú fajta-áttelepítéseket.[4] Ez nem maradhatott hatás nélkül a környék szőlőművelésére. Az újkorban hasonlóképpen, a nagyobb szabadsággal mozgó, a kor ízlésével lépést tartó főúri vagy polgári szőlőtermelő gazdaság szabadabban, a tájtól függetlenebbül alakíthatta szőlőjének fajtaállományát.[5] Entz könyvében[6] például határozottan vidé-

[2] Megfigyeléseim Szekszárdon és Bogyiszlón, 1955—56.
[3] *Keleti K.* : Magyarország szőlészeti statisztikája, 1860—1872. Budapest, 1875.
[4] *Herczeg M.* : A bortermelés hazai fejlődése. Gazdaságtörténeti Szemle. 1894. I. évf. 130.
[5] *Entz F., Málnay I., Tóth I.* : Magyarország borászata. Pest, 1869. 42.
[6] *Entz* : i. m. szőlőterületekként.

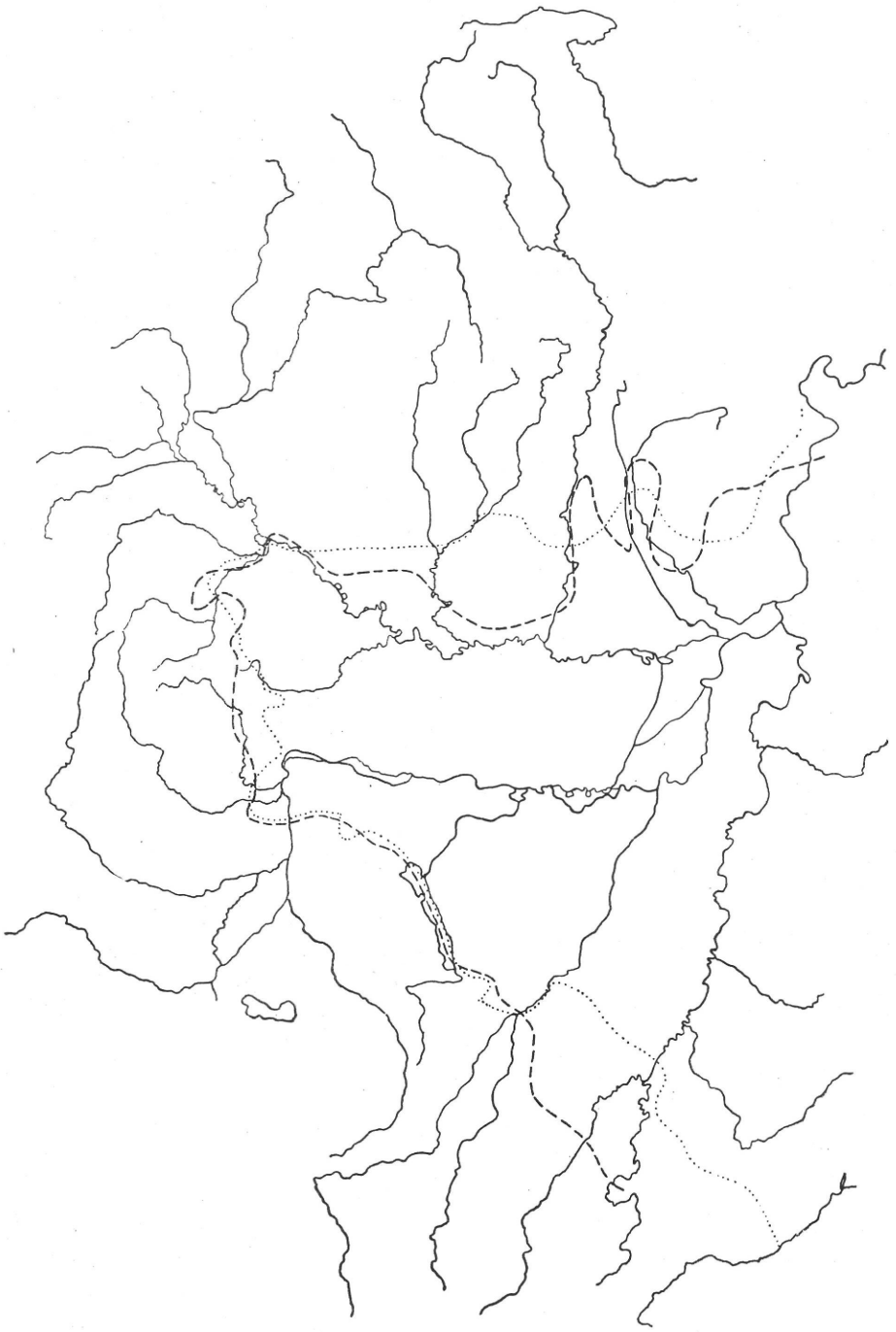

— — — — a vörösbor elterjedése Keleti Károly statisztikájának térképe alapján
. . . . a török birodalom határa a Bécsi Béke korában (1606)

kenként külön sorolja fel az úri és paraszti szőlőskertek fajta-állományát. Sok és tájanként különböző oka lehet annak, hogy miért ez vagy az a fajta-összetétel jellemzi a paraszti, illetőleg úri szőlőskerteket. Az egyik fontos tényezőre Entz is ismételten utal: a köznép a tömegre termő fajokat szereti s telepítésnél mindig a bővebben termő fajtákat részesíti előnyben, a jobb minőségű, de kevesebbet termő, igényesebb fajtákkal szemben. Ezenkívül borkezelési eljárásokban is különbségeket találhatunk. Az úri birtokos előbb telepíthetett új fajt, jobban rátérhetett speciális különlegességek előállítására. De ezen túl is, a polgári és úri szőlőművelésnek a parasztitól eltérő, más történeti gyökerei és kapcsolatai is lehetnek. Ezért Keleti statisztikájában úgy kell figyelnünk a vörösborok országos elterjedését, hogy állandóan szem előtt tartjuk a nagybirtokos szőlők környezettől függetlenebb fejlődését. Például sok megyében, ahol híres szőlővidékeken csaknem kizárólag fehérbort termelnek, előfordul a vörösbor is néhány százalékban. Ezeken a helyeken joggal következtethetünk arra, hogy itt nem a népi fehérbor-kultúrát érő kis, népi vörösbor-kultúra hatásával van dolgunk, hanem a vörösbor-termelés divatja idején telepített uradalmi szőlő vörösbor termelése alakított a statisztikán. Így került a kadarka Tokajhegyaljára is.[7]

Még jobban csökkenti az ilyen elszigetelt adat jelentőségét a statisztikában az a tény, amire Keleti Károly is rámutat előszavában.[8] „A tényleg termelt bormennyiséget tudakoztuk községről-községre ... s így szemben találtuk magunkat a termelők többségének (kistermelők!) eltagadásra hajlandó gyanakvó természetével ..." Ami azt jelenti, hogy a pontos számadással vezetett uradalmi és polgári szőlők egész terménymennyisége belekerülhetett a statisztikába, de a házi használatra termelő lakosság annak csak egy részét vallotta be. Egyes vidékeken ugyan idővel minőségi, kivitelre termelő paraszt-szőlőgazdaságok alakultak ki jóhírű szőlőhegyeken, amelyek fajtaválogatás, borkezelés, kereskedelmi kapcsolatok terén egyaránt versenyeztek az úri és polgári szőlőgazdaságokkal, azonban a piac megrendülését, rosszabb gazdasági viszonyokat s nem utolsó sorban a századvégi filloxerát ezek mégis jobban megsínylették, s legtöbb esetben a századfordulóra visszasűllyedtek az alacsonyabb, önellátó, vagy legjobb esetben hazai fogyasztásra termelő szintre. Így történt ez Egerben és Budavidéken is.[9] A híres egri *bikavér* termelése már e század elején egy-két nagyobb pincészetben összpontosult, a paraszti kistermelők végleg lemondtak készítéséről, habár még az elmúlt években is a bortermelés (de már fehérbor!) képezte gazdaságuk szinte kizárólagos jövedelemforrását.

A statisztika vizsgálatánál feltétlenül szem előtt tartandó meggondolás a következő. Keleti a bor színszerinti kimutatásáról ezt írja: „Érdekes adatokat szolgáltat szőlészeti statisztikám a bor nemére nézve, tudniillik vörös, vagy fehérbort termel-e az illető vidék. Az e tekintetben eszközölt felvételeknél szükségesnek látszott a kék és fehér szőlők vegyülékéből eredő félvörös vagy úgynevezett siller, néhol kastélyosnak nevezett bort külön kitüntetni, melynek gyakoribb és tömegesebb készítése nem enged mindenütt a legokszerűbb szőlő- és pincekezelésre következtetni. És e tekintetben szereztünk is nem éppen kellemes tapasztalatokat. Az egész magyar birodalomban ugyanis negyedrésze, vagyis

[7] *Entz:* i. m. 77.
[8] *Keleti K.:* i. m. 1.
[9] Saját feljegyzésem Egerben, Óbudán és Budakörnyéken. 1954.

24,8%-a az évenként termelt bornak így félvörös, csak 16,8% tiszta vörös s 58,4% tiszta fehér".[10] Itt súlyos pontatlansággal találkozunk, s ennek tisztázása részünkre igen fontos. Keleti ugyanis a félvörös *(siller, kastélyos)* bort a „kék és fehér szőlők vegyülékéből eredő"-nek tartja, s ezt a válogatás nélküli egybeszüretelést — hanyagságnak. A félvörös bor azonban nem csak így készül. Tiszta vörösbortermő vidékeken a kék szőlőből is készítettek sillert, amikor a vörösbor iránt elveszett az érdeklődés. Ez csak a szüretelés és mustkezelés módján múlik, s nem hanyagság az oka, hanem határozott törekvés. A fehér bor kelendőbb, ezért kényszerül a gazda a kék szőlőből sillert szűrni, vagyis a fehérbor felé közelíteni. Természetesen itt sem pusztán a színről van szó, más az íz, a savtartalom stb. E tekintetben, amint látni fogjuk, különbség van a mai és régebbi vörösborok között is. (A régebbiek készítésmódjuk miatt sűrűbbek, csersavasabbak voltak.) A viszonylag gyengébb festékanyag-tartalmú kadarkából gyors préseléssel, illetőleg leszűréssel majdnem fehérbort is lehet nyerni. Természetesen, ha a vörösbor iránt továbbra is csökken a kereslet, a termelő fajta-állományát is fokozatosan átállítja fehérborra. Ekkor már valóban keverés útján kapja sillerborát, míg végül már csak fehérbort termel.

Keleti tehát nem választotta szét a félvörös-bor készítésének e két módját. Korábbi szőlészeti leírások segítségével azonban szépen elkülöníthetjük az idevonatkozó adatait. Erre itt példát is hozok, amelyben az ízlésváltozás folyamatát is jól megfigyelhetjük. Mártonffy Eger bortermelésével foglalkozó tanulmányában 1854-ben ezt írja : „Hideg, esős esztendőkben a jobb bort termő hegyekben is, alábbvaló bort termőkben azonban már általában véve divatozik a vörös szőlő mustjából a fehérbor szűrése, azaz a kitaposott szőlőlé még mielőtt a szőlő hajától a legkevesebb színt is kapná, tüstént hordókba szűretik. Az ily időben szürt must tökéletes fehér bort ád, a törkölyből valamint színt nem, így fanyarságot sem kaphatván, kellemes ízű ital válik belőle, mely is korcsmára s asztali szükségre, ez utolsó évtizedben, veres közönséges bornál sokkal keresettebb volt. Vannak gazdák, akik egész termésüket fejérnek szűrik le."[11] Hihetőleg nem nedves esztendőkben, nem oly gyors kezeléssel nem egész fehér, hanem csak siller, ill. kastélyos bort nyertek.

Hasonlóan Egerhez, ez a helyzet a Szerémségben is. Keleti statisztikája szerint a Szerémség szinte kizárólag sillert termel, viszont Schams munkájából tudjuk,[12] hogy ez a vidék a XIX. század elején még csak vörösbort termelt s körülbelül a huszas évek végén állt át a sillerbor termelésére, helyesebben előállítására. A szőlőfajta (kadarka), a borkészítés jellegzetes eszközei és részben a szüretelés módja a régi, vörösborhoz való maradt. A módosulás csak a szőlőlé azonnali leszűrése volt, s még Keleti idejében, a század végére sem terjednek el a borsajtók. (A kezdetleges vörösbor-készítéshez ugyanis felesleges a préselés.)

Ezek után tekintsük át a statisztikát. Megyénként találjuk a vörös, a félvörös és fehérbor százalékarányát, a megyéket országrészenként csoportosítva. Felesleges helypazarlás lenne itt mind a 71 vármegye adatait felsorolni, ezért csak az eredményt ismertetem.

[10] *Keleti K.* : i. m. 1.

[11] *Mártonffy* : Eger szőlészete. *Kubinyi, Vahot* : Magyarország és Erdély képekben, 1854. IV. 71. Valamint *Entz* : i. m. 5.

[12] *Schams, Fr* : Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange... Pest, 1832. I. k. 113 skk.

Felvidéken alig találunk egy-két százalék vörösbor-mennyiséget. Egyes megyékből teljesen hiányzik, igaz, hogy egyáltalán szőlőtermelésük is jelentéktelen. A szőlőtermelő megyék között (Abaúj, Borsod, Heves és Zemplén) csak a legdélibb Heves termel vörösbort, éspedig elég nagy százalékarányban. Itt az összes termelt bornak 26%-a vörös, 58%-a siller és csak 16%-a fehér.[13] Az itt talált sillerbor nagyobb részéről elmondhatjuk Eger példája alapján, hogy korábban vörösbor-termő szőlőkből szűrték le. A Felvidék tehát Heves megye kivételével a fehérbor területéhez, a fehér kultúrához tartozik.

Erdélyben a kimutatás szerint csak Hunyad megyében és Nagysinken van 10%-on felül vörösbor. A többi megyében jóval alatta áll.[14] Siller több helyen van vörösbortermelés nélkül.[15] Hunyad megye csatlakozik a Maros völgyén már a déli, Krassó megyei, temesi, szerémségi szőlővidékhez és a Kárpátmedencén kívül eső balkáni szőlőkultúrához, a Déli Kárpátok délfelé nyíló völgyeivel. Nagysink adatai viszont igen kis területről származnak, joggal feltehető, hogy ez is — minthogy ilyen elszigetelt — uradalmi szőlőskert terménye, s az arány megváltoztatására egy-két hold termése elég volt. A szőlőtermelés Erdély nagyobb részén különben is jelentéktelen. Pl. Udvarhely megye egész szőlőterülete nem több, mint egy közepes dunántúli falué. A siller itt valóban a kék és fehér fajta egybeszüretelésének eredménye lehet. Maga a kadarka szőlőfaj is igen ritka Erdélyben. Egész Erdély így szintén a fehérbor-kultúrához tartozik.

Ha a Dunántúl, valamint az Alföld statisztikáját vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a központi rész (a Dunánál a Komáromtól s a Tiszánál a Szolnoktól délre eső terület) képezi a magvát a magyarországi vörösbor-kultúrának. A Dunától nyugatra, a Tiszától keletre csökken a vörösbor aránya. A keleti, északi és nyugati megyékben egyaránt hiányzik a vörösbor-termelés, kivéve északnyugaton, Sopron és Pozsony városok mellett, és a Vág mentén néhány helyen. Ezek a területileg is élesen elváló vörösbortermő helyek közelebbi vizsgálata során azonban észrevesszük azt, hogy semmi kapcsolatuk sincs az ország közepét és déli részét elfoglaló vörösbor-kultúrával. Más a vörösbort adó szőlőfaj, s egészen más területről származik ; más a művelési mód, az eszközanyag, a borkészítés, egyszóval, más a vörösbor-kultúra s a termelők maguk is főként németek. Ez utóbbi azonban csak az előbbi tényezőkkel együttesen fontos elkülönítő jegy. A másik nagyobb vörösbor-kultúra terület szerb, magyar, német, horvát és román népcsoportokat foglal magában.

A vörösbor előfordulása Horvát-Szlavonországban, az akkori Határőrvidéken is csak a délkeleti és keleti megyékben sűrű, illetve itt alkot nagyobb összefüggő tömböt, amely csatlakozik a délkelet- és kelet-dunántúli, délalföldi, bácskai, bánáti, szerémségi vörösborvidékhez. A magyarországi vörösbor területe tehát a Dunamedencébe délről benyúló „félszigethez" hasonlítható. Önmagában csak ez a tény is, hogy a Dunamedencének csak egy részén, és ezen a területen is a fehérbor-kultúrával és elemeivel keveredve lelhető fel a vörösbor-kultúra, azt bizonyítja, hogy a Dunamedence szőlőtermesztésében a vörösbor-kultúra másodlagos : rákerült egy korábbi fehérbor-kultúrára, illetve annak egy részére. Ha ez

[13] Borsod 1% vörös. Zemplénben és Abaújban egyáltalában nincs vörös.
[14] Nagysink 36%, Hunyad 17%.
[15] Udvarhely 55% siller, vörösbor nincs.

így van, akkor történetét is meg kell hogy tudjuk rajzolni, helyesebben, történeti úton kell bizonyítanunk másodlagosságát.

Szükséges előljáróban a vörösbor fő szőlőjét, a kadarkát bemutatnom, illetőleg elterjedését vázolnom. (Ezentúl, ha egyszerűen vörösborról, vagy vörösborkultúráról beszélek, mindig csak a kadarkából nyert vörösborra gondolok.)

„Mindenhol Magyarországon, ahol jó vörösborok teremnek, így a Budai Hegyvidéken is közel és távol, . . . a nemes kék magyar szőlő (edle blau Ungartraube) a kadarka, vincelléreink legkitűnőbb és legelterjedtebb kedvenc fajtája... Az összes kékszőlőnek több mint kétharmadrésze kadarka, az utolsó harmadon osztozik a kisfekete (Kleinschwarzen) a Kékaugster, a Durva-fekete (Grobschwarzen) és a Fekete-muskotály (schwarze Muskoteller)" — írja a budai szőlőművelést tárgyaló fejezetében Schams.[16] Schams szándékosan hagyta ki most meghatározásából a soproni, a vágmenti és pozsonyi vörösbor-termő vidékeket, mivel ezek különállását maga is jól látta. Ezt az északnyugati vörösbor-vidéket egyenesen magyar Burgundiának nevezi másutt, mivel itt a burgundi szőlőfajból a burgundi borhoz hasonló jó bor terem, s e burgundi vörösbor-kultúrát Magyarországon egészen újkeletűnek tartja.[17]

Harminc évvel később az angol Robert Druit,[18] talán éppen azért, mivel az általa vizsgált magyarországi vörösborok mind kadarkából és azonos módon készültek, az európai borokról írt munkájában megállapítja, hogy a magyar fehérborokat igen szépen meg lehet különböztetni egymástól vidékek szerint, de nem így a vörösborokat. Az egri és szekszárdi vörösborok között különösen nehéz különbséget tenni — írja — mindezek között a legjobb a budai, „which is called Ofner from the town of Ofen, near which it is made".

Közvetve korábbról is van értesülésünk arról, hogy a budai vörösbort kadarkából szűrték. Bél Mátyás külön fejezetet szentel munkájában a budai bor kérdésének. Ebben röviden tárgyalja a budai szőlőművelés történetét (azt a szkitáktól eredezteti), majd azt írja, hogy a budai szőlők mai helyzetüket Nagy Lajos királynak köszönhetik, aki Itáliából és Nápolyból a vörösbor szőlőjét behozatta. Néhány sorral alább pedig így ír: „Vannak, akik azt állítják, hogy a török alatt is míveltek szőlőt . . . s az a szilárd hagyomány (constans traditio), hogy e kék szőlőfajt (rubellas viti species) a törökök kezdték plántálni. Valószínűbb, hogy ezek a szőlők Lajos és még inkább Mátyás király idején Campaniából és Nápolyból behozott szőlők maradéka." Művének más részében azonban egyszerre ő maga oldja meg e kérdést, amelyben az elébb általa el nem fogadott constans traditio-nak ad önkéntelen igazat, szemben az egyébként kitűnő szemű országleíró saját, spekulativ feltételezésével[19]. A budai bor színéről ugyanis ezt írja: „Színe fekete veres, de ha rögtön préselik, akkor világos és nem hasonlít a campaniaihoz, ahonnan ezt a fajt Mátyás király hozta." Ehhez tudnunk kell azt, hogy épp a kadarka az a szőlőfajta, amelyet ha rögtön préselnek, szinte fehérborvilágos mustot ad. Ugyanezen a helyen még azt is meglátja Bél Mátyás, hogy a

[16] *Schams, Fr.:* Ungarns Weinbau... II. k. 69.

[17] *Schams:* i. m. II. k. 205. és 241.

[18] *Druit, R.:* The Cheap Wines from France, Italy, Greece and Hungary. London, 1865. 114.

[19] *Bél Mátyás:* De vino et vineis Budensis. Membrum I. Cap. I—III. Kézirat. Ráday Kvtár B. IV. 231.

budai bor igen közel áll a szekszárdihoz, de annak szagos íze nélkül.[20] Szekszárdról pedig nehezebb feltételezni, hogy ott Mátyás király vagy Nagy Lajos közvetlenül alakította volna a szőlőfaj-állományt. Szekszárdon és környékén, szinte egész Tolna megyében a legelterjedtebb szőlőfaj a kadarka, nem csak egy századdal előbb, de ma is. Ha Schams el is fogadja művében Bél Mátyás véleményét a vörösbor-szőlő eredetét illetőleg, s egy helyen szószerint idézi is,[21] közvetve más helyen ő maga is megcáfolja. „Egyes szőlőtulajdonosok úgy vélik, hogy több budai polgár körülbelül száz évvel ezelőtt Franciaországból kék szőlőfajokat hozatott volna magának, s azokat itt elültették volna. Ez a vélemény azonban magától is cáfolható, mivel az egész hegységben az ismert nemes burgundi szőlőfaj (Le France Pineau) ismeretlen, s alig hihető, hogy ez a faj a mai napig már annyira elfajult vagy teljesen kipusztult volna." Schams e mondatából azt is megtudjuk, hogy campaniai és nápolyi fajokat is hiába keresett volna a budai szőlőkben, mert csak a már idézett kékszőlőfajokat találhatta volna meg. A kadarka pedig egészen más helyről származik, ezt Schams nagyon jól tudta és meg is írta. Mostani gyűjtésem alapján a kadarka vezető szerepét nem csak Budán és közvetlen környékén, hanem a távolabbi körzetben, Esztergom és Komárom megyékben is felismerhetjük.

A magyarországi vörösborok egyik leghíresebbje az egri volt. Innen a vörösbort főképp Lengyelország felé szállították s a lengyel piac elmaradása okozta legfőképpen a vörösborról a fehérbor-termelésre való átállást.[22] Mártonffy[23] és körülbelül egy évtizeddel később Entz[24] is szinte szóról szóra ugyanezt írják Egerről. „A feketekadarka fajt (itt) majdnem tiszta ültetvényében találjuk fel, mert jóllehet Magyarország valamennyi vörösborának nyersanyagát kadarka képezi, itt azt vesszük észre, hogy ezen ős magyar faj Eger vidékén . . . kifejlődésének lehető legtökéletesebb fokát érte el."

A vörösbor-kultúra magyarországi megjelenését természetesen csak történeti adatokkal mutathatom be, a szájhagyomány, a néprajzi módszer alapja, itt nem elegendő.

A mohácsi vész előtt nincs adatunk (az egy Cuspinianus Somló-hegyről való említésen kívül[25]) vörösborról. Belényesy Márta az *Ekés és kapás gazdálkodás Magyarországon a XIV. században* című dolgozatában a levéltári anyag ismeretében azt írja, hogy „a szőlőfajok neveire s a leszűrt borok minőségére vonatkozó gyér adatokból nem állapítható meg a szőlő kedvelt színe sem". A bor színe említésének teljes hiányából arra következtet, hogy inkább a fehér borokat termelték még ott is, ahol vörös (kék) szőlő is termett.[26] Belényesy Márta szíves szóbeli közlésével is megerősítette azt, hogy Magyarországon vörösborról a XIV. századig nem beszélhetünk.

[20] Ma is a szekszárdi vörösbornak van a legjobb illatanyaga a vörösborok közt Magyarországon.

[21] *Schams:* i. m. II. k. 13. Ezen a véleményen van Häisler is. *Herczeg:* i. m. 132.

[22] *Dvihally A. M.:* A budai szőlőművelés története. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Bp. 1932. 102.

[23] *Mártonffy:* i. m. 71.

[24] *Entz:* i. m. 71.

[25] Magyar borok. XII. (1891) 34. Névtelen cikk a Szőlészeti és Borászati Lapokban. Kassa.

[26] *Belényesy M.:* Szőlő és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. NÉ. XXXVII. (1955) 20.

Dvihally Anna Mária *A budai szőlőművelés története* című munkájában (a budai borvidékre érvényesen) kimutatja, hogy a vörösbor csak 1701-ben jelenik meg, és csak ettől az időtől válik a budai szőlőskertek híres terményévé. Bél Mátyás 1737-ben a budai vörösbort dícséri, „mely a leghíresebb vörösborokkal vetekszik".[27] A budai bort ugyan már 1211-ben említik, és utána még több időpontból, de ezekből még szint nem sikerült megállapítani. Valószínű, hogy ezek mind fehérborról szólnak, mert a későbbi források is csak fehérbort említenek. Wenczel Magyarország mezőgazdaságának történetéről írt munkájában[28] így emlékezik meg a budai borról: „Azt bizonyítani, hogy a budai bor világhírét már eredetileg mint vörösbor nyerte volna, felette nehéz feladat lenne, mert egyrészről Budán jelenleg igen jó fehérbor is terem, másrészről, Bertrand de la Broquière, a burgundi herceg lovásza, keleti útja alkalmával 1432-ben Budán keresztül utazván, éppen az ott termelt fehérbort dícséri." Dvihally szerint is a XVIII. században lépett előtérbe a vörösbor a régebben honos fehérrel szemben, aminek szerinte az az érdeklődés lehetett az oka, amely Anglia felől indult meg a vörösborok iránt. Ez a magyarázat azonban nem állja meg a helyét, hiszen művében ő maga mutatja be az önkényes, exportlehetőségekkel még nem számoló népi szőlőtelepítő akciót, mely által a XVII. és XVIII. század fordulóján a szegény Rácvárosban (Tabánban) lakó kapások meghódítják a hosszú háborúk alatt megkopaszodott budai hegyoldalakat — a kadarkával, tehetjük hozzá.[29]

Evlia Cselebi megemlékezik arról, hogy sárga, topázszínű bort ivott Budán jártában, amely a tenedosi bort is felülmúlta.[30] Schams is bizonyítja, hogy a budai vörösbor-kultúra mellett, illetőleg alatt, megtalálható a fehérbor-kultúra is. „Igaz, hogy a budai hegyvidéken régtől fogva legnagyobbrészt a kék szőlőt művelik, de sok fehér mustot is csinálnak, melyet rögtön szüret alkalmával préselnek és hordókban erjesztésre állítanak." (Ha itt is csupán a kadarkából készítettek volna világos bort, úgy ezt Schams megemlítette volna, hiszen a szerémségi sillerbor pontos leírását ugyanebben a könyvében adja.) „Rendesen a fehér és világosabb piros fürtöket szokták leszüretelni a fehérbornak, s csak azután kezdődik a kék szőlő szüretelése."[31] Gyűjtőútjaim során a Budavidéken, ott is, ahol néhány évtizeddel ezelőtt még vörösbort termeltek, annak jellemző eszközkészletével, megtaláltam a régi hazai fehér fajokat is, főként csemegeszőlőkként. Ilyenek például: *Juhfark*, *Kecskecsöcsű* vagy *Csecsszőlő*, *Mézes* (Pátyon ennek neve *Aranka)*, *Magyarka*, *Ökörszem*, *Sárfehér*, *Bálint*, *Apró-fehér* (németeknél: *Aprafer*) stb.

A szerémségi vörösbor termelés (amelyről már fentebb szó esett) szőlője szinte kizárólag a kadarka volt, mégis kimutatható, hogy másodlagosan, korábbi fehérbor-kultúra területén alakult ki. Szerémségben is megmaradt egy-két fehér szőlőfaj, amelyekről ampelografusaink kimutatták, hogy régi hazai faj. A középkor folyamán a magyarság leghíresebb és legnagyobb bortermő területe volt ez. A Szerémségben többek között Szeged város polgárságának is volt szőlője, s a

[27] *Dvihally:* i. m. 30.
[28] *Wenzel:* Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 190.
[29] *Dvihally:* i. m. 45.
[30] Uo. 23.
[31] *Schams:* i. m. or. II. k. 25.

bort hajókon szállították felfelé a Tiszán egészen Szolnokig.[32] Szerémségből terjedhetett el az országban az ún. *Szerémi-Zöld* szőlőfaj. Ugyancsak feltevésünk mellett szól az is, hogy e vidék elpusztulása és az azt követő népességcsere után a délről felnyomuló délszláv lakosság épp a fehérborfajtákat jelölte a következő nevekkel: *Magyarica* (másutt *magyarka)*, *Szlankamenka* (a magyar Zalán—Kemény helynévből). Ezeket a fajokat nyilván itt találta. A vörösborról pedig itt sem hallunk semmit a XVI—XVII. századig.

Tálasi István professzor úr szíves közléséből tudom, hogy Baranya megyében, ahol feltehetően a török előtt azonos volt a szőlőkultúra a szerémségivel, és a török háborúk alatt viszonylag nem pusztult el annyira, a hagyomány szerint máig is csak a fehérbor volt „a bor". A vöröset nemigen fogyasztották. Keleti statisztikájában a környező, a török alatt jobban eplusztult déli, keleti és északi megyékhez képest Baranya kevés vörösbort termelt, az a kevés ott készült vörösbor főképp Villány környékéről való, ahol szép számmal voltak uradalmi pincészetek.

A XVIII—XIX. században vörösboráról híres Egerről Evlia Cselebi egy szóval sem említi a vörösbort. Miután túlzóan festi a szőlők óriási kiterjedését, csak annyit jegyez meg: „szőlőjük savanykás és nem nagyon ízletes..." A szeszélyes, csapongó fantáziájú török utazó adatait azonban mindig fenntartással kell fogadnunk.[33] 1854-ben Mártonffy ezt írja: „minő fajszőlők lehettek Egerben az elsők, fejérek-e vagy feketék, azt bizonyosan nem tudhatjuk, csak gyanítjuk. Hogy valamint minden régi szőlőshegy fejér fajokból áll, eleinte az egri szőlők is fejér fajokból állhattak: mikor cseréltetett fel a fejér fekete fajokkal, mely most is e vidéken kizárólag uralg, azt ismét nem tudjuk, csak gyanítjuk, hogy ez a törökök által közvetlen, vagy legalább az általok hozott vesszőkkel, mert azért, hogy a mohamedán vallás a boritalt tilalmazza, nem következtetés, hogy a törökök a szőlőművelést elő nem mozdították volna, mert hagyományból és régi iratokból tudjuk, hogy a magyarországi törökök is a bort kedvelték és itták, de ha nem borkészítés végett, legalább csemege kedvéért pártolták a szőlőültetést, mert mint keleti faj, ők is gyümölcskedvelők voltak... Egy fekete faj szőlőt, mely régebbi időben igen elterjedt volt, ma is törökgóhérnak nevezik... sőt Gyöngyösön, a fekete fajokkal beültetett szőlőt általában törökszőlőnek nevezik, megkülönböztetésül azon szőlőktől, melyek fejér fajokból állnak."[34]

Az eddig elmondottak azt bizonyítják, hogy a vörösbor Magyarországon semmiesetre sem jelenhetett meg a XVII. század előtt. Mint behozott áru talán előbb is, a XVI. században, a „török bor" kifejezés talán épp a vörösbort jelentette.[35] Ezzel általában a török által megszált területen termelt bort jelölték, de feltehető, hogy a megkülönböztető jelölés nem csak a bor eredetére vonatkozott — hiszen ez kevésbé érdekelte a fogyasztót — hanem különleges, a szokványos hazai fehérboroktól eltérő tulajdonságára is, vagyis egyszerűen a vörösborra. Ha Evlia adatait is elfogadjuk, úgy a Buda—Eger vonalat még a XVII.

[32] *Reisner J.:* Szeged mezőgazdaságának története. Gazdaságtört. Szemle. Bp. VII. (1900) 69.

[33] *Breznay:* Eger a XVIII. században. Eger, 1934. I. k. 69.

[34] *Mártonffy:* i. m. 72.

[35] *Fekete L.:* Budapest a török korban. Bp. 1940. 152.

század közepére sem érte el a vörösbor-kultúra. De az már bizonyosra vehető, hogy még a török uralom alatt elérkezett a Magyar Középhegység déli lejtőire. Emellett szól az a tény is, hogy a kadarkát végig megtaláljuk Esztergom, Pilis, Nógrád, Heves megyében, s itt legtöbbször *Török-szőlő*nek, *Török-feketé*nek is hívják.[36] Budán Bél Mátyás azzal a hagyománnyal találkozik, amely a töröknek tulajdonítja a vörösbor-termelés megindítását. Igaz, hogy ő nem fogadja el ezt a nézetet, művének más részén mégis azt írja, hogy a vörös szőlőt a törökök, ill. a törökök által leigázott balkáni keresztény népek hozták Magyarországra.[37] Bél Mátyás és később Mártonffy is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ihattak-e a törökök, mint mohamedánok bort, vagy egyáltalán lehettek-e a szőlő telepítői, vagy csak a telepítés elősegítői, illetve eltűrői voltak? (Köztudomású tény az, hogy a magyarországi török hadsereg, közigazgatási szervek és polgári lakosság egy része volt csak valóban etnikailag török, kisázsiai ; az nagyobbrészt balkáni eredetű népek fiaiból állott.) A magyar történeti irodalomban Takács Sándor bizonyítja, hogy ez a törökkori, török szolgálatban álló, vagy egyszerűen csak a török félhold alatt élő sokszínű népesség bőven fogyasztott bort, a törökökkel együtt. (Gyertyásházak, a hadbainduló Ibarahim Pecsevi esete stb.)[38] A szőlőt magában Kisázsiában a mai napig is termelik, s nem csak gyümölcséért, hanem leszüretelve szárított mustot és csemegéket készítenek belőle (ha nyilvánosan nem is isszák a borát). Tagán Galimdsán gazijántepei gyűjtéséből múzeumi adattárunk rendelkezik néhány felvétellel, amelyeken látható, hogy alacsonyan művelt, karózatlan tőkék között hogyan tiporják a szárított mustnak valót.[39] Magyarországon is nagyon jól aszusodik a kadarka, így fenntartással ugyan, de gondolhatunk arra, hogy talán e képeken is kadarkával van dolgunk. Ez esetben annak a régebbi nézetnek van igaza, amelyet már Schams is vallott, hogy a kadarka (skadarka, szkiutaril) név mögött nem albániai Szkutari, hanem a kisázsiai Üszküdár-Szkutari városnév rejtezik.[40] Sajnos, a kisázsiai és balkáni szőlőművelésről igen keveset tudunk. (Vakarelszki kitűnő bolgár monográfiájából is hiányzik a szőlőművelés leírása.)

Az természetes, hogy maga a török hadsereg nem művelhetett szőlőt. A vörösbor-kultúrát csak az ilyen vörösbor-kultúra területéről származó, szőlőtermelő, földműves-telepes népesség honosíthatta meg Magyarországon, s adhatta át a vele érintkező magyar lakosságnak. Magyarországon a török alatt nagytömegben, telepesként, csak szerbek jelentek meg, akiket a népi nevükön rácoknak neveznek.

Véleményünk szerint csak a szerbek lehettek a vörösbor-kultúra terjesztői hazánkban. Szükséges ezért röviden áttekintenünk magyarországi népmozgalmaikat.

Még nem lépett a török magyar földre, a XV. században már megjelennek az első menekülő szerb jövevények Brankovics despota vezetésével. Ez a raj azonban a XVI. század elejére már a Hajdúságban teljesen feloldódott.[41] A mohácsi vész után az elpusztult magyar földműves nép helyére délről már korán

[36] *Entz* és *Gyürky :* Hazai Szőlészet. Bp. 1868. 133, 145.
[37] *Bél M. :* Vinicultura Budensis. Membrum I. Cap. 4. Kézirat. Ráday Kvt.
[38] *Dvihally :* i. m. 24. *Takács :* Rajzok a török világból. I. k. 419., 379.
[39] Néprajzi Múzeum Adattára.
[40] *Schams :* i. m. II. k. 113 skk.
[41] *Szabó I. :* A magyarság életrajza. H. é. n. 100.

megindul az a nagy, másfél századig tartó népvándorlás észak felé, amit a török kiűzése után Bécs magyarellenes politikája is tovább vezetett. Az 1520—30-as években elpusztult marosmenti és bánáti magyarság helyére azonnal megérkeztek a szerbek, s 1540-ben Lippán már szerb püspök van. 1541-ben a Bodrog megyéből Buda alá vonuló török derékhad nyomán a tájat kenézek vezette szerb telepesrajok élesztik újjá. 1543-ban már áll a török—szerb város Zombor, az egykori Czibor-Szentmihály helyén. A korai török defterekben rácos kiejtéssel s ragokkal jelentek meg a magyar helységnevek, ami a teljes etnikai kicserélődést bizonyítja. Legelőbb a híres bortermő Szerémség, Bodrog és Bács megye népe cserélődik ki. A török az önként jövő s a puszta helyeket önhatalmúlag megülő szerb telepeket csak összeírja, defterbe veszi. Vannak példák azonban arra is, hogy a török szervezett telepítő akciót is vezetett. A Maros feletti részeken ilyen telepítés folytán jelennek meg a szerbek. Baranyában aránylag kevés az új szerb telep, de pl. Somogyban, közvetlen a tizenötéves háború előtt már 40—50 szerb faluról tudunk. A hátramaradt magyar népesség nem szívesen fogadta a török csapatokkal megérkező jövevényeket, a háborúság a hivatalos béke idején is tovább folyt köztük. A beütő magyar végvári vitézek tűzzel-vassal irtották a török védelme alatt álló szerb telepeket, mivel a hadaik állandó kiegészítői voltak a török hadjárásoknak. A szerb telepek azonban évről évre kapták az erősítést. 1629-ben Tasi Gáspár írja Eszterházy Miklósnak: „Valahány esztendőtül fogva újabb rácok tolyakodtanak föl s immár nemcsak az elébben rác falvakat, hanem a magyar falvakat is az kiknek népét a tatárok mind elvágták, megkezdték szállani... Szinán pasa feljövetele előtt Mohács, Szekszárd, Baranya és Somogyon felül semmi rácság nem volt, s most ellepték a földet és a magyarokat kimozdították sok falukból." Az 1642-es szőnyi tárgyalások említik Pécs, Koppány, Simontornya, Szekszárd, Mohács, Mezősziget szandzsákok szerb falvait. 1613-ban, Győr eleste után a Rábaközt is elérik. Pálffy Miklós erőszakkal telepíti őket Buda alól Esztergomba, ahol a XVIII. századot csak e város ún. Rácvárosa éri meg. A török hatalom árnyékában érkeznek a szerbek Egerbe, Kecskemétre, Debrecenbe s Tokajra is. Különösen a Tisza és Duna mellett alakítanak összefüggő telepeket. A töröktől vámot, révet és földet bérelnek Tolnán, Pakson, Földváron, Fajszon, Faddon, Bátán stb. 1538-ban Martinuzzi azt írja, hogy Magyarország (tehát a Tiszántúl, mert ez tartozott Zápolyához) fele rác.[42]

Csak a városi szerb lakosságról vannak számszerű török kimutatások, de itt tudnunk kell, hogy a török szemlélet szerint a náció és religió egyet jelentett. A szerbek egy része pedig mohamedánná lett. A többieket pl. Evlia bosnyákoknak nevezi, a budai összeírásokban koptokként szerepelnek (görögkeletiek), szemben a nyugati keresztény gyaurokkal. Evlia Eger leírásában említ tíz iszlám városrészt ezek is nagyrészt balkániak lehettek.[43] Az első hiteles adatok Egerből az 1693-as esztendőben 453 szerb, illetve görög lakosról adnak hírt, és 180 „Uy körösztény"-ről. A többi a törökkel elvonult.[44] Budán az első török összeírás 238 gyaur, 75 zsidó és 60 kopt családot említ. A gyaurok száma ettől kezdve fogy, a koptok száma nő. Pigafetti 1567-ben azt írja, hogy Budán a legnagyobb

[42] *Szabó I.*: i. m. 102. *Takács*: i. m. I. k. 307, 325, 377.
[43] *Breznay*: i. m. I. k. 54.
[44] Uo.

városrész a Rácváros, s a horvát nyelvet valamennyi török ismeri.[45] Fekete Lajos igen tanulságosan mutat rá a balkáni kultúra felvonulásának módjára. „Előbb régi hazájuk terményeit eljuttatták ide, majd bizonyos új iparágakat honosítottak meg."[46] Igaz, hogy a törökökkel a szerbek nagy része elhagyta az országot, de különösen nagyobb városok közelében nagyszámmal és egy tömbben megmaradtak. A déli megyékből, Fejérből, Tolnából, Somogyból lassan húzódtak ki, s több helyen a legutóbbi időkig is megmaradtak, pl. Tolna megyében Medinán, Alsónánán, Szálkán, Grábócon stb. Ugyancsak tovább éltek az 1690-es esztendőkben a Csernovics vezetésével alakult telepek : Szentendre, Pomáz, Csobánka stb. Budakörnyék más falvaiban is voltak szép számmal, emléküket a valaha rácoklakta községek csúfneveiben is feltalálhatjuk.[47]

A török ideje alatt felköltözött szerbeket általában a történeti irodalomban úgy tartják számon, mint külterjes állattenyésztéssel, kezdetleges földművelést folytató, ide-oda vándorló népességet, amely ha egy időre meg is ült valamely területen, újabb háborús események, hadjáratok alkalmával továbbhúzódott. Brown angol utazó 1699-ben arról számol be, hogy a magyarok és szerbek között állandó a háborúskodás s gyűlölség. Nem csak ez az adatunk van e jelenségről. Mindezek alapján állítja Szabó István, hogy a magyar és szerb falvak között népi keveredés nem indult meg, s ebből arra is következtet, hogy a szerbeknek a magyar népi kultúra alakításában nem volt szerepe. Ez a felfogás kiigazításra szorul, már csak puszta meggondolásból is. Foglalkozásuk szerint sem voltak egyneműek : katona, pásztor, földműves, kereskedő, bérlő, hajcsár, s amint látni fogjuk kitűnő szőlőművelő is volt köztük. Lehetetlen, hogy a magyar népterületre és népéletbe oly sok helyen benyomuló s ezáltal óriási érintkező felületeket képező szerbek ne lettek volna hatással a magyarságra. A néprajz több területén már Gunda Béla is utalt délszláv kapcsolatokra.[48] Ez alkalommal csak a szőlőműveléssel kapcsolatos hatást kísérelem meg bemutatni.

Mindenekelőtt azonban bizonyításra szorul az, hogy műveltek-e a szerbek szőlőt?

Budára vonatkozólag Dvihally ezt elégségesen bebizonyította.[49] Derschwam 1555-ben hírt ad arról, hogy a budai szőlők századrésze sincs megművelve. A XVI. század folyamán a helyzet csak rosszabbodott : a budakörnyéki harcok, a megújuló felszabadítási kísérletek nem sokat hagyhattak meg a középkori budai szőlőskertekből. Evlia már csodálja a város szőlőskertjeit, de nem tudjuk, hogy az itt ivott fehérbor, amit mint vendég kapott, azokban termett-e. 1687-ben Tollius utrechti tanár budai leírása szerint csak a Rácváros volt meg a várat körülvevő külvárosok közül. A német telepesek, akik elsősorban a várban kaptak helyet, iparosok voltak elsősorban, a földműveslakosság a Rácvárosban lakott. A szerb kapások művelték meg a város szőlőjét is robotban. A város csak magasrangú tisztviselőknek és katonáknak adott ingyen telket a szőlőhegyekben :

[45] *Fekete L.* : i. m. 152.
[46] *Fekete L.* : i. m. 241.
[47] *Bonomi E.* : Serbokroaten im Ofner Bergland. Klny. Südostdeutsche Forschungen. IV. Heft. 1. München. 1932.
[48] *Gunda B.* : Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok. (A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfű Gyula.) Bpest. 1942.
[49] *Dvihally* : i. m. (A Budára vonatkozó adatokat e munkából veszem.)

a szőlőket ezek is a szerb kapásokkal műveltették, akik később a maguk önkényes művelés alá fogott szőleiket a várossal szentesíttették. Éppen a szőlőművelés miatt pártolta a tanács a szerbeket. 1730-ra befejeződtek az ingyen asszignált földszerzések. A katona és polgárcsaládok szőlőiket később el is adták a rácvárosiaknak, s így a XVIII. század első évtizedeiben a telkek 90%-a a szerbek kezén volt. Az 1700-as telekfelvallások szerint ebben az évben 18 magyar, 36 német és 201 szerb kapott ingyen telket. A XVIII. század második felére Buda lakosságának kétharmadrésze a szőlőből élt, a szőlők megművelői pedig a szerb kapások voltak. Jankovics 1838-as monográfiája szerint ezek a kapások nem törekszenek vagyont gyűjteni, keresetüket felélik, késő öregségig dolgoznak s igénytelenek. Ők voltak a kapások, karózók, kötözők, vincellérek, szüretelők, taposók, pálinkafőzők, kerülők és csőszök egyaránt.

Egerben Ráchegynek hívtak egy szőlőhegyet. Mártonffy leírásában szerepel a szőlő *rácosan* és *magyarosan* való megművelése.[50]

A szentendrei és pomázi szerbek szőlőművelését Schams könyve külön fejezetében tárgyalja. A többi budakörnyéki falvakba szakadt telepesek (Solymár, Törökbálint, Zsámbék stb.) az összeírások szerint mind szőlőbirtokosok voltak.[51]

A szerémségi szerbek bortermelését Schams írja le.

Kisvejkén, Tolna megye Völgységi járásának kis magyar szigetén végzett néprajzi gyűjtésem során azzal a hagyománnyal találkoztam, miszerint a falu egy elpusztult szerb falu mellett települt újra (Rácokalja, Csókafő), és az Alföldről, Somogy és Észak-Tolna felől érkező magyarok a szerbek elhagyott szőlőit fogták művelés alá. A falu múltszázadvégi, filoxera előtti szőlője szinte kizárólag kadarkából állt. Medinán (Tolna m.) szintén a helyszínen tanulmányoztam az ottani szőlőművelést, s a fentebb megjelölt helyek szőlőművelésével lényegében megegyezőt találtam. (Előrebocsájtva : mivel a magyar vörösbortermő helyeken is hasonló módszereket, eszközanyagot és több helyen azonos terminológiát is találtam, ez is azt bizonyítja, hogy a magyarságnak hosszú időn keresztül érintkezni kellett egy olyan népességgel, amely maga is hasonló módon művelte a szőlőt.)

Keleti szőlészeti statisztikájából kiderül az a fontos tény, hogy a vörösborkultúra nem jellemző az egész délszlávságra. Horvát—Szlavonországot e hatás éppen úgy kívülről éri, mint Magyarországot. Ott is elsősorban a török alatt elpusztult részeken találjuk meg, az északnyugati és nyugati részén megmaradt a fehérbor-kultúra. A vörösbor-kultúra tehát a Balkán belsejéből nyomúlt fel északra.

Sajnos a balkáni szőlőművelés leírásában igen kevés adatra szorulok. Bulgáriában valószínű már az ókorban műveltek szőlőt. Ivan Sakazov közli művében Besolt XVI. századi utazásainak megfigyelését a török uralom alatt álló Bulgária szőlőműveléséről. „Jó bort ebben az országban keveset ittam, — kezdi az egészen más ízösszetételű francia borokhoz szokott utazó, — de ennek oka nem a föld vagy a szőlő . . . hanem, hogy az ország lakóinak nincs pincéjük, pedig könnyen építhetnének. A megerjedt bort házukba viszik, ami egyben hálóhely és pince is, vagy nem egy esetben a ház előtt hagyják edényeiket, csak néhány szőlőlevéllel fedik be. Azt is láttam még, hogy a bort a

[50] *Mártonffy :* i. m. 71.
[51] *Bonomi :* i. m. Függelék.

házak előtt a kocsin hatalmas edényekben összetörték (tehát nem a bort, csak a cefrét) s úgy fejtették le eladásra."[52] Tehát feltételezhetjük, hogy a bor a törkölyön maradt lefejtetlenül az eladásig, másrészt hordót nem használtak. Ugyancsak hasonlóról ad hírt Adam Wenner a XVII. században.[53]

Makedóniára vonatkozólag Leonard Schultze művéből veszem adataimat.[54] „A szőlőt hatalmas kádakba (makedónul, szerbül és bulgárul: *kaca*) szedik, amely edények a ház előcsarnokában állnak s amelyekben a szőlőt fa csömöszlőkkel szétzúzzák. Ezután a bort hordókba teszik." E pontatlan leírásból nem tudjuk meg, hogy mikor fejtik a hordókba. Más adatok alapján: hosszú idő múlva az erjedés befejezése után. A kacákról képet is közöl, amely teljesen azonos formát és méretet mutat a budavidéki *kacá*val, csak a budain már vasabroncs van. A nagyjából embermagasságú, felfelé keskenyedő kerekfenekű (melynek átmérője megközelíti a 1,5—2 métert is) fakád a Balkánon egyaránt szolgálhat bor és gabona tárolására. (Akárcsak a Budavidéken, pl. Tökön.) Vejsil Curčič ezenkívül még káposzta savanyításra való használatát is megemlíti.[55]

Részletesebb leírását e balkáni eredetűnek vélt vörösborkészítésnek Schams adja a szerblakta Szerémségből.

A szőlőtermelés itt olcsó — írja —, nem ismerik a karót, sem a budai gyomlálást (vagyis a felesleges hajtások és levelek letördelését), ezt itt bűnnek tartják. Egy szemre vágnak, sárszemet nem számítva. Nagy, másfélláb nagyságú sarlós metszőkésekkel vágják a vesszőket. Háromszor kapálnak, 6—7 hét múlva visszakurtítják s a bogyó megjelenésekor a vesszőket összefogják és sással összekötik. Szeptember végén van a szüret. A hegyben nincs se prés, se pince. A puttonnyal kihordott fürtöket csömöszlővel törik vagy tiporják s az út mellett nagy kádakba öntik. Ezután kocsin álló hordókba merik, vászonnal letakarják és otthon kacába töltik. Csak a vagyonos gazdáknak van kamrájuk. A szegényebbeknek a kacája vékony deszkatető alatt áll. A kacákról lefejtett bort töltik csak hordókba (így a sillerbor készítésének idején a mustot, de prést akkor sem használtak). A törkölyt a kacában hagyják és letapasztják. Ebből pálinkát főznek. (Kezdetlegesebb fokon — illetőleg a balkáni boroknál ez is volt az íz-igény — a bort törkölyöstül tapasztották le s később vagy csak fogyasztásra csapolták alul.)

Ezek alapján a balkáni vörösbor-kultúra jellemző sajátságait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Jellemző szőlőfajta a kadarka.
2. Karó nélkül művelik.
3. Rövidre egy szemre metszenek.
4. Kacában, vagy egyszerűen kádnak nevezett, de a kacákhoz formában és terjedelemben hasonló edényben erjesztenek, a must a törkölyön marad, s az így nyert bort hosszabb-rövidebb ideig a törköllyel együtt letapasztják, fejtés nélkül fogyasztják.
5. Borsajtó nincs, illetve ritka.

[52] *Sakazov, I.:* Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin—Leipzig, 1929. 202, 262.
[53] A kadarka Bulgáriában is e névvel fordul elő. (Bolgár egyetemi hallgató szóbeli közlése).
[54] *Schultze, L.:* Makedonien. Landschafts und Kulturbilder. Jena, 1927. 78.
[55] *Curčič, V.:* Rezente Pfahlbauten von Donja-Dolina in Bosnien.

6. Hordó nincs, illetve kevés. (Csak később az árutermelés idejében.)
7. Pince nincs, illetőleg nem okvetlen szükséges.
8. Kedvelik a fűszeres borokat. (Rác ürmös.)

E felsorolt sajátságokat a felsorolás sorrendjében keressük tehát meg a magyar vörösborvidéken.

1. A kadarka fajról már írtam, itt csak kiegészítem néhány változatával, illetve a vele előforduló más kékszőlőfajokkal. Ilyen Egerben a *rugós-kadar* (a virágját lerúgja), Budavidéken a németajkúaknál *Ausreissi-Kadarka. Jakabszőlő* (főleg Szekszárdvidéken) festőszőlője a kadarkának. *Rácfekete. Cigányszőlő*, amely aprószemű, édes, erősború és erős festékanyagú (Kisvejkén). A Felvidék déli részén a *török-fekete* szőlő.

2. Karó nélkül művelik. Kisvejkén kiterjedt kadarkaültetvények voltak. Régen mind karótlan, ma is csak a vegyes állományú szőlőkben találunk karót kadarka mellett. A karózatlan vesszőket azonban *sujt*tal felül összefogták. Nem használtak régebben karót a kadarka mellett Szekszárd vidékén, a decsi hegyen, a szekcsői hegyen, a szeremleiek és bátaiak sem. Nem volt a bogyiszlói szőlőkben Szentistvánon (Miske alatt) s a Budavidéken sem, Etyek kivételével. Etyek szőlői azonban későbbi eredetűek. Karózatlan a Szerémségben épp úgy, mint Tolna megye más részein is, ahol régi kadarka-szőlőt találunk.[56] Karózatlan Bulgáriában is.[57]

3. Rövidre, egy szemre metszenek. Kisvejkén ez a *vakszem*, a Budavidéken pedig egy világos szemre metszettek. Egy szemre metszenek a kadarkánál végig a szekszárd—szekcsői hegyen is. Fejre metszenek Egerben is. Nevezik így is: *kopaszra metszik* a kadarkát.[58]

4. Kisvejkén a *kaca* forma *kád* név alatt fordul elő. Körülbelül 16—17 napig forrt ebben a bor a törkölyön. Ez idő alatt állandóan öntözni kellett a tetejére felszálló törkölyt. Ezután lefejtették, s mivel kevés volt a hordó, tisza kádban lesározták a bort a présházban, de igyekeztek azért még a nagy hidegek előtt a pincében időközben megürült hordókba áttölteni. Az egész lakosságnak a bor volt a fő jövedelmi forrása, amelyet szekereken szállítottak Fehérvárra, s viszszajövet az árán a dunai malmoknál vették meg egész évi lisztszükségletüket.

Faddon is megtaláljuk a kacaformát, neve itt is *kád*. A bor benne forrt el, s a régiek szerették, ha mentül tovább volt a bor a törkölyön. Szerették a „sűrű bort". Emlékeznek a bor kádban való letapasztására is, és a bornak a kád alján levő csapon való fogyasztására. Régebben sohasem fejtették a bort. Bogyiszlón, amíg a must forrt, a felszálló törkölyt öntözték a nagy kaca alakú kádban. Egy hónap után tiszta volt a bor, akkor azt mondták: „Most letapasztjuk, hadd álljon a törköly alatt!" Ebből van az erős bor. Lesimították sárral a tetejét, úgy állt még egy hónapig. Akkor alul csapon leeresztették. „Ez volt a bikavér." A sár közvetlenül a bor felszínére szállott törkölyre került lesimításkor.

Szeremlén a bort sokáig szerették a törkölyön hagyni. A bort leeresztették, a törkölyt lesározták. A tiszta bort is kádakban sározták le.

A Budavidéken a vörösbor a kacában erjedt meg. Az eszköz és név is megegyezik. *Kaca* (Tök, Páty; ezek magyarok), *kácá*, *káca* (Budakeszi, Budaörs),

[56] Saját gyűjtéseim. 1956.
[57] Bolgár egyetemi hallgató szóbeli közlése.
[58] Saját gyűjtés.

káca, káci, gáci, gászi (Óbudán, Budaörsön, Törökbálinton, ez utóbbiak mind főként németajkúak). Tökön arra is emlékeznek, hogy a kaca tetején zsákban taposták a szőlőt. Máshol a Budavidéken pl. Budaörsön az ún. *trétfászl*ban[59] megtaposott cefrét beledöntötték a kacába. A kacában erjedő törköly feljött a must színére, „azt visszanyomkodták, amíg forrt, vagy csináltak egy lyukat a törkölybe a musthoz, s abból félbevágott rossz csutorával öntözték a tetejét. A locsolás vitte a színt . . . míg forr, le kell nyomkodni, de ha már nem forr, nem szabad, mert nem jön fel már akkor. Akkor volt a kácának egy fedele, amit az asztalos csinált, azt rátették, sárral, faggyúval letapasztották, hogy levegőt ne kapjon, ne penészedjen. Volt 150 hektós is egy ilyen káca. Újévkor, karácsony után eresztették le a vörösbort, ha volt hordó. A csap nem egészen a káca aljában volt, úgy hogy a seprőt ne vigye. Ahogy engedték (a csapon) és fogyasztották, úgy a törköly a végén bennmaradt. Az addig bennmaradt, míg pálinkát nem főztek . . . A vörösbort minden évben utána kellett tölteni. Etetni kellett. Volt 30—40 éves vörösbor is" (Budaőrs).

Hasonlóan készítették a vörösbort Pátyon és Tökön is. „A régi világban abban volt a must törkölyöstül. Alul meg volt a csap, s onnan ittak (bort! nem mustot!) . . . Egy kádba leőrölték a szőlőt s akkor törkölyösen belehányták a kacába. A kaca alá egy csap lett beleillesztve, de azon belül egy fonott kosár volt, hogy a törköly oda ne follyon." (Tök.) Vagyis a bor a törköllyel együtt a letapasztott kacában maradt, és a fogyasztás mértéke szerint csapolták a kaca alját. „Később már nem hagyták a törkölyön a vörösbort sokáig. Ha meleg volt három nap, ha hideg tíz nap alatt kiforrt. Ha a törkölyt kiszedték, volt rá eset, hogy visszatettük és letapasztottuk" kacában a bort. (Tök.) Óbudán és Budajenőn már csak arra emlékeznek, hogy a must csak rövid ideig maradt a törkölyön, ezután leeresztették a kacából a hordókba. A törkölyt kipréselték. Ez a módszer már megegyezik a mai szokványos vörösbor-készítéssel. Az óbudaiak és főképpen a budaiak már Schams idejében is rövidebb ideig tartották a mustot a törkölyön. Az ily módon készült bort exportálták a polgárok külföldre, így érthető, hogy igyekeztek a piac igényeinek megfelelő tisztább és kevesebb csersavtartalmú bort előállítani.

A vörösbor-kultúra hanyatlása idején a kacában mint hordóban fehérbort is tartottak letapasztva. A kaca legtovább a *csingerbor* készítésénél tartotta meg eredeti szerepét, ti. hogy a bor törkölyöstűl maradt benne, az italt pedig lefejtés nélkül alul csapon fogyasztották belőle. Így például Budaőrsön a már erősen kevert állományú szőlők idején *két kádra tapostak*. A kifolyó must fehér volt, különösen a Kamaraerdő vidékén, még ha sok kadarka is volt benne. A *szín lé* leeresztése után a törkölyt kacába merték és vízzel felöntötték. Ezt a vegyes törkölyt a kék szőlő idővel megfestette. A kaca tetejét letapasztották s a csingert törkölyéről csak januárban fejtették le. A csingert a Budavidéken a németajkúak *Trunkvájn*-nak (Trinkwein) nevezték. Ezt kapták a szőlőben dolgozó napszámosok.

Tökön a kacába halmozott cefréről a levet a kaca alsó csapján engedték le, „a törkölyt vízzel felöntötték és a kaca tetejét a kiforrás után letapasztották. Ez a csinger az ivós bor. A törkölyről úgy itták le, míg el nem fogyott. Vörösbor

[59] Tipró-kád. Az itt közölt budakörnyéki adataimat igyekeztem lehetőleg szószerint közölni.

volt ez, de a fehér szőlők törkölye is benne volt. Jó csersavas volt, nehezen romlott meg". Ilyen *ivós bort* csináltak az egész Budavidéken. Különösen, ha kevés szőlő termett, máshonnan hoztak préseletlen vagy kevéssé préselt törkölyt. „Mikor nálunk kevés volt a bor, elmentünk Óbudára kocsival, ott vettünk törkölyt, azt ponyvás kasba tettük és hazahoztuk ... Ez a kapásbor. Nem rúg be tőle az ember, de aki dolgozik, annak mégis savanyúság." (Budajenő.) Hasonló an készült még Faddon is, s valószínű mindenhol, ahol a vörös csingerbort szerették.

A kaca—káci név előfordul még az ország több részén, főképpen természetesen a vörösbortermő helyeken (pl. Csongrádban).[60]

5—6. A prés és hordó kérdésére a fentiekben már választ is adtunk. Ha a bor törkölyöstül a kacában marad és arról fogy el, felesleges a hordó és a prés. Különösen árutermelő helyeken azonban hordóval hamarosan ki kell hogy egészüljön az eszközanyag, mivel a borszállítás másképpen elképzelhetetlen. A prések terjedését a már érintett ízlés-változás követeli meg. Figyelemre méltó azonban az a tény, hogy például Budavidéken, a Budától távolabb eső, és így a bor piacra való termelésébe csak később bekapcsolódó községekben található több présről derült ki, hogy azokat Óbudáról vásárolták meg. [Ezek az ún. *Pampressz* (Baumpresse)-ek, kősúlyos présekről.] A szekszárd—báta—szekcsői hegyen is gyakran többen használtak egy prést. Hasonló volt a helyzet Bogyiszlón is. A Szerémségben is igen ritka volt a prés. Keleti statisztikája szerint Szerémségben 5458 akó borra jut csak egy prés. A pétervárad ezred területén 39 498 akóra jut egy prés. Tolna megyében már 19 akóra. Szentendrén Schams idején sem használták még általánosan, igen kevés volt csak.[61]

Azokról a helyekről is, ahol már nem igen emlékeznek a bor törköllyel együtt kacában való lesározására, vannak adataink a hordók hiányára, illetőleg alárendelt, másodlagos szerepére. A bor és a törköly külön-külön való lesározására az eddig felsorolt helyekről mindenhonnan van adatunk. (Eger, Budavidék, Tolna megye stb.) Decsi, szeremlei adatközlőim emlékezése szerint még 50—60 évvel ezelőtt is egy-egy tanyában 4—5 nagy kád is állott, de hordó alig. Az a tapasztalatom, hogy a hordó megléte szorosan összefügg a pince kérdésével, a valaha pince nélküli vörösborvidékeken a hordó a pincék építésével jelenik meg.

7. Fentebb már láttuk, hogy Bulgáriában nem volt pince. Schams a szerémségi borvidék leírásánál említi, hogy „a szegényebbek kacája vékony deszkatető alatt áll. Vagyonos gazdáknak van csak «kacsar»-juk. Ez épített kamra."[62] Maga az elnevezés kérdése is igen fontos. Tolna megye nagy részén, elsősorban Szekszárd vidékén a szőlőben épített hajlék neve *tanya* és nem pince, sem présház. Az emlékezet szerint például a decsi högyön néhány évtizeddel ezelőtt e tanyákhoz seholsem csatlakozott pince, illetőleg földbe vájt bortároló üreg. Ezeket utóbb fúrták. E mellett szól az a tény is, hogy több régi tanya belső terének közepén találjuk a sírszerűen lefelé induló pincelejáratot, s csak az újabban épült tanyákat nyomják neki a partnak úgy, hogy abból ajtón át lép-

[60] *Czuczor—Fogarasi:* A magyar nyelv szótára szerint a kaca „Csongrádban jelent mindennemű kádat". — A Magyar Tájszótár szerint Vácon és Heves megyében *káci* alakban ismeretes. — Az Oklevél Szótár szerint „kaca, kácca" formában 1521-ben fordul először elő e név magyar oklevélben.

[61] *Schams:* i. m. II. 37.

[62] Uo. 113.

hetünk a pincetérbe. Itt a tanya elsősorban a falutól távol dolgozó családtagoknak szolgált menedékül, valamint a kádak és szerszámok tárolására.

Tökön a falu mellett csoportosan épült bolthajtásos présházakat és pincéket a mai napig is *fehaj*nak nevezik, s nem présháznak vagy pincének. Ez, valamint az a tény, hogy Pátyon sem találtam 1820-nál előbb épített présházat, illetve pincét,[63] talán szintén a pincék késői megjelenése mellett szól.

8. A fűszeres vagy különleges készítésű vörösborokkal Schams is részletesen foglalkozik a Szerémség és Szekszárd szőlőtermesztését tárgyaló fejezetekben.[64] Ennek egyszerű módjával Kisvejkén is találkoztam. Itt a hordót válogatott szép fekete szőlőfürtökkel töltötték meg az akonán keresztül, majd musttal felöntötték és lezárták. Hosszú ideig nem nyúltak hozzá. Ezt a bort ürmösnek mondták, s hordószám szállították annakidején Székesfehérvárra. Hofer Tamás szíves közléséből tudom, hogy Hajdúböszörményben hasonlóan készült az az egész év folyamán használt csemege bor, amelyet itt *gazdasszony borá*nak neveztek. Amennyit belőle fogyasztottak, annyi bort töltöttek utána. Ismét hasonló eljárással készült Biharban a *borcibere*, főzéshez. Az egy alkalommal elfogyasztott mennyiséget itt vízzel pótolták.[65]

[A sűrű vörösborok fűszerezésére, illetőleg különböző sav-lekötő anyagokkal való kezelése (pl. gipsz) párhuzamba állítható az ókori balkáni borokról szerzett értesüléseinkkel, anélkül hogy a közvetlen kapcsolat bizonyítását csak meg is kísérelnénk. A rómaiak ezt nevezték „vinum graecum"-nak. Ez is talán a törkölyön való hosszú tartás, valamint a csersavakat közömbösítő mész és gipsz hozzákeverése folytán vált oly sűrűvé, hogy azt fogyasztás előtt elég nagy arányban kellett tengervízzel hígítani. Lásd az Odysseia gyakran visszatérő vendéglátási jeleneteit. Tudunk a borok gyantákkal való keveréséről is.[66]]

A szőlőművelés egyéb mozzanatai és szerszámkészlete területén e vidékek között több megegyezést nehéz kimutatni. Megtaláljuk a bakhátas és sima művelést, különböző kapatípusokat és metszőkéseket, a zsákban, lyukas tiprókádban és csomiszlóval való tőrést egyaránt. Mindez azt is bizonyítja, hogy ez a balkáni eredetű vörösbor-kultúra a XVI. és XVII. század folyamán feljőve, vegyült a Kárpátmedence területén korábban kialakult és tájanként különböző színezetű fehérbor-kultúrákkal. A vegyülés mértéke különböző. Ott, ahol olyan területre érkezett, ahol a korábbi, főképpen magyar lakossággal együtt annak borkultúrája is nagyrészt elpusztult, hosszú ideig, egészen a múlt század végéig, meglehetősen tisztán őrizte meg balkáni jellegzetességeit. De itt is, amikor e tájnak gazdasági életébe beleilleszkedett, fokozatosan elvesztette ezeket a más tájon kialakult megkülönböztető vonásait, alkalmazkodott az új környezethez és igényekhez. A nagytáj önmagához, illetve a benne található kultúrához hasonítja az idegenből jött kultúrát, s fejlődését ő irányítja tovább. Így alakult ki a magyarországi vörösbor-kultúra, amelyben az ötvöződés mértéke szerint lelhetők fel a balkáni hatás egyre elmosodó jellegzetes vonásai.

Szekszárd *Andrásfalvy Bertalan*

[63] *Andrásfalvy B.:* A pátyi Pincehegy. NÉ. XXXVI. (1954) 113.
[64] *Schams:* i. m. II. 119.
[65] Saját feljegyzés 1954.
[66] *Neuburger, A.:* Die Technik des Altertums. Leipzig, 1920.—*Steiger E.:* Hogyan bántak a rómaiak a borral. Szőlészeti és Borászati Lapok 1894. 17. sz. 259.

Der Rotwein in Ungarn

Balkanische Beziehungen der ungarischen Weinbaus

Die historischen Angaben, welche sich auf den Weinbau beziehen, lassen annehmen, dass in Ungarn bis zum XVIII. Jahrhundert im allgemeinen nur Weisswein erzeugt wurde auch in den Gegenden, welche im XVIII. und im XIX. Jahrhundert berühmte Rotweine erzeugten (Buda=Ofen, Eger=Erlau, Szerémség=Syrmien, Szekszárd) und ins Ausland (Polen, Deutschland, England usw.) lieferten.

Zwischen dem XVII. und dem XIX. Jahrhundert verbreitet sich der Bau des Rotweines weit über die erwähnten berühmten Weingebiete hinaus, und wird seine Produktion und sein Verbrauch im grossen Teil Ungarns heimisch. Im XIX. Jahrhundert beginnt aber ein rascher Rückgang. Zuerst wird auch aus blauen Trauben halbweisser (Schiller-) Wein gewonnen, dann werden neue Rebarten eingeführt. Heutzutage ist die Rotweinproduktion und der Verbrauch besonders bei der Bauernschaft verhältnismässig klein und unbedeutend. Doch gibt es noch einige Dörfer z. B. im Komitat Tolna, wo auch heute nur der Rotwein für Wein gilt. Hier trachten die Bauern ihren Rotweinbedarf (z. B. für die Hochzeiten) frühzeitig, schon vor dem Weinlesen sichern, und bereiten sogar selber den Wein, da die Weinbauern, von dem sie den Wein gewöhnlich beziehen, aus den Trauben keinen roten, sondern einen halbroten sog. "fikszli"-Wein keltern.

Wir besitzen eine sehr wertvolle Statistik des ungarischen Weinbaus aus dem Jahre 1872, in welcher der Statist Károly Keleti in ziemlich genauen Angaben aufführt wo, wieviel weisser, halbweisser und roter Wein erzeugt wird. Im Zeitpunkt der statistischer Aufnahme war die Rotweinproduktion bereits im Rückgang. Mit Hilfe einiger genauen früheren Beschreibungen kann die Statistik ergänzt und berichtigt werden z. B. beim syrmischen Weinbau, wo der Statistik nach kaum anderer als halbroter Wein zu finden war, doch nach einige Jahre vor der Aufnahme nur Rotwein erzeugt wurde. Der dort gewonnene halbrote Wein wurde ausschliesslich aus blauen Trauben erzeugt. Man liess nämlich die Maische nicht lange stehen, sondern man schöpfte den Most ab, bevor der rote Farbstoff — welcher nicht im Safte, sondern in den Schalen enthalten ist, — den Most gefärbt hätte. Dieses Verfahren wurde von der Statistik nicht beachtet, man zählte den halbroten Wein zu den Schillerweinarten, die so entstehen, dass man die verschiedenen Traubensorten bei der Weinlese vermischt.

Aus der beigelegten Karte ist ersichtlich, dass das mit kleinen Strichen bezeichnete Verbreitungsgebiet des Rotweines wie eine Halbinsel von Süden in das Karpathenbecken hineinragt. Nördlich von dieser Linie wurde kein Rotwein erzeugt, südlich finden wir Rotwein-*neben* Weissweinproduktion. Diese Tatsache zeigt es, dass die Rotweinkultur hier sekundär war, und dass sie sich über eine frühere Weissweinkultur gelagert hat. Die punktierte Linie zeigt die Grenze des türkischen Reiches im Jagre 1606. Die zwei Grenzen fallen beinahe zusammen. Auf Grund historischer Angaben können wir mit Sicherheit annehmen, dass die Verbreitung der Rotweinkultur mit der über 150 Jahre dauernden Türkenherrschaft zusammenhängt, d. h. mit der Völkermigration, welche durch die Türkenkriege hervorgerufen wurde.

Diese Tatsache wird auch von anderen Angaben bestätigt. Nördlich und nordöstlich von der Hauptstadt Buda, in der Nähe der einstigen türkischen Grenze, wurden die mit blauen Rebsorten angepflanzten Weingärten "türkische Weingärten" (török szőlők) und gewisse blaue Rebsorten »türkischer Goher« (török góhér) genannt. Aus dem XVIII. Jahrhundert bekundet uns ein Bericht, dass in der Überlieferung der Umgebung von Buda sich die Meinung erhalte, dass die blauen Rebsorten (bes. die Kadarka) von den Türken angepflanzt wurden.

Die wichtigste charakteristische Weinstockart des ungarischen Rotweines ist die Kadarka, welche in der Fachliteratur des vorigen Jahrhunderts auch »edle, blaue Ungartraube« genannt wurde. Alle mehr und weniger berühmten ungarischen Rotweine, welche nicht ins Ausland geliefert worden, wurden aus dieser Rebsorte gewonnen. Daher kommt es, dass die ausländischen Händler die ungarischen Rotweine nicht so gut voneinander unterscheiden vermochten, wie die Weissweine. Diese Rebsorte stammt — wie es auch ihr Name bezeugt — aus dem Süden. (Kada , Skadar, Skutaril usw.) Unserer Meinung nach bezeichnet der Name die kleinasiatische Stadt Üsküdar-Skutari (und nicht eine albanische Ortschaft gleichen Namens). Nur ausserhalb der gezeichneten Grenzlinie — bei Sopron=Ödenburg, Pozsony=Pressburg und der Vag= der Fluss Waag,— kelterte man Rotwein aus anderen Rebsorten. Nicht die Rebsorten allein (Burgunder usw.), sondern auch die Technik der Herstellung des Weines, die dazu gebräuchlichen Geräte und die Terminologie weichen hierorts von denen der allgemeinen ungarischen Rotweinerzeugung ab. Die Weinbauer dieser Gegend waren grösstenteils Deutsche, und ihr Weinbau schliesst sich an die westlichen Weinkulturen an. Die andere sog. ungarische Weinkultur dagegen — welche bei uns von grösserer Verbreitung und Bedeutung war — war also

ganz anders gestaltet. Weinstockarten, Technik und Terminologie deutet hier nach südwärts und steht mit der Türkenherrschaft in enge Zusammenhang.

Selbstverständlich hat das ungarische Volk diese neue Weinkultur nicht unmittelbar von den Türken — also von Soldaten und höherer Würdeträgern übernommen, sondern von den während der Türkenherrschaft von Süden nach Norden ziehenden und die verwüsteten Landteile besetzenden südslawischen Völkergruppen, welche dauernd mit dem ungarischen Volke in Berührung blieben. Die Rotweinkultur in Kroatien und Südslawonien erscheint ebenfalls als sekundär. Die von den Türken weniger heimgesuchten Gegenden erzeugen dagegen bis heute noch Weisswein.

Diese Südslawen wurden von den Ungarn volkstümlich und auch in den zeitgenössischen Quellen »Raizen« (rác) genannt. Zuverlässige historische Angaben zeugen von dem grossem Ausmass der südslawischen Migration. Die eingezogenen Slawen gründeten viele Siedlungen im Lande, bewohnten die Vorstädte von grösseren Festungen und Städte z. B. von Buda, Esztergom=Gran, Eger. Wir wissen, dass die Bewohner des Stadtviertels »Raizenstadt« (Rácváros) von Buda Raizen (Serben) waren, die nach der Zurückeroberung der Stadt die herumliegenden Berge wieder mit Reben bepflanzten und den Weinbau zur Blüte brachten. Wir haben mehrere zeitgenössische Angaben aus anderen Gebieten des Landes über den Weinbau der Serben; auch volkskundliche Beweise liegen vor. In Eger z. B. nannte man eine gewisse Arbeitmethode beim Hauen des Weingartens »rácosan« d. h. auf serbischer Art. Eine Schwarze Rebsorte heisst im ganzem Lande »rácfekete« und gewisse gewürzte Rotweine haben den Namen »rácürmös«. Das entscheidende Wort aber kann erst nach einer ethnographischen Analyse ausgesprochen werden. Es ist selbstverständlich, dass zur Zeit der grössten Rotweinproduktion bestand auch die ehemalige Weissweinproduktion, wenn auch mehr oder weniger zurückgedrängt. So finden wir heute den balkanischen Ursprung verratende Rotweinkultur bzw. ihre charakteristischen Elemente mehr oder weniger verwischt, vermischt und überschichtet. Mit Hilfe der kargen balkanischen Parallele können wir nach der Untersuchung des einheimischen Materials für diese Rotweinkultur folgende charakteristische Züge feststellen:

1. Die Rebsorte war fast ausschliesslich die Kadarka,
2. Diese Sorte wurde ohne Rebstecken gepflanzt,
3. Die Rebe wurde immer kurz bis auf ein Auge geschnitten,
4. Nach dem Zerquetschen der Trauben wurde die Maische in grosse Bottiche geschüttet, die unten breiter waren als oben, und die man serbisch, mazedonisch, bulgarisch, sowie in verschiedenen Gegenden Unagrns »kaca« nennt [ung. auch *káci*, oder einfach *kád* (Bottich)]. Dort, wo der Wein hauptsächlich für den eigenen Verbrauch erzeugt wurde, — den ältesten Angaben nach — hatte man die Maische nach der Gärung in demselben Bottich mit Lehm von der Luft abgeschlossen, und liess den Wein auf dem Treber stehen. Zum Verbrauch wurde der Wein mit der Hilfe eines Hahnes abgelassen der in der Nähe des Bodens des Bottiches angesetz war, so dass die Hefe beim Ablassen des Weines auf dem Boden blieb. Damals war es nicht üblich den Wein in andere Fässer oder Kufen abzuziehen. Dieser Wein, der monatelang mit dem Treber zusammenblieb, war dick und voll verschiedenen Säuren und damals bevorzugtem, heute aber nicht mehr geschätzten Nebengeschmack. »Die Alten hatten den dichten Rotwein gern.«

Der Geschmackwechsel, der die Rotweine zugunsten der Weissweine bei uns allgemein zurückdrängte, gestaltete die übrigen Rotweinarten um; man trank nicht mehr den nach alter Weise erzeugten Rotwein, man zog den Most nach wenigen Tagen in Fässer ab.

Es ist klar, dass die Frage des Rot- oder Weissweines nicht einfach ein Problem der Farbe, bzw. der Technik, sondern vor allem die Frage eines historisch ausgebildeten Geschmacks war.

5. Die Weinpresse war zu dieser Rotweingewinnung überflüssig. Auch in der erwähnten Statistik finden wir wenige Pressen in den Rotweingegenden.
6. Die Fässer sind nicht unbedingt nötig. Der Wein blieo in den Bottichen.
7. Es gab keine Keller in der Erde. Die grossen Bottiche standen entweder in den Vorräumen der Häuser unter dem Dach oder draussen im Weingarten in kleinen Häusern.
8. Ausser den gewöhnlichen dichten Rotweine wurden auch gewürzte Rotweine hergestellt (*rácürmös*).

Hier könnte bemerkt werden, dass sogar in der Zeit der Römer war ein dichter gewürzter Wein bekannt, den man »vinum graecum« nannte. Der übergrosse Säurengehalt wurde durch Zusetzen von Kalk und Gips gemildert. Es mag sein, dass in den homerischen Epen erwähnten Weine — eben wegen ihrer Dicke — mussten vor dem Trinken mit Meerwasser verdünnt werden. Einen genetischen Zusammengang zwischen diesen und den von uns besprochenen Weinen können wir doch nicht voraussetzen, da das diesbezügliche Material, besonders den Balkan betreffend, völlig fehlt.

Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok

Mezőgazdasági kultúránk történeti megismerése szempontjából, egyéb források mellett nem mellőzhető a használt eszközkészlet morfológiai, tipológiai, technológiai vizsgálata. A művelési módok, az eljárások és az azokban bekövetkezett változások az eszközanyagban és azok változásában elsőrendűen tükröződnek. A művelés eszközei *műveléstechnikai* vonatkozásban vallanak a művelés formájáról, fejlettségi fokáról, a termelés szintjéről, *művelődéstörténeti* vonatkozásban pedig fontos útjelzői az eredet kérdésének, a különféle kultúrhatások, kulturális érintkezések érvényesülésének, a belső fejlődésük pedig a termelési feltételek és igények alakulását tükrözi.

A magyar szőlő- és borkultúra művelődéskörének eredetére, történeti alakulására csupán elszórt adalékokkal rendelkezünk. A nyelvészeti kutatások rámutattak arra, hogy műveltségünknek ez az ága több forrásból fakadt és táplálkozott történelmünk folyamán. A szőlészet, borászat műszó anyaga egy részének nyelvészeti vizsgálata, etimológiai megfejtése, ezeknek nyelvek szerinti csoportosítása, már kezdeti tájékozódást nyújt szőlőkultúránk történeti rétegződésére.[1] A művelési ág táji differenciáltságára pedig számos XIX. századi ampelográfiai és gazdaságtörténeti tanulmány utal.[2] Arra a kérdésre, hogy szőlőkultúránk táji differenciáltságának milyen okai vannak, milyen szerepe van a természeti adottságokból következő eltérő feltételeknek (domborzati viszonyok, éghajlat, talaj, a termesztett szőlőfajták különbözősége stb.), a történeti, társadalmi, ethnikai tényezőknek stb. mind tisztázatlan kérdés. Mindezen különbözőségek megvilágításához, a művelési ág történeti alakulásának megismeréséhez, a történeti anyag feltárása mellett a tárgykör néprajzi, nyelvészeti feldolgozása adhatja a legtöbbet. A téma átfogó, az egész országra kiterjedő néprajzi feldolgozásához nélkülözzük még a legkiemelkedőbb szőlővidékeink egyszerű táji leírását is. Csupán az elmúlt években akadt néhány kutatója[3] ennek az egyébként néprajzilag csaknem teljesen vizsgálaton kívül hagyott, népünk életében több vonatkozásban nagyjelentőségű művelési ágnak. Különösen a művelési ág ergológiai elemzése, a használt eszközkészlet morfológiai, technológiai vizsgálata, azok történetének, történeti fejlődésének megismerése, a művelési eljárások, technológiai fogások, valamint a bor készítésében, kezelésében és tárolási módjá-

[1] *Gombocz Z.:* A bor. Magyar Nyelv, 1906. 145—152, 193—199.

[2] Vö. *Nagyváti János:* Praktikus termesztő... 1818. 186; Borászati Lapok. 1869. 12, 33—34.

[3] Felsorolásukat lásd *Tálasi I.:* Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának 10 éve (1945—1955). Ethn. LXVI. (1955) 18—19.

ban őrzött hagyományos paraszti gyakorlat feltárása, táji, történeti összehasonlítása nyújt jó lehetőséget a kérdés etnográfiai megvilágításához. Ilyen természetű feldolgozásokkal eddig néprajztudományunk a szőlő- és borkultúra vonatkozásában nem rendelkezik, s ma csupán egy-egy kisebb részlet megvilágításához van megközelítőleg is elegendő gyűjtött anyagunk.

A következőkben kísérletet teszünk a szőlőművelés egyik legjellemzőbb eszközének, a szőlőmetszőkéseknek, illetve ezek Magyarországon előforduló formáinak tipológiai rendszerezésére, az egyes típusok morfológiai leírására és ahol lehetőségünk van, a hozzájuk kapcsolódó eljárásmódok rögzítésére, valamint az egyes formák geográfiai elterjedésének meghatározására. Ezeknek az eszközöknek történeti, etnikai vonatkozásai különösen nagyjelentőségű következtetésekre nyújtanak lehetőséget, ezeket azonban megfelelő előmunkálatok, történeti és összehasonlító anyag híján csak fenntartásokkal teheti meg a kutató. Itt legfeljebb érintőleg utalhatunk történeti, etnikai kapcsolatok valószínűségére, de valamit is biztonsággal állítani csak szélesebb körű régészeti, töréneti és összehasonlító néprajzi anyag ismeretében lehet.

A szőlő metszése dokumentálja a szőlőkultúra tulajdonképpeni kezdeteit. A görög, római szőlőművelésben meglevő szőlőmetsző eljárásokról és a metszés eszközéről a metszőkésekről a klasszikus római agrárírók sok vonatkozásban tájékoztatnak. Ezek szerint a szőlőmetszés művészete alapgondolatában az antikvitásban megegyezett a mi szőlőműveseinkével.[4] A szőlőmetszőkés kialakítását, elterjesztését az óvilág területén, Európában, Kelet- és Dél-Ázsiában, Észak-Afrikában a görögöknek, illetve rómaiaknak tulajdonítják.[5] Fejlődésüket 20 évszázadon át, a XIX. század végéig, a XX. század elejéig lehet követni, amíg a metszőolló kiszorítja. A klasszikus ókorból ismert metszőkések lényeges formai elemei s valószínűleg azok alkalmazásának módjai is csaknem változatlanul megmaradtak. Az ókori metszőkések is több típust képviseltek, ezt bizonyítják az ásatások során felszínre került leletek.[6] Mind a történeti, régészeti emlékanyag értékelése tekintetében, mind a szőlőművelés mai etnográfiai képe megismerése szempontjából elsőrendű fontosságú a közelmúltig használatos paraszti metszőkések behatóbb néprajzi vizsgálata. Ezek az eszközök nagyszámú egyéni változatuk, méretbeli és formai sokféleségük ellenére típusok szerint osztályozhatók. Topográfiai elrendezésükkel táji típusok felállítása válik lehetővé, amelyek sorrendjében alkalom kínálkozik az egyes formák leírására. A típusok egymásutánjában egyelőre nem vehetjük tekintetbe a történeti, fejlődésbeli szempontokat.

Feldolgozásunkban támaszkodunk a budapesti Néprajzi Múzeum tárgyi gyűjteményén és saját terepen végzett megfigyeléseinken kívül az ország vidéki múzeumainak anyagára.[7] Vizsgálataink, tipológiai osztályozásunk alapjául a fenti gyűjteményekből közel 500 tárgy szolgált.

[4] *Bassermann—Jordan:* Geschichte des Weinbaus. 2. Auflage. I. Bd. 242—245.

[5] *Bassermann—Jordan:* Der Weinbau der Pfalz im Altertum. Speier, 1947. 6—8. *Bátky:* Szőlőmetszőkések a Néprajzi Múzeumban. NÉ. XIX. (1927) 112—113.

[6] Vö. *Loeschcke, S.:* Dänkmäler von Weinbau aus der Zeit der Römerschaft an Mosel, Saar und Ruwer; *Vajkai A.:* Római emlékek Dunántúl néprajzában. Pécsi Múzeum Értesítője, 1939—40. 45.

[7] Köszönetünket fejezzük ki azoknak a vidéki munkatársaknak, akik a Néprajzi Múzeum felkérésére gyűjteményük anyagát számunkra felhasználhatóvá tették.

Szőlőmetszőkéseinknek a nagy és nehéz sarló formától az egészen kifinomult zsebkéshez hasonló kézi-eszköz formákig vannak változatai. *A méretbeli különbségek* utalnak egyrészt a művelésbeli igényességre, másrészt a termelt szőlő vegetációs különbségeire, amelyek egyrészt a természeti feltételek (talaj, fekvés, éghajlat), másrészt a szőlő fajtabeli eltéréseiből adódnak. A nagyméretű, otrombább eszközök esetében feltételezhető a hanyagabb művelés és a szőlővessző bujább vegetációja (sík vidéki, délebbi fekvésű szőlők esetében). A kisebb kézieszközök, finomabb munkát és gyengébben fejlett vesszőket feltételeznek

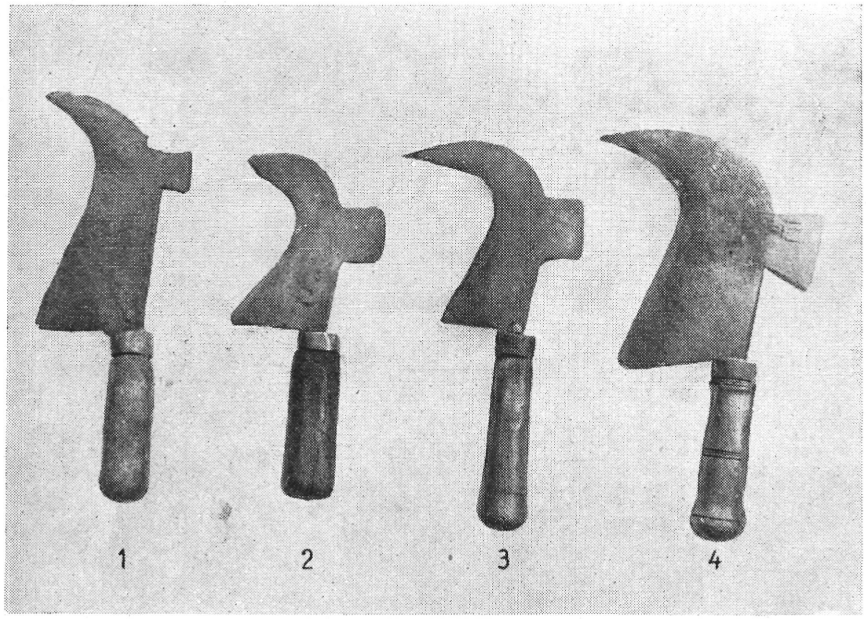

1. ábra. Tokajhegyaljai típus
1 — Bodrogkeresztúr, N. M. 126.821; 2 — Borsodgeszt, N. M. 55.43.12; 3 — N. M. sz. n.; 4 — Erdőbénye, N. M. 55.43.17

(szegényebb talajerejű hegyvidéki szőlők). A *formai különbségek* a metszés technológiáját, a tőkeképzés módját árulják el. Ebben a tekintetben elkülönülnek a baltás és balta nélküli típusok, mindkét főtípuson belül a csak felül, és az alul-felül ívelt élűek, valamennyi hosszabb vagy rövidebb nyéllel.

A *baltás metszőkések* használata és szívós továbbélése nálunk összefügg az ország nagy részében szokásos tőkeművelési rendszerrel. A legelterjedtebb művelési forma hazánk területén a tiszta fejmetszés volt, törpevesszőkkel, karók nélkül,[8] utána ugyanez a metszés magasvesszőkkel és karókkal. A kettő

[8] Támaszték nélküli, alacsony tőkeművelés volt az ókortól szokásos Franciaországban Marseille környékén és Spanyolországban. Vö. *Haberlandt, A.:* Die volkstümliche Kultur Europas. — *Buschan:* Illustrierte Völkerkunde. Stuttgart, 1926. 2 Bd. 357, és *Bassermann—Jordan:* i. m. I. Bd. 326.

együtt a múlt századi filoxera vész előtti szőlők 72%-át jelentette.[9] A baltás metszőkés az alacsony fejművelés mellett nélkülözhetetlen eszköz volt. Az alacsony tőkeművelést indokolta egyrészt az, hogy klímaviszonyaink mellett a szőlőfürt teljes beéréséhez nem elegendő a közvetlen napfény, hanem szükséges, hogy a fürtök a „föld felületéhez elég alant termesztessenek" és így a talajról visszaverődő meleg is elősegítse az érlelődést,[10] másrészt nehezen munkálható hegyi szőlőinknél az alacsony tőkeművelés a tőke élettartamát növelte, ahol a „tő hamar veszvén, nehéz bujtatni".[11] Az évről évre ismétlődő visszametszés következtében a tőkefej egyre nagyobb lett és azon beszáradások, hegesedések keletkeztek, amelyek a tőke életműködését zavarták. A kés baltája arra szolgált, hogy azzal a száraz tőkerészeket, *kapacs*okat, *gancs*okat, *csorong*okat, *csutá*kat eltávolítsák.

A *balta nélküli metszőkéseket* olyan tőkeművelési rendszer mellett használták, ahol hosszabb szálvesszős művelés folyt és a vesszők között a kés baltája csak akadályozta volna a munkát és kárt tehetett volna a fiatal hajtásokban, fakadó rügyekben. Ezek használata hazánk területén újabb keletűnek látszik, összefüggésben a mennyiségi termelésre törekvéssel, és elterjedése kisebb területre korlátozódik mint a baltás metszőkéseké. A balta nélküli metszőkések mellett a tőkeműveléshez rendszerint járulékos eszköz volt a kézi balta, majd a fűrész.

A baltás és balta nélküli metszőkések két nagy csoportján belül hazai metszőkés formáinkat 4—4 alcsoportba, típusba soroltuk.

I. A baltás metszőkések csoportjába :
   1. Tokajhegyaljai típus.
   2. Alföldi típus.
   3. Balatonvidéki típus.
   4. Zalavidéki típus.

II. A balta nélküli metszőkések csoportjába :
   1. Erdélyi típus.
   2. Budai típus.
   3. Gyöngyösvidéki típus
   4. Miskolci típus.

I. A baltás metszőkések

1. *Tokajhegyaljai típus* (1. ábra).

Valamennyi típus között a legfejlettebb hármas funkciójú összetett eszköz. Az adott tőkeművelési gyakorlat mellett a legtökéletesebb munkát végzi. Az acéllemezből kovácsolt eszköz teljes hossza 24—30 cm, amiből a penge 15—17, a lefelé vékonyodó nyélszár 10—12 cm, esztergályozott vagy természetes faág nyélbe erősítve átszúrással. A nyél végén a nyélszár visszahajtva vagy kis fémlapra elkalapálva. Legtöbbször a nyél penge felé eső részét vaskarika fogja össze. A penge alul és felül egyaránt ívelt, de hangsúlyosabb az alsó ív. Ennél

[9] *Keleti K.:* Szőlészeti statisztika, 1860—1873. Budapest, 1876. 81.

[10] *Schams:* Ungarns Weinbau. Pesth, 1832. „Évszázados tapasztalat mutatja, hogy minden szőlő kitűnő bort ad, amelyik a földhöz közel érik be." I. k. 11. Vö. Gazdasági Lapok, 1850. 115.; Falusi Gazda, 1859. 347.

[11] *Nagyváti:* i. m. 187.

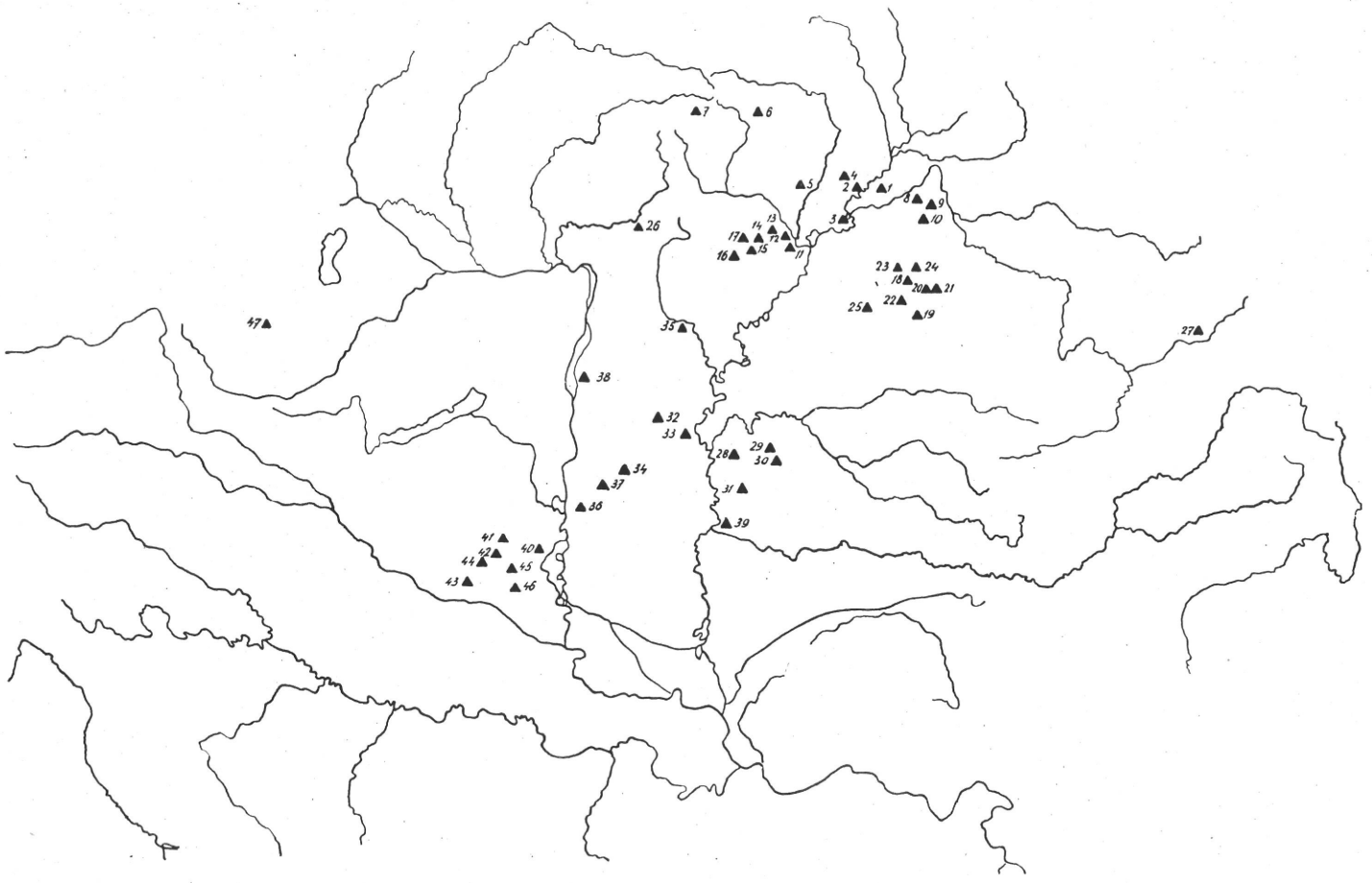

2. ábra. **Tokajhegyaljai típus elterjedési térképe**

3. *ábra.* Községpecsét, Emőd

a típusnál a vessző metszésére ugyanis elsősorban ezt használták. A pengének ez a része erősen kiszélesedett, mivel a gyakori élesítés során gyorsan kophatott. Felső ívvel csak a vékonyabb vagy a nehezen hozzáférhető vesszőket vágták le húzó-vonó mozdulattal. Maga a metszés a penge kiszélesedő alsó részével *(sarka, szakálla, bötyökje)* mindig toló, taszító mozdulattal történt, hogy a legkisebb sérülést okozó kerek metszfelületet biztosítsa.[12] A tokajhegyaljai típusú metszőkéssel végzett munka részletes leírását több múltszázadi közlésből ismerjük.[13] Itt Schams szemléletes leírása alapján közöljük az eszköz használatának módját: „a munkás jobb kezébe veszi a kést, úgy, hogy a nyél külső oldalán a kés a hüvelykujj tövén levő húspárnának támaszkodik, a hüvelykujj a kés hátának támasztékul szolgál. Bal kézzel megfogja az elvágandó szőlővesszőt a vágás helye fölött, azt kifelé hajtja, a kést a termőszem fölött a vesszőre helyezi és egy előrefelé irányuló gyors nyomással a kés sarkával keresztülmetszi anélkül, hogy a fa megrepedne vagy a héj megsérülne. A metszés egészen vízszintesnek látszik." Schams itt megjegyzi, hogy a magyar szőlőműves ezt a metszésmódot előnyben részesíti a Németországban szokásos rézsut (őzlábszerű) metszéssel szemben, mert a tőke lekerekített tetszetős formát kap és a vessző nedve minden oldalra lefolyhat anélkül, hogy az egész áradat egyik vagy másik szemet megfojtaná. Szerinte a hegyaljai szőlőműves a comb-, csap- vagy ívmetszést nem is ismeri.[14] A kés baltájának funkcióját már említettük. Maga a balta a penge háti részének közepéből emelkedik ki 1,5—2 cm magasságban, 2—2,5 cm szélességben. A balta lejjebb vagy feljebb kerülése az eszköz jó egyensúlyozottságát biztosítja.

Elterjedése. Tokajhegyalja és a vele érintkező szőlővidékek látszanak a centrumnak, ahonnan a fent leírt metszőkések szélesebb körben elterjedtek (2. ábra, elterjedési térkép). Terjedési irányuk az egész Nagyalföldön keresztül áthúzódik Dél-Dunántúlig, Baranya megyében, Pécs és Villány vidékén fordulnak elő nagyobb számban. A baranyai példányok a hegyaljainál valamivel megnyúltabb pengéjűek és hosszabb nyelűek. A penge sarka nem annyira hangsúlyos. A típus

[12] A metszésnél a fő szabály Egerben is: „A vesszőt vízirányosan metszeni, mit karikán való metszésnek neveznek. A rézsutas metszést hibásnak tartják és ezt nyúlfülü metszésnek nevezik." Borászati Lapok, 1869. 31. A hegyaljai metszésről: „A jó metsző nem alulrul fölfelé, de felülről lefelé vágja a vesszőt... A csapra-vágást tiltja a hegyaljai rendszer... Az egyenes metszés ajánltatik s nem a rézsuti..." Magyar Gazda, 1848. II. 194.

[13] Vö. *Schams:* i. m. I. 58—59.; *Szabó Dávid:* Okszerű bortermelés hegyaljai kézikönyve. Pesten, 1855. 60.; *Láczay László:* A metszés kérdése Tokajhegyalja szempontjából. Sátoraljaújhely, 1899.; Magyar Gazda: 1843. 26. sz. 400.; Uo. 1848. 2. sz. 194—195.

[14] *Schams:* i. m. 58—59.

alföldi példányai nem csupán formai egyezést mutatnak, de azonos mesterjegyeik közös műhelyekre is vallanak.[15] A tokajhegyaljai metszőkés jellegzetes formáinak legkorábbi emlékeit a XVI—XVII. századi községpecsétek őrizték meg.[16] Ennek a típusnak ábrázolásával találkozunk többek között Bánhorvát község[17] (Borsod m.) 1595-ből, Emőd község[18] (Borsod m.) 1689-ből származó falupecsétjein.[19] (3. ábra.)

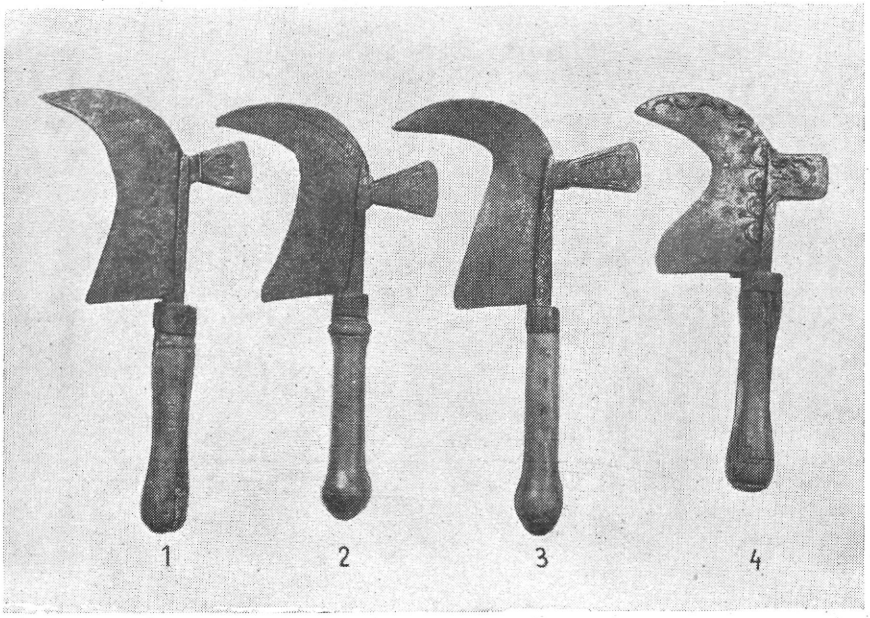

4. ábra. Alföldi típus
1 — Nagyalföld, N. M. 70.681; 2 — Nagyalföld, N. M. 50.315; 3 — Tiszaug, N. M. 132.583; 4 — Nagyalföld, N. M. 50.251

2. Alföldi típus (4. ábra).

Csaknem teljes formai egyezést mutat ez a típus a tokajhegyaljaival, csupán méreteiben különbözik. A megnagyobbodott penge és meghosszabbodott nyél miatt az egész eszköz súlyosabbá vált.

[15] *Vincze I.:* A magyarországi mezőgazdasági szerszámok mester- és tulajdonjegyei. Szőlőmetszőkések. Index Ethnographicus, 1957. 161—169.

[16] Az említett korból származó községpecsétek különös értékét számunkra az adja, hogy az ábrázolt eszközformák legtöbb esetben nem általános sablonos formák, hanem az adott községben használatos formákat mutatják és így bizonyító adatot jelentenek egy-egy típus korábbi időben meglétére.

[17] Miskolci Állami Levéltárban Klein Gáspár levéltárvezető pecsétgyűjteményében. A gyűjtemény rendelkezésemre bocsájtásáért itt mondok köszönetet.

[18] Egri Érseki Levéltár CL III. 10 jelzetű decimajegyzéken.

[19] Ábráit közli még *Schams:* i. m. I. 58.; *Szabó Dávid:* i. m. 64.

Mindazáltal a formai és feltehetően funkcióbeli egyezés alapján is a tokajhegyaljai típus származékának tekinthető és a méretekben való eltolódást feltehetően az alföldi szőlő bujább vegetációjával hozhatjuk kapcsolatba.

Méretei: a hegyaljai típus 25—30 cm-es átlag hosszúságával szemben 32—38 cm, amiből a penge 12—18 cm, a nyél 16—24 cm. Míg a tokajhegyaljai formák lemezből kovácsoltak, addig ezek többségükben elnyűtt kaszákból készültek. Jellemzői a penge hátsó szélének kiemelkedő *oromja*, *linája*. Gyakori az eszköz pengéjének gazdag díszítettsége.

Elterjedése. Az alföldi szőlők területén a tokajhegyaljai formával keverten fordul elő, Dél-Dunántúlon főként Somogy megyében a zalai típussal keveredik (5. ábra, elterjedési térkép).

3. Balatonvidéki típus (6. ábra).

A baltás metszőkések köréből sajátos tömzsi pengéjével tűnik ki, amelyik csak felül ívelt, egyébként többnyire egyenes élű. Baltája, a *babuka*, a pengének csaknem egész hátoldalát kitöltve, baltává szélesedve adja a penge jellegzetes formáját. A kisméretű 8—9 cm-es penge *kétmarkos* 18—20 cm-es nyélbe volt beleütve. Használatának módjára Jankó erre a vidékre vonatkozó leírásában[20] találunk utalásokat, bár az adott leírással ellentétben az eszköz formai adottságaiból következően inkább húzva-metszésre alkalmas, így kevéssé az igényesebb tolva-metszésre s kerek metszfelület kialakítására. Utalnak erre Vajkainak ezen a vidéken végzett megfigyelései is, miszerint a paraszt szőlőművelők ezen a vidéken a kerek metszésnek nem tulajdonítottak jelentőséget.[21] Dunántúlon a kopasz fejmetszéssel szemben a csapra metszés az ősibb, erről a korai irodalmi utalások mellett az eszközök hagyományos formája is tanúskodik.

Elterjedése. A Balaton északi partvidékén, Veszprém és Fehér megye déli részére korlátozódik.[22] (7. ábra, elterjedési térkép.)

4. Zalavidéki típus (8. ábra).

A típuscsoporton belül egy réteg csak felül ívelt, egyenes élű, egy másik réteg alul-felül ívelt élű, megnyúlt, 13—16 cm-es pengéjű baltás eszköz, a balatoni és az alföldi típushoz hasonló 18—22 cm-es hosszú nyéllel. A penge az ismertetett típusoknál keskenyebb, baltája a penge hátsó részének közepén 1,5—2 centiméteresen emelkedik ki, 4—5 cm szélességben. Használatának módja megegyezik a balatonvidéki típuséval.

Elterjedése. Az ország délnyugati megyéiben, elsősorban Zala, Vas megyében és Somogy nyugati területén (9. ábra, elterjedési térkép).

[20] *Jankó J.:* A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 263—265.

[21] *Vajkai A.:* A paraszti szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. NÉ. XXX. (1938) 41—42.

[22] Ez a forma mint alföldi típus tévedésként szerepel a Magyarság Néprajzában. 2 kiadás. II. kötet 197.

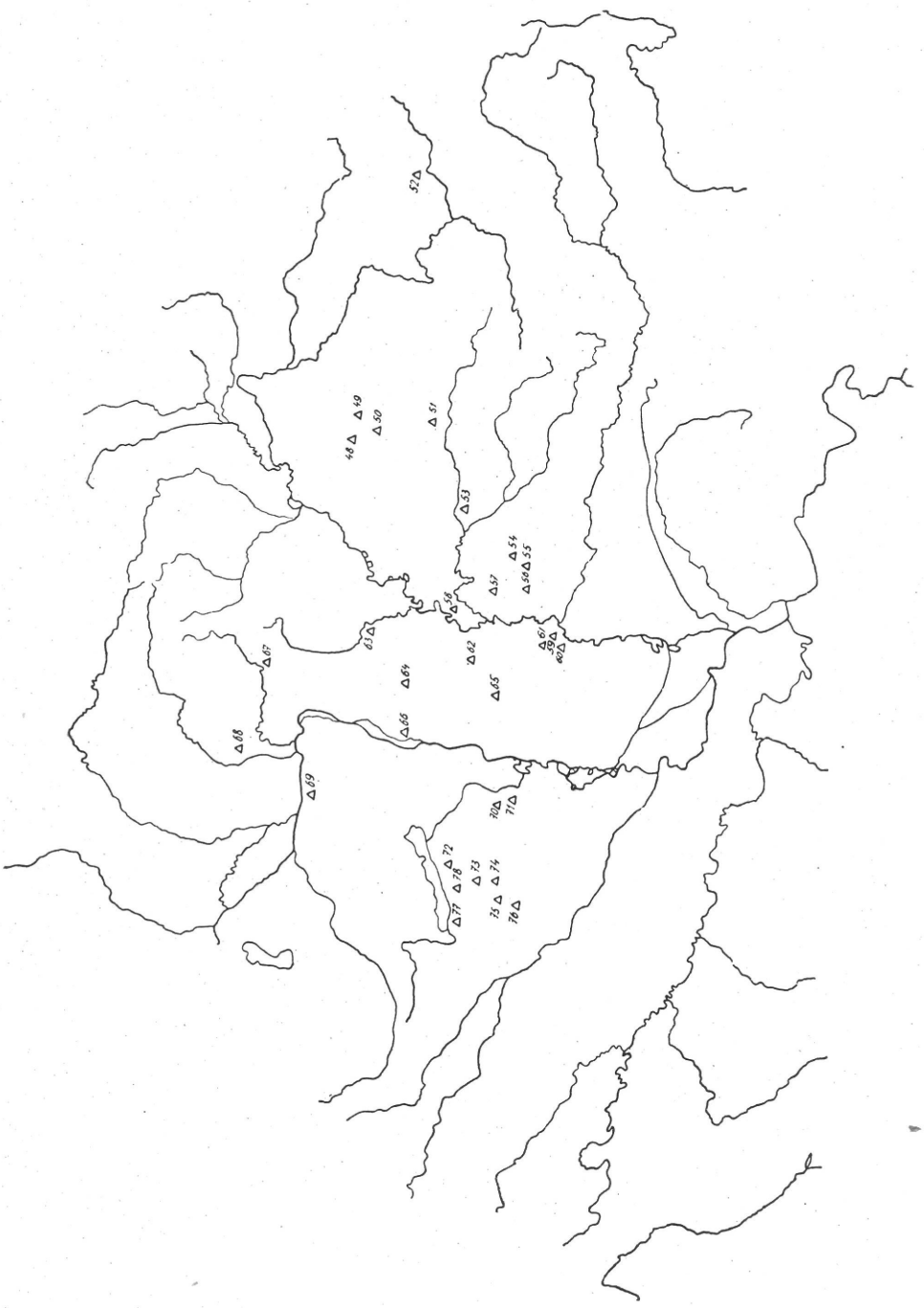

5. ábra. Alföldi típus elterjedési térképe

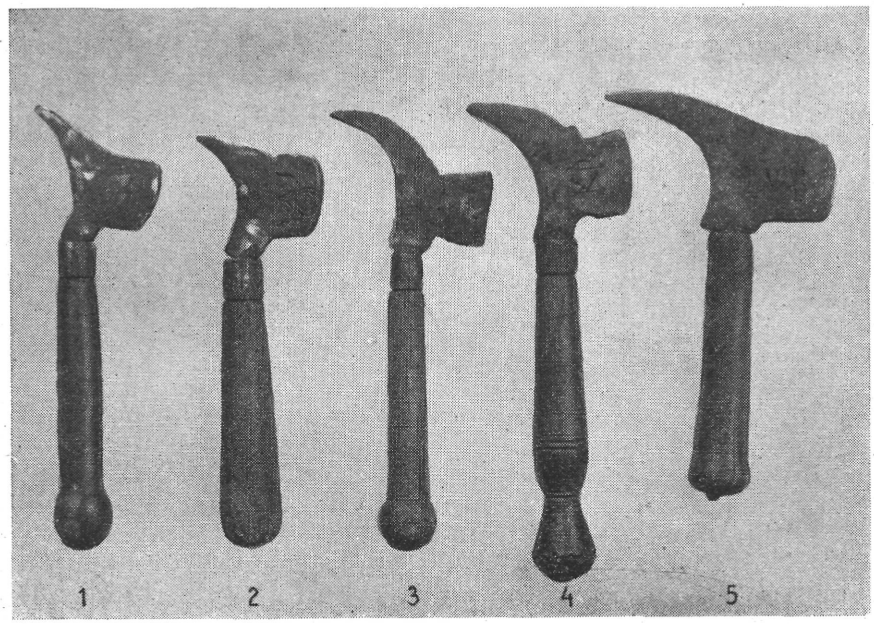

6. ábra. Balatonvidéki típus
1 — Tihany N. M. 130.750; 2 — Tihany, N. M. 130.749; 3 — Tihany, N. M. 130.747; 4 — Balatonfüred, N. M. 5.812; 5 — Székesfehérvár, N. M. 49.577

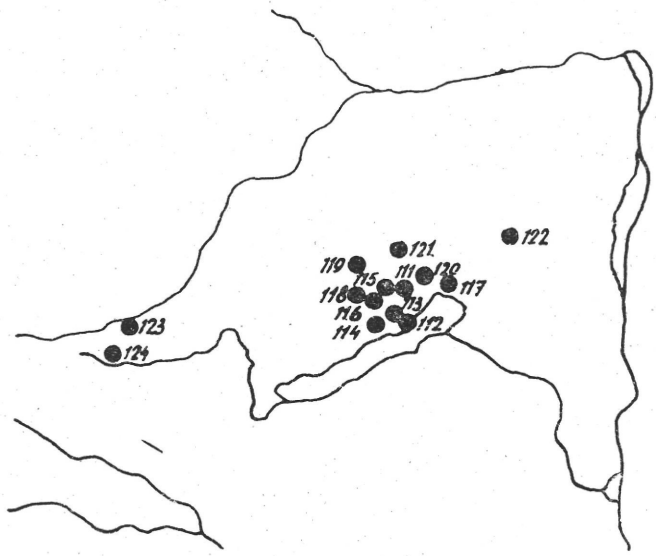

7. ábra. Balatonvidéki típus elterjedési térképe

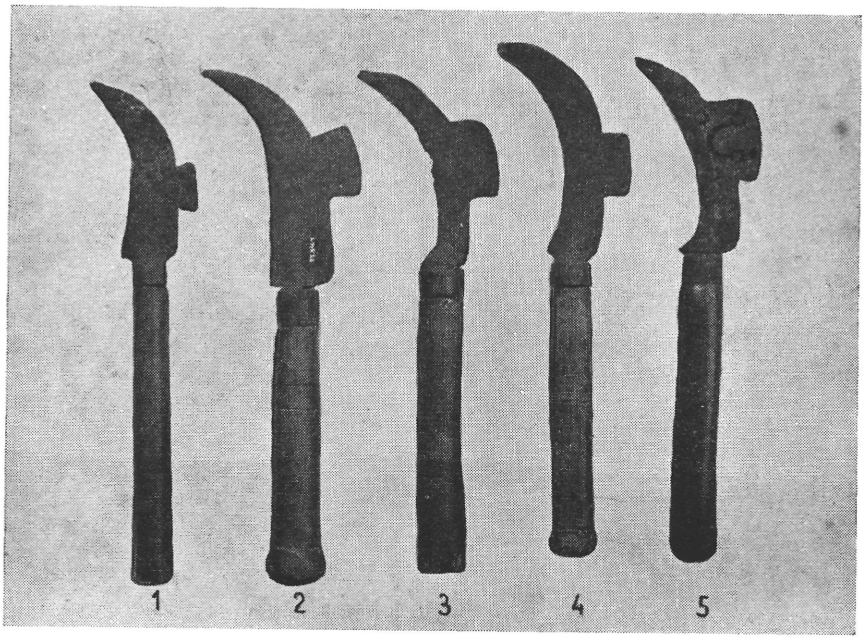

8. ábra. Zalavidéki típus
1 — Magyarszerdahely, N. M. 133.589 ; 2 — Hosszúvölgy, N. M. 55.94.1 ; 3 — Gelse, 55.43.19 ; 4 — Tüskeszentpéter, N. M. 70.860 ; 5 — Magyarszerdahely, N. M. 133.010

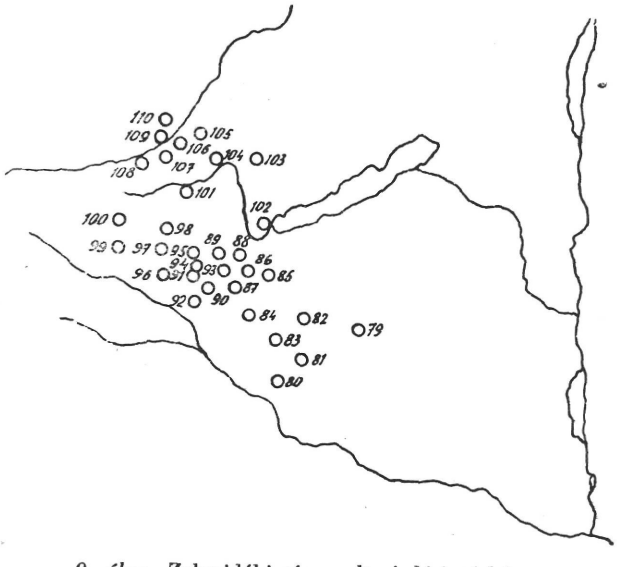

9. ábra. Zalavidéki típus elterjedési térképe

II. Balta nélküli metszőkések

Az eszközöknek ebben a csoportjában nagy számban vannak olyanok, amelyeket nem csupán szőlőmetszésre, hanem egyéb célokra is használtak. Nagyobb részük különösebb jelleg nélküli darab, a paraszti ügyeskedés terméke, és csak alkalmasint szolgált a szőlő metszésére. Másik csoportjuk ezzel szemben kifejezetten szőlőmetsző eszköz és a baltás metszőkésekhez hasonlóan keretezhető táji elterjedést mutat, típusokba sorolható. Mint a baltás metszőkéseknél, itt is négy típuscsoportot állíthattunk fel.

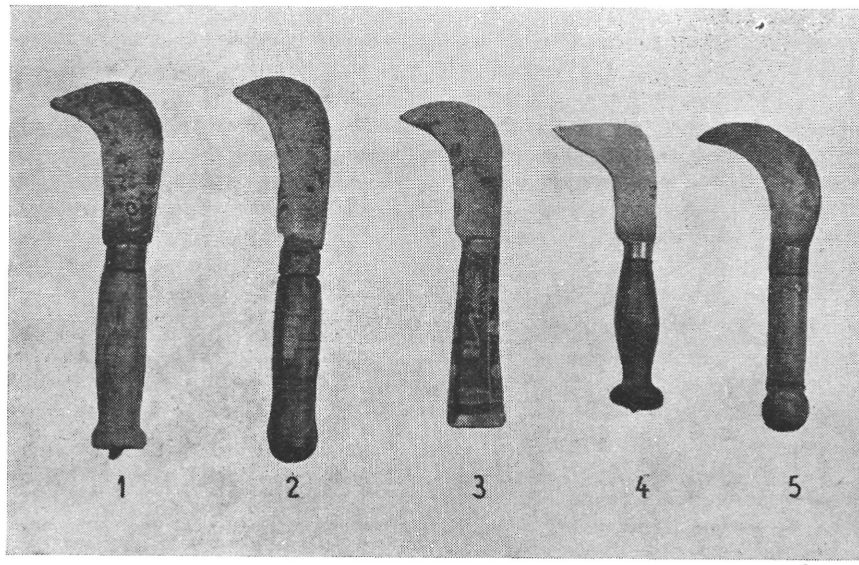

10. ábra. Erdélyi típus

1 — Diósd (Szilágy m.) N. M. 10.420 ; 2 — Nagyszalonta (Bihar m.) N. M. 126.256 ; 3 — Nagyenyed (Szeben m.) N. M. 33.459; 4 — Torda N. M. 113.093 ; 5 — Felvinc, N. M. 6.314

1. Erdélyi típus (10. ábra).

Míg a baltás metszőkések elnevezése az Alföld kivételével[23] általában *metszőkés*, *görbekés*, addig ennek az eszköznek a neve egész elterjedési területén *kacor*. Két alakváltozatával találkozunk.[24] Általánosabban elterjedt és régebbinek tűnik a *könyökös kacor*, amelyik egyenes élű, pengéje a nyél tengelyét követi és csak a felső harmadától ívelt. A másik változata sarlószerűbben ívelt élű. Az eszköz teljes hossza 16—22 cm, a penge hossza 9—10 cm, szélessége 2—3 cm. Részeinek elnevezése a *vágóél*, a kacor *foka*, *hegye* és a *farka* (nyélszár). A nyél rövid, 10—12 centiméteres, egymarkos, esztergált fából (szilva, vadkörte) készült,

[23] A Nagy-Alföldön Bács-Kiskun, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Hajdú-Bihar megyék területén a baltás metszőkést is *kacor*nak nevezik.

[24] Típusleírásunkban támaszkodtunk *Molnár István*: A középnyárádmenti kacor c. Néprajzi közlemények II. (1951) 95—103. tanulmányára.

11. ábra. Erdélyi típus elterjedési térképe

de gyakori a szaruból készült nyél is. A fából készült nyél hengeres, alsó részén gombformájúan megvastagodott része a *bugyikója*, amelyik nem kizárólag dísz, hanem munka közben az eszköz fogásának biztonságát fokozza. A szaruból készült nyél keresztmetszete ovális, a nyaktól lefelé szélesedő, gyakran több darabból és több színárnyalatú szarudarabból összeállítva, amit az egész nyélen keresztülfutó nyélszár, a *kacor farka* fog össze. A nyél gyakran díszített. Az esztergályozott fanyél cifrázata egyszerű, esztergált bemetszések, vonalas díszek vagy ólomöntéses, cinöntéses díszítések, gyűrűs, fűrészfogas ornamentikával. A szaru-

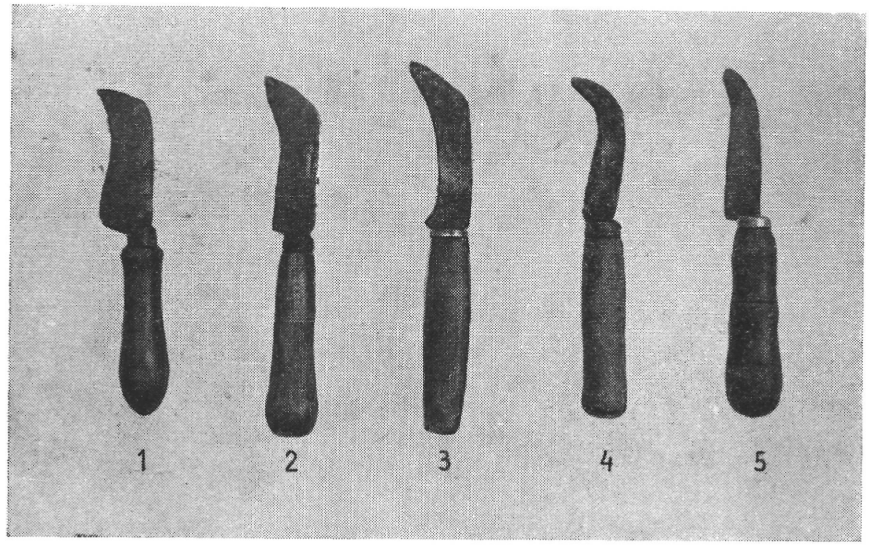

12. ábra. Budai típus
1 — Óbuda, N. M. 55.43.24; 2 — Ruszt, N. M. 113.977; 3 — Kercaszomor, N. M. 55.66.25; 4 — Gyöngyös, 55.51.5; 5 — Pozsonyszöllős, N. M. 56.57.7

nyelek cifrázata az említett gyűrűs díszítésen kívül gyakran szaru- és fémberakással és fémszegecsekkel ékített.[25] A pengét kovács készítette, aki a keze alól kikerült darabokra esetleg mesterjegyként névbetűit ütötte. A nyél egy-egy ezermesterkedő falusi ember műve, aki beleöntötte az ólom vagy cin cifrázatot.

Az eszköz formája utal használatának módjára. A kisméretű, egyenes élű kacor csak húzva-metszésre alkalmas. Alkalmazkodott az erdélyi szőlőművelésben uralkodó hosszú szálvesszős, ún. *karikás* tőkeműveléshez.

Elterjedése. Erdélyben Bihar, Szilágy, Torda-Aranyos, Maros-Torda, Alsó-Fehér, Szeben megye területe (11. ábra, elterjedési térkép).

Az eszköz mióta honos Erdély területén, nem tudjuk. Formai tekintetben rokonsága az alábbi budai típussal szembetűnő. Jellegzetes helyi változatainak kialakulása többszázados múltat feltételez. Legkorábbi ábrázolását 1856-ból

[25] Gondos megmunkálását indokolta, hogy munkaeszköz szerepén túl, a legények fegyvere is volt, akik gyakran versengtek abban, hogy kinek van szebb és jobb kacorja.

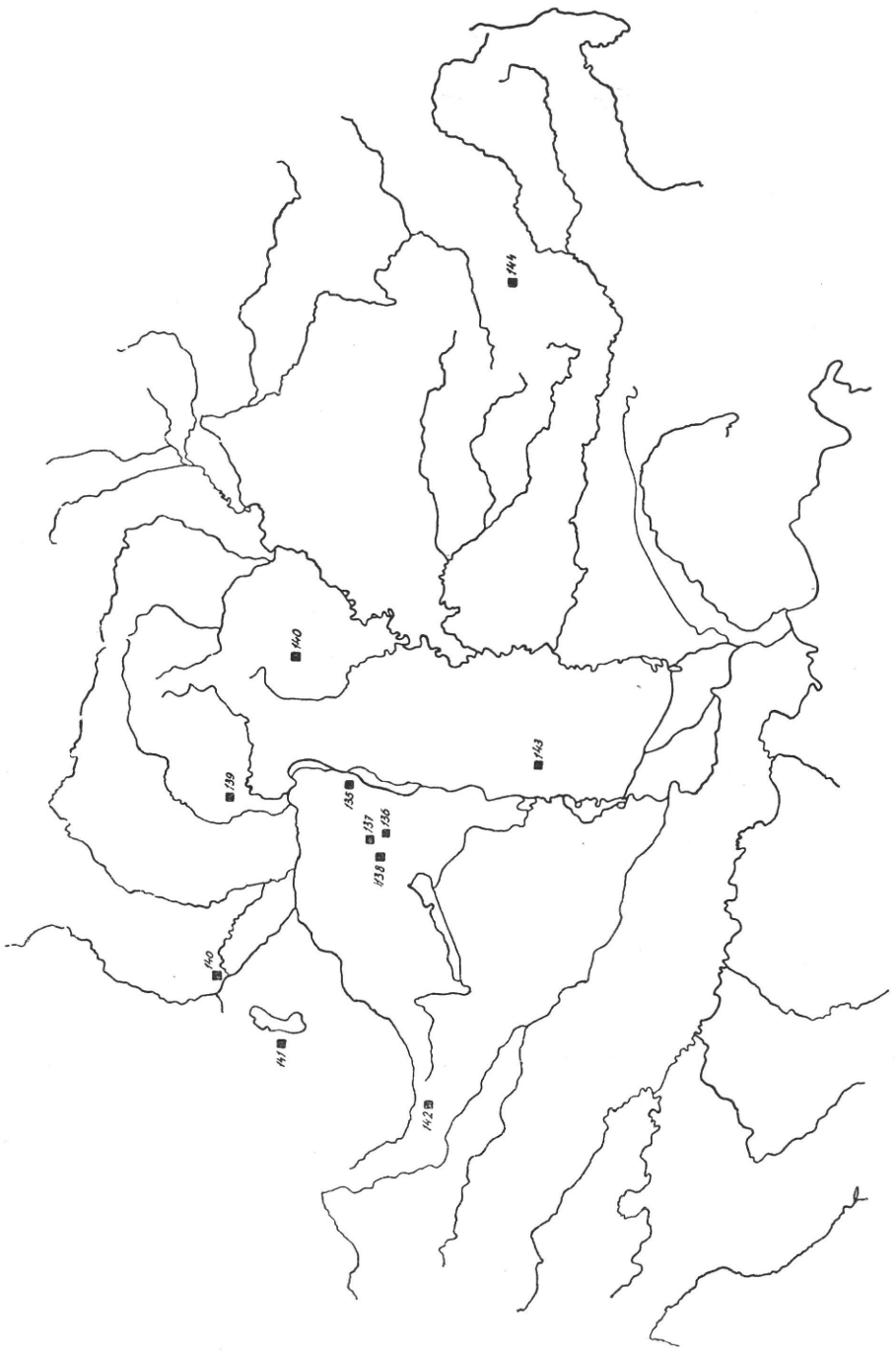

13. ábra. Budai típus elterjedési térképe

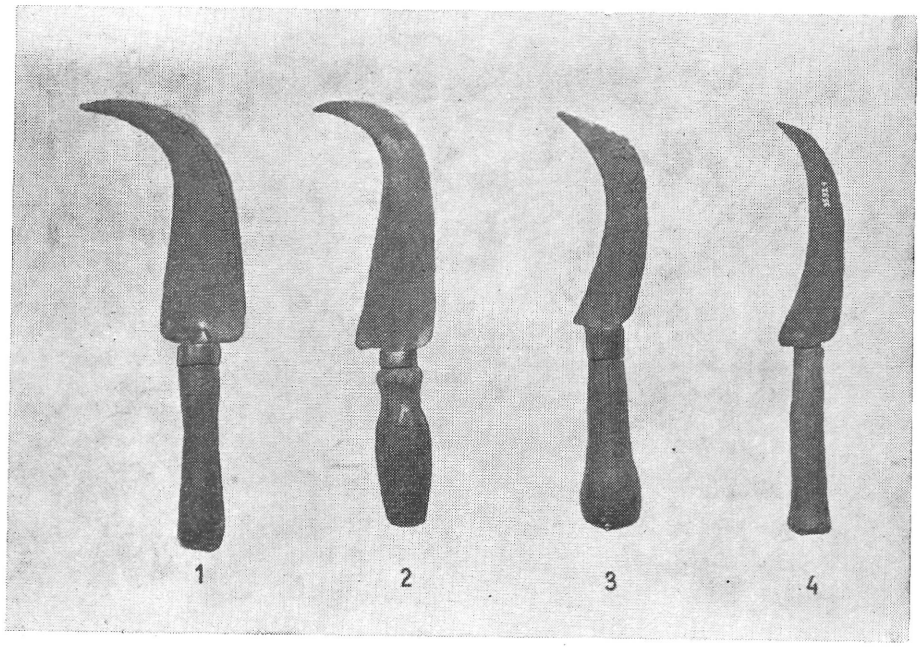

14. ábra. Gyöngyösvidéki típus
1 — Visonta, Gyöngyösi Múzeum; 2 — Gyöngyöspata, Gyöngyösi Múzeum; 3 — Gyöngyös, N. M. 55.93.1; 4 — Gyöngyöspata, N. M. 57.12.1

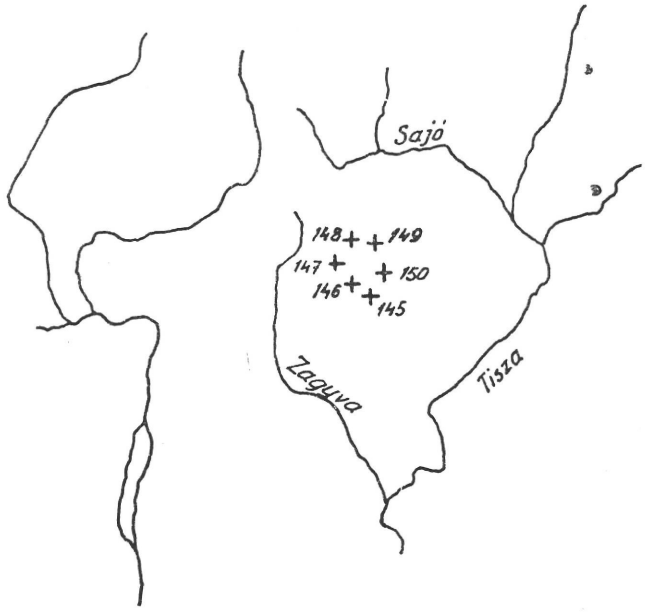

15. ábra. Gyöngyösvidéki típus elterjedési térképe

ismerjük,[26] de Milotai már 1839-ben említi.[27] A német területeken elterjedt formákkal való rokonság alapján esetleg arra lehet gondolni, hogy a kacor mint szőlőmetsző eszköz az Erdélybe települt szászok kezén alakul ki.

2. Budai típus (12. ábra).

Német metszőkésnek is nevezhetnénk, tekintve, hogy hazánk területén elsősorban német eredetű szőlőműveseink kezén találjuk. Elnevezése Buda környékén *Schnitzer*, *Weinmesser*.[28] Valamennyi ismertetett típus között méretben a legkisebb. Teljes hossza 18—20 cm, a penge 8—9 cm, a nyél 10—11 cm. A penge felül csak gyengén ívelt. Egyes daraboknál a nyél felé eső rész kiszélesedése és az eszköz alkalmazására vonatkozó némi emlékanyag is utal a tokajhegyaljai típusnál részletezett taszító mozdulattal való metszésre. Mind a metszőkésre, mind pedig a budakörnyéki szőlők metszésének gyakorlatára Schamsnál találunk ábrát és leírást.[29] Mint a balta nélküli metszőkéssel végzett munkáknál általában, itt is kisegítő eszköz volt előbb a balta, majd a fűrész.

Elterjedése. Buda környéke, Mór vidéke, és párhuzamait megtaláljuk a Magyarország nyugati határaival szomszédos német szőlőterületeken is.[30] (13. ábra, elterjedési térkép.)

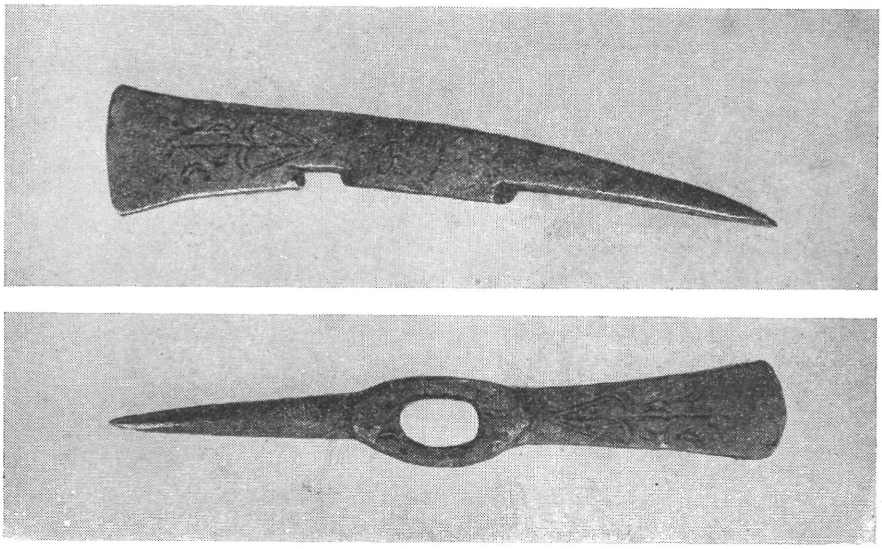

16. ábra Csákányosbalta (Gyöngyösvidék)

[26] Falusi Gazda, 1856. 244.
[27] Erdélyi Gazda, II. 152—153.
[28] *Andrásfalvy B.:* A budavidéki szőlőművelés. Kézirat. 72.
[29] *Schams:* i. m. II. 18—20. (Tab. Fig. I/a.)
[30] Burgenlandból Rust és Kismarton (Eisenstadt) vidékéről ilyeneket közöl *Martha Bauer* (Der Weinbau des Nordburglandes in volkskundlicher Betrachtung. Eisenstadt, 1954. 85.). Pozsony vidékéről saját gyűjtésből. 7. ábra. 5 fig.

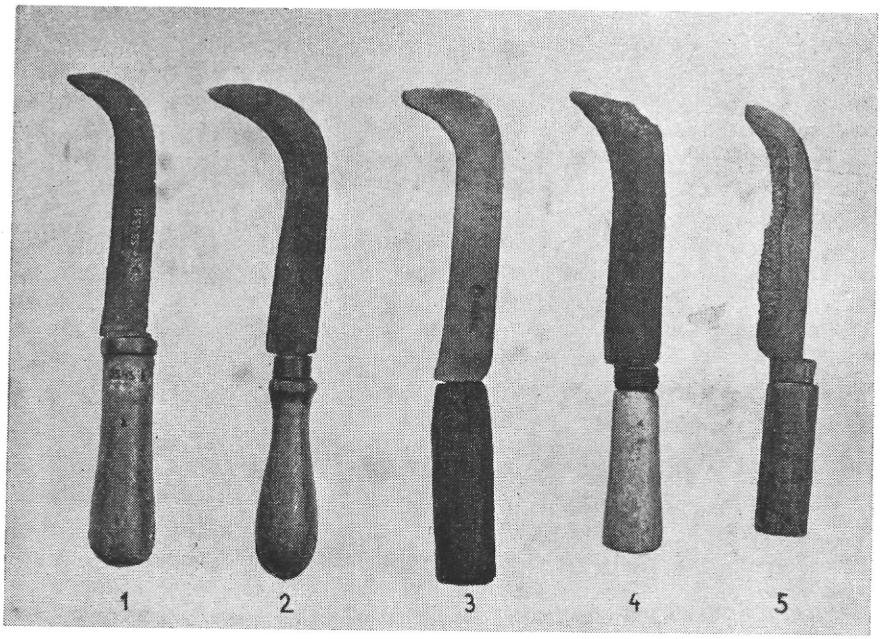

17. ábra. Miskolcvidéki típus
1 — Kács, N. M. 55.43.1 ; 2 — Miskolc, N. M. 55.43.3 ; 3 — Szentes, N. M. 48.428 ; 4 — Sály, N. M. 55.43.14 ; 5 — Balajt, N. M. 133.745

18. ábra. Miskolcvidéki típus elterjedési térképe

3. Gyöngyösvidéki típus (14. ábra).

Az eszköz neve egész elterjedési területén *varga, vargakés, vargabicska.* Formai jellemzője az alulfelül enyhén ívelt viszonylag keskeny penge, rövid egymarkos nyéllel. Teljes hossza 26—30 cm, a penge 14—16 cm, a nyél 12—14 cm. A formából következtethetőleg mind a húzva-, mind a tolva-, taszítva- metszés gyakorlatban lehetett. A Magyarság Néprajza szerint a Mátra vidéken

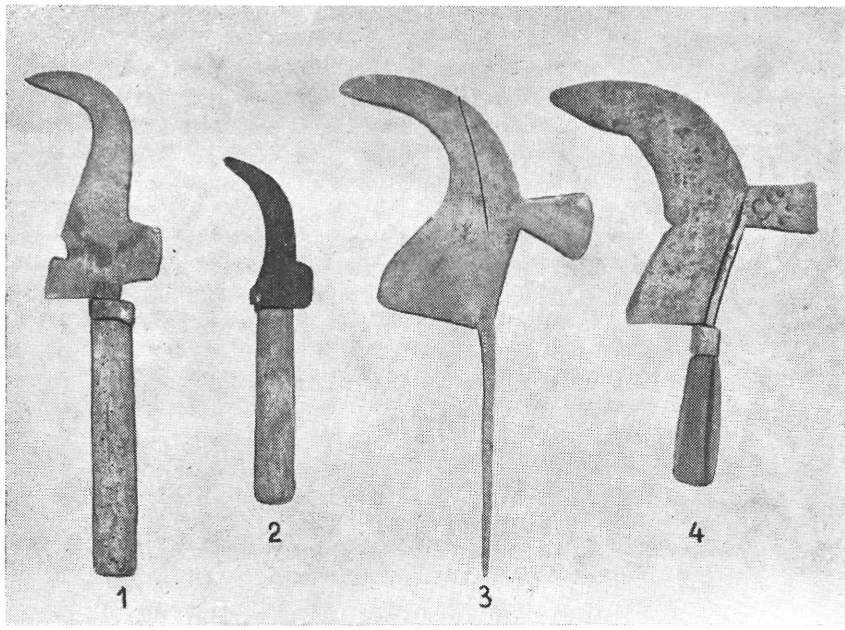

19. ábra. Típusrendbe nem sorolt metszőkésformák
1 — Tök, N. M. 55.6.4; 2 — Zsére (Nyitra m.) N. M. 56.57.8; 3 — Velem (Vas m.) N. M. 28.253; 4 — Eger, N. M. 55.43.18

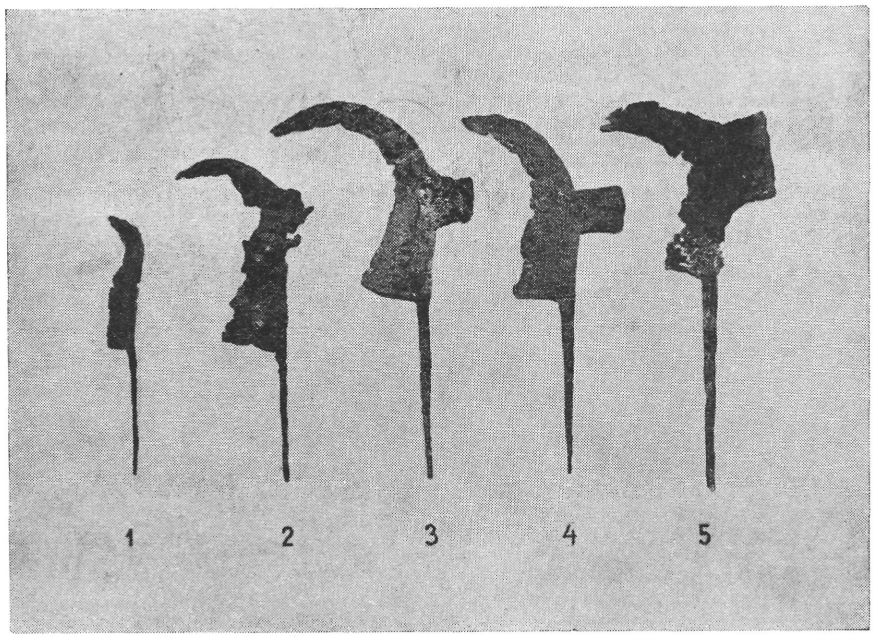

20. ábra. Típusrendbe nem sorolt metszőkésformák
1 — Budavári ásatásból (kb. XVI. sz.); 2 — Csút középkori falu (kb. XV. sz.); 3 — Zsámbék (Pest m.) N. M. 108.031; 4 — Zsámbék (Pest m.) N. M. 108.032; 5 — N. M. sz. n.

az erdélyihez hasonló karikásművelés volt szokásban,[31] amelyik a balta nélküli metszőkés használatát indokolja.

Elterjedése. Gyöngyös és a mátrai szőlőtermelő községek (15. ábra, elterjedési térkép). A *varga* tőkeművelésnél alkalmazott kisegítő eszköze a *csákányos balta* (16. ábra), amit *gyükerezés*nél, tőketisztogatásnál máig használnak.

4. Miskolcvidéki típus (17. ábra).

Jellemzője a hosszabb, keskeny, csak felső negyedében ívelődő, egyenes élű penge, amelyik csupán húzva- metszésre látszik alkalmasnak. Az eszköz teljes hossza 25—28 cm, a penge 14—16 cm, a nyél 10—12 cm.

Elterjedése. Miskolc és Borsod megye északi területén (18. ábra, elterjedési térkép). XVIII. századi ábrázolásával Edelény 1710-ből származó helységpecsétjén találkozunk.[32] *Szőlőkés* néven 1577-ből találjuk említve.[33]

A 19., 20. ábrán bemutatjuk a gyűjteményünkben előforduló paraszti metszőkéseknek néhány változatát, amelyet egyelőre típusba nem sorolhatunk, de közlését, hogy azokat a további kutatások számára felhasználhatóvá tegyük, indokoltnak tartottuk.

Az elterjedési térképeken ábrázolt szőlőmetszőkések lelőhelyei

Tokajhegyaljai típus: 1. Bodrogkeresztúr (Zemplén m.) budapesti Néprajzi Múzeum (továbbiakban N. M.) ltsz. 126.821. — 2. Tokaj. Saját gyűjtés. — 3. Sára (Zemplén m.) N. M. ltsz. 126.401. — 4. Erdőbénye (Zemplén m.) N. M. ltsz. 55.43.12. — 5. Szikszó (Borsod m.) N. M. ltsz. 55.82.1. — 6. Szalonna (Borsod m.) Miskolc Herman Ottó Múzeum ltsz. 53.1314.1. — 7. Felsőbalog (Gömör m.) ltsz. 56.57.11. — 8. Paszab (Szabolcs m.) Nyíregyháza Jósa András Múzeum ltsz. 55.605.1. — 9. Nyíregyháza (Szabolcs m.) uo. ltsz. 55.604.1. — 10. Balkány (Szabolcs m.) uo. ltsz. 55.609.1. — 11. Harsány (Borsod m.) saját gyűjtés. — 12. Borsodgeszt (Borsod m.) N. M. ltsz. 55.43.12. — 13. Kisgyőr (Borsod m.) N. M. ltsz. 55.43.10. —14. Miskolc (Borsod m.) Herman Ottó Múzeum ltsz. 53.529.8. — 15. Novaj (Borsod m.) uo. ltsz. 53.1315.1, 53.1316.1. — 16. Eger (Heves m.) Dobó István Múzeum ltsz. 55.79.1. — 17. Mezőnyék (Borsod m.) Miskolc Herman Ottó Múzeum ltsz. 53.1298.2. — 18. Nádudvar (Hajdú—Bihar m.) Debrecen Déri Múzeum ltsz. V. 1930: 71. — 19. Derecske (Hajdú—Bihar m.) uo. ltsz. V. 1933 : 108. — 20. Debrecen (Hajdú—Bihar m.) Déri Múzeum ltsz. V. 1935 : 75, 1932 : 193, Sz. 1906 : 163. — 21. Debrecen (Hajdú—Bihar m.) Déri Múzeum ltsz. 1908 : 930. — 22. Hajdúszoboszló (Hajdú—Bihar m.) Debrecen Déri Múzeum ltsz. V. 1940 : 22. — 23. Hajdúböszörmény (Hajdú—Bihar m.) Állami Múzeum ltsz. 52.233.1—16, N. M. ltsz. 126.820. — 24. Hajdúhadház (Hajdú—Bihar m.) Debrecen Déri Múzeum ltsz. V. 1912 : 103. — 25. Karcag (Jász. N. K. Szolnok m.) N. M. ltsz. 139.003. — 26. Karancsság (Nógrád m.) N. M. ltsz. 10.617. — 27. Szinnérváralja (Szatmár m.) N. M. ltsz. 113.871, 113.867. — 28. Szentes (Csongrád m.) N. M. ltsz. 48.438, 48.437, 48.433. — 29. Székkutas (Csongrád m.) Orosháza Szántó Kovács Múzeum ltsz. 54.397.1, 54.400.1. — 30. Orosháza (Békés m.) Szántó Kovács Múzeum ltsz. 52.1677.1, 52.1684.1. — 31. Hódmezővásárhely (Csongrád m.) Tornyai János Múzeum ltsz. 50.370.1, 50.371.1, 50.372.1, 50.373.1, 50.374.1, 50.375.1, 50.376.1, 50.377.1, 50.378.1, 50.369.1, 50.381.1, 50.392.1, 50.369.1. — 32. Kecskemét (Pest m.) N. M. ltsz. 132.586, 132.585, 132.584, 113.728. — 33. Kiskunfélegyháza (Pest m.) Állami Múzeum ltsz. 55.1367.1. — 34. Kiskunhalas (Pest m.) N. M. ltsz. 53.112.3. — 35. Jászberény (Jász N. K. Szolnok m.) Jász Múzeum ltsz. 55.59.1, 55.60.1. — 36. Érsekcsanád (Pest m.) N. M. ltsz. 54.84.1.

[31] Magyarság Néprajza. 2 kiadás II. kötet. 197.

[32] *Tagányi—Altenburger—Rumbold:* Magyarország Czímertára. Budapest, 1800. Mezővárosok. II. 8. Tábl.

[33] Miskolci város jegyzőkönyvei. 1877.

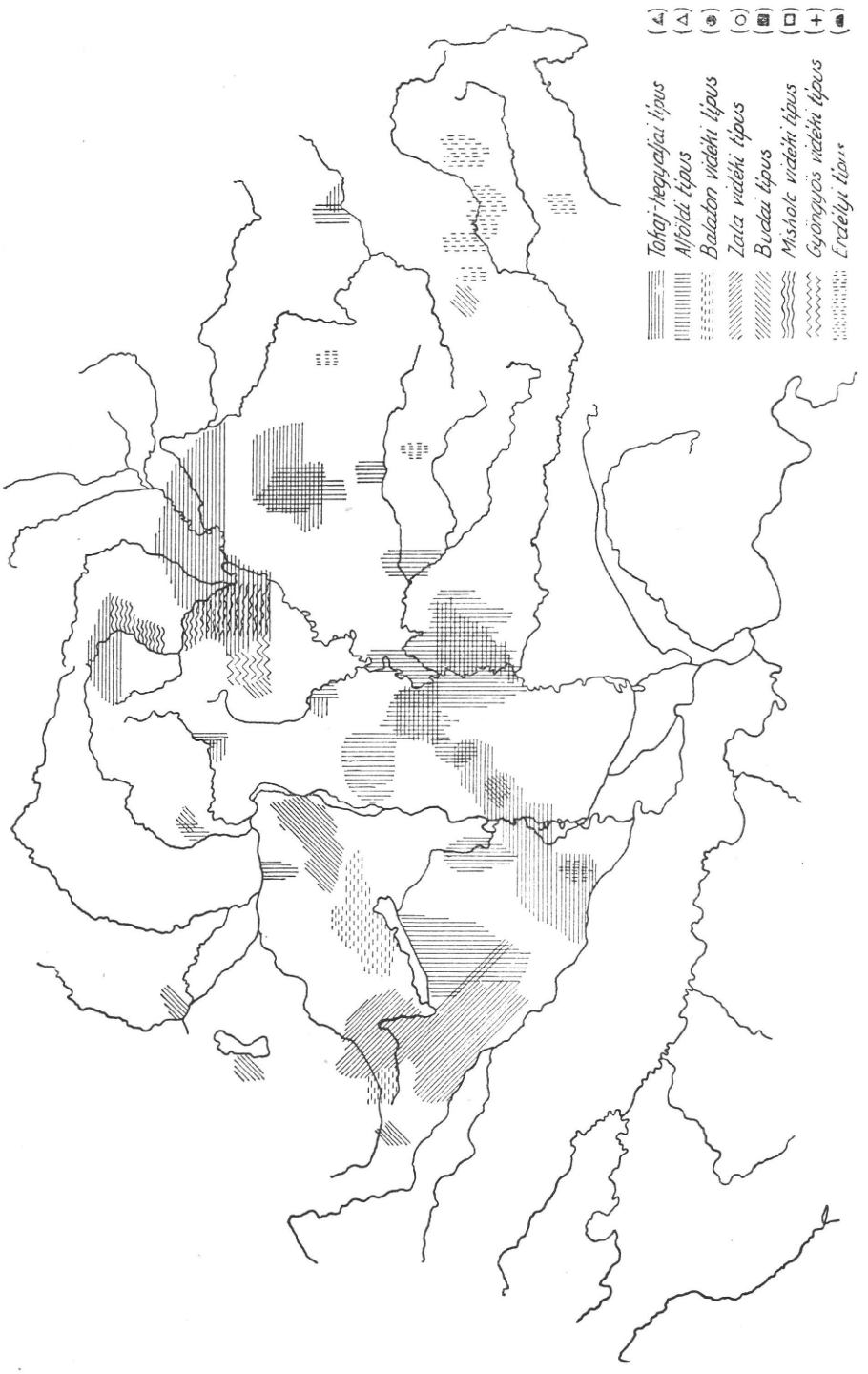

21. ábra. A szőlőmetszőkés-típusok elterjedése

— 37. Hercegszántó (Bács—Bodrog m.) Baja Állami Múzeum ltsz. 52.260.1. — 38. Makád (Pest m.) N. M. ltsz. 139.391, 139.390. — 39. Szeged (Csongrád m.) Móra Ferenc Múzeum ltsz. 52.203.1, 50.217.1, 50.207.1. — 40. Dunaszekcső (Baranya m.) Baja Állami Múzeum ltsz. 50.121.1. — 41. Kővágószöllös (Baranya m.) Pécs Janus Pannonius Múzeum ltsz. 54.26.1. — 42. Terehegy (Baranya m.) N. M. ltsz. 57.12.2. — 43. Vajszló (Baranya m.) Pécs Janus Pannonius Múzeum ltsz. 52.373.6, 52.373.7. — 44. Zók (Baranya m.) uo. ltsz. 52.731.1, 52.732.1, 52.733.1. — 45. Molvány ((Baranya m.) ou. ltsz. 51.165.1. — 46. Villány (Baranya m.) Budapest Mezőgazdasági Múzeum ltsz. 56.288.1. — 47. Kőszeg (Vas m.) Állami Múzeum ltsz. 55.30, 55.32.

Alföldi típus: 48. Hajdúszoboszló (Hajdú—Bihar m.) Debrecen Déri Múzeum ltsz. V. 1940: 22 — 49. Debrecen (Hajdú—Bihar m.) uo. ltsz. V. 1930 : 69. — 50. Tápé (Hajdú—Bihar m.) uo. ltsz. Sz. 1908 : 1262a. — 51. Komádi (Bihar m.) N. M. ltsz. 143.159. — 52. Szinnérvár-alja (Szatmár m.) N. M. ltsz. 113.866. — 53. Vésztő (Békés m.) Debrecen Déri Múzeum ltsz. V. 1940 : 148. — Orosháza (Békés megye) Szántó Kovács Múzeum ltsz. 52.1674.1, 52.1673.1, 52.1675.1, 52.1676.1, 52.1678.1, 52.1680.1, 52.1682.1, 52.1683.1. — 55. Tótkomlós (Békés m.) uo. 52.2308.1, 53.2309.1, 53.2310.1, 53.2311.1, 53.2312.1. — 56. Hódmezővásárhely (Csongrád m.) Tornyai János Múzeum ltsz. 50.389.1, 50.388.1, 50.386.1, 50.385.1, 50.384.1, 50.380.1, 50.382.1, 50.383.1, 50.387.1, 50.390.1, 50.391.1 — 57. Szentes (Csong. m.) N. M. ltsz. 48.434, 48.440. — 58. Tiszaug (Jász N. K. Szolnok m.) N. M. ltsz. 132.583. — 59. Szeged (Csongrád m.) Móra Ferenc Múzeum ltsz. 52.201.1, 50.209.10, 50.210.1, 50.212.1, 50.215.1, 50.202.1. — 60. Horgos (Csongrád m.) uo. ltsz. 52.211.1. — 61. Szatymaz (Csongrád m.) uo. ltsz. 50.208.1. — 62. Kiskunfélegyháza (Pest m.) Állami Múzeum ltsz. 55.1374.1, 55.1376.1, 55.1380.1, — 63. Jászberény (Jász N. K. Szolnok m.) Állami Múzeum ltsz. 55.58.1, 55. 61.1. — 64. Monor (Pest m.) N. M. ltsz. 136.966. — 65. Kiskunhalas (Pest m.) N. M. ltsz. 53.112.2. — 66. Makád (Pest m.) N. M. ltsz. 139.392. — 67. Karancság (Nógrád m.) N. M. ltsz. 10.652. — 68. Nagycétény (Nyitra m.) N. M. ltsz. 56.57.10. — 69. Neszmély (Komárom m.) N. M. ltsz. 55.89.1. — 70. Szekszárd (Tolna m.) Balogh Ádám Múzeum ltsz. NR 3.950—5a. — 71. Őcsény (Tolna m.) N. M. ltsz. 55.43.20. — 72. Attala (Somogy m.) Kaposvár Rippl Rónai Múzeum ltsz. 269. — 73. Taszár (Somogy m.) uo. ltsz. 8.785b. — 74. Kaposhomok (Somogy m.) uo. ltsz. 270, 271. — 75. Gige (Somogy m.) uo. ltsz. 238. — 76. Szenna (Somogy m.) N. M. ltsz. 131.408. — 77. Vörs (Somogy m.) N. M. ltsz. 52.54.9. — 78. Orda (Somogy m.) Kaposvár Rippl Rónai Múzeum ltsz. 717.

Zalai típus: 79. Szilvásszentmárton (Somogy m.) Kaposvár Rippl Rónai Múzeum ltsz. 246. — 80. Bolho (Somogy m.) N. M. ltsz. 134.136. — 81. Tarany (Somogy m.) Kaposvár Rippl Rónai Múzeum ltsz. 4.657. — 82. Heresznye (Somogy m.) uo. ltsz. 11. — 83. Oltárc (Zala m.) Nagykanizsa Thury György Múzeum ltsz. 52.286.4, 52.294.4, 52.286.3, 52.286.5. — 84. Pogányszentpéter (Somogy m.) uo. ltsz. 52.234.2. — 85. Komárváros (Zala m.) uo. ltsz. 52.86.2. 52.81.3. — 86. Galambok (Zala m.) uo. ltsz. 52.103.1. — 87. Nagykanizsa (Zala m.) uo. ltsz. 52.246.1. — 88. Hosszúvölgy (Zala m.) N. M. ltsz. 55.94.1. — 89. Gesle (Zala m.) N. M. ltsz. 55.43.19. — 90. Eszteregnye (Zala m.) Nagykanizsa Thury György Múzeum ltsz. 52.175.13, 52.175.1, 52.175.10. — 91. Iklódbördöce (Zala m.) Zalaegerszeg Göcseji Múzeum ltsz. 54.23.2. — 92. Borsfa (Zala m.) Nagykanizsa Thury György Múzeum ltsz. 54.186.1. — 93. Nagybakónak (Zala m.) uo. ltsz. 54.83.1. — 94. Zalaújlak (Zala m.) uo. ltsz. 55.38.1. — 95. Lovászi (Zala m.) uo. ltsz. 52.130.1. — 96. Bucsuta (Zala m.) uo. ltsz. 52.308.2. — 97. Magyarszerdahely (Zala m.) N. M. ltsz. 133.883, 133.605, 133.589, 133.012, 133.010. — 98. Zalabaksa (Zala m.) Zalaegerszeg Göcseji Múzeum ltsz. 52.7.245, 52.7.249. — 99. Boncodföldje (Zala m.) uo. ltsz. 51.24.24, 54.24.33, 51.24.25. — 100. Csömödér (Zala m.) N. M. ltsz. 55.43.22. — 101. Zalaegerszeg (Zala m.) N. M. 55.69.22. — 102. Sármellék (Veszprém m.) N. M. ltsz. 50.11.5. — 103. Pókaszepetk (Zala m.) Zalaegerszeg Göcseji Múzeum sz. n. — 104. Tüskeszentpéter (Zala m.) N. M. ltsz. 70.860. — 105. Böde (Zala m.) Zalaegerszeg Göcseji Múzeum ltsz. 51.24.9. — 106. Boncodfölde (Zala m.) uo. ltsz. 51.24.2. — 107. Hotto (Zala m.) uo. ltsz. 51.24.20, 51.24.18, 51.21.7, 51.24.30, 51.24.15. — 108. Kávás (Zala m.) uo. ltsz. 51.24.38. — 109. Bozsok (Vas m.) Szombathely Savaria Múzeum ltsz. 48.1642.1. — 110. Petőmihályfa (Vas m.) uo. ltsz. 55.11.2, 55.11.3, 55.11, 1. — 111. Milejszeg (Zala m.) Zalaegerszeg Göcseji Múzeum ltsz. 51.20.26, 51.20.27.

Balatonmelléki típus: 112. Tihany (Zala m.) N. M. ltsz. 130.752, 130.751, 130.750, 130.749, 130.747. — 113. Balatonfüred (Zala m.) N. M. ltsz. 5.812. — 114. Balatonszöllös (Zala m.) Budapest Mezőgazdasági Múzeum ltsz. 56.104.1. — 115. Nemespécsej (Zala m.) uo. ltsz. 56.115.1. — 116. Arács (Zala m.) Veszprém Bakonyi Múzeum. — 117. Balatonkenese (Veszprém m.) uo. — 118. Balatonkövesd (Zala m.) uo. — 119. Csopak (Zala m.) uo. — 120. Felsőörs (Zala m.) uo. — 121. Veszprém—Sashegy (Veszprém m.) uo. (116—121 lásd Vajkai: NÉ. XXX. 1938. 39.) — 122. Székesfehérvár (Fehér m.) N. M. ltsz. 49.577. — 123. Pórszombat (Zala m.) Zalaegerszeg Göcseji Múzeum ltsz. 55.36.6. — 124. Máhomfa (Zala m.) N. M. ltsz. 55.43.21.

Erdélyi típus: 125. Nagyszalonta (Bihar m.) N. M. ltsz. 126.256. — 126. Diósd (Szilágy m.) N. M. ltsz. 10.420, 10.419. — 127. Felvinc (Alsó—Fehér m.) N. M. ltsz. 6.314. — 128. Torocko (Alsó—Fehér m.) N. M. ltsz. 71.150, 71.151, 71.142, 71.141. — 129. Torda (Aranyos—Torda m.) N. M. ltsz. 113.903, 113.902, 113.901. — 130. Nagyenyed (Szeben m.) N. M. ltsz. 33.699, 33.459. — 131. Szentgerice (Maros—Torda m.) Molnár István i. m. — 132. Nyárádmadaras (Maros—Torda m.) uo. — 133. Kereszténysziget (Szeben m.) N. M. ltsz. 10.835, 10.834. — 134. Villány (Baranya m.) N. M. ltsz. 113.819.

Budai típus: 135. Óbuda (Pest m.) N. M. ltsz. 55.43.24, 55.43.23. — 136. Mór (Pest m.) saját gyűjtés. — 137. Tök (Pest m.) N. M. ltsz. 55.6.7. — 138. Balinka (Fehér m.) saját gyűjtés. — 139. Zsére (Nyitra m.) saját gyűjtés. — 140. Pozsonyszentgyörgy (Pozsony m.) N. M. ltsz. 56.57.7. — 141. Ruszt (Burgenland) N. M. ltsz. 113.977. — 142. Kercaszomor (Vas m.) N. M. ltsz. 55.66.25. — 143. Császártöltés (Bács—Kiskun m.) Baja Állami Múzeum ltsz. 52.102.3. — 144. Torocko (Alsó—Fehér m.) N. M. ltsz. 71.148. — 160. Gyöngyös (Heves m.) N. M. ltsz. 55.51.5.

Gyöngyösvidéki típus: 145. Gyöngyös (Heves m.) N. M. ltsz. 55.93.1. — 146. Gyöngyöspata (Heves m.) N. M. ltsz. 57.12.1. — 147. Gyöngyöstarján (Heves m.) Gyöngyös Mátra Múzeum sz. n. — 148. Gyöngyössolymos (Heves m.) uo. sz. n. — 149. Gyöngyöshalász (Heves m.) saját gyűjtés. — 150. Visonta (Heves m.) saját gyűjtés.

Miskolcvidéki típus: 151. Miskolc (Borsod m.) N. M. ltsz. 55.43.3, Miskolc Herman Ottó Múzeum ltsz. 53.1306.1, 53.1307.1. — 152. Mezőnyék (Borsod m.) uo. ltsz. 53.1298.1. — 153. Bükkaranyos (Borsod m.) uo. ltsz. 53.1301.1. — 154. Borsodgeszt (Borsod m.) N. M. ltsz. 55.43.9. — 155. Sály (Borsod m.) N. M. ltsz. 55.43.14. — 156. Kács (Borsod m.) N. M. ltsz. 55.43.11. — 157. Balajt (Borsod m.) N. M. ltsz. 132.745, 131.365. — 158. Szalonna (Borsod m.) N. M. ltsz. 131.333. Miskolc Herman Ottó Múzeum ltsz. 53.1303.1. — 159. Szentes (Csongrád m.) N. M. ltsz. 48.424, 48.427, 48.428.

Szőlőmetszőkéseink eredetéhez

Az előzőkben adott tipológiai vázlat metszőkéseinknek azokat a főbb típusait és anyagunknak azt a rétegét öleli fel, amelyeknek használata — a mellékelt térkép szerinti elterjedésben — hazánk területén a múlt század végéig, a filoxeravész pusztításáig, illetve a metszőolló térhódításáig egy-egy szőlővidékünkre jellemző és általános volt. Bár az etnográfus elsőrendű feladata a mai népéletben megragadható anyag feltárása, formabeli és funkcióbeli különbségek megismertetése, mégis ha a történeti, archeológiai összevetésre csak korlátozott mértékben vállalkozhat is, az eszköz eredetének felvetése elől nem térhet ki.

Szőlőmetszőkéseink eredetének felvetésekor mindezideig általában utalás történt azok nagy múltjára és sommásan eredetüket a római szőlőműveléssel hozták kapcsolatba.[34] A szőlőművelés történetének külföldi kutatói közül Bassermann-Jordan az antik szőlőkultúrában fellelhető metszőkéseknek két nagy csoportját különíti el. A baltás metszőkéseknek eredetét a görögöknek, a balta nélkülieket a rómaiaknak tulajdonítja.

A nyugateurópai gallo-román kultúrterületről előkerült régészeti emlékek között gyakori a baltás szőlőmetszőkés előfordulása, míg Itáliában az ilyenek az antik időkben idegennek látszanak. Az említett szerző egyéb bizonyító adatok között legfontosabbként említi a baltás szőlőmetszőkések meglétét Gallia területén, az ottani szőlőkultúra római időket megelőző kialakulására és görög eredetére vonatkozóan. A baltás metszőkés görög eredetének igazolására hivatkozik arra, hogy Görögországban máig ilyenek vannak használatban,

[34] Vö. *Vajkai A.:* Római emlékek Dunántúl néprajzában. Pécsi Múzeum Értesítője 1939—40. 43—44.; *Uő.:* A paraszt szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. NÉ. XXX. (1938) 41—42.

és feltételezi, hogy Magyarországon is ezeknek az eszközöknek a használata, illetve ezen formák megléte korai görög—magyar kulturális érintkezésekre vezethető vissza.[35]

Magyarországon Pannónia területéről archeológiai leleteink között számos római korból származó szőlőmetszőkést ismerünk. Ezek kivétel nélkül baltanélküliek.[36] (22. ábra.) Ez egyrészt Bassermann-Jordan azon állítását igazolja, hogy a rómaiak metszőkése nem volt baltás, másrészt azt jelenti hazai szőlőkultúránk története szempontjából, hogy szőlőmetszőkéseink baltás formáinak eredetét nem a római hagyományokban kell keresni. Pannónia területén a leg-

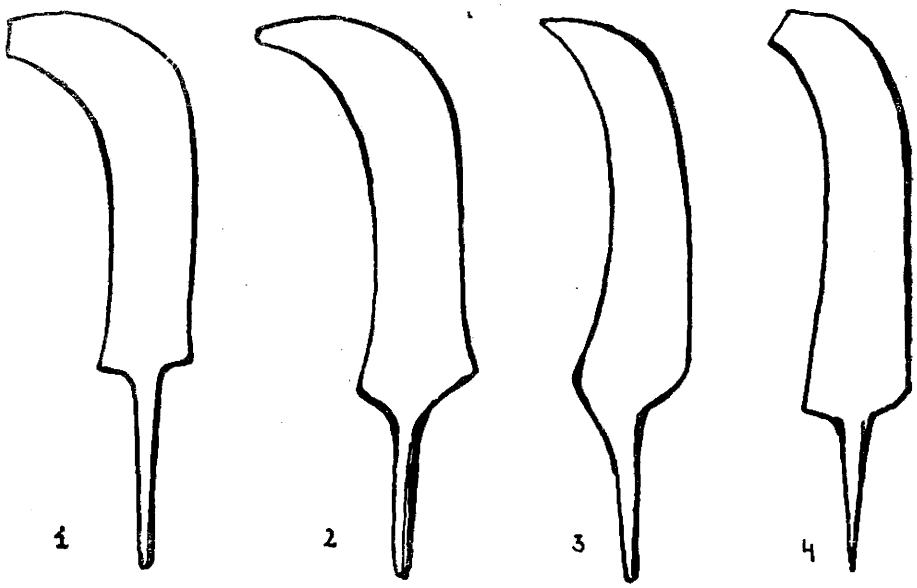

22. ábra. Magyarországi római metszőkések Fenékpusztáról (Vajkai után)

utóbbi időkig használt paraszt metszőkések formái, mint a típusrendben láttuk, a baltás metszőkéseknek balatonmelléki és zalai csoportja. A balatonmelléki típusnak néprajzi párhuzamait nem ismerjük, archeológiai anyagunkban viszont találunk éppen Pannónia területéről olyan formákat (23. ábra, *1.*, *2.*, *3.* és 24. ábra), amelyeket római korúnak igen, de éppen baltás voltuk miatt, római eredetűeknek nem tarthatunk. Sajnos, az előkerült ilyen leletek nagyobb része nem kellően meghatározható és egy meghatározott kultúrához nem köthető, de feltételezhetővé teszi, hogy az őslakosság ezen a területen az antik időkben a rómaiaktól függetlenül folytatott szőlőművelést és az említett archeológiai emlékekben, illetve a balatonmelléki típusban ezeknek emlékét kereshetjük.

A zalai típus történeti előzményei tisztázásához archeológiai vonatkozásban még olyan fogódzóink sincsenek, mint a balatonmellékihez. Ívelt élű for-

[35] *Bassermann—Jordan:* Geschichte des Weinbaus. I. 29—320.
[36] *Vajkai A.:* NÉ. XXX. (1938) 38.

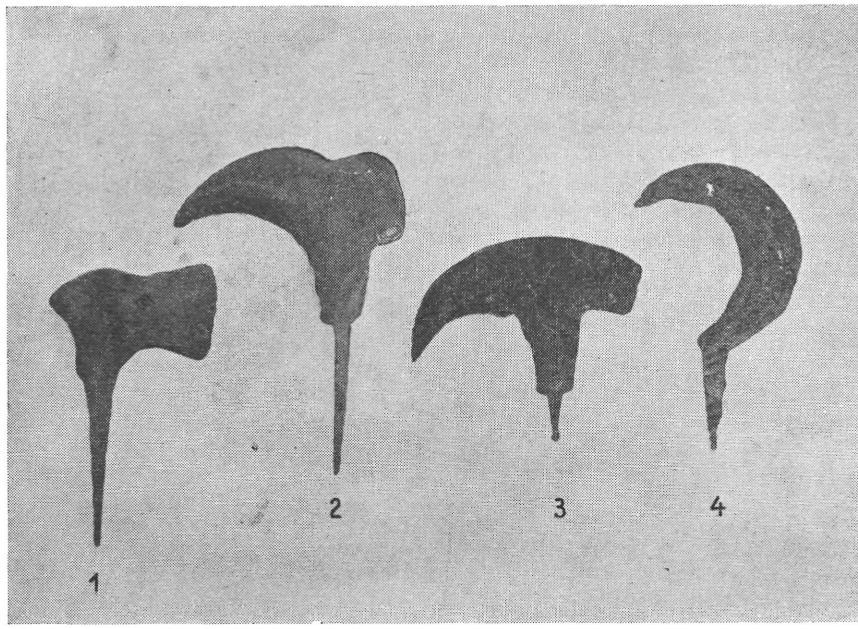

23. ábra. Pannóniai baltás metszőkések
1 — N. M. sz. n; 2 — Szőgyén (Esztergom m.) N. M. 28.089; 3 — N. M. sz. n.; 4 — Buda—Tabán (római?) N. M. 57.11.1

májuk szoros rokonságot mutat a francia szőlőművelésben használt, Lagrange által burgundiai típusként említett metszőkésekkel[37] (25. ábra). Többet ezek

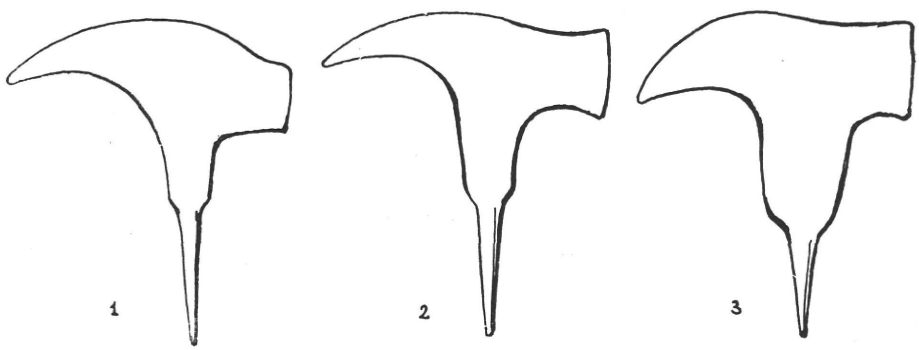

24. ábra. Pannóniai baltás metszőkések
1 — Keszthely környéki lelet (Vajkai után) Veszprémi Múzeum; 2 — Szekszárd Öcsény puszta, Szekszárdi Múzeum, R. 936—5; 3 — Szekszárd, Múzeum sz. n.

[37] *Lagrange, A.:* La serpe a tailler la vigne en Bourgogne. Arts et traditions populaires. No. 1. 1953. janvier—mars. 24.

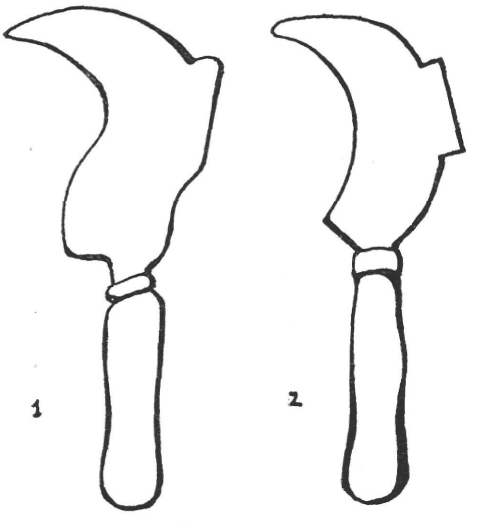

25. ábra. Burgundiai metszőkések (Lagrange után)

Bassermann—Jordan feltételez, t. i. a galliai, valamint közvetve a rajna—moselvidéki szőlőművelés és a magyar szőlőkultúrának ezeket az eszközformákat őrző rétege közvetlen görög kapcsolatokra vezethető vissza, vagy az egyezés egyéb úton jött létre.

A rendelkezésünkre álló anyag elegendőnek látszik a kérdés eldöntéséhez. Történeti kapcsolataink ugyan nem zárják ki annak lehetőségét, hogy az eszköz ezen formájának meglétét keleti kapcsolatainkkal hozzuk összefüggésbe. Ilyen kulturális átvételre gondolhatnánk akár a honfoglalást megelőző, kisázsiai görög gyarmatterületekkel való érintkezések idején, akár a honfoglalás utáni eredetéről nem tudunk. Francia területről való közvetítésüket esetleg középkori szerzeteseknek tulajdoníthatjuk.

A tokajhegyaljai típus néprajzi párhuzamait az európai anyagban nem találjuk, ezzel szemben a legszorosabb formai egyezést mutatja Bassermann—Jordannak a galliai és rajnavidéki antik szőlőkultúrából kiemelt gallo-románnak vett típusaival.[38] Az általa közölt és az itt bemutatott (26. ábra) formák összevetése a mi tokajhegyaljai típusainkkal a kapcsolatot, közös eredetet kétségtelenné teszi. A kérdés itt az, hogy a kapcsolat történeti háttere az e, amit

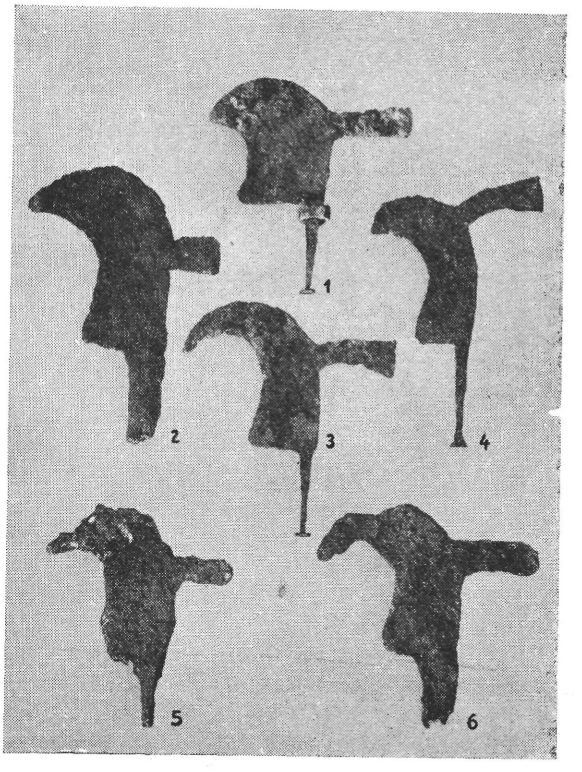

26. ábra. Pfalzi szőlőmetszőkés leletek a római uralom idejéből (Brassermann—Jordan után).

[38] *Bassermann—Jordan :* Der Weibau der Pfalz im Altertum. Spaier, 1947. 8. — Tafel V.

első századokban fennálló bizánci és egyéb keleti kapcsolatok során. Mégis anélkül, hogy ezen lehetőségeket végleg elvetnénk,[39] az eszköz eredetének más útját kell keresnünk. Kizártnak kell tartanunk ugyanis, hogy az eszköz hozzánk a Balkánról jutott volna, mert bár a balkáni metszőkések baltásak, de formailag teljesen elütnek a mi szóbanforgó típusainktól[40] (27. ábra). Tekintetbe véve, hogy az adott metszőkés formának antik előzményeit az említett nyugat-európai gallo-román területeken találjuk, hazai elterjedésének góca Tokajhegy-

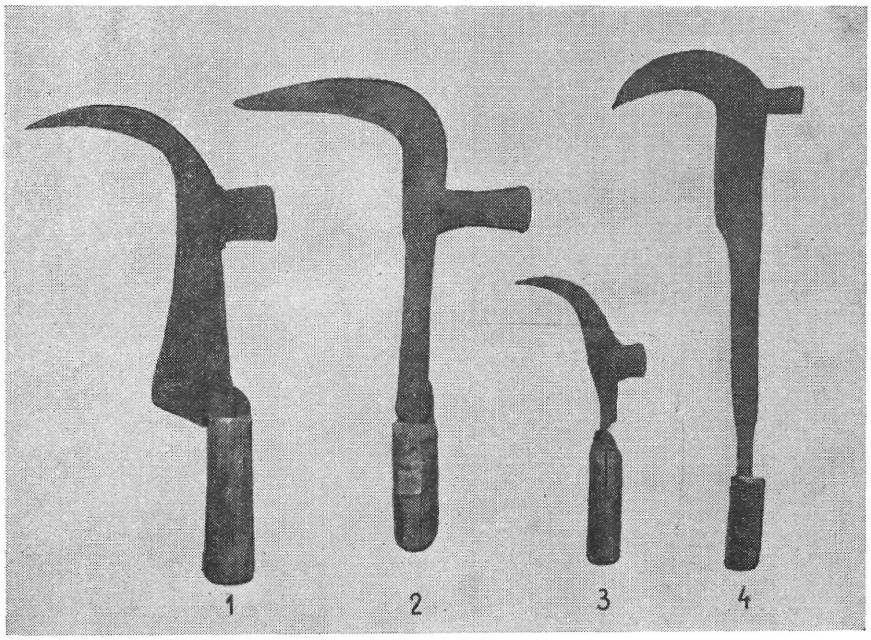

27. ábra. Balkáni metszőkésformák
1 — Cserépváralja (Torontál m.) N. M. 10.195; 2 — Románia, N. M. 137.923; 3 — Románia N. M. 137.922; 4 — Bulgária, N. M. 55.23.26

alja, olyan szőlőterületünk, amelyiknek szőlőművelő lakossága középkori francia telepesek révén (XI—XIII. század) erős francia hatásnak volt kitéve[41] és nem utolsó sorban azt, hogy a francia szőlőműves eszközhasználatának, szőlőmetszésének módja a mi tokajhegyaljai szőlőművelőink hagyományos gyakorlatával

[39] *Kardos Árpád* kisázsiai eszközt vél felfedezni a tokajhegyaljai metszőkésben, aminek török neve *bagbicsagi*. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. 00096. 28.
[40] A 27. ábra első példánya Torontál vármegye, 2—3 Románia, 4 Bulgária (Szolnoky Lajos gyűjtése). Bulgár metszőkés formákat közöl még *Vajkai:* Pécsi Muzeumi Ért. 1939—40.; *Obrebski, I.:* Rolnictwo ludove na Balkanach. Lud Slovianski Tom. I. 1929—30. B. 18—19.
[41] Vö. *Karácsonyi J.:* Magyar Nyelv II. (1906) 274.; *Bárczi G.:* Századok 1937. 411.

teljesen megegyezett,[42] szinte kétséget kizáróan bizonyítja a közvetítés útját, nálunk az eszköz középkori francia eredetét.

Ami balta nélküli metszőkéseink eredetét illeti, többet, mint amennyit a típusrendben mondtunk, nem tudunk. Feltételezzük, hogy amennyiben az adott területeken ezeknek az eszközöknek megjelenése előtt szőlőtermelés volt, itt ezek az eszközök baltás formájú metszőkéseket szorítottak ki, pl. Budakörnyékén, Móron. Az esetek más részénél feltételezhető, hogy a szőlőművelésben az ősi formájú metszőkés helyett a baltanélküli formák kerültek eleve használatba, pl. Erdélyben.

Metszőkéseink történeti vizsgálatánál azt látjuk, hogy az eltérő táji típusokban, az eltérő morfológiai változatokban a fejlődésbeli szintkülönbségek mellett a különböző korú és irányú etnikus kultúrhatások is erősen tükröződnek. Minden eredeztetési kísérletünkben tudjuk sok a feltételezés, a nem kellő erejű bizonyítás és így a kérdéseknek nem lezárása, megoldása, hanem az adott anyag felhasználásával inkább csak felvetése volt a szándékunk.

A szőlőmetszőkések kiszorulása, a metszőolló elterjedése

A metszőkések használatát a XIX. század ötvenes éveitől fokozatosan szorítja ki a szőlőművelésben addig nem alkalmazott eszköz, az olló. Kialakulásának hátterében Európa-szerte az az azonos gazdasági-társadalmi tény áll, hogy a század közepétől a bérmunka megdrágul, az árutermelés erősen fokozódik, amelyik — mint más termelőágaknál is — a racionálisabb munkavégzésre való törekvést segíti elő. A metszés a szőlő legigényesebb munkája, ami a metszőkés alkalmazásával rendkívül lassú, így költséges munka volt. A termelékenyebb eszköz kiformálódását, majd széleskörű átvételét a szükséglet fokozódása sürgette és néhány évtized alatt legyőzve a parasztság hagyományhoz való ragaszkodását, az újtól való vonakodását, általánossá vált, a század elejére teljesen kiszorítva az évezredes metszőkést.

A metszőolló első formái próbálták a hagyományost a technikailag korszerűvel ötvözni. Ezek a metszőkés és az olló kombinációi (28. ábra). Felfedezése, illetve szőlőmetszésre alkalmazása valószínűleg a németeknek tudható.[43] Hozzánk valószínűleg osztrák kereskedelmi terjesztéssel jut, és *kremsi olló*,[44] *gréci olló*[45] néven terjedt el a XIX. század második felében. Az első metszőollók elterjedését technikai alkalmatlansága is hátráltatta. Különböző nyúlványai az

[42] *Lagrange* idézett munkájában az alul felül ívelt élű metszőkés alkalmazásáról a következőket írja: „Közvetlenül a markolat mellett a penge sarkosan ívelődik, megfelelően annak az új funkciónak, amelyet megkövetelnek tőle, hogy a pengét maga előtt tolva metszhesse a termőágat, ahelyett, hogy azt maga felé húzná. A szőlőműves maga előtt tolja az eszközt, az ujját a metszőkés hátához támasztva az él közepét helyezi a venyigére, lassan maga előtt tolva vezeti az eszközt." I. m. 21.

[43] *Bassermann—Jordan:* Geschichte des Weinbaus c. munkájában (I. 326.) említi, hogy Würtenbergben a metszőolló 1830 óta használatban van és onnan került Ausztriába is. (Vö. Allgemeine österreichische Zeitschrift für den Landwirth, — Fortsmann und Gärtner. Wien, 1844. 479.)

[44] Ausztriai felfedezését *Martha Bauer* idézett munkájában (81. o.) *H. Pöckinger* után 1849-re teszi, ami szerint egy Johann Keusch nevű kremsi eszközkovács találta fel. (Vö. Niederösterreichische Donaupost, 1930. juli. 13. 20. 27.)

[45] Falusi Gazda, 1856. 108.

eszközt nehézzé, erős rúgója a vele való munkát fáradságossá tette. Könnyen járó acél metszőollókat nálunk a múlt század nyolcvanas éveiben kezdtek készíteni Kecskeméten Szűcs Sándor és Kocsák József lakatosmesterek. Ezek az ollók *Kocsák-féle olló*, majd *kecskeméti-olló* néven országosan elterjedtek.[46]

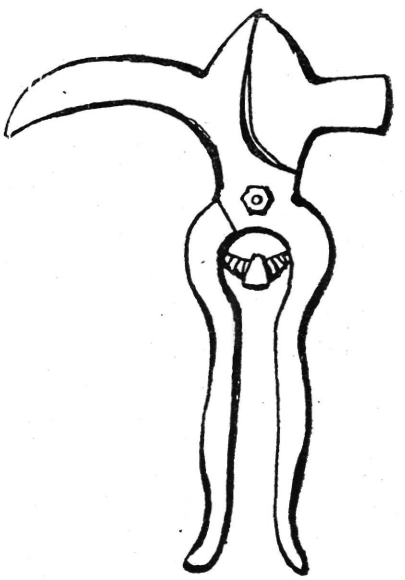

28. ábra. Metszőolló, Franciaország (Lagrange után)

A metszőolló meghonosodása nemcsak a munkavégzést tette racionálisabbá, gyorsabbá, könnyebbé, de az új eszköz sok helyen a tőkeművelés hagyományos formáját is megváltoztatta. Mindenekelőtt a Tokajhegyalján szokásos kopaszfejmetszést egyszemes fejmetszéssé, illetve egyszemes csapmetszéssé alakította át. „A 60-as évek (1860) végén az ollóval metszés a munka gyorsasága miatt, — a régi emberek tiltakozása dacára általánossá válván az ideális almagömbölyűségű tőkefejek eltünedeztek. A metszés ekkor is agyszemre történik, de csak képzeletileg, amennyiben az olló éle nem juthatott be a vesszők hónaaljához annyira, hogy az első szemet is mindenütt eltávolíthatta volna és az így beállot változás, hogy a termést nem az alsó szemek — melyek ki sem feslettek — hanem az első rügy szolgáltatta."[47] Tokaj-

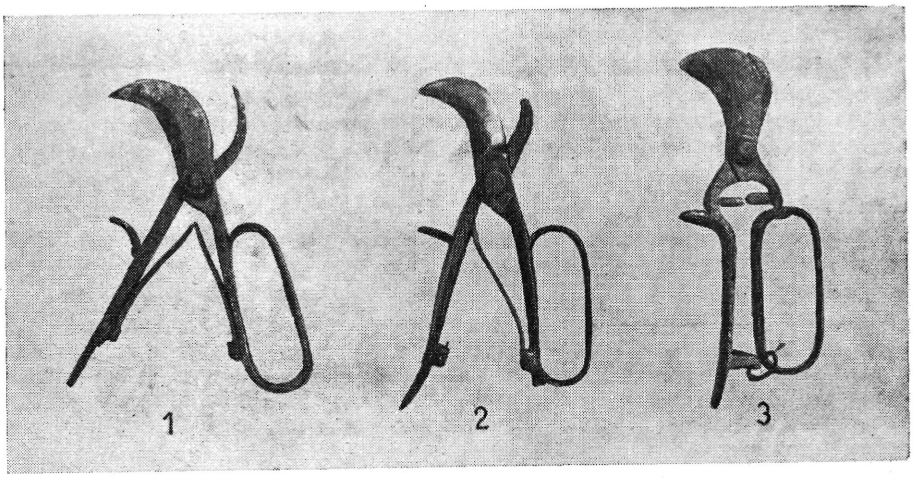

29. ábra. Régi magyar metszőollók

[46] Vö. *Szabó Kálmán:* Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja. 1934. 35.
[47] *Láczay:* i. m. 9.

hegyalján a régi gazdák azt tartották, hogy Hegyalja borainak hírét a metszőkésnek köszönhette, mert a simára metszett tőkefej kevesebbet, de finomabb, édesebb, zamatosabb szőlőt termett.[48]

A szőlőmetsző eszközök fejlődése a paraszti munkaeszközök fejlődésére általánosítható törvényszerűséget mutat. A gazdagabb változatok, helyi és táji típusok a fejlődés kezdeti fokain, míg azok szabályozhatósága, helyi adottságokhoz igazíthatósága nincs megoldva, addig virágzanak. A fejlődés egy magasabb fokán kialakul a technikailag magasabb rendű, amelyik szabályozhatósága, tömeghasználatra alkalmas és termelékenyebb voltával az egységesülés folyamatát feltartóztathatatlanná teszi.

Vincze István

Die ungarischen Rebmesser und Schnittarten

Eines der charakteristischen Werkzeuge des Weinbaus war das Winzer- oder Rebmesser, das bis zum Ende des XIX. und Anfang des XX. Jahrhunderts jahrhundertelang in der althergebrachten Form gebraucht wurde. Die historisch-ethnographische Untersuchung dieses Geräts bietet neben anderen Gesichtspunkten auch mit Hinblick auf die Klärung der ethnischen Belange dieser Anbauart viele lehrreiche Erkenntnisse.

Der Verfasser reicht, teils auf Grund des einschlägigen Materials der ungarischen Museen, teils auf seine eigenen Forschungen gestützt, die im XIX. Jahrhundert in Ungarn üblichen Formen des Rebmessers in Typen, umreißt die geographischen Grenzen ihrer Verbreitung und beschreibt im Zusammenhang mit jeder einzelnen Form die Gebrauchsweise, bzw. die Art, wie mit den einzelnen Typen die Weinstöcke geschnitten wurden.

In Ungarn sind die verschiedenen Formen der Rebmesser für die einzelnen Weingegenden des Landes charakteristisch, so daß der Verfasser die Typen nach der Landschaft, wo sie gebraucht werden, unterscheidet. Er unterscheidet zwei große Gruppen, und zwar die Gruppe der Hackenmesser und die der Hippen; in beide Gruppen reiht er je vier landschaftliche Typen. Die vier Typen der Hackenmesser sind 1. Winzermesser von Tokajhegyalja (Abb. 1), 2. Winzermesser des Alfölds (Abb. 3), 3. der Balatongegend (Abb. 6) und 4. der Typus von Zala (Abb. 8). Die vier Typen der Hippe sind 1. das siebenbürgische Winzermesser (Abb. 10), 2. das Winzermesser von Buda (Abb. 12), 3. von Gyöngyös (Abb. 14) und 4. von Miskolc (Abb. 17). Die geographische Verbreitung der einzelnen Typen wird auf den beigefügten Karten dargestellt.

Der Verfasser befaßt sich auch mit dem Problem der Herkunft der erwähnten Typen und stellt fest, daß die landschaftlich verschiedenen Typen, und die unterschiedlichen morphologischen Varianten der Winzermesser neben den Niveauunterschieden der Entwicklung auch die verschiedenen Kultureinflüsse, die zu verschiedener Zeit und aus verschiedener Richtung auf den ungarischen Weinbau einwirkten, weitgehend widerspiegeln.

Von den Darlegungen des Verfassers über die Herkunft der Winzermesser verdienen insbesondere die Erwägungen über den Ursprung zweier Typen, nämlich des Typus der Balatongegend (Balatonvidék) bzw. des Typus der Tokajer Gegend (Tokajhegyalja) besonderes Interesse, und zwar in Anbetracht der Beziehungen der einen Weingegend zum Altertum, der anderen zu den neueren Weinbauzentren Europas.

Die Forscher haben bisher im Zusammenhang mit dem ungarischen Weinbau die Herkunft der Winzermesser immer mit dem römischen Weinbau Pannoniens in Verbindung gebracht. Nach der Meinung des Verfassers kann man jedoch die in Ungarn gebräuchlichen Winzermesser (Hackenmesser) nicht von den römischen herleiten. Diesen Annahmen widersprächen die archäologischen Funde aus der Römerzeit sowohl in Ungarn als auch in Italien (Abb. 21). Man könne aber auch der Annahme von Bassermann—Jordan nicht beipflichten, insofern sie die in Ungarn gebräuchlichen Winzermesser (Hackenmesser) auf die einstigen griechisch-ungarischen kulturellen Berührungen zurückführen. Dem widerspricht nämlich der Umstand,

[48] *Kardos Árpád* Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. 00096. 28.

daß die Formen der Winzermesser des Balkans von der des ungarischen Winzermessers abweichen (Abb. 26).

Der Verfasser meint, daß die beiden Typen des Rebenmessers in Ungarn voneinander unabhängig erschienen. Er sieht im Typus der Balatongegend eine uralte pannonische Form, die in der Römerzeit bei den pannonischen Ureinwohnern, vielleicht schon bei den Kelten entstanden war (Abb. 22; Abb. 1, 2, 3, 23). Die Einführung des Typus von Tokaj nach Ungarn schreibt der Verfasser den französischen Siedlern zu, die diese Art des Winzermessers aus dem westeuropäischen, gallo-romanischen Kulturgebiet im Mittelalter, im XI—XIII. Jahrhundert nach Ungarn mit sich brachten. Diese Annahme wird nicht nur durch die Übereinstimmung zwischen dem Typus von Tokajhegyalja (Abb. 1) und den in den erwähnten westeuropäischen Gebieten ausgegrabenen gallo-romanischen Formen (Abb. 25) erhärtet, sondern auch dadurch, daß das Zentrum der Verbreitung dieses Typus in Ungarn, Tokajhegyalja (Tokajer Gegend) eine Weingegend ist, die in dem erwähnten Zeitalter durch die Siedler einem starken französischen Kultureinfluß ausgesetzt war; auch der Gebrauch dieser Art des Winzermessers stimmte sowohl bei den ungarischen als auch bei den französischen Weinbauern bis in die jüngste Zeit mit der Art der Anwendung überein, wie sie in dem Gebiet üblich ist, wo Winzermesser mit gebogener Schneide (Hippen) verwendet werden.

Abschließend befaßt sich die Abhandlung mit der Verdrängung der Rebmesser durch die Rebschere.

A gyermekek és fiatalok viselete a kalotaszegi Nyárszón

Az alábbi leírás részlet *A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban* című doktori értekezésből, amelynek anyagát a kalotaszegi Nyárszón 1941 és 1943 között gyűjtöttem, és amely 1944-ben készült el. E dolgozatból több részlet jelent meg eddig.[1]

Az öltözet leírása főleg két időpontot tárgyal: egyrészt az első világháború előtti korszakot, a századforduló éveit, amely időszakot családi fényképek mutatják be, másrészt a gyűjtés időpontját, a 40-es évek elejét. Amikor a dolgozatban a jelenről, a máról beszélek, mindig a gyűjtés és megírás idejét, az 1941—43-as éveket kell érteni.

Több korosztály öltözetét ismertetem. Először a kisgyermek ruházatáról szólok, azaz a járnitanulás korától az iskoláskorig, pontosabban az első szoknya, első nadrág idejéig; majd az iskolásgyermek öltözetéről lesz szó, azután rövidebben a serdülőkéről, s végül az ifjú legények, nagyleányok viseletéről. Míg a gyermek ruházatának egyes darabjairól leírást és ábrázolást is közlök, az ifjak jól ismert viseletének darabjainál az eddigi kalotaszegi feldolgozásokra utalok.[2]

A gyermekek ruházata az első világháború előtt

Az első világháború előtti gyermeköltözet lényegesen eltér a gyűjtés idejének öltözetétől, jobban, mint a felnőttek régebbi és újabb ruházata egymástól.

A kisfiúk régen *körhaj*at hordtak. Már a háború előtt — mint a családi fényképekből láthatjuk —, hajukat lenyírták kurtára. A járni tudó kisfiú fejére sapkát vagy kalapot nyomtak, mert — kalotaszegi felfogás szerint — férfiembernek nem illik fedetlen fővel lenni sem szabadban, sem házban; csak templomban és étkezéskor veheti le a kalapját. Nyáron a fiúk rendszerint szalmakalapot viseltek és viselnek ma is. (Régebbi formája 9. ábrán.) *Posztókalap*ja is volt minden kisfiúnak: fekete *szőrkalap*ja vagy zöld vadászkalapja, néha

[1] *a)* A gyermekkor és az ifjúkor egy kalotaszegi faluban. (A pásztorfiúk élete régen. A fiatalság karácsonyi szokásaiból.) Ethn. LV. (1944) 143.
b) A pólyázás Nyárszón (Kalotaszeg). NÉ. XXXV. (1943) 173.
c) A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. (A falu. A korosztályok elhatárolódása. A családi nevelés: Nevelés — A munka tanulása.) Néprajzi tanulmányok. 1. sz. 1949.

[2] *Jankó J.:* Kalotaszeg magyar népe. Bp. 1892. 86. — *Malonyay Dezső:* A kalotaszegi magyar nép művészete, A magyar nép művészete, Bp. 1907. I.

olyan elnyűtt, hogy alig van kalapformája. Télire *bárámbür* sapkát vettek a gyereknek. Régebben, amikor még szokásban volt, hogy a legények bokrétát tűzzenek kalapjuk mellé, a kisfiú kalapja mellé is tűztek művirágból *bokrétát* vagy tarka *tollat*, olyankor, amikor parádésan akarták felöltöztetni.

A kisleányok haját megnövesztették, hogy minél előbb rendes fonatot lehessen fonni belőle. Eleinte, amíg nagyon kurta volt a haja, *tyukosi*ba fonták : középen elválasztották, a *választik*ba kezdték el fonni és kétoldalt vezették a fej körül, mindig újból hozzávettek egy kis fürtöt, úgy, hogy a fonat szorosan simult a fejhez. Hátul belefontak egy kis rongyot és azt kötötték meg. Ha lecsüngött a fonat, visszahajtották és a tarkónál kötötték meg. A kisleányok sokszor iskoláskorig viselték így a hajukat. Mikor hajuk hosszabbra nőtt, *tyiká*ba (fonatba) fonták. Míg a megfelelő hosszúságot el nem érte, a tyikát fönt, a fej búbján kezdték fonni és ezt a kis tyikát fonták bele azután a nagyba. Elől mindig simán hátrafésülték, *körfüsű*vel tartották hátra. Nagyobb leányka közönséges egyes fonatot viselt. A tyikába piros rongyot, szalagot, vagy piroszöld *kétkrajcáros galand*ot, vasárnapra ujjnyi széles *pántlikát* (virágos tarka gyári szalagot) kötöttek. Iskoláskorig a leányok nyáron többnyire hajadonfőtt jártak. Keszkenőjüket hátra vagy előre kötötték, mint a nagyoknak.

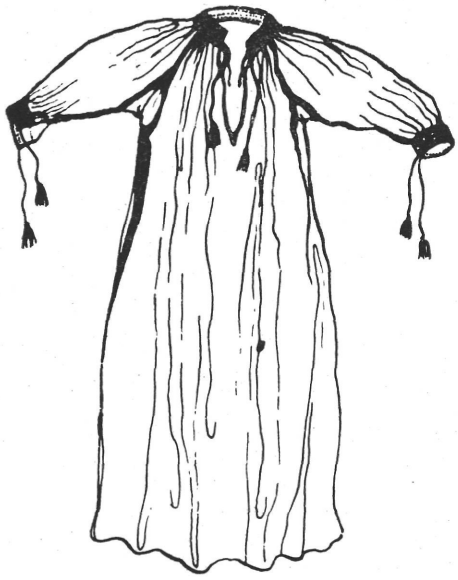

1. ábra. Kisgyermeknek való *paraszting*

*Ing*et a gyermek féléves, éves korában kapott. Előzőleg kis *féling*et adtak rá, amely szabása elvben megegyezik a guba szabásával, hátul végig nyitott és kis madzaggal kötődik. Kétféle ing volt : hímzetlen egyszerű *vászony ing* és színes gyapjúval hímzett *hárászos ing*. Mindkettő mellévarrott ujjú, mint az ismert kalotaszegi női ingek, szabásuk ezektől csak annyiban különbözik, hogy egyrészt nincs oldaltoldásuk (a női ingeken oldalt a toldás mentén két-két díszes összevarrás, ún. *kötís* van, ezzel szemben a gyermekingeken csak egy összevarrás van oldalt), másrészt a gyermekingek hosszabbak, majdnem bokáig érnek, ezért *hosszú ing*nek is nevezték őket. Az egyszerű *vászony ing* használt házivászonból készült ; nyakánál és ujjánál összeráncolták, kis gallért és kézelőt varrtak rá, de nem hímezték ki, *kötís* sem volt benne, csak cérnával szegték össze.

Hárászos ing többféle volt. Anyaga mindegyiknek gyolcs ; hímzése fekete, vagy a Kalotaszegre oly jellegzetes színű cinóber piros *hárász*sal, más szóval *berká*val (gyapjúval) készült, ezzel kötötték össze a varrásokat és ezzel hímezték ki. Egészen kicsi gyermekre a kevésbé díszes *paraszting*et adták (1. és 6. ábra), olyan inget, amelyen nincsen hímzett vállfű, csak a *nyak*a és kézelője hímzett a *kötis*én kívül. *(Paraszting*nek nevezik a nagyleányok hasonló, szintén vállfő nélküli ingét is.) Nagyobb leánykáknak díszesebb *válfüs ing*et varrtak, illetve

huztak (ráncolással varrták). L. 2. és 5, 6, 10. ábra. *(Válfüs ing*et a nagyleányok is viseltek.) Kisfiúk hosszú *lobogós ing*et kaptak, amely a fentiekhez hasonlóan szintén mellévarrott ujjú volt, mint a női ingek, ennek ujját azonban nem ráncolták be a kézelőbe, hanem szabadon, lobogósan hagyták. L. 3. és 6. ábra. A lobogós ingnél az írásos hímzést az ujja szegélyére varrták, nem pedig a vállára. Valamennyi ing *hasíték*ja (bevágás a nyaktól lefelé) hárász *ingkötő*vel kötődött, amelynek végén néha kis bojt volt. A gallérra *akasztalat* (szálánvarrott- és keresztszemes) öltéssel,[3] a kézelőre szintén keresztszemmel vagy *szedés*sel varrták a női ingeken is használatos keskenyebb minták valamelyikét. Az írásos öltéssel varrt vállfő keskenyebb, mint a felnőttek ingén és a minta is egyszerűbb.

A gyermekviselet jellegzetes darabja volt még az egyrészes ruhácska,

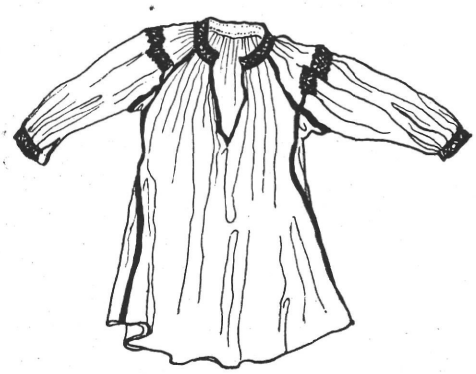

2. ábra. Kislánynak való *válfüs ing*

3. ábra. Kisfiúnak való *lobogós ing.* A *lobogóujj válfűjének* mintája az ún. *paripás* vagy *kis bokrétás.* l. Malonyay i. m. 354. ábra. „Tisztán Majoránа inguj" felírással

a *köntös.*[4] Újabb eredetű mint az ing, körülbelül az 1880-as években jöhetett divatba, mint a téli viselet. Anyaga rendszerint *parkét*, néha karton. Nyakát és ujját bőven ráncolták, gallért és kézelőt tettek rá. Hosszú sima *mejje* volt, *ajját* „büven ráncóva" varrták hozzá ; derekán nem volt övpánt. Hátul gombolódott. Sem a köntösnek, sem a többi ingfélének ujja nem ér egészen csuklóig, mert ha olyan hosszú volna, nem lehetne benne kényelmesen mozogni. Egyik adatközlő kisfiúkorában, mint szüleinek különösen kedves gyermeke a szokottnál cifrább ruhát kapott : köntösének derekát, nyakát és ujját sárga *réz pertli*vel díszítették.

A hosszú inghez járult a *mejjeskötő* (4. 5. és 6. ábra). Ezt gyakran a köntösre is felvették. Az 1880-as évek előtt emlékezet szerint vászonból készült,

[3] *Dajaszászyné Dietz Vilma* és *Palotay Gertrud :* Kalotaszegi keresztöltéses gallér- és kézelőminták. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. 1942. II. 2.

[4] *Gyarmathy Zsigáné :* Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából. Bp. 1896. 17. „Kalotaszegi gyermekek" c. ábrán l. az ilyen köntöst.

később ugyanarra a szabásra színes, rendszerint piros alapú mintás kartonból varrták. A *mejje* összehajtott anyagból volt szabva; az összehajtás a felső szélére került s két félkör alakú karöltőt vágtak ki rajta. A két kis pánt a vállán szintén összehajtott anyagból való. Hátul gombbal vagy horog-kapoccsal csukódott. Alját ráncba *leszették*, a ráncok a derékon egyszerűen *tűzölve* voltak (azaz lépcsősen apró öltéssel leerősítették) vagy, hogy cifrább legyen, *darázsolták*. A kötő három hosszanti részből állt, ezeket *butykósan* kötötték össze (szemben a széles *nagykötí*ssel, ami a leányok kötőjén van). Az anyagszéleket *tyuklábas*on varrták össze, vagyis „erűl-túl őtik" váltakozva egyik anyagszélbe, majd a másikba. Helyenként *butykós*t varrtak, azaz az összehurkolást kiszélesítették két egymás fölé álló négyszöggé. Hasonlóképpen illesztették a vállpántokat a mellrészhez. A karöltőt és a mellrész be nem hajtott széleit *béhányták* (mai műszóval „endlizték"), mégpedig ugyanolyan színű gyapjúval, mint amilyennel a *kötí*st és a *tűzölé*st varrták, például a piros karton kötőt zöld gyapjúfonallal. E *duflább* (díszesebb) *mejjeskötő* mellett egyszerűbb mejjeskötő is volt, amely nem volt hárásszal hímezve, díszes kötése sem volt, csak éppen a kötő ráncait tűzték le. Az első világháború előtti években a divatosabb mejjeskötő karöltője köré fodrot is varrtak.

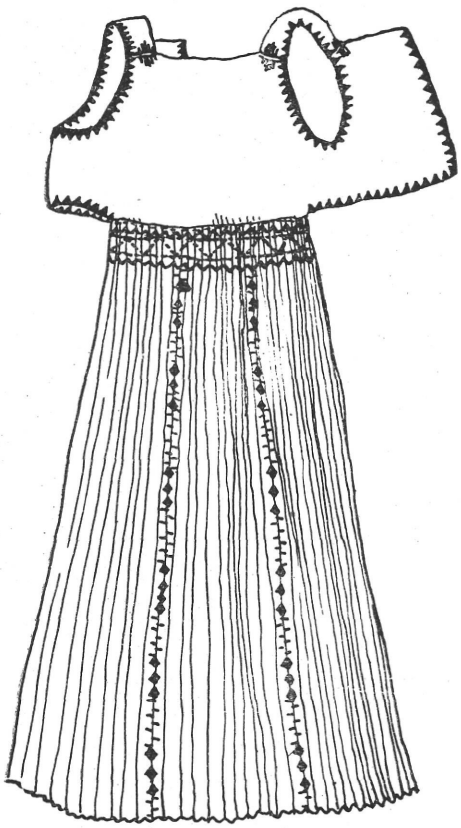

4. ábra. Mejjeskötő, tűzölve a derekánál, *butykos kötíssel*

A kisgyermekre *hárászos ing*et, *köntös*t, *mejjeskötő*t akkor adtak, mikor megtanult járni és már kikerült a bölcsőből; ebben járt, amíg szoknyát, illetve gatyát nem kapott. A kisleányok hárászos *válfüs ing*e és a kisfiúk *lobogós ing*e ünnepi, vasárnapi ruha volt. Hárászos hímzett inget köznap csak akkor viseltek, ha *meghagyult*, *megcsúnyúlt* a sok mosástól. Hétköznap különben csak egy szál díszítetlen *vászony ing*ben és *mejjeskötő*ben jártak fiúk, leányok egyaránt. A *köntös*t télen hordták, de lehetőleg kímélték és inkább ünneplőnek vették fel.

Kicsi gyermeknek nem volt semmiféle meleg kabátkája. Ha télen kiszaladt a házból, ráadták anyja *bujkáj*át, *nagykendő*jét, vagy azt, ami éppen akadt. Csak iskoláskorában kapott *tarka* vagy *flánel bujkát*: ez mintás *parkét*ból (piros alapú fekete rózsákkal, barna alapú piros pettyes stb.), vagy régi bujkából készült házilag olyan szabásúra, mint a nagy bujka. Vászonnal bélelték.

Két-, három-, négyéves koráig csak mezítláb járt a gyerek, — legfeljebb anyjavarrta elnyűtt posztónadrágból készült kis *papucs*ban (7. ábra). Akkor vettek neki kis *szimpla* (vékonytalpú) csizmát vagy a régiből varrt *összetódott* csizmát. Fekete cipő és harisnya a gyermekek számára már az első világháború előtt divatba jött. (Ezzel szemben a felnőttek csizmaviseletét a cipő csak újabban

5. ábra. Családi kép kb. 1915-ből. A kisleányon *válfűs ing*, s *mejjeskötő* van, a kötő derekán darázsolva

6. ábra. Családi kép 1915-ből. Az ölbeli gyermeken *paraszting*, a kisfiún *lobogós ing*, a kisleányon *válfüs ing* van. A két nagyobbik gyermeken fekete alapú pirosvirágú *mejjeskötő*

kezdi kiszorítani.) Nyáron köznap többnyire mezítláb szaladgálnak a gyermekek, a múltban is, újabban is.

Mindebből kitűnik, hogy a gyermeket nem a felnőttek mintájára öltöztették, hanem — legalább kisebb korában — sajátosan csak gyermeknek való ruhadarabokat (hosszú ing, mejjes kötő, köntös stb.) adtak rá. Az ilyen egybeszabott ruha azért is megfelelőbb, mert így a sok szoknya nem szorítja olyan korán a kisleány derekát.

A kisfiúk régen egészen 8—10—12 éves korukig viseltek köntöst és hosszú inget, akkor kaptak csak *gatyát*, illetve *nadrág*ot. (9. és 10. ábra.) Télire *posztónadrág*ot, azaz *szőrnadrág*ot csináltattak nekik. (Régi gyermek posztónadrágot gyűjtésem során már nem láthattam.) A posztónadrág hasonlított a székely harisnyához: fehér gyapjúposztóból szabták (monostoriaktól vásárolták a posztót, Nyárszón csak egy-egy román tudta a gyapjút megszőni), zsebe nem volt,

szélébe piros csíkot varrtak, Jankó szerint két-három sorosan,[5] elől pedig piros és zöld „szívvel", zsinórozással díszítették. A nadrág *párkány*ába húzták bele a *szijút*. A szőrnadrág úgy állt szépen, ha feszesen simult a lábhoz, de gyermekeknek inkább tágabbra csináltatták, hogy ne nőjje ki egyhamar. Hasonló szabású vászonból készült nadrágot hordtak a kisfiúk nyáron hétköznap. Ez volt a *füzfanadrág*, vagy *pantalónadrág*. Piros csík ezt nem díszítette. Nyáron a fiúk azonban többnyire *bű gatyá*ban jártak. Köznap vászongatyát viseltek, ünnepre gyakran *gyapot* (illetve *mismás*, félig pamut, félig kenderanyagból készült) *gatyát* kaptak. Egészen kicsi fiúkra puha *gyolcs gatyát* adtak. A gyermekek gatyáját két szél vászonból varrták, alját *kirostozták*.

A gyapot gatya elé vasárnap *surc*ot kötöttek, rendszerint piros, néha kék vagy fehér kartonból valót. A surc alját kirojtozták vagy pedig fekete pertlit gépeltek rá. *Lapis* (rakott) *ránc*cal volt összetűzve, a ráncokat vízzel szedték le. (9. ábra.)

Az első világháború előtt gatyához, nadrághoz egyaránt *németes ing*et viseltek. Vászonból vagy gyolcsból készítették, nyakán és ujján bőven ráncolták, elől gombolódott. Egy-egy fiúgyermeknek ünneplőre kis *lobogós ing*et is varrtak, nem olyat mint a fentebb ismertetett kisgyereknek valót, hanem olyan szabásút, mint a férfiak régi típusú inge,[6] az ujja végén *fehíres* hímzés és *cérnakötís* az elején.[7] Valószínűleg régebben a gyermekeknél is ez a típusú ing előzte meg a németes inget. Ünneplőre fekete nyakravalót és fekete lajbit vettek fel.

Úgy 12 éves korban a házilag készített tarka bujka helyébe sötétkék flanel bujkát, bujbit, vásároltak a gyereknek, amit Bánffyhunyadon a *bujkacsinálók* készítettek. (8. és 9. ábra.) A bujka két zsebe és szélei varrógépen cifrán le voltak tűzve piros és zöld selyemmel, tulipános mintával. Bujkaszabású vászonból való kabátka volt a *friskó : magyar kötíse* (gombháza), fagombja volt elől. A pásztorfiúknak — már pedig akkor szinte minden fiúgyermek pásztorkodott[8] — *kis szűr*t vásároltak, nehogy megfázzanak kint a mezőn. Fehér szűrposztóból való volt, ujján, alján fekete szegés díszítette, hátul a galléron olykor kis virágos minta volt kivarrva. Akinek nem volt kicsi szűre, az édesapja, vagy anyja *daróc*ában járt a mezőre. Gyermeknek való kicsi darócot nem készítettek.

A pásztorfiúk közül sokan *bocskor*ban jártak, nem pedig csizmában. A gyűjtés idején — amikor a régifajta gyermekpásztorkodás már megszűnt —, csak az egyik tízéves juhászfiú hordott bocskort. Maga készítette csizmaszárból, bőrből, vagy gumiból. Egy téglalap alapú bőr hosszabb oldalán négy-négy lyukat fúr, *szijú*val vagy madzaggal először hátul köti össze a bocskort. A bocskor alá kapcát teker térdig, a szíjat a kapcán tekeri föl és le, úgy „mint a kürtöst" (ti. kürtöskalácsot). A szíj végét azután a bocskor első lyukaiba vezeti be, hogy össze-

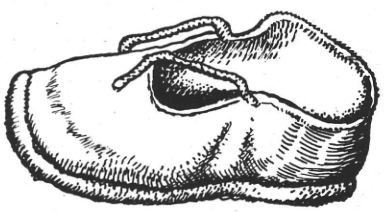

7. *ábra. Posztópapucs* kisgyermek részére

[5] I. m. 88.
[6] Magyarság Néprajza I. 403. 1179. ábra.
[7] *Ferencz Kornélia :* A tűzött csipke. Bp. 1937. 76.
[8] Lásd i. m. A pásztorfiúk élete régen. Ethn. LV. (1944) 143.

hajoljon a két vége, hegyes legyen az orra. Onnét a külső lyukak közül az utolsóelőttibe húzza, azután szembe a következőbe, onnét ismét vissza a bocskor orra melletti lyukhoz és ezzel szemben végül megköti. A kis pásztorfiúk bocskorban jártak még abban az időben is, amikor a felnőtt magyarok már nem vették volna fel.

A kisleányok is addig jártak köntösben és hosszú ingben, ameddig a kisfiúk : 8—10—12 éves korukig. Némelyek ugyan már első vizsgájukra csináltattak egy szoknyácskát kislányuknak. Az 1880-as évekig — amikor a fersing és szoknya még nem volt szokásos és az asszonyok még kizárólag muszujt viseltek — a leányok konfirmációig fehér vászon *pendej*ben, *pengyel*ben jártak. Vászonkötőt vettek hozzá, a kötő alján piros vagy kék *fejtő*ből varrtak egy csíkot.

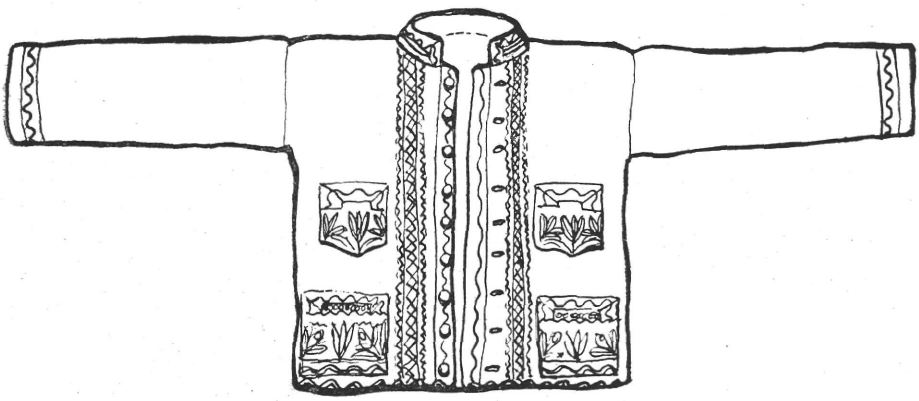

8. ábra. Bujka, fiúnak való, színes *tűzöléssel*

A pendelynek *párkány*a (hajtása) volt : madzagot fűztek bele és azzal kötötték meg. Akkoriba „jött bé" a *fersing ; innepelni* adták a leánykákra. Három szél fekete alapú fehér és sárga virágú kartonból készült, *kerek* (húzott) ránccal volt bevarrva a gallérba. Olyasféleképpen ráncolták, *cifrázták* a fersinget, mint a mai szoknyát. Színes selyemmel, *sarkantyúsan* volt *megtűzölve*, *gallér*a piros posztó volt. A fersing elé rendszerint piros alapú, fehér virágú karton *kötőt* kötöttek, amelyet kis *tűzölés* vagy *darázs* ékesített. A kötő részeit zöld *berká*val (gyapjúval) *butykósan* kötötték össze. Az első világháború óta pendely helyett köznapra *szoknyát* vesznek, de a fersing egy ideig még megmaradt ünneplő viseletnek.

Pendelyhez, fersinghez egyaránt a kisleányok piros vagy fekete *berká*val hímzett *válfüs ing*et viseltek, éppen olyant, mint a felnőttek. A kisleányok az inget pusztán hordták *váll* (pruszlik) vagy *mejrevaló* nélkül. Úgy tizenkét éves korban télire *flánél bujká*t vettek a leányoknak is. A kislányoké egyszerűbb volt, mint a fiúké, két zsebe volt csak, nem négy, s fekete szalaggal volt beszegve és kirózsázva, színes gépi tűzölés nem volt rajta.

A fersinghez rendszerint sárga, néha fehér alapú karton vagy delin fejrevaló *keszkenő*t vásároltak a kisleányoknak, télen pedig meleg piros parkét kendőt

kötöttek. A kisebb leányoknak többnyire bekötik a fejét ma is, a nagyobbak fejéről éppenséggel ritkán kerül le a keszkenő.[9]

Piros vagy fekete, újabban ezüstszínű *gyöngy*öt akkor vesznek a leánynak, amikor szoknyát kap, bár gyakran a kisebbeknek is adnak, hiszen „úgy örül neki a kicsi".

A gyermekek ruházata a gyűjtés idején

A gyűjtés idején (az 1940-es évek elején) a kisfiúk haját kurtára vágják hajnyíró géppel. A kisleányok haját úgy fésülik mint régen, csak tyukcsiba nem fonják többé. Rendszerint *körfüsü*vel szorítják hátra: a *tyika* végébe színes szalagot kötnek. Virágmintás pántlikát ma már kisleányoknak nem szoktak venni, csak nagylányoknak. A *bugjos*, *bordos* hajat disznózsírral kenik le, ha nem akar szépen lesimulni. A szarvasbogár szarvát a kisleányok le szokták törni és hajukba akasztják, hogy — hitük szerint — hajuk jobban nőjjön. Némelyek a tavaszi *kokasmandikó* levével szokták megmosni.

A fiúk ma is szalmakalapot, posztókalapot és bárányból *bunda-sapkát* viselnek. A szalmakalap olyanféle formájú, mint a városi kalap.

A kislányok a *fürevaló keszkenő*jüket úgy kötik, mint régen: rendszerint hátra, de templomban előre. A keszkenőt nem felébe veszik, csak egyik sarkát hajtják be, hogy nagyobbat mutasson; hátul a hosszabb sarok lóg le. Oldalt egy-egy nagy hajtásba veszik. A kendő sarkait csak egyszer kötik meg, így az egyik fölfelé áll, a másik lekonyul. Kicsi lánynak 4—5 éves korig leginkább *nyakalá* kötik a keszkenőt, hogy ne fázzon: a kendő két sarkát elől keresztbe teszik és hátul a tarkónál a kendő lelógó sarka felett kötik nagy csomóra. Kicsi, még járni nem tudó fiúknak is szokták *nyakalá* kötni a keszkenőt, mielőtt még megkapná az első sapkát vagy kalapot. (11. ábra.) Már a három-négy éves kisleánynak is vásárolnak néha kis *szalmakalapot*: kerek karimája 20—30 cm széles, teteje be van nyomva, szalaggal kötik álluk alá. Csak a mezőn adják a gyermekre, hogy a nap meg ne süsse.

A varrógép az első világháború táján terjedt el a faluban. Mellévarrott ujjú inget géppel nem lehet ráncolni, a gyermekviselet főleg ezért alakult át. A gyermekek sem akarják többé a divatjamúlt ingecskéket hordani: mikor egyik kisfiúra ráadták bátyja régi lobogós ingét, sírva jött haza, mert társai kicsúfolták miatta. Anyja nyomban átalakította *katonaing*gé. Ma már mutatóba sem akad hímzett gyermeking a faluban; mejjeskötő, régi szabású köntös, gyermekbujka sincsen. (Az illusztrált darabok a szomszédos Jákófalváról kerültek elő.)

A *katonaing* vette át a vászoning szerepét. (14. és 15. ábra.) Köntös alá veszik; nyári melegben a leánykák és a kisebb fiúk egymagában is hordják. A kisfiúk övvel szorítják le. A katonaing anyaga házi vászon vagy színes olcsó karton, pici gyereknél gyolcs. Rövidebb a régi vászoningnél, csak térdig ér. Eleje redős, a hátát középütt ráncolják, különben sima. Kisfiúknak néha letűrhető gallért varrnak a nyakára.

[9] *Jankó* szerint a leány „még az iskolában sem veszi le a kendőt". I. m. 90.

A gyerekek ma télen-nyáron, ünnepnap és köznap leginkább *köntös*ben járnak. (12. és 16. ábra.) Régen, mint említettem, a köntös csak téli, s inkább csak ünneplő viselet volt. Az *inneplő köntös* flokkonból való ; különben kartonból varrják mintás, rendszerint piros alapú fehér *babós* anyagból. Elől négy lapos ránca van, nyakát, elejét, övrészét és kézelőjét géppel tűzik le. Hátul

9. ábra. Családi kép 1915-ből. A 8 éves kisfiún *szalmakalap*, *bujka*, *gatya* és *surc*

10. ábra. Román gyermekek 1914-ben. A kisleány *válfűs ing*ben, *darázsos kötény*ben, a fiún színes kartonból való *ing nyakravalóval*, *gatya*, *surc*

gombolódik. A nagyon *nyalga* kisleányoknak leszedik a köntös alját apró ráncokba, mint a nagyok szoknyáját. Sokan nem ilyen egyszerű köntöst varratnak kisleányuknak, hanem ennél divatosabbat : nyílása elől van, gallért tesznek rá, gyakran kis nyakkendőt is, csipkével beszegik. Néha a köntös rövid ujjú : úgy divatoznak vele, mint a nagyleányok blúzszerű *réklij*ével. Télen a köntös alá meleg trikó vagy flanell *bugyigót* húznak fel.

A fehér hárászos inggel együtt az ing elejét védő mejjeskötő is elmaradt. Mejjeskötő helyett a köntöshöz világos színű, mintás kartonból leginkább *lajtorjás kötőt* viselnek. (13. és 16. ábra.) A nagyobb leánykák gyakran felsőrész nélküli *redős*, azaz *fodros* kötőt kötnek fel (16. ábra), amely a nagyleányok kötőjével szemben nincs *letűzölve* (díszesen leöltögetve) a derékon, hanem minden

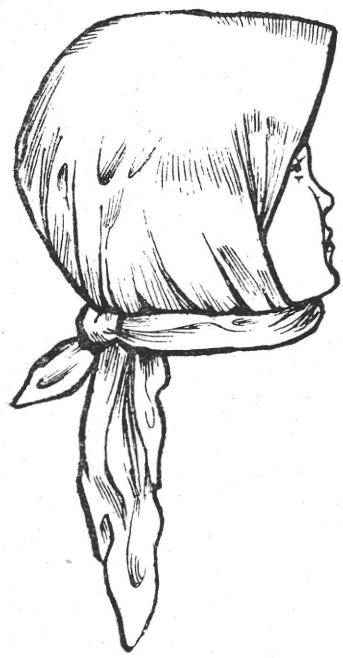

11. ábra. Kislány *nyakalá* kötött *keszkenő*vel

hímzés nélküli, csak be van ráncolva egy pántba ; alján néhány szegő vagy fodor. A kötőt is lerakják ráncokba vízzel, ahogyan a szoknyát szokták. Ritkán olyan lajtorjás kötő is akad, amelyet díszes összevarrás ékesít (a nagylányok kötőjénél azonban mégis egyszerűbb), hasonlóan a régi mejjeskötőhöz. Sőt, egyik a nyárszaiak szemében szinte pompázva öltözködő kislánynak a nagylányok kötőjéhez hasonló darázskötéses kötője volt : meg is szólták érte. Egyesek városi szabású derekas köténytviselnek. Egy-egy gyereknek kis *surc*ot varrnak. Ez durva vászonkötő, téglalap alakú, két felső sarkát behajtják és kétkét madzagot varrnak rá a nyakán és a derekán. Bab-, kukorica- és krumpliszedéshez veszik fel, hogy ne piszkolódjon a másik kötő. Hétköznap a gyerekek sokszor kötő nélkül járnak. Kisfiúknak ma soha nem kötnek, köntöshöz sem.

Fekete cipőt és fekete *strimfli*t egy-két éves korban vásárolnak a gyermeknek. Nyáron *szandá*ban jár. *Csizmát* néha iskoláskorában kap, gyakran még akkor sem. Fiúknak rendszerint előbb vesznek csizmát, mint kislányoknak. Újabban a leányoknak is fiús, alacsonysarkú csizmát vásárolnak. Gyakran egymástól öröklik a csizmát a gyermekek, nem is illik mindig rájuk. A csizma alá ócska rongyból kapcát tekernek a lábukra.

A gyermekeknek iskoláskorukig édesanyjuk segít öltözködni. A leányok még nagyobb korukban sem tudnak egyedül fésülködni, sem a hajukat befonni. Nehezen tanulják meg a keszkenő megkötését is ; sokszor kell mondani a kislánynak : „Ne ájjon olyan bulán, kösd meg ügyesen a fejeden!" — míg ő is megtanulja.

Újabban a kisfiúk sokkal fiatalabb korban kapják az *első nadrág*ot, mint apáik. A kisfiúk a gyűjtés idején legfeljebb 4 éves korukig viseltek köntöst, azután — sokan már előbb is — rövid nadrágot kaptak. Ezt a körülbelül tíz éve divatos *huzentrágerr*el és katonainggel viselik. Bő gatyát a kisfiúknak a gyűjtés idején már nem készítettek (legfeljebb a legények vették fel még ünneplőre a bő gyapot gatyát). Az ünneplő gatyával együtt elmaradt a gyermekek piros surca is. A fehér posztónadrágot a világháború óta levetette kicsi-nagy. A németes inget újabban a katonaing váltotta fel. A bujka általános viselete maradt a felnőtteknek, de gyermekbujkát nem készítenek többé a hunyadi bujkacsinálók. Amióta a fiúk nem pásztorkodnak, daróc és kis szűr sem kell nekik, de nem is kapható. A régi ruházat nagyrészt azért változott meg — a nép véleménye szerint, — mert a hozzávaló anyagokat nem lehetett megszerezni.

Szőrnadrág helyett az iskolásfiúra sárgásbarna anyagból, vagy ritkábban fekete posztóból készült *priccses nadrág*ot adnak, mint amilyen a nagyoknak van. Ez alá szűk vászon gatyát húznak. A gyerekek nyáron köznap ingben s ilyen *szűk gatyá*ban szoktak járni. A gatyát bokájuk fölött kis madzaggal kötik

meg, hogy ne akadályozza őket. Nyáron a régi fűzfanadrághoz hasonló priccses szabású *vászonnadrág*ja is van sok kisfiúnak, ezt gyakran feketére festik. (15. ábra.) Gatyát, helyesebben ezt a szűk alsó gatyát munkára újabban csak a gyermekek hordják, legény már nem venné fel, de még a gyermekek is gatya helyett szívesebben vászonnadrágot viselnek. Szoktak hozzávaló vászonkabátkát is készíteni. A fiúk inge ugyanolyan szabású, mint a már ismertetett *katona ing*. Rendszerint fehér vászonból varrják, köznapra színes kartonból is, ünneplőre

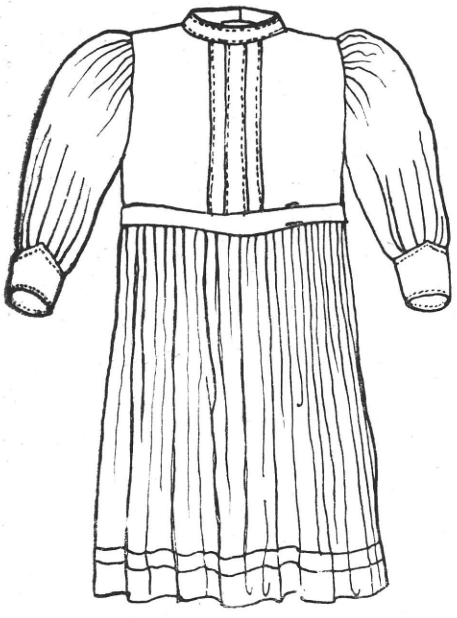

12. ábra. A ma általánosan viselt *köntös*

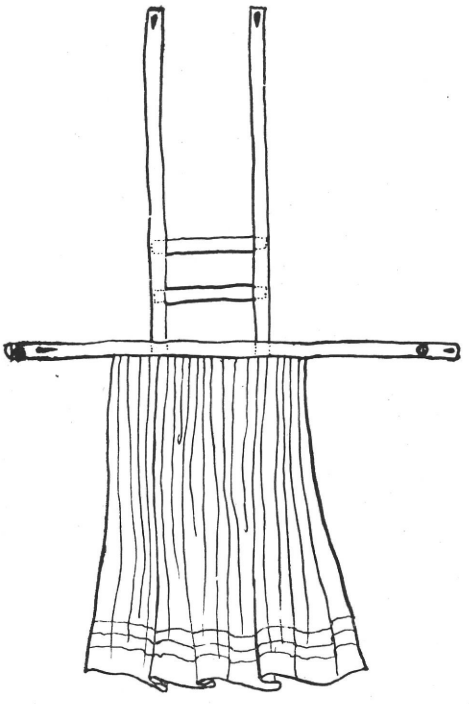

13. ábra. Lajtorjás kötő

gyolcsból vagy fehér műselyemből. Ma már nyakravalót sem a felnőttek, sem a gyermekek nem hordanak többé. Fekete *lajbi*ja a legtöbb kisfiúnak ma is van, köznap is viselik. Bujka helyett szvettert vagy *kiskabát*ot vásárolnak, télire pedig prémgallérú fekete posztóból viselnek *nagykabát*ot. Szegényebb fiú csizmát csak legénykorában kap, addig bakancsban jár. Kesztyűje nincs minden fiúnak, inkább a nagyobbaknak szoktak készíteni, akik az erdőre járnak fát vágni. Kétujjra kötik gyapjúból, vagy pedig ócska posztónadrágból szabják.

A kisleányok tovább járnak köntösben, mint a fiúk, úgy 10—12 éves korukig. Fersinget ma egyáltalában nem viselnek, ünneplőre és munkára szoknya járja. (16. és 17. ábra.) Az első szoknya anyaga rendszerint piros vagy rózsaszín *karton*, *delin*, *flokkon* vagy *parkét*. A kisleányok viselete egyszerűbb a nagyleányokénál: ők kásmirból készült *szőr* szoknyát például még nem kapnak, *darázs*

nem díszíti szoknyájukat, csak éppen *horgason* van *tűzve*. A nagyleányok a szoknya alá vastagon öltöznek: egy *korcós pendelyt* vagy több pendelyt és szoknyát vesznek; az elsőnek nagy hajtása van, *korcába* madzagot húznak és bővenráncolják, hogy széles legyen a leány csipője. Sokan két külön e célra való *párnát* is felkötnek a szoknya alá. Ezzel szemben a kisleányok csak egy kis *korcos pendelyt* vagy egy másik szoknyát vesznek a felső szoknya alá, sőt gyakran az első szoknyát e nélkül hordják. A nyárszaiak véleménye szerint elég rosszul is áll ilyenkor rajtuk a szoknya, simán csüng le a derekukról. A kislányok kötője is sokkal olcsóbb anyagból való, mint a nagyoké, nem ékesíti darázs sem, sem cifra kötés. Újabban a kisebb leányok hímzetlen *fodros* vagy *redős kötő*ben járnak; köznap kizárólag ez van rajtuk, de többnyire vasárnap is. (16. ábra.) Ez a kötő olyasféle, mint az említett lajtorjás kötő, kantár nélkül. A kisleányok nem viselnek ma sem vállfüs inget, sem parasztinget; néhány év óta munkára és ünneplőre egyaránt mindig *réklit*, *léklit* vesznek fel. A rékli tarka, gyakran piros mintás kartonból vagy hasonló anyagból való blúzféle, elül végig gombolódik. Sokat divatoznak vele, főleg gallérjával, kis nyakkendőjével, utánozzák a városi ruhákat. A rékli alá vászon vagy karton *katonainget* szoktak felvenni. Bujkát ma csak a nagylányok kapnak, a kislányok szvettert vagy nagykeszkenőt vesznek magukra, ha fáznak. Amióta piros karmazsin csizmát nem árulnak, a leányok fekete csizmát viselnek, amelyen felül tenyérnyi széles piros bőr szegés van. Újabban a kisebb leányok közül többen fekete cipőben és fekete harisnyában járnak.

A gyermekviselet nincs olyan szigorú szabályokhoz kötve, mint a felnőttek viselete, s azelőtt sem volt. Így az sincs határozott időponthoz kötve, hogy a gyermek meddig viseljen köntöst és mikor kapja az *első nadrág*ot, az *első szoknyát*: „Egyik hamarább, másik később, kinek hogy van móggya." *Nagygazda* gyermekére vagy kényeztetett *kedves* gyermekre, akit szépen akarnak öltöztetni, kisebb korban adják, például első vizsgájára már nadrágban küldték. Sokszor addig könyörgött a kisleány édesanyjának, amíg megkapta az első szoknyát; kortársai megirigyelték tőle és egy év leforgása alatt mindegyik *szoknyás leány* lett. „Ojanok ezek a gyerekek, ha az egyiknek van, a másiknak is kell legyen." A szülők a korai szoknyaviseletet nem mindig helyeslik, minek szorítsa olyan kicsinek a derekát? Az első szoknya vagy nadrág egy ideig ünneplő ruha, párhuzamosan viselik a régi köntöst, míg ki nem nőnek belőle. De olykor fordítva: az első szoknya köznapi viselet, ti. több 7—8 éves leánykának elviselt köntöséből szoknyát varrtak, amit csak köznap visel, gyakran csak katonainggel, nem réklivel; vasárnap pedig köntösben jár, mert igazi első szoknyának az a kis viselő szoknya még nem számít. Az első szoknyát, gatyát vagy inget a varrónő együltében varrja meg, hogy a fiú *eső ember*, a leány *eső táncos* legyen. Ha felkel közben, „ahányszor elhaggya,

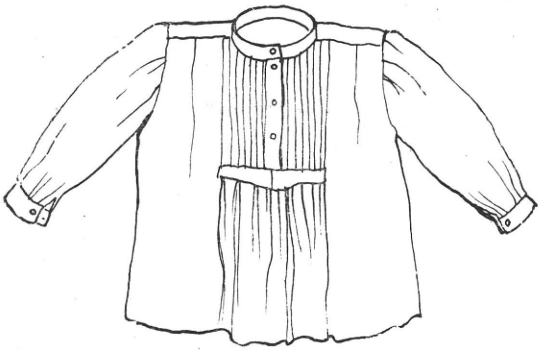

14. ábra. Katonaing (rövidnadrághoz való)

annyi leányt kell megkérjen, vagy annyi leginy haggya el". A gyermeken nem szabad varrni, mert rávarrják a „szegínysíget".

Új ruhát, első szoknyát vagy nadrágot ünnepélyes alkalomra szoktak csináltatni: a gyermek rendszerint a vizsgán pompázik új öltözetében, vagy pedig ünnepre, karácsonyra, húsvétra, főleg pedig pünkösdre kapja, hogy abban menjen a táncba; ha lakodalomba hivatalos, elkészül akkorra. Az édesanya szokta a ruhát varrni, készíteni vagy megvenni, egyedül a csizma vásárlása, főleg a kisfiúké, az apa feladata. Testvérek ritkán öröklik egymás ruháját, mert mire

15. ábra. A mezőre ételt vivő kisfiú nyári öltözetben: *szalmakalap, katonaing, vászonnadrág*

16. ábra. Mai gyermeköltözet. Az 1, 3, 4, 5. sz. gyermekek *köntösben* és részben *lajtorjás kötőben* vannak, a 2. sz. kisfiún is *köntös* van, kezében *szalmakalapja*, 6. és 8. sz. nagyobbacska leányok már *szoknyában* és *rékliben* vannak. A 7. sz. kisleány „magyaros ruhája" nem jellegzetes a falu öltözetére

kinövik, többnyire elszaggatják. Az ünneplő ruha viselővé süllyed, miután *meghagyúl.*

A kisgyermeknek, még ha *nagygazda* is az apja, rendszerint csak két *rendbéli* ruhája van: egy *inneplő* és egy *viselő* köntöse, kötője és két inge. A kislánynak csak egy keszkenője van, de felköti olykor az anyjáét is. Az iskolásgyermeknek is legfeljebb három-négy rend ruhája van, legtöbbnek csak egy ünneplője és egy viselője.

A gyermeknél a megszabott helyi viselet nem olyan kötelező, mint a felnőtteknél. Főleg a kisfiúknak szoktak városi ruhát, bolti öltönyt, tiroli ruhát, olykor matrózkabátot, mici-sapkát, vagy *töltött* (fülvédős) sapkát venni. Gyakran látunk a gyermekeken olyasmit, ami a falu viseletéből kiütközik, például rövidre vágják a kislány haját, szalagot kötnek bele, városias ruhácskát vesznek neki, vagy *magyar ruhát*, kis szoknyát és fehér ingecskét varrnak neki, ami azonban a régi szabásútól különbözik.

A legények és a nagylányok öltözete az első világháború előtt és a gyűjtés idején

A 13—16 éves *süldő-fiú* ruházata az első világháború előtt nem tért el a már ismertetett nagyobb iskolásfiú ruházatától. Konfirmációra azonban 16 éves legénynek már más jellegű ünneplő öltözet járt, amelynek egyes darabjai a következők voltak: *lobogós ing* vagy *kézelős ing* — ennek vagdalásos hímzése *duflább*, mint a kisfiúké —, pántlikával beszegett fekete selyem *nyakravaló*, *hosszú*, *legínyes mejrevaló* és *szedettes*, hat-hét szélből való *bűszárú rojtos gyapot gatya*, amely elé piros *surc*ot kötöttek. Ünnepen, főleg úrvacsora osztáskor, rátétes *szűr*ben jelent meg a templomban. Zöld és piros selyemmel hímzett négy zsebű *sejmes bujká*ja volt. Kalapja mellé a szeretőjétől kapott *bokrétát* tűzte. Különben ruházata nagyjából megegyezett a nagyobb iskolásfiúkéval.

A gyűjtés idején — s úgy a 20-as évek óta — a legények csak hébe-hóba nagy ünnepen, főleg pünkösdkor mennek templomba *gyapot gatyá*ban, amely elé a női redős kötényekhez hasonló világos színű karton *surc*ot kötnek. Szűrt is csak legfeljebb úrvacsoraosztáskor vagy más nagy ünnepen vesznek magukra, — a legtöbb legénynek nincs is szűre. Lobogós inget sem igen hordanak többé. Hosszú mejrevaló már mutatóba alig akad, e helyett fekete *lajbi*t vagy pedig *bujkát* vesznek. Újabban csak konfirmáció előtt 14—15 éves korban kapja a legényke az első bujkát, amely azonban egyszerűbb, mint a régebbi, egyszínű sötétkék. Gatyát újabban munkára sem viselnek, *priccses nadrág*ban, csizmában dolgoznak a mezőn. Éjjeli legeltetésre, vagy pedig télen szekerezésre *ujjas bundát*, vagy ujjatlan suba alakú díszítetlen *bundát* vesznek magukra.

A legények és fiatalabb fiúk között ma ruházatban alig van különbség, legfeljebb annyi, hogy a legényeknek valamivel több rend ruhájuk van, mint a fiatalabbaknak; a legények ma leginkább a szinte állandóan viselt *bujká*jukról ismerhetők fel. Az idősebbektől sem lehet őket ruházatuk alapján megkülönböztetni; csak a *kozsók*ot (díszes bőrkabátot) és néhány divatjamúlt ruhadarabot szoktak kizárólag az idősebb emberek viselni.

A leány ruházata konfirmációkor alig változik. Addig régen pendelyben, illetve fersingben járt, ma sem veheti fel a muszujt vagy drága szoknyát (például szőrszoknyát) és az ezzel járó ruhadarabokat, míg meg nem konfirmálták. Tudjuk, hogy az eladó leánynak sok ruhára van szüksége, mihelyt tehát a kislány már eléggé kifejlődött, gyűjteni kezdik a szükséges szoknyákat, kötőket, rékliket. Eddig csak két vagy három rend ruhája volt: egy templomba, egy utcára, Hunyadra, vagy vasárnap délutánra való és egy viselő. Most főleg ünneplő ruhákat kap, de egyelőre még csak olcsóbb anyagokból: kartonból, flokkonból, télire parkétből. A szoknyákon nincs *darázs*, csak *tűzölve* vannak, mint a kislányoké; a kötők már cifrábbak, díszesebbek, *kötíses kötő*je is van már a leánynak. 15 éves leánynak négy-öt szoknyája, körülbelül annyi pendelye, körülbelül négy-öt kötője és öt-hat réklije van. Hárászos inget konfirmáció előtt ma már nemigen szoktak viselni. Vasárnap kasmír *szőrkeszkenő*t köt a fejére, abból van már egy tucatja is. Hétköznap vagy vasárnap délután, amikor a nagylányok is egyszerűbben öltözködnek, meg se lehet különböztetni tőlük a növendéklányokat. (17. ábra.) Régen nagyobb volt a különbség: a nagylányok muszujban jártak, a kisebbek pedig pendelyben.

Régen a leány muszujt először konfirmáció alkalmával vett fel. Egyik nyolcvanéves asszony leánykorában (az 1870-es években) így konfirmálták a lányokat: hajukba *pántlika*, fejükre *fejreval*ó feketeföldű, pirosvirágú *rojtos keszkenő*t kötöttek, *sejem bojt* volt a nyakba akasztva, fekete *válfűs ing*et, *csipkés mejrevalót*, *összeszedettes* (ráncba szedett) gyapot *pengyel*re *pirosposztós* (azzal szegélyezett) *muszujt*, *pántlikás kötőt*, piros *karmazsin csizmát* és *kézbeval*ó *rojtos keszkenő*t vettek. Konfirmáció után a leány egy évig megint nem viselhetett muszujt: pendelyben és fersingben járt, míg pártásleány nem lett. A *pártát* konfirmációja utáni évben, pünkösdkor tette először a fejére. Ekkor lett igazi nagyleány, *pártáslány*. Ez alkalommal azonban nem muszujt vett fel, hanem ünnepélyesebb fehér *gyócs fersing*et, mert ilyenkor az járt a pártával. Ettől kezdve munkára, táncba, templomba muszujjal ment — illetve a fersing bejötte után fersinggel is —, nagyobb ünnepeken a pártához mindig gyolcs fersinget vett fel.

17. ábra. Serdülőkorban levő (román) fiú és leány a serdülők vasárnapi-, ill. a konfirmáltak kevésbé ünnepélyes öltözetében: *rékli*, *kötéses kötő*, *szőrkeszkenő* a leányon, a fiún *bujka*

Hasonló ruházatban van ma is konfirmáláskor a leány: fején *szőr keszkenő*, nyakáról *bojt* csüng, fekete (nem piros!) hímzésű *paraszt ing*, piros vagy zöld bársony, illetve posztó *váll* (pruszlik), a váll előtt vízszintes (régebben függőleges) irányba tűzött *gyócsing-elő*, azaz egymás mellé hajtott széles pántlika, kék *szőr* (kásmir) *szoknya*, piros *pántlikás kötő*, fekete *boksz-* vagy *lagcsizma*, kezébe összetűrve *kézbevaló keszkenő*. Egy év múlva, pünkösdkor, amikor először *pártát teszen*, a pártához ezúttal nem fekete, hanem piros hárászos *paraszting*et, *gyócs fersing*et, karjára szépen kiterített *kézbevaló keszkenő*t vesz; különben viselete olyan, mint konfirmációkor.

A nagylány gazdag ruhatárában levő régebbi és újabb ruhadarabokat természetesen nem viselheti bármilyen összetételben. Minden ruhadarabnak határozott szerepe van s csak bizonyos alkalmakkor, megfelelő összetételben viselhető.

Legfontosabb a szüzességet jelképező *párta*. Pártáját minden leány gondosan őrzi, nem szívesen adja kölcsön. Ha szüzességét elveszti, nem viselheti többé, mint menyasszony szégyenszemre keszkenővel bekötött fejjel kell megesküdnie. Pártával inkább a régi öltözethez tartozó ruhadarabokat viseli a leány: *hárászos ing*et (ma főleg *paraszting*et vesz, a régebbi *vállfüs ing* kiment a divatból, nem szívesen, csak elvétve viselik), erre bőrből való hárásszal hímzett rövid *mejrevalót* vesz, vagy pedig bársony, illetve posztó *váll*at fűz fel, amely előtt elmarad-

hatatlan a *gyócsing-elő*. Továbbá *szőrszoknyát* (ez egyre jobban átveszi a muszuj szerepét), ritkábban *muszujt*, még ritkábban, inkább csak pünkösdkor *gyolcs fersinget*; muszuj és gyolcs fersing elé pántlikás (pántlikával díszített) *kötőt* köt, szőrszoknya elé inkább széles kötésű, de pántlikával nem díszített kásmirból való *szőrkötőt*, vagy *parasztkötőt*. Pártához mindig nyakról csüngő *bojt*, hajbatűzött *pántlika* és a karra terített *kézbevaló keszkenő* járul. Elképzelhetetlen, hogy valaki pártához olcsóbb anyagból való szoknyát, hímzetlen redős kötőt vagy réklit vegyen. Télen bőr *mejrevaló* vagy régifajta zöld posztóból való *csipkés mejrevaló* jár az inghez; bujkát nem lehet pártához venni. (A múlt század végéig a pártás leányok télen fehér, kabátszerű *daróc*ban is mentek templomba.)

A leányok ma egyre ritkábban viselik pártájukat. Csak nagy ünnepek első és főleg második napján, olyankor, amikor úrvacsorához járulnak. Kizárólag templomban és nemzeti ünnepeken viselik; szentségtörésnek éreznék talán, ha valaki pártával például táncban mulatna. Egyetlen alkalommal, karácsonykor, a templom előtti táncban szoktak pártával táncolni.

A legünnepélyesebb viselet tehát a párta gyolcs fersinggel, de nem sokkal marad el mögötte a párta muszujjal vagy szőrszoknyával sem. A muszuj ma már kizárólag templomi viselet, ami éppen fordítottja annak az állapotnak, amiről Jankó[10] beszámol, hogy ti. a kacér muszujt a templomban elől leeresztik, a pártához nem viselik, táncolni, fonóházba viszont kizárólag abban mennek. Gyűjtésem idején az idősebbektől örökölt ünnepélyes jellegű muszujt ilyen alkalmakkor éppen nem tartották viselhetőnek.[11] A legtöbben a muszujt nem is szeretik felvenni, bár tudják, hogy „ősi viselet", panaszkodnak rá, hogy *nehíz* a szoknyához képest. Nem szeretik többé a vállfüs inget sem, bár az anyjáéból van még minden leánynak. Vállfü nélküli, de hímzett hárászos *parasztinget* felvesznek kevésbé fontos alkalmakkor is, *váll*al vagy *mejrevaló*val, *szőrszoknyá*val, vagy pedig egyszerűbb olcsóbb anyagból varrt ünneplő szoknyával és szintén olcsóbb, de más mintájú anyagból készült keskenyebb kötésű *parasztkötő*vel. Inghez rendszerint *bojt*ot is akasztanak, fejüket *szőrkeszkenő*vel kötik be. Ilyen öltözetben mennek templomba olyan vasárnapokon, amikor nincs kedvük pártát tenni. Szép időben vasárnap délután inget, keszkenőt visznek templomba s utána így sétálnak az utcán. Nagyobb táncmulatságokra, lakodalomba is így öltöznek. Templomi viselet ma már a kb. a század eleje óta divatos blúzszerű *rékli*, csak a legújabban elterjedő rövidujjú rékli nem való templomba. Réklihez a kartonból vagy hasonló anyagból való szoknya illik — az ünneplős szőrszoknya nem —, valamint egyszerűbb kötésű *kötíses kötő*, vagy pedig hímzetlen *redős kötő*. *Váll*at Nyárszón nem szokás réklire felfűzni, hanem csak ingre. (A szomszédosKőrösfőn viszont felveszik a vállat a réklire is.) Bőr *mejrevalót* azonban a réklihez is fel lehet venni. *Bojt*ot sem akasztanak nyakukba, amikor réklibe öltöznek. Templomozásra többnyire új, még nem viseltes rékliben, egyszerűbb ünneplő szoknyában és kötéses kötőben mennek, főleg olyankor, amikor kevésbé szép az idő. A vasárnap délutáni templomozásba, sétára, és táncba is ez a szokásos öltözet, azonban mindig egy fokkal egyszerűbben, mint délelőtt. Télen templomba és minden más alkalomkor is *bujkát* hordanak a rékli fölött. Ha nagyon hideg

[10] I. m. 93.

[11] A régebbi muszuj ugyanis sokkal keskenyebb posztóval volt szegélyezve, mint a mai. Ezért könnyebb volt benne a járás, hétköznapi viseletnek is alkalmas volt.

van, szvettert is vesznek alája. A keszkenő hátul lelógó sarkát be szokták tűrni a bujkába. Ilyenkor a leányokat az asszonyoktól csak a bujka alján kikandikáló hajfonat vagy szalag különbözteti meg.

Amikor a leány Bánffyhunyadra megy, vagy ha csak vásárolni a boltba, munkaruhájánál valamivel jobb ruhát ölt magára. *Elhagyult* ünneplő réklit, szoknyát, kötőt, amelyeket most „fogott be viselni" vesz fel ilyenkor, olcsóbb anyagból való kendőt köt a fejére, szőrkeszkenőt köznap ugyanis nemigen visel. Télen a fonóházba is hasonló, a viselőjénél valamivel cifrább ruhában megy, főleg szombat estére öltözik egy fokkal díszesebben a legények kedvéért.

Több rendbéli ünneplő ruhája mellett viselője alig van a leánynak. Majdnem minden vasárnap más ruhában díszeleg; hétköznap viszont napról-napra két-három réklit, szoknyát és kötőt váltogat. Ha a viselő ruha elszakad, nem foltozza meg, a ruha javításához csak végső szükségben fog, többnyire addig hordja rongyosan, míg le nem szakad róla. Nyárszón arra sem ad sokat a leány, ha keszkenője félreáll, ha lóg a kötője, vagy kilátszik a teste a ruha alól. Ez az öltözködésbeli rendetlenség, lomposság a szomszéd falubeliek szemében megkülönböztető jele a nyárszói viseletnek, valamint a szomszédos Jákótelke és Damos viseletének, amelyről Sárvásár és Kőrösfő népe bizonyos megvetéssel beszél. A leány nyáron köznap többnyire mezítláb vagy *szandá*ban jár. Télen a rékli fölött szvettert vagy bujkát visel.

Látjuk, hogy a nagyleány viselete sokkal változatosabb, gazdagabb, mint a növendéklányé. Csak nagylánykorától fogva illeti meg a *pántlika*, *bojt*, újabban a *hárászos ing*, a *váll*, *mejreváló*, *szőrszoknya*, *pántlikás kötő*, *szőrkötő*, *kézbeváló keszkenő*. *Pártá*t, *gyolcs fersing*et és *muszuj*t csak a konfirmáció éve utáni pünkösdtől kezdve viselhet. Néhány év óta *bujká*t is csak konfirmáció után kap. Gyermekkora aránylag egyszerű ruháival szemben most drága anyagokból, hímzéssel és díszítéssel gazdagon ékesített ruházatot visel, amelynek előteremtésére sem pénzt, sem fáradságot nem kímél. Gondoljunk csak mindegyik díszes ruhadarabra külön-külön: a gyönggyel kirakott *párta* lecsüngő széles pántlikákkal, a cifra *sejembojt*, az aprólékos gonddal hímzett *hárászos ing*, a fekete csipkével díszített *váll*, a *gyolcs ing-elő* széles, színes pántlikája, a hárásszal dúsan kivarrott bőr *mejreváló*, a *darázsos szoknya* és *muszuj*, a szintén darázsos *pántlikás kötő* és a széles kötésű cifra darázsú *szőrkötő*, a virágos mintájú tarka *keszkenők* és a fekete szalagokkal díszített *rózsás* vagy a gyönggyel ékesített *gyöngyös bujka* mind-mind fokozza a viselet pompás összhatását. Tudjuk, hogy a kalotaszegi öltözet fő vonásaiban meglehetősen messzi múltra tekint vissza,[12] teljes pompáját azonban a század végén érte el; régebben például a pántlikás kötő nem volt olyan széles és a rávarrott pántlikák is keskenyebbek voltak; egyszerűbb bujkát viseltek; szőrszoknya, szőrkötő, szőrkeszkenő ismeretlen volt. Újabban, amióta az egyes régi ruhadarabokat kezdik elhagyni, a régi díszítési kedv áttér az újabb eredetűekre: a rékli gallérjára egyszerű kis virágmintát hímeznek, fejlesztik a szőrkötőket, egyre szélesebbre varrják a kötést, a darázs tetejére pedig naturalisztikus virágmintát, sőt egész eperbokrokat hímeznek. Számukra a női öltözet ideálja a városiasabbnak tartott bánffyhunyadi öltözet. Színben, szabásban, ízlésben a hunyadiakat utánozzák. Nagyobb

[12] Vö. *Szabó T. Attila*: A kalotaszegi női öltözködés leírása 1864-ből. NÉ. XXXIII. 1941) 272—273.

dicséretet nem is lehet mondani egy leány ruhájára, minthogy: „É, ez ojan igazi hunyadias!" — (például a piros kötő sötétzöld szoknyához). A többi környező falu, Kőrösfő, Sárvásár nincsen hatással a nyárszói öltözködésre. A mintegy 400 főt számláló községen belül is van némi eltérés a ruházatban, a Hunyadtól távolabb eső Felszegnek nevezett falurész mint beszédmodorában, a viseletben is egy lépéssel hátrább maradt az Alszegnél. A felszegi lányok például magas nyakú, testhezálló réklit viselnek, az Alszegen viszont kivágottabb nyakú, bővebbb szabású réklit, újabban félcipő divatos.

A nagylány ruhatára évről-évre bőségesebb lesz. Ruháinak nagy részét anyjától örökli, főleg azokat, amelyek készítésével már nem foglalkoznak. *Csipkés mejrevalót*, *muszujt*, *pántlikás kötőt* ma már nem készítenek; örökölt holmi rendszerint a *hárászos ing*, *váll*, néha a *mejrevaló*, a *keszkenők* és a *gyöngyöspárta* is. Újonnan kapja a faluban újabb divatú *szőrszoknyákat*, *parasztkötőket*, *réklik*et, egyszerűbb szoknyákat, kötőket és a keszkenőket. Minden ünnep másnapján új ruhában jelenik meg a templomban. Néhány év alatt összegyűjti ezeket a ruhákat, amelyek „a legszegínyebbnek is muszáj vót lennie". Nagygazda és szegényebb közt ruházatban nincs nagy eltérés; a szegénynek több fáradságába kerül a ruhák megszerzése, a nagygazda viszont gazdasága érdekében lehetőleg takarékoskodik. Bizonyos versengés, irigykedés természetesen a ruha miatt is van. Kisebb-nagyobb eltéréssel körülbelül így festett a gyűjtés idején egy pártáslány ünneplő ruhatára:

Párta; ehhez járul 2—3 *pántlika*, *sejembojt*; kb. 12 hajbavaló *szalag*; 2 pár nyakbavaló *gyöngy*, *gyűrű*; kb. 10—12 *fejrevaló szőrkeszkenő*, 3—4 *kézbevaló keszkenő* és 3—5 csipkés *zsebkeszkenő*.

Kb. 4—5 *ing*, nagyobb része *paraszting*, a többi *vállfüs*. Régen minden leánynak legalább 10 vállfüs- és 1 parasztinge volt, párosával kapta őket, egyik fekete hárásszal, a másik pirossal volt kivarrva. Kb. 5—7 *rékli*, olyasféle anyagból, mint a szoknyák, de nem ugyanabból az anyagból.

2 *váll*, egyik piros, a másik néha zöld vagy fekete. A régebbi váll posztóból, az újabb bársonyból való.

Hárászos mejrevaló, ebből régen kettő volt, viselő és ünneplő. Néhány leánynak *csipkés mejrevaló*ja is van.

Gyöngyös vagy pedig *rózsás* bujka.

Kb. 3—5 *muszuj*, piros, sárga, zöld vagy *rezes* (fémmintás) posztóval vagy bársonnyal szegélyezve. A világháború előtt 8—10—15 muszuja volt egy-egy leánynak az akkor divatos fersingeken kívül.

1 fehér *gyolcs fersing*.

3 szőrszoknya: egy bordó vagy piros, egy sötétzöld és egy középkék, mindegyik minta nélküli.

Kb. 6—8 egyéb ünneplő *szoknya*, „kinek, hogy van a móggya", fehér, piros, rózsaszín, bordó, sötétzöld, kék, — karton, flokkon, vagy hasonló olcsóbb mintás anyagból.

Kb. 2—5 *pántlikás kötő*, 8—10 *nagykötéses kötő*, zöld, kék, bordó; 3—5 *redős kötő*.

Alsóruha: 3—5 katonaing szabású *alsó ing*, 4—6 *muszuj* alá való *vászon pengyel*, 2—3 *párkányos* vagy *korcos szoknya*. Ünneplő szoknya vagy muszuj alá a leány 2—3 pendelyt vagy viselő szoknyát vesz fel, nehogy soványnak, *gyenge rongy*nak látszódjék. Régebben csak egy szál pendelyt vettek a muszuj alá.

1 vagy 2 pár ünneplő *csizma ;* néhány leánynak fekete félcipője is van, ebben azonban nem illik templomba menni.

Sokkal kevesebb a *viselője* : kb. 4 *fejreváló keszkenő*, egy *szalmakalap*, nyári mezei munkához vagy esőbe, kb. 3—4 *rékli*, viselő *bujka*, *szvetter*, néha *nagykendő*, kb. 3—4 *szoknya*, 3—4 *kötő*, vászon *surc*, *csizma*, *szanda*.

A nagylányt a női öltözetnek majdnem minden egyes darabja megilleti. Van azonban néhány ruhadarab, amelyet majd csak asszony korában viselhet : a fejreváló díszes *dulándrét*, más nevén *fehér keszkenőt*, a *kötéses ing*et (mellészabott típusú hárászos ing, amelyen azonban nincsen vállfü, hanem ujjának dísze a válltól a kézelőig végighúzódó csík, a *kötés*, a két anyagszél díszes összevarrása, amelybe csipkét is szoktak beleilleszteni), s régebben a hosszú *mejrevalót*. Színes öltözete később évről-évre színtelenedik, barnább, egyszerűbb lesz, *míg* végül leánykori ruházatának nagyrészét átadja saját, konfirmációra készülő leányának. Akinek nincs örököse, vagy aki rászorul, az régi ruháit falubelieknek eladja, még gyöngyös pártáját is.

Kresz Mária

Die Tracht der Kinder und Jugendlichen im Dorfe Nyárszó des Gebietes von Kalotaszeg

Verfasser behandelt hauptsächlich zwei Perioden : die Vorkriegszeit um die Jahrhundertwende, wobei das Gesagte durch Familienphotos dokumentiert wird, und die Periode der eigenen Sammlung zu Anfang der 40er Jahre.

Im Aufsatz wird die Tracht mehrerer Altersklassen beschrieben. Zuerst wird die Kleidung der Kleinkinder besprochen, von den ersten Gehversuchen an bis zum Besuch der Schule, d. h. bis zum ersten Röckchen bzw. zur ersten Hose. Dann wird die Tracht der Schulkinder, Halbwüchsigen, schliesslich der Burschen und grösseren Mädchen behandelt. Zur alten Kindertracht gehörten mehrere eigentümliche Kleidungsstücke, wie das lange Leinenhemd für kleine Mädchen (2. Abb.) und auch Knaben (3. Abb.) und dazu die Schürze mit Brustlatz (4. Abb.). Diese Kleidungsstücke weichen von der Tracht der Erwachsenen ab, jedoch der Schnitt ist nach demselben Princip verfertigt. Die Tracht der Schulkinder und Halbwüchsigen ist schon ein Übergang zur Tracht der Jugendlichen, nur einfacher als jene. Die Tracht erreicht den Höhepunkt von Pracht bei den Burschen und Mädchen im Konfirmations Alter. Der Aufsatz enthält Beschreibungen und Abbildungen einzelner Kleidungsstücke für Kinder ; bei den gut bekannten Einzelstücken der Tracht Jugendlicher wird auf die früheren Verarbeitungen, die in der Fachliteratur zu finden sind, verwiesen.

Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén az elmúlt 90 év alatt

Zala megyében, a Balatontól délnyugatra fekszik Kiskomárom, Komárváros, Balatonmagyaród, Galambok, Zalakaros, Garabonc és Kisrada. Ezeknek a községeknek a lakosságát a szokások és a viselet hasonlósága — gyakran azonossága — erős szálakkal köti össze. Szokásaik, viseletük hatással van a környező községek, Zalamerenye, Nagyrada, Zalavár, Zalaszabar, Orosztony, Sávoly, Zalasárszeg, Vörs népének szokásaira, viseletére is.

A falvak területe más szomszédos falvakkal együtt hosszú évszázadokon keresztül papi nagybirtok volt. Utoljára mintegy 10 000 holdnyi terület a Pesti Központi Papnevelde birtokát képezte, más része viszont az Esztergomi Káptalané volt. Az előbbi uradalom központja Kiskomáromban volt, de hozzátartozott Komárváros, Zalakaros, Garabonc és Galambok határának nagy része is.[1]

A fent említett hét község lakosságának viselete kb. az első világháborúig megegyezett a tágabb környék viseletével. Ettől az időtől kezdve azonban e falvak lakói — főleg a szakszerű gyümölcstermelés és a nemes szőlőfajták termelése következtében — tehetősebbekké váltak, és így fölébe kerekedtek a szomszédos szegényebb községeknek. A huszas évek végétől megfigyelhető az intenzív születéskorlátozás, az egyke, nem ritkán pedig az egyse is.

A jólét megnövekedése következtében a női viselet egyre jobban elkülönült a környező községekétől, egyre díszesebb, „pompásabb" lett. Ez az elkülönülés az asszonyok fejviseletének átalakulásán a legszembetűnőbb, ezen lehet legtisztábban és legbiztosabban követni a változás és átalakulás folyamatát. Ezért az alábbiakban a fejviseletnek az elmúlt 90 év alatti alakulását ismertetem, az általam gyűjtött anyag alapján.

A viselet, s így a fejviselet alakulásában is három nagyobb szakaszt különböztethetünk meg:[2]

I. Az 1870-es évek végéig.
II. Az 1870-es évektől az első világháborúig.
III. Az első világháborútól napjainkig.

Az alábbiakban e csoportosítás szerint tárgyalom az anyagot.

[1] Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. Budapest, 1896. IV. kötet. 245.

[2] Az itt említett határidők csak hozzávetőlegesek, a viselet fejlődésében éles határ nem vonható.

I.

A múlt század hetvenes évei körül még nem voltak jelentősebb különbségek a környék községeinek női viseletében. Az asszonyok ünnepnap színes, többnyire piros harisnyát, *gombos kapcát* és fél vagy magasszárú *gombos cipőt* húztak a lábukra. Télen, akinek volt, csizmát vett fel. Sűrűn ráncbaszedett, hatszeles *föstőkék*, kasmér, esetleg szatén szoknyát viseltek. Ennek alján két-három ujjnyi széles piros felhajtója, *kelebe* és fent 10—15 cm széles derékrésze, *melle* volt, melyet fa- vagy csontlemezekkel merevítettek. Alája három-négy, vászonból varrt *péntőt* vettek. A szoknya elé általában sűrűn leszedett fekete *pergál kétszé* (két szélből összevarrt) kötényt kötöttek, a fiatalok pedig többnyire *slingölt mellű*, fehér gyolcsból varrottat. A kötények szabása egyenes volt, csipke, fodor nem díszítette. A szoknyához *fehér bokrosujjú* inget, esetleg slingelt *szűkujjú* inget vettek, télen-nyáron egyaránt. Föléje kikeményített, részben besodort, slingelt, vagy horgolt szélű fehér *nyakravaló kendőt* kötöttek, úgy, hogy a kendő széle a vállukat érje. Télen hímzett kisbundát vagy fekete, vastagon bélelt testrefeszülő kabátkát, *kacát* vettek magukra. Fejükre a nyakravalóhoz hasonló, kikeményített *fejreval ó kendőt* kötöttek, amelyről részletesebben fogok beszámolni.

Köznap *föstőkék* fejre- meg nyakravaló kendőt viseltek, hozzá kékfestőnél megfestetett vászonszoknyát s fehér vászoninget.

Az 1870-es években és az azt megelőző időben a fejviselet a mindmáig csaknem változatlan formájú főkötőből, kasmér *bekötőből* és köznap kékfestő, ünnepen fehér slingelt gyolcs *fejrevalóból* állott.[3] A fehér fejkötőre került a kisméretű *hátrakötő*, *bekötő*, a későbbi fejlődés során a *fülesnecc*, majd a *cifranecc ;* arra pedig utcára, templomba a nagyobb méretű *fejrevalókendő*.

A fejviselet részletezése előtt röviden ismertetnem kell a hajviseletet is. Az asszonyok hajukat homloktól tarkóig és fültől fülig négy részre osztották. A két hátsó nagyobb részt egy-egy, kb. méter hosszú fekete vagy sötétkék színű köpperfűzővel, *fizővel* külön-külön szorosan úgy kötözték össze, hogy a fűző egyik szára hosszan lelógjon. A fűző másik szárát szabadon hagyták, hogy később azokkal a kontyot körültekerhessék, vagy azokat egymáshoz kötözve a kontyot megerősítsék. Ehhez a két hajcsomóhoz vitték hátra a homloktól fülig szorosan megpödört két első hajcsomót is, majd ezután az egészet hármas fonással, a fűző hosszabbik felével együtt két ágba fonták. A teljesen befont fonatok végét szorosan körültekerték a megmaradó fűzővéggel, majd a két fonatot a fejtetőn hajukba szúrt fésű köré tekerték. Végül a fűzők rövidebb végét — mint már említettem — a konty felett, esetleg azt körültekerve egymáshoz kötözték, hogy a kontynak jobb tartása legyen.[4]

Durva szarufésűjüknek mintegy 8 cm hosszú foga volt, s így alkalmas volt arra, hogy a hajat szilárdan megtartsa. A fésűket vásáron vagy Kanizsán boltban vették. Ezekből ma már hírmondó sem igen maradt, gazdájuk a sírba vitte, s ha nem, akkor is már régen tönkrementek.

A hajkontyra főleg templomba vasárnap, kéregpapírból összehajtogatott

[3] Itt kell megemlítenem, hogy a fejviselet hármas rétegeződése a mai napig csaknem változatlanul megmaradt.

[4] Vö. *Gönczi F.:* Göcsej. Kaposvár, 1914. 383. oldalon levő ábrával.

és összevarrt magasítót, egyesek szerint *káplit* húztak, hogy a fehér slingelt fejrevaló kendőt szépen kitartsa. Hogy milyen is volt az a „kápli", arra az öregek sem igen emlékeznek,[5] mert már a hetvenes években is csak kevesen viselték.

Azok, akiknek fején kápli nem volt, hajukra először kis fehér gyolcsból varrott *fejkötőt* kötöttek, amelyet két részből szabtak. Eleje téglalap alakú volt, hátulja, *hódgya* nagyjából patkó alakú. Ki-ki kézzel varrta meg magának. Elejére a fiatal menyecskék farkasfogat, *görbecsipkét* varrtak, később keskeny csipkét horgoltak rá. De szokták *likszélre* is slingelni. Befűzőjébe lent zsinórt, *fizőt* fűztek. A zsinórt többnyire a fejkötő felett, a fejtetőn kötötték meg, hogy jobban tartsa a hajat.

Egy-egy leány férjhezmenetelekor négy-nyolc fejkötőt kapott.[6] Az idősebbek már csak sima szélű fejkötőt kötöttek, fekete színűt, klottból varrottat, de gyakran azt sem. Ebből a korból való fejkötő múzeumunk gyűjteményében nincsen. Anyagát, szabását csak az öregek elbeszélése alapján írhattam le.

A fejkötőre kötötték a *bekötőt* vagy *hátrakötőt*, amely boltban vásárolt kisméretű, általában 55 cm széles, 58—60 cm hosszú kasmérkendő volt. A kendő fekete *falát* apró, elszórt piros rózsák díszítették, szélét körben pedig keskeny rózsakoszorú. Hétköznap, mezőre, a szegények csak kékfestő kendővel kötötték hátra. A hátrakötőt pontosan felébe hajtották, átlósan, és hátul a tarkón, a *kupájukban* egyszer áthajtva kötötték meg. Két oldalsó sarka, *vége*, *füle* lelógott.

Ünnepnap, templomban olyan fekete taftselyemkendővel *kötöttek hátra*, melynek szélén körben három fényes atlaszcsík, *pántlika* volt. Ennek nagysága is hasonló volt a kasmér hátrakötőhöz, általában 55 × 58 cm. A fiatalok-nál kilátszott alóla a fejkötő csipkés széle.

Egy-egy leány férjhezmenetelekor általában egy selyem és két kasmér hátrakötőt kapott. Otthon s mulatságban a fiatalasszonyok csak hátrakötősen voltak. Hátrakötő nélkül az asszony nem mutatkozhatott sehol. A lakásban sem volt nélküle, csak lefekvéskor, lámpaoltáskor tette le.

Az asszonyok utcára, piacra, templomba a hátrakötő fölé átlósan felébe hajtott nagyobb méretű fejkendőt, *fejrevalókendőt* is viseltek, melyet álluk alatt egyszer megkötöttek.[7] Az idősebbek a ház körül, sőt a lakásban is fejkendősen dolgoztak. Dolgozónap kékfestő, ünnepen, templomban erősen kikeményített fehér, slingölt, gyolcsból való fejrevalót kötöttek. Az 1870-es évek fejviseletéből leginkább ezek a slingölt fejrevaló kendők maradtak meg. Ezeket csak ünnepnap viselték. Mivel kendőjük a hajjal közvetlenül nem érintkezett, jóval ritkábban mosták, mint a mindennap és közvetlenül a fejen viselt fejkötőt, vagy az ugyancsak állandóan viselt kasmér hátrakötőt. Szépsége és nagyobb értéke miatt jobban meg is becsülték.

[5] A bizonytalan, zavaros visszaemlékezésekből arra következtethetünk, hogy az e vidéken használatos kápli a göcsejiekéhez volt hasonló. A kápli a múlt század második felében a szélesebb környék asszonyainak viselete volt. Lásd *Gönczi:* i. m. 384. *Csorba J.:* Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 92.

[6] Több, idős adatközlőm állította azt, hogy a hetvenes években az asszonyok fejkötőt nem viseltek, csak hátrakötőt. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a fejkötő viselése akkoriban nem volt általános.

[7] *Ujvárinê, Kerékgyártó A.:* A magyar női haj és fejviselet c. könyvében Bp. 1937. 14, azt írja, hogy az itt is jelzett átlósan összehajtott és viselt kendők a XIX. század elejével terjedtek el rohamosan.

Ilyen fehér fejrevaló kendőket mutatunk be az első négy ábrán.

1. *Fejrevalókendő.* (1. ábra.) Anyaga fehér batiszt. Szélét körben és két szemközti sarkát gazdag fehér töltött és lyukhímzés díszíti. Slingölése két egymás melletti oldalán a színén, a másik kettőn a visszáján történt. Hossza 82,5 cm, szélessége 84,8 cm, a hímzés szélessége körben : 7 cm. Ltsz.: 52.195.2. Készí-

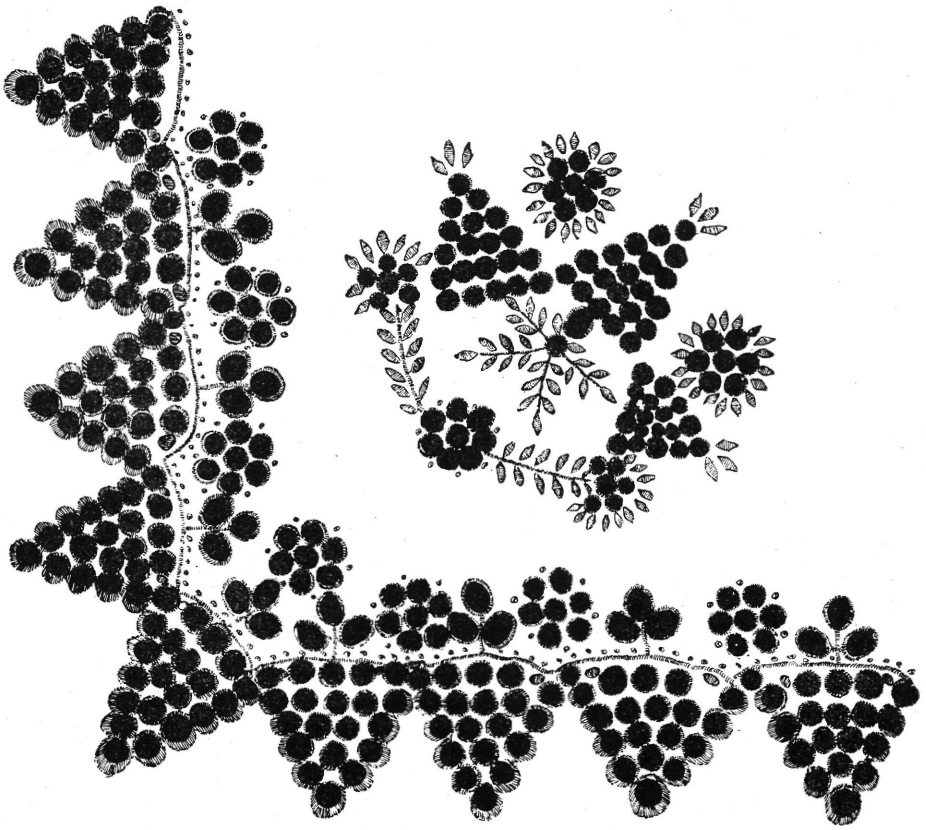

1. ábra. Fehér slingölt fejrevaló kendő sarkának rajza Komárvárosból

tette Komáromban valószínűleg Ferkó Józsefné édesanyja 1850 körül. „Lánykorukba slingölték s először lakodalmukban tették föl az asszonyok. Úgy kellett összehajtani, hogy mind a két vége látszódjék. Erősen kikeményítették, aztán olyan széles kontyot tettek alája pakundekliből, olyant, mint Szeged felé. A napam is föltette (meghalt 1923-ban, 82 éves korában), de halála előtt már konty nélkül hordozta. Slingölése szőlős. A napamat is ebben (ehhez hasonlóban) temettük el. Meghagyta, tiszta fehérben temessük el."

2. Hasonló ehhez az a fejrevaló kendő is, amely Garaboncról való. (2. ábra.) Anyaga fehér batiszt. Mind a négy oldalát azonos motívumú fehér töltött és lyukhímzés díszíti. Széle körben cakkos. Két szemközti sarkában gazdag fehérhímzéssel, kevés rózsaszín kivarrással, és K R monogrammal. Két oldalán és a

köztes saroknak a slingölése az anyag visszáján történt. Hossza 92 cm, szélessége 94 cm. A hímzés szélessége körben 12 cm. Ltsz.: 54.199.1. Készítette Garaboncon Lendvai Imréné, Kozma Rozália körülbelül 1865-ben. Örökségül maradt az eladóra, aki hosszú ideig a szekrényben tartotta, aztán elővette s a varrógép letakarására használta.

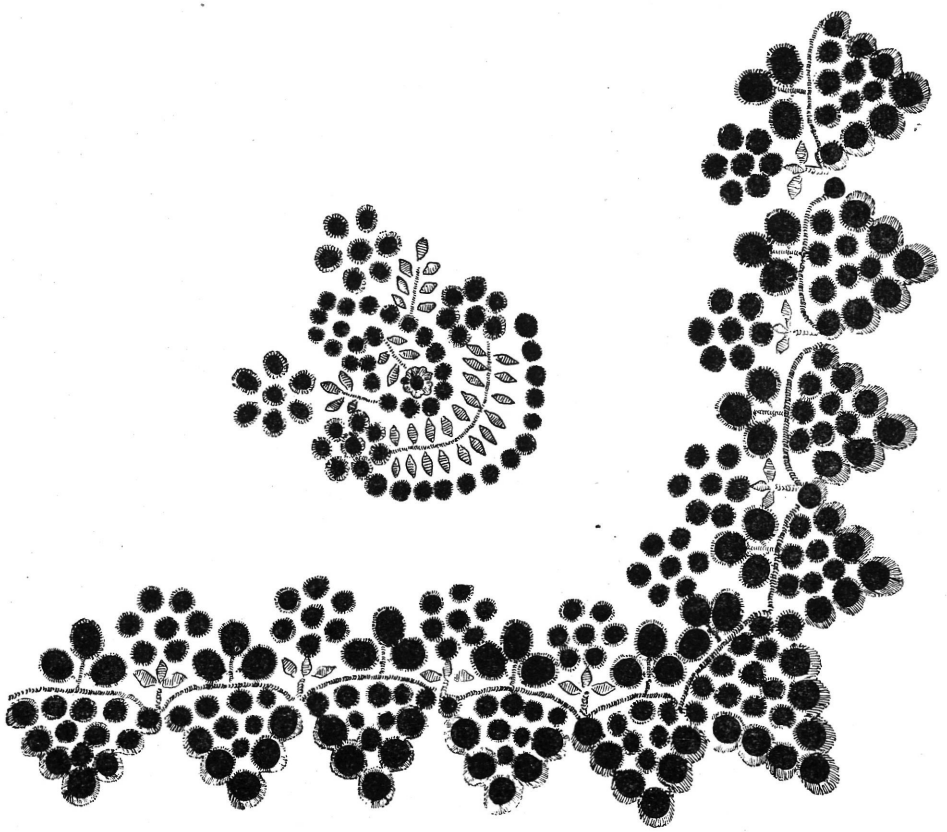

Az 1. ábra kendőjének másik sarka

3. Különösen szép a nagyrécsei *slingölt kendő* (3. ábra). Fehér gyolcsból készült, mind a négy oldalán nagyon gazdag fehér töltött- és lyukhímzéssel. Két-két egymás melletti szélének mintája azonos. Mind a négy sarkában fehér és rózsaszínű hímzéssel: két szemközti sarkában gazdagabbal, a két másikban egyszerűbbel. Egyik sarkában rózsaszín fonállal varrott „Kovács Örzse" név. Hossza 83 cm. A hímzés szélessége körben 8,9 cm. Ltsz.: 52 156.1. Az eladó elődeitől örökölte. Bővebbet nem tudott használatáról mondani. A szobában, szekrényben tartották.

A fejrevaló kendők szélét nem mindig díszítette köröskörül slingölés. Néha csak a két külső oldalát varrták ki. Ilyenkor azonban a két külső oldalára csipkét is horgoltak.

4. *Fejrevaló kendő.* (4. ábra.) Fehér gyolcsból készült, két oldalán díszesebb, a másik kettőn egyszerűbb szálhúzásos díszítménnyel, azon belül, az előbbi két oldalán és a közbeeső sarkon gazdag fehér lyukhímzéssel. Keresztöltéssel bevarrott rózsaszínű K A monogram van rajta. Köröskörül fehér horgolt csipke. A csipke mintája a kendő két-két szomszédos oldalán azonos. Szélessége 81 cm, hossza 78 cm. Ltsz.: 53.19.3. Készítette Galambokon Ágoston Mártonné édesanyja, Kálóczi Anna, körülbelül 1870-ben. „Maguk horgolták is, ő is *suprikálta.* Igen tudott horgolni. Fejre használták, vasárnaponként hordozták templomba, amíg fiatalabbak voltak. Kasmér hátrakötőt tettek alája a fejükre, hogy mennél szélesebben álljon. Bokrosan. Volt hozzá nyakravaló keszkenő is, csak az nagy volt, két rőfös, harmadfél rőfös. Ki volt keményítve. Bokros ujjú *ümögöt* vettek fel hozzá. Menyecske korában viselte anyám, de abban az időben az

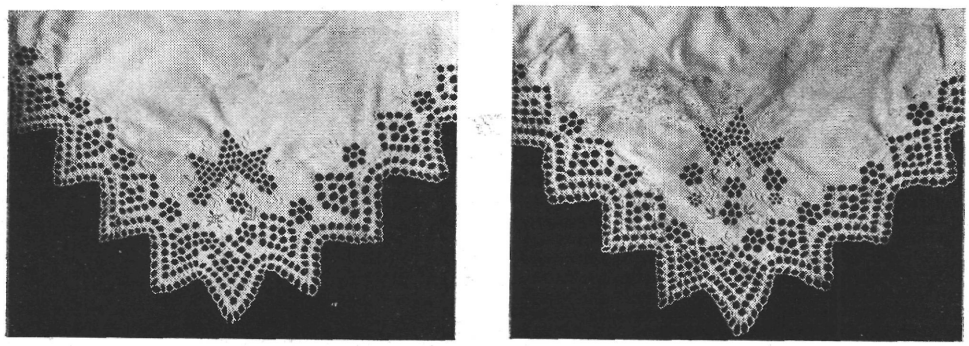

2. ábra. Slingölt fejrevaló kendő két szemközti sarka Garaboncról

öregasszonyok is hordozták. Nekem már nem volt ilyen. Sohasem használtam semmire, csak a szekrényben állt."

Azok, akik nem tudtak slingölni, vagy akik nagyon szegények voltak, fejrevaló kendőjüket csak csipkével díszítették. Ez azonban ritkán fordult elő. Ha valakinek volt két-három *keszkenője* is, az ünnepibb slingölt, a kevésbé díszes horgolt szélű volt. De van tudomásunk kötött csipkével díszített fejrevaló kendőről is. Egy-egy lány férjhezmenetelekor két-három fejrevaló kendőt kapott.

A fejrevaló kendő mintáját ún. *gyelölő asszonyok* rajzolták elő, vagy egyik menyecske vagy leány a másikéról kanállal *ledörgölte*, s a gyolcson ily módon átnyomódott mintát ceruzával utána rajzolták.[8]

Fejkendőjét ki-ki maga slingölte ki, a lányoknak azonban segítettek a *stafirung* elkészítésében a rokonok is.[9]

[8] A kanalat kissé meg is szokták zsírozni, hogy a felső kendőn a minta még jobban látszódjék. Ezt a célt szolgálta az is, hogy a kanalat időnként hajukhoz dörgölték, s úgy *vitték* a gyolcsra.

[9] Ez természetes is, mert a 16—17 éves korában férjhez menő lány nemcsak a maga testi ruháját vitte, hanem a férfiét is: négy—hat kivarrott inget, suprikált gatyát. Lányos házban állandóan volt *böködni* való. A 12—13 éves lányok előbb rongyon, majd a fejrevalók nem látható részein kezdték meg a hímzés elsajátítását, hogy mire bekötik a fejüket, mesterekké váljanak e téren. Azok, akik nem jártak fonóba, a pipics gyenge fénye mellett slingöléssel töltötték a hosszú téli estéket.

A fejrevaló kendő slingelésénél vigyázni kellett arra, hogy a hímzés részben az anyag színén, részben a visszáján történjék. Erre azért volt szükség, mert a „fehér fejrevalót mindig úgy kötötték fel, hogy a külső sarka rövidebb legyen, hogy az alsó szélinek a slingöléses mintája is látszódjék". Ezért volt gyakran különböző a kendő két-két szélének mintája is. A nagykanizsai múzeum gyűjteményében csak egyetlen olyan fejrevaló van, amelynek a hímzése teljesen a színén történt. Mindkét hátsó sarkának gazdag hímzése azonban azt sejteti,

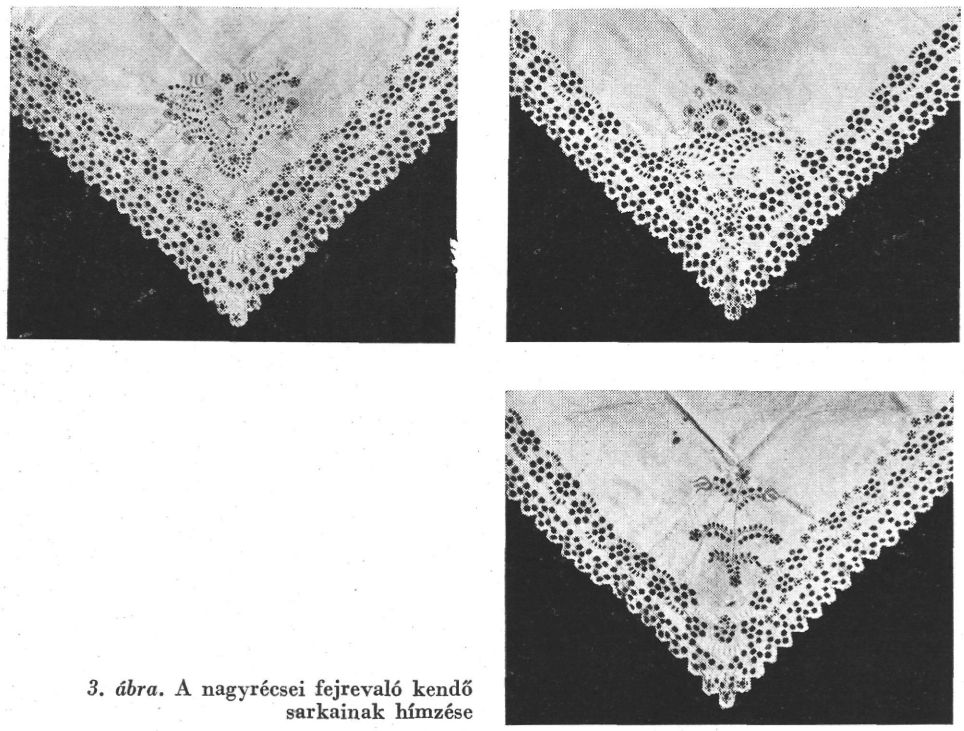

3. ábra. A nagyrécsei fejrevaló kendő sarkainak hímzése

hogy gazdája hol egyik, hol másik oldalát viselte felül. Erre következtethetünk abból is, hogy mind a négy szélének díszítménye azonos. Felkötéskor ügyeltek arra, hogy két oldalt *szélesen, bokrosan* kiálljon. A kápli használatának megszünte után ezt csupán a fejrevaló erős kikeményítésével érték el. A fejrevaló kendőt elől a kötésnél gyakran megtűzték gombostűvel, hogy a kötés ne lazulhasson meg. A kendőt egyesek csak akkor bontották szét, ha már elszennyesedett, különben megkötötten húzták le vigyázva a fejükről, hogy ne gyűrődjék meg. A fejrevaló kendőket hétköznap többnyire fehér gyolcsba takarva a ládában legfelül tartották.

Az 1880-as évek közepétől a férjhezmenendő lányok fehér fejrevalót már nem kaptak.[10] A meglevő kendőket gazdáik természetesen még viselték hosszabb-

[10] A környéken a fehér slingölt fejrevaló kendőt kb. egy évtizeddel tovább hordták. Sandon, Zalamerenyén, Berzencén néha még az 1890-es években férjhezmenő lányok is kaptak slingölt fejrevalót, nyakravalót.

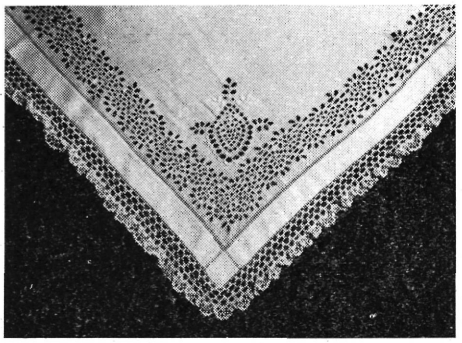

4. ábra. Slingöléssel, suprikálással és horgolással díszített fehér fejrevaló kendő részlete

rövidebb ideig, sőt a régimódi öregasszonyok még a húszas években is felkötötték. A húszas évek öregasszonyait mind a korabeli viseletben temették el, de ez még a közelmúltban is előfordult a nyolcvanöt—kilencven éveseknél.[11]

Az öregek halála után megmaradó kendőket függönyként vagy virágállvány, bölcső takarójaként, gépterítőként használják, a jobb módúak pedig néha csak emlékként őrzik a szekrényben.

II.

Az öltözet változása már a hetvenes évek végén megindult. Ekkor kezdett elterjedni ünnepi viseletként a fehér slingölt fejrevaló kendő helyett a fekete *pántlikás szélű* fejrevaló kendő. Ezzel egyidejűleg a slingölt fehér nyakravaló kendő helyébe színes kasmérkendő lépett. Nagyobb választékban jelent meg a szoknyák anyaga is, melyeket sűrű ráncba szedtek. Aljukon a piros *kelép* vagy *kebél* mintegy négyujjnyi széles lett. A szoknya alá három-négy *péntőt* vettek, két-három gyolcsot és egy vásznat. A felsőnek a szélét a századforduló után néha már farkasfoggal, ún. *görbecsipkével* is díszítették.[12] A szoknya elé *egyszeles*, fekete, lerakott pergálkötényt kötöttek. Egyenes szabású, slingölt, pálhás, hosszú ujjú inget, vagy ugyancsak slingölt, de már *szabott* fehér *levesréklit* vettek hozzá.[13] Fölötte a kasmérkendőt besodorták, hogy a rojtja ne érjen vállon alul. Zöld szoknyához kék vagy rózsaszín kendő volt a legszebb, mindig az elütő színű. Fehér vagy rózsaszín harisnyát vettek fel hozzá, fekete gombos cipővel. Télen csizmát húztak s fekete szövetből szabott és varrógéppel varrott kabátkába, *kacába* vagy *testhezállóba* bújtak. Ennek az időszaknak a viseletéről már jóval több adatunk van, így a fejviseletről is részletesebben beszámolhatunk.

A hajviselet a nyolcvanas évektől megváltozott. Hajukat az asszonyok az elmúlt időszakhoz hasonlóan négy részre választották ugyan, de az elől levő két hajcsomót már nem pödörték meg, hanem homlokukra fésülve két oldalt szépen *kicaknizták*, *kikurvonyázták*. A többnyire nyállal nedvesített hajba ujjukkal nyomkodták bele homlokuk két oldalán a *caknikat* úgy, hogy hajuk a fejkötő alól kilátszódjék. A haj ki nem caknizott részét a fülük mellett hátravezették, és a két hátsó — a haj tövénél már előzőleg fűzővel szorosan összekötött — hajköteghez kötözték hozzá, majd a már előbb ismertetett módon fonták be és tették fel kontyba.

[11] Ez a szokás egyik oka annak, hogy ma már csak nagyritkán találunk a falusi házakban ilyen fehér fejrevaló kendőket.

[12] Hajdu Györgyné balatonmagyaródi rajzolóasszony rajzoskönyvében (ltsz: 53, 10. 1), melyet 1898-tól készített, sok *ümögre*, *levesréklire* való mintarajz van, de *péntőre* való nincs. A péntők alját csak a századforduló után kezdték el slingöléssel, horgolással díszíteni.

[13] A levesréklinek már sem pálhája, sem vállfoltja nem volt, ezt kerekített karlyukkal varrták, de még gazdag fehérhímzéssel díszítették.

A lányok leeresztett haját a lakodalom napján éjfélkor ünnepélyesen tették fel kontyba a nyoszolyó-asszonyok, miközben (egyes helyeken) a násznép énekelte :

Kedves édes göndör hajam hová lettél,
Talán bizony a fésüre tekeredtél,
Ugy fel tekeredtél te,
le sem ereszkedel te
soha többé.

Máig is járja a szólásmondás : „föltették a kontyot, vele meg a gondot". Az idősebbek hűek maradtak a *fülesre fésült* hajviselethez. A kontyfésűt ebben az időben általában a vőlegény vette meg Kanizsán, amikor bementek *móringot iratni*. Ez a szarufésű (5. ábra) már finomabb kivitelű, mint a hetvenes években. Fogai már vékonyabbak, rövidebbek.[14]

A századforduló óta a fésűt egyre inkább kiszorítja a hajtű.

A fejkötő szabása nem változott. Elejére azonban már díszesebb csipkét horgoltak, illetve szélesebbre slingelték ki, mint a hetvenes években. Hajdú Györgyné rajzoskönyvében tízféle 1900 táján lerajzolt lyukhímzéses fejkötőszél szerepel (6. ábra).

A fejkötő viselésében az volt a változás, hogy csipkéjét a fiatalok szélesebben *eresztették ki*, mint a megelőző időben. Elejét a fiatalok néha ki is keményítették, a hátrakötőhöz pedig gombostűkkel hozzáböködték, hogy a csipke egyenletesen, ujjnyi szélesen látszódjék ki. Voltak asszonyok, akik keménypapírból bélést is tettek a fejkötőbe, hogy szebben álljon rajta a hátrakötő. A középkorúak, a *fékorbeliek* hátrakötője alól a fehér fejkötő már nem látszott ki. Az idősebbek fejkötőt gyakran nem is viseltek már.

Tikkasztó hőségben az asszonyok csak fehér fejkötőben dolgoztak a mezőn, a szégyenlősebbek hátrakötő kendőjüket letéve a fejrevalót kötötték hátra.

A *hátrakötő*, más elnevezéssel *bekötő* viselése terén a kilencvenes évek hozták az első alapvető változást, amelyet még több is követett.

Az 1890-es évek elején ugyanis az ünneplő fekete selyem *hátrakötőt* — ezt *kontynak* is nevezték — kezdték gombostűvel összetűzdelni, hogy az szétbontás nélkül is levehető és újra fejrehúzható legyen. Oka az volt, hogy a gyakori kötés nagyon összegyűrte a vékony selymet, melyet nem vasalhattak gyakran s

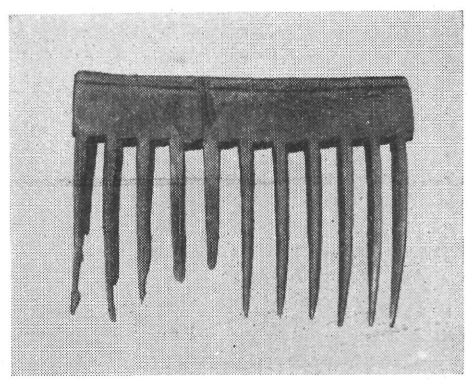

5. ábra. Kontyfésű 1905-ből

[14] Ltsz.: 55.18.1. Szaruból készítették. Alakja enyhén hajlított, felső részét keskeny vájat díszíti. Két széléből egy-egy ujjnyit már régebben lefürészeltek. Fogai töredezettek. H.: 6,3 cm, sz.: 10 cm. Laky Györgynének vette vőlegénye 1905-ben Kanizsán, amikor bementek móringot iratni. Kb. húsz évig viselte, de akkorra elvástak a fogai s újat kellett vennie. A fésűt a padláson, a lim-lom között találtuk. Ajándékozója most is ehhez hasonló kontyfésűt visel. Fekete fűzővel két ágba befont haját arra tekeri fel.

mely mosható sem volt. De oka volt az is, hogy „a kontyot nehéz volt szépen megkötni úgy, hogy ne legyen csempe. A füleit kellett elböködni, hogy ne kettőzzön". A kasmér hátrakötőket nem *böködték el*, azokat mindennap újra megkötötték.

Ezt az apró, feketefejű gombostűkkel elböködött *kontyot*, *hátrakötőt* a fejkötőhöz is hozzátűzték, hogy annak széle egyenletesen látszódjék ki, sőt keménypapírból merevítőt is tettek bele. Az *újasszonyok kontyát* a lakodalom előtt kb. egy héttel ügyes falubeli asszonyok *böködték ki*, s voltak, akik szét sem bontották többé soha.

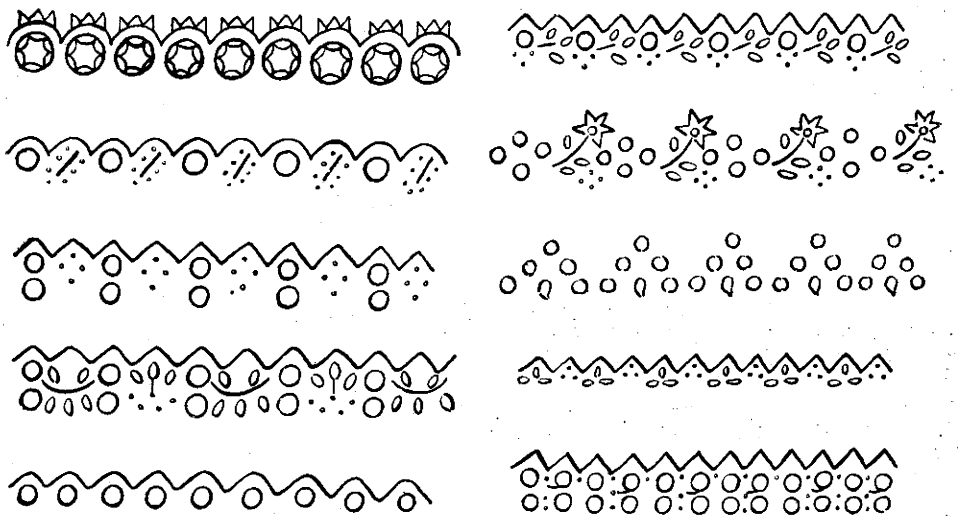

6. ábra. Lyukhímzéses *slingölt* fejkötőszélek Hajdú Györgyné *rajzoskönyvéből*

Az új menyecskék *hátrakötőjükre*, *kontyukra* hátul, középen a kötésnél 2cm széles, apró, fekete (egy adat szerint rózsaszín) szalagot kötöttek bokorra.

A hátrakötő alakulásának további mozzanata az volt, hogy a fekete selyemből gombostűkkel elböködött hátrakötőt szétvágták, s belőle *hátrakötős neccet*, más elnevezéssel *füles neccet*, *sarkos neccet*, *farkos neccet* varrtak. De megmaradt a *konty* elnevezés is.[15] Egységes elnevezés bizonyára azért nem alakult ki, mert — bár két évtizeden keresztül volt használatban ez a változat —, nem vált egészen általánossá. Tulajdonképpen csak átmeneti megoldás volt a hátrakötő és a még későbbi *sarkatlan necc* között. A füles neccet a következő elnevezésű darabokból varrták össze: *eleje*, *hátulla* vagy *hódgya*, *sarka* vagy *farka*, *füle* vagy *farka*, *másli*[16] (7. ábra).

[15] A keszthelyi múzeum gyűjteményében levő 53. 33. 12 ltsz. sármelléki füles necc főkötő *füles* elnevezéssel szerepel a leltárkönyvben. Én a továbbiakban egységesen a *füles necc* terminológiát használom. A necc elnevezésen a kötött-, illetve a horgolt necc nevének hatása érződik.

[16] Ltsz.: 55.1.2.1—55.1.2.5-ig. Újságpapírból készítette Hajdu Györgyné balatonmagyaródi asszony, 1954-ben. Neki nagy gyakorlata volt ebben, mert az 1910-es években legalább 100 hátrakötős neccet varrt a falubeli asszonyok számára. Ezt a mintát kérésemre szabta ki.

A nagykanizsai múzeum legrégibb füles necce az 1900-as évek elején készült (8. ábra). Neve: *hátrakötősnecc, sarkos necc.* Anyaga atlaszcsíkú taftselyem. Eredetileg fejkendő volt. Patkó alakú hátsó részéhez hozzágépelték 11,5 cm széles elejét, amelyet a fejtetőn enyhén betartottak. Hátul a fejkötő aljára háromszög alakú lerakott toldalékrészt varrtak, amelyet a fejkendő sarkából szabtak ki. Az összevarrásra két szétálló, hegyes végű *fület* varrtak, annak összeszűkülő középrészére pedig kis húzott, kétágú csokrot. Bélését a kendő simán szövött középső részéből szabták ki. Varrógéppel és kézzel varrott. Elejének bősége: 41 cm, hátsó részének teljes hossza 36 cm, ebből a toldalékrész hossza 22,5 cm. Fülek szélessége 20,2 cm. Ltsz.: 54.45.1. Készítette özv. Hörcsöki Jánosné valamelyik rokona 1900-ban, Kiskomáromban. „Édesanyám varrta, vagy valaki más, nem tudom. Alája

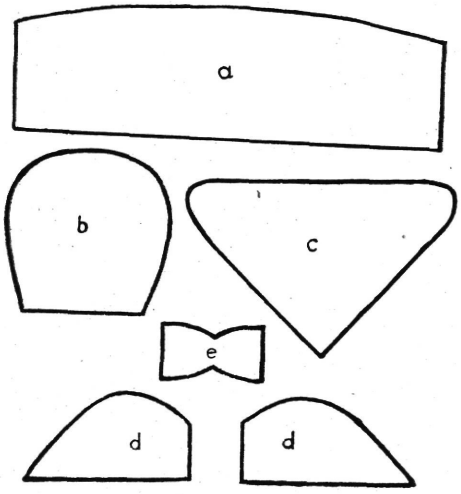

7. *ábra.* A *fülesnecc* szabásmintája

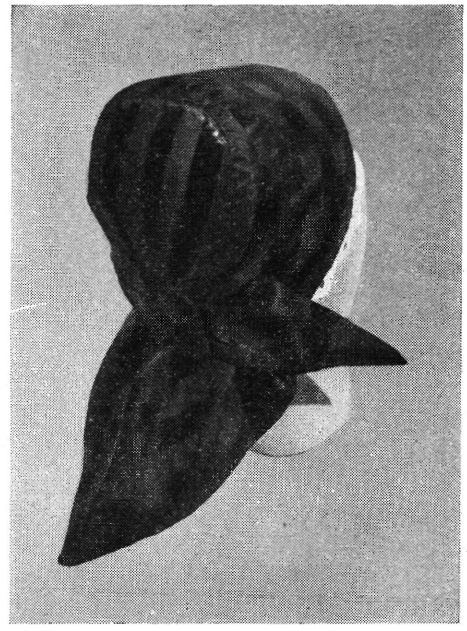

8. *ábra. Fülesnecc* az 1900-as évek elejéről

fehér fejkötőt tettünk, csipkés szélűt. Az már régen elszakadott. Slingölt volt, likszélre. 1900-ban mentem férjhöz, ezzel kötötték be a fejemet. Többet is kaptam, de ebben kötöttek hátra. Meghagyom halálomra. Nekem jobban is tetszik, mint ez a mostani pityula. Szebb a necc, mint a mostani, abból az egész kupájuk kilátszik. Magyaródi lány voltam."

Később már a kasmér kendőket is elvágták, azokból is készítettek füles neccet.

Arra vonatkozóan, hogy melyik faluban ki viselte az első füles neccet, eltérőek a vélemények. Egy adatközlő szerint Galambokról hozta özv. Tóth Józsefné, Olajos Zsófi Kiskomáromba ezt a divatot. Úgy mondja, azért kezdték el, mert a kendő nem állt jól mindenkinek. Valószínűbb, hogy az asszonyok többsége takarékossági szempontból vágatta el hátrakötőjét. Ugyanis így egy fejrevalóból

kettő lett, sőt füles neccet olyan kendőből is varrhattak, amelynek hajtása már *kitörött*, tehát avultabb volt.

A füles necc elterjedésének okát Hajdú Györgyné balatonmagyaródi asszony így világította meg: „... a fekete hátrakötő 70 vagy 80 krajcár volt. Ez megdrágult egyszer csak 2 forintra. Köllött volna nagyon hátrakötő, de 2 forint nem volt rá. Hát akkor vettem apróvirágos fekete kasmért, abból varrtam két neccet, olyanformán, hogy a sarkai alá másformát tettem, mert kettőre máshogyan nem futotta volna. A háromnegyed méter volt 70 krajcár. Akkor már volt ilyen necc idébb-odább. Ezerkilencszáztizenegyben, vagy tizenkettőben volt ... Aztán nem is mertem megtűzni sem géppel, csak belül varrtam meg, hogy ne lássák, hogy énnekem neccem van. Én eztet amikor megcsináltam, akkor hozott a rokonság is ..."

A tízes években a hátrakötő és a füles necc még egyaránt használatos volt. Németh Józsefné 56 éves komárvárosi asszony pl. 1914-ben ment férjhez. Akkor két kasmir hátrakötőt kapott, meg egy fekete selymet ünnepre, abban kötötték hátra. A fekete selyem hátrakötőt 1915-ben vágatta el, két füles neccet varratott belőle. Nénjének azonban már 1914-ben is csináltattak neccet, mert azt Galambokra vitték el, s ott már akkor többnek volt.

A füles necc nem tudta teljesen kiszorítani a hátrakötőt. Az asszonyok egy részének nem tetszett, s nem adta be a derekát az új divatnak. Ezek megmaradtak a hátrakötő mellett. Akad néhány idősebb asszony, aki még ma sem hord neccet.

A fejviselet harmadik darabjánál, a fejrevaló kendőnél a következő változást figyelhetjük meg. Ünnepi fejrevaló kendőként az 1880-as évektől a fiataloknál általánossá vált a selyem, kasmér és delénkendő, idősebbeknél a fekete selyem vagy sötét kasmérkendő. Az öregek azonban viseltek kékfestő kendőt is. A selyem fejrevaló kendő sok színben és nagy választékban jelent meg.

Különösen kedvelt volt a fekete taftselyemből készült kendő, beleszőtt piros, zöld és fekete színű, nagyvirágos, girlandos koszorúval,[17] továbbá az atlaszcsíkú fekete selyemkendő. De viseltek ezen kívül különböző színű nehéz brokátselyem kendőket is, sajátszínű beleszőtt virágokkal. Az utóbbiak nagyon drágák voltak, a szegényebbek nem is igen tudták megvásárolni. Könnyen kitörtek a hajtásnál, azért a gyakorlatibb asszonyok, — ha a templomból hazajöttek — kiterített kendőjüket a mángorló sodrófájára csavarták fel.

A fiatalabbak ünnep délutánján, lakodalomba kasmér fejrevaló kendőt kötöttek. Ezek többnyire fekete színűek voltak, beléjük szőtt apró piros rózsákkal, köröskörül a szélén rózsakoszorúval. De viselték felsőkendőnek a festőkék fejrevaló kendőket is. Ezekben elszórt apró sárga vagy zöld színű minta volt, körül szélesebb-keskenyebb hasonló motívumú koszorúval.

Mezőre, piacra, föstőkék kendőt, vagy delén, féldelén kendőt kötöttek, olyant, amit már elviseltek, ami már kifakult. Voltak, akik otthon is fejrevaló kendőben dolgoztak, főleg idősebb asszonyok.

[17] Múzeumunk gyűjteményében több ilyen selyemkendő is van. Egyiknek az adatait mellékelten közlöm. Ltsz.: 53.46.1. „Az én anyósomé volt. Volt olyan 40 év körüli, mikor vette, kb. 1880-ban. Hogy mibe került, nem tudom. Viselte talán 70 éves koráig is. Alája hátrakötőt tett, kis selyem hátrakötő volt. Később megcsinálta neccnek. A hátrakötő alatt meg kis fehér fejkötő volt gyolcsból. Templomba mindig hordták a fejrevalót is." Németh Istvánné, Gábor Annáé volt, aki 1920-ban nyolcvanéves korában halt meg. Kiskomáromban vásárolta. Otthon sublótban, skatulyában tartotta, az utóbbi években meg már szekrényben volt.

Férjhezmenetelkor egy-egy jómódú leány öt-hat különféle selyem-, egy vagy két kasmér-, s négy-öt delén-, féldelén fejrevaló kendőt kapott. Kapott azonkívül három vagy négy hátrakötőt, kasmért és selymet vegyesen, valamint nyolc-tíz fehér fejkötőt. A szegények viszont csak egy selymet, egy kasmért, hozzá egy kékfestőt vagy delént, azonkívül egy kasmér hátrakötőt és egy selymet. Néha ugyan a szegény lányoknak is több jutott, mert nászajándékként gyakran adtak a közelebbi rokonok is fejkendőt. A szegény lányok fejkötőből négy-öt darabot vittek magukkal.

Az asszonyok a felkötött fejrevaló kendőre kétoldalt a fülnél két-két hosszanti hajtást csináltak, *kétszer törték meg.*

9. ábra. Fiatal menyecske ünneplőben 1955-ben

III.

Az első világháború, mint sok más vidékünkön, Komárváros és környékén is a népviselet nagyobb átalakulását hozta magával.

Ezt a változást a gyári textilia térhódítása következtében a viselet mind színesebbé válása jellemzi. Főleg ettől kezdve mutatkoznak a vizsgált falvak viseletében olyan sajátságok, amelyek révén ez a néhány falu a környezethez képest a viselet terén egyre jobban elkülönül.

A szoknya mind bővebbé válik s már nem ráncbaszedett, hanem lerakott. Anyaga a harmincas évek óta gyakran bársony. Belsején a piros felhajtó *kebél* tenyérnyi szélessé válik. A szoknya alá gyakran nyolc-kilenc ropogósra keményített *fehér szoknyát* is vesznek, amelyek alját egyre szélesebb horgolt csipke vagy gazdag slingölés díszíti. A szoknya elé több részből szabott, lekerekített szélű, a harmincas évektől már két oldalt néhány rakással is díszített kötényt kötnek. A fehér gyolcsból varrott, saját tervezésű mintával kivarrott *levesrékli* helyébe lavabléból, brokátból, selyemből szabott, varrott *blúz* kerül. A vékony *átilátszós* blúz alá maguk által slingölt, fehér vagy színes hímzéssel díszített mellénykét, *pruszlit* vesznek.

A fehér hímzés helyett körülbelül a tízes évek vége felé mind jobban tért hódít a színes hímzés, *pruszlin*, blúzon, kendőn, jegykendőn egyaránt. Hímzéseiken azonban már a kézimunka-folyóiratok hímzésmintáinak hatása érződik.

A blúz fölé kötött kasmérkendő is más, mint a megelőző időben. Rojtozata egyre hosszabbá válik, a kendő szélén körbefutó színes, virágos *koszorú*

ezzel szemben keskenyebbé. Magasszárú vagy félfűzős cipőt és gombos harisnyát viselnek. Minél *pompásabb* öltözködésre törekszenek (9. ábra).

Fejviseletükre is jellemző a cifrálkodásra való törekvés. Ez főleg a fiatalok között lassan egyeduralkodóvá váló *necc* viseletében tükröződik. Mivel a viseletnek ez a legjellegzetesebb, legdíszesebb darabja, s fejlődése, változása a legnagyobb mérvű, legszembetűnőbb, ezért a továbbiak során ezzel foglalkozunk a legrészletesebben.

Hajukat az asszonyok két vagy három ágba fonják. Utóbbi esetben fültőlfülig választják, s az előhajat középen hármasfonással egy ágba fonják. Hátul kétfelé választott, felfésült hajukból két fonatot képeznek, majd hajukat a fejtetőn hajtűkkel kontyba teszik fel. A tarkón levő *apróhajat* a fiatal menyecskék leánykori *kupacsatt*jukkal fogják össze.

Azok, akiknek kevés hajuk van, kontyukra *tekercset*, *potát* kötnek, hogy a necc szilárdabban álljon rajta. Pota többféle ismeretes. Egyik asszony kihulló haját gyűjti össze s azt teszi csomóba göngyölve a hajkontyra, a másik kis darab szövetből, vászonból varrt hosszúkás, végein elkeskenyedő zacskót, amelyet apró ronggyal vagy más anyaggal kitöm, aztán a két végére varrt fűzővel szorosan kontya köré kötöz. Ilyen potát már a századforduló éveiben is viselt néhány asszony. Aki viseli, az többnyire nagyon szégyenli s nem mutatná meg a világért sem senkinek.

Hajukat az asszonyok minden este leengedik s reggel újra fésülik. Hajadon fővel még otthon sincsenek, akkor is fejükön van a necc, az idősebbeknek a fejkendő.

Fejkötője szélére ki-ki díszes csipkét horgol, vagy gazdagon kislingöli. Mintáját egyik a másikéról lenézi, illetve a slingölést kanállal ledörgöli. Mivel elkészítéséhez csak kevés anyag kell, a szegényebbek is készíthetnek maguknak tíz-tizenkét darabot is, ha nem restellik a horgolással, slingöléssel járó munkát. A fiatal menyecskék fejkötőjének csipkéje a necc alól kilátszik. Az idősebbek vagy dísztelen fekete fejkötőt viselnek, vagy semmilyent sem.

A külső fejkendő anyaga és mintája a tizes évek után még nagyobb választékban és többfajta változatban jelenik meg.

A harmincas években egy-egy jómódú leány huszonöt-harminc fejkendőt is kapott, színes selymeket, szöveteket, delént, féldelént, kartont, kasmért. A fejkendőknek kb. kétharmadát ünnepen, a többit köznap viselték. A fejkendők nagyobbik részét anyjuktól, nagyanyjuktól örökölték, vagy rokonaiktól, ismerőseiktől kapták nászajándékba. Kisebb részét boltban vásárolták.

Napjainkban gyakran előfordul, hogy a fiatal menyecskék nagyanyjuktól, sőt néha dédanyjuktól örökölt selyem fejrevaló kendőben mennek templomba. Fiatalkori kendőjüket élénkebb színük miatt az asszonyok nem viselik sokáig, s így csaknem újan öröklik tőlük leányaik, unokáik.

Azok a fiatalasszonyok, akiknek nincs régi fajtájú *keményselyem* fejkendőjük, gyakran 100—150 forintért vásárolják azt meg maguknak magányos, a pénzre rászorult öregasszonyoktól.

Az újabban gyártott fejkendőket a kiskomáromkörnyékiek kicsinyellik, azért kevésbé kedvelik. Ezek közül leginkább a szövetkendőket vásárolják.

A fejkendőt úgy hajtják össze, hogy a *külső sarka* hosszabb legyen. Mielőtt megkötik, oldalsó sarkait összemérik, hogy azok egyenlő hosszúak legyenek, majd felkötés után a kendőre mindkét oldalt egy vagy két hajtást csinálnak. Újabban csak egyszer hajtják, *törik meg* a kendőt, hogy *élesebb* legyen fejük formája.

A fejkendő felkötési módja nem azonos minden községben. Balatonmagyaródon pl. akkor szép a fejrekötött kendő, ha nem látszik a hajtása, ezzel szemben Kiskomáromban meg az tetszik, ha látszik „hátul kupában a keresztje".

Magyaródon rövidre hagyják a fejkendő sarkát, mert az a *helyes*, ezzel szemben Galambokon „leér a hátuk közepére". Mondják is, amikor meglátják a vásárban, ha egy asszony fejkendőjének a sarka hosszú, „na, ez galamboki".

Komárváros on, Kiskomáromban, Zalakaroson középhosszú a fejkendő sarka.

A kendő formája első sorban a necc formájától függ. Erre a necc ismertetésekor még visszatérünk.

A fejkendőket nagy, lapos dobozokban, összehajtogatva őrzik a szekrényben, főleg Komárváros on és Galambokon, ahol szépnek tartják azt, ha a kendő hajtása látszik. Balatonmagyaródon — de az előrelátó, takarékos asszonyok másutt is — a fejkendőt kiterítve csavarják össze, hogy hajtásánál ki ne törjön.

Mint már említettem, legjelentősebb átalakuláson — a kezdetben hátrakötőből készített — necc ment át. A necceket az első világháború idején már nemcsak régi selyem, esetleg kasmirkendőből szabják ki, hanem más anyagból, lüszterből, szövetből, bársonyból is kezdik varrni. A kiszabásukhoz szükséges anyagot többnyire a szoknya elejéből vágták ki,[18] esetleg az anyjuktól örökölt szoknya aljából metszették le,[19] vagy elszakadt blúz, kötény stb. ép részét használták fel erre a célra. De még ennek a neccnek is volt hátul egy kis sarka, bár kisebb, mint kezdetben a hátrakötőből varrottnak. Fülét középütt kis szalagcsokor díszítette. A tizes évektől a necc sarka egyre rövidebb lett, a rajta levő szalagcsokor pedig egyre nagyobbá vált. 1918—1920 körül azután — mint majd látni fogjuk — a sarkos necc fülét és farkát végkép elhagyják, s helyébe széles, hat ágú szalagcsokrot varrnak.

A már nem hátrakötőből vagy selyemkendőből varrott sarkos necc elejét 1910 körül kezdték el keskeny csipkeszalaggal vagy gyárilag gyönggyel fűzött tüllszalaggal, *gyöngysinyór*ral, díszíteni, mégpedig először Galambokon és Komárváros on.

Kezdetben csak a necc anyagának elejére, homlokrészére varrtak egy-egy sor kétujjnyi széles fekete hímzett tüllcsipkét, olyant, ami a kötényről vagy blúzról maradt le, vagy amit régi ruhadarabokról fejtettek le.[20]

Később már vásároltak is a neccre csipkét, Kanizsán, Kiskomáromban, Zalakaroson. Még később a csipkét több csíkban összevarrták, vagy egyre szélesebbet vásároltak, míg teljesen be nem borították vele a necc fekete, bordó, kék, zöld stb. színű alapanyagát.[21] A csipkével egészen behúzott neccet *betétes neccnek*, ritkábban *behúzott neccnek* nevezték.

[18] Itt az idegen anyagból való betoldást a kötény eltakarta.

[19] A századforduló táján még jóval hosszabb szoknyákat viseltek, mint pl. a harmincas években.

[20] „A testvérem, néném tizennégyben ment férjhöz. Az is neccet kapott, varrott volt, olyan sarka volt... az csak tiszta selyem volt, fekete, csak az elején volt egy sor fekete csipke."

[21] „Tudja, hogy varrtam neccet, mondták, hogy kéne rá valami kis csipke. Hogy maradt a kötényből egy kis csipke, rá kellene varrni a neccre. Hát elsőben csak egy sor volt rajta. Azután meg egészen be lett húzva. Az Illés Nacának, annak varrtam ilyen csipkéset. Ilyen fekete csipkével. Piros volt a necc alja, a ruhája, aztán ilyen ment rája."

Nagyjában hasonló a gyönggyel díszített necc fejlődése is. Egyik menyecske túl akart tenni a másikon, azért egyre szélesebb *gyöngysinyór*t varrt a necc elejére.[22]

A tizes évek végén a necc szabása tovább módosult. Komárváros és Galambokon hagyták el először a csipkével vagy gyöngyzsinórral díszített neccekről a háromszögalakú toldalékrészt, a necc *farkát*. valamint szétálló *fülét*. A toldalékrész és a *fül* helyett három-négy ujjnyi széles, hatágú szalagcsokrot varrtak a neccre, „négy bokorral és két lógóval."

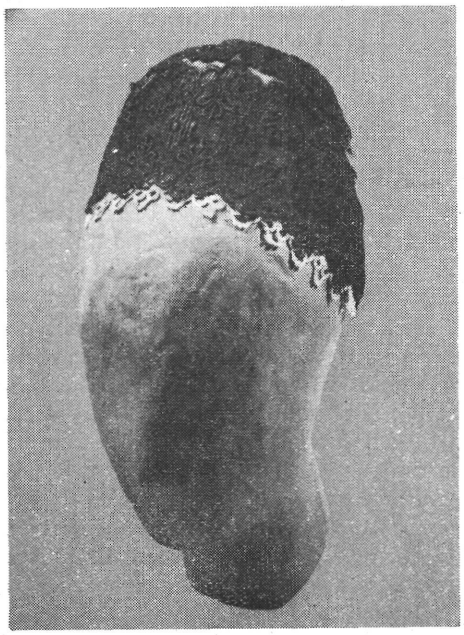

10. ábra. Betéttes necc

Az új divatot eleinte nem merte mindenki követni, mert az öregek megszólták, *kurvonyásnak* tartották, mivel „üres a kupájuk". Soknak azért sem tetszett, mert „hosszú nyakat mutatott". Így a sarkos és sarkatlan neccet — az utóbbit a következőkben csak neccnek mondom — néhány évig még egyaránt viselték,[23] mígnem 1922—1923-ban a sarkos necc viselése megszűnt, illetve újat már nem készítettek, csak a meglevőket viselték el szükségből.

Az „új divatú" neccet eleinte a sarkos neccekhez hasonlóan *betétcsipkével* vagy gyöngyzsinórral díszítették.

A *betétes neccet* különösen kedvelték. Az 1920—1930-as években nem is volt menyecske, akinek ilyen ne lett volna. Ki-ki házilag elkészíthette, s amellett mutatós volt, különösen akkor, ha a necc *ruhája* színes anyagból készült. Az idősebb asszonyok még napjainkban is viselik.

A 10. ábrán bemutatott *betétes necc* Galambokon készült. Anyaga sötét-

[22] „Én tizennyolcban mentem férjhöz. Én valami három neccet kaptam, kettőt bársonyt egyet selymet, amivel hátrakötöttük akkor a fejemet. A selyem, az fekete volt, és olyan egy-két ujjnyi széles gyögysor volt rajta. Fekete flitteres gyöngy volt. Lehetett végben venni, méterben adták el Kanizsán. A másik kettő fekete bársony volt, az egyiken flitter gyöngy, a másikon meg készen vett három ujjnyi széles fekete csipke volt. Ennek apró stikkölt virágja volt, beleszövött... Pár év múlva kezdődött a szalagos necc, mondogattuk is mi idősebbek, hogy nem szép, mert tiszta üres a kupájuk." Egy másik adatközlő: „Meg volt olyan is, hogy olyan 10—12 cm széles anyag volt, azon meg gyöngy volt, gépileg rátűzve. Fekete tüll volt, arra volt ráfűzve a gyöngy, fekete volt az egész. Méterben lehetett venni. Apró gyöngy volt, meg olyan nagy, fényes, fekete lapok. Karosban árulta az Arany korcsmáros, akkor boltos volt, 1919 körül. Elmentem, megvettem négyünknek (még három menyecskének), ők fizették az enyémet is, én meg megcsináltam nekik is. Négyünknek vettem két métert. Beborítottuk az egészet. Azon a farkos neccen nem volt szalag, csak másni a saját anyagából."

[23] Pus Károlyné balatonmagyaródi asszony 1919-ben, férjhezmenetelekor még sarkos necceket kapott. Németh Imréné, aki Komáromban ugyanez évben ment férjhez, már négy sarkatlan neccet, Hajdú Istvánné balatonmagyaródi asszony viszont 1922-ben egy sarkatlan, de még egy sarkos neccet is kapott. Utóbbi szegény leány volt, azért nem kapott többet.

barna lüszter. Szabása két részes, kézzel varrott, hátulját apró rakásokkal tartották be. Fekete klottal bélelték, alját is azzal foglalták be. Elejére körben 8,5 cm széles fekete hímzett tüllcsipkét varrtak. Hasonló csipke díszíti a necc hátsó, szalag feletti részét is. Hátul négy ujjnyi széles fekete szatén szalagból csokrot varrtak rá, három *bokor*ral és két *lógó*val. Szalagját levették. Elejének hossza : 39 cm, szélessége: 10 cm, hátuljának hossza: 15,6 cm, szélessége 12,2 cm. Ltsz.: 55.1.1. Az eladó részére valamelyik rokona készítette 1922-ben, férjhezmenetele előtt. „A kávészín szoknyából vettük ki az anyagot, olyan 12 cm szélest. A csipkét meg úgy vettük köténye. A kötény szélin volt, abbul maradt le. A szalagja fekete selyem volt . . ." Kapott még egy sarkos neccet is, kis fekete virágos selyemből. Csipke, gyöngy nem volt rajta.

A betétcsipkével ellentétben a *gyöngysinyór* felhasználása a necc díszítésénél általában nem volt hosszúéletű, bár még napjainkban is előfordul.

11. ábra. Kötött necc az 1890-es évekből

Gyöngyzsinórból ugyanis csak egy-két fajta volt s a háború után azt sem lehetett mindig kapni. Ezért már 1920 körül elkezdték a necceket kézzel felvarrott apró és vágott gyönggyel díszíteni. A gyöngy elhelyezésénél kezdetben érvényesült a gyöngyzsinór hatása, de ez hamarosan megszűnt, s új utakon haladva, egyéni tervezésű mintákat kezdtek kivarrni.

A neccek gyönggyel való díszítése már nagyobb ügyességet, ötletességet kívánt, csak kevesen tudták az óhajtott mintát szépen felfűzni. Hamar kitűnt, kik azok, akik különösen jól értenek hozzá. Ezeket ismerőseik is megkérték, hogy fűzzék meg az övékét is. A gyakorlat következtében ezek az asszonyok egyre szebb és szebb necceket fűztek, tehát mind többen és többen vitték hozzájuk neccüket díszítés végett.

Így váltak egyesek híres neccfűző aszonyokká, akiknek keze alól pompás neccek kerültek ki.

Ennek az időszaknak egyik leghíresebb neccfűzője, a balatonmagyaródi Hajdú Györgyné így mondta el, hogy kinek s hogyan varrta az első gyöngyös neccet : „. . . a vágott gyöngyöt elsőbe még Somogyi Naca hozta 1917. körül. Hozta kis zacskóban, aztán azt mondá: Zsófi te, hoztam egy neccet, légy szives varrd meg. Ládd, hoztam rá gyöngyöt. — Mondok, milyent? — Azt mondja: — Nézd e, vágott gyöngyöt hoztam, feketét. — Én meg azt mondom neki : — Te, hogyan kell rávarrni, én még nem láttam ilyent sohse. — Azt mondja: — Én tudom, hogy meg tudod csinálni. — Mondom én, én nem tudom, mert én ilyen nem láttam. — Az meg azt mondta, szokták már venni (ezt a gyöngyöt), én is vettem, te meg meg tudod varrni. Aztán meg is készült. De nem ilyen cifrára,

mert nem tudtam még ilyen pontosan. Csak olyan egyszerűen. Az egészet megtöltöttem gyönggyel. A szélire két sor csipkét csináltam, tiszta vágott gyöngyből."

A huszas években a neccek díszítésére még csak fekete, apró és vágott gyöngyöt használtak, de csakhamar elkezdték a színes gyöngy és *zabgyöngy* fűzését is.

Itt közbevetőleg meg kell említenem a neccek egyik különleges változatát, a fekete fonálból horgolt, fekete zabgyönggyel díszített *kötött neccet*, melyet elvétve *konty*nak is neveznek.

A kötött neccek nem paraszti eredetűek, a múlt század végén — adatközlőim emlékezete szerint — az iparos asszonyok viselete volt a szélesebb környéken, Paton, Miháldon, a Balaton mellékén, sőt Tolna, Baranya megyékben is.[24]

Ennek a neccfajtának a használatáról vidékünkön a kilencvenes évek óta tudunk. Galambokon viselte egy tűzoltóné, néhány jómódú iparosasszony s a gazdag Kálóczi menyecskék.[25]

A *kötött neccet* a tizes években viselték már mások is Galambokon, majd 1915 körül a Galambokról elkerült menyecskék révén elterjedt más községekben is. Legkésőbb Balatonmagyaródra került el, de közkedveltté nem vált, mert a magyaródiak szerint „nem ad jó formát a fejrevalónak". Magyaródon jobbára csak Galambokról, vagy Komárvárosból odalerült menyecskék viselték.

A kötött neccet hosszú ideig kizárólag fekete gyapjú- vagy gyöngyfonálból horgolták, s csak néhány éve, mióta újra divatba jött, készítik kék gyöngyfonálból. Ebben az esetben kék zabgyöngy és kék ripszszalag „redes pántlika" kerül rá.

A nagykanizsai múzeum legrégibb kötött neccét (11. ábra) fekete, bolyhos szőrfonálból horgolták. Horgolási technikája hosszanti csíkokban csomózott. Körben fekete selyemszalagot fűztek bele. Elejére középen szatén szalagból kis kétágú csokrot varrtak. Hátul fekete lüszterből varrott 6 ágú szalagcsokorral, ennek közepén lüszterből alakított kerek *gomb*bal díszítették. Valószínű, hogy kevés gyöngy is díszítette. Bősége körben : 59 cm, magassága elől 11 cm, hátul 17 cm. Szalagjának szélessége 5,3 cm. Ltsz. : 52.167.1. Az eladó szerint még mostohájáé volt, aki 1890 körül ment férjhez Galambokon. Kovácshoz ment feleségül. Kis fekete klott fejkötőt hordott alatta, főléje pedig fekete fejkendőt kötött. Hátrakötőt nem viselt soha, pedig a korabeli parasztasszonyoknak az

[24] Az Országos Néprajzi Múzeum textilgyűjteményében vannak Szolnok és Békés megyei, valamint Pest megyei fekete fonálból horgolt és fekete gyönggyel kivarrott neccek, ezek formái azonban eltérnek a Komárváros környékén viseltekétől.

[25] „Az öreg Matyinénak (Matyi Józsefné) volt legelőször kontya. Ilyen fekete kötött konty volt. Már asszony volt akkor, amikor csináltatta. Mert eljárt az urával bálokra, igen jól tudott forgolódni. Lehetett 50 éve már. Az ura tűzoltó volt, nagy szőlője, nyugdíja, mindene volt, hát könnyen beszélt. Derék asszony volt. Igen jó mulató, nagy kedvű asszony volt."

Rajta kívül a gazdag Kálóczinékról emlegetik, hogy már az 1900-as években is kötött neccet viseltek. „Még amikor én születtem — mondja az 54 éves Német Istvánné — ezeknek a Kálóczi asszonyoknak volt ilyen neccük. Kötött necc volt. Gazdagok voltak, gazdag Kálócziknak, meg necces asszonyoknak hívták őket. Ezeknek a divatját utánozták le a többiek. Ezeknek a necce olyan zabgyöngyös volt. 1908 körül már viselték, emlékszem rá. Mindenben divatoztak azok, különösebb öltözetük volt, mint másoknak. Azokat utánozták le mindig. Az uraik még 1910-ben is hordtak gatyát, meg hozzá fekete csokornyakkendőt. Vasárnap meg pantallót vettek, de köznap gatyában jártak. Meg Matyiné is azokkal divatozott. Jóban voltak."

volt a viselete. Az eladó emlékezete szerint tulajdonosa Bonyhádon köttette, amikor egyszer ott volt öccsénél látogatóban.

A huszas években kétféle *kötött neccet* készítettek (12. ábra).

1. Fekete műselyemfonálból csomózott technikával horgolták, elől körben három sor, hátulsó falán merőlegesen hátrafutó 5 sor csomózással. Elején körben, az arc körül, lyukas közepű cakkokkal, amelyekbe keskeny fekete pántlikát fűztek. A csomózott sorok között fenyőtűszerűen sűrűn egymáshoz kapcsolódó zabgyöngy-sorok vannak. *Rozmaringágas.* Hátsó részére *rendes pántlikából* 6 ágú szalagcsokrot varrtak, melynek közepén szalagból alakított *gomb* van. Bősége: 48 cm, magassága elől 12,5 cm, hátul 17 cm. Szalagjának szélessége 7,5 cm. Készült Zalakaroson, 1922-ben. „A néném komaasszonya készítette, két évre, hogy férjhöz mentem. Ép akkor jött divatba. Ajándékba kötötte." Csak ünnepnap viselte, kb. 1940-ig. Fehér fejkötőt hordott alatta.

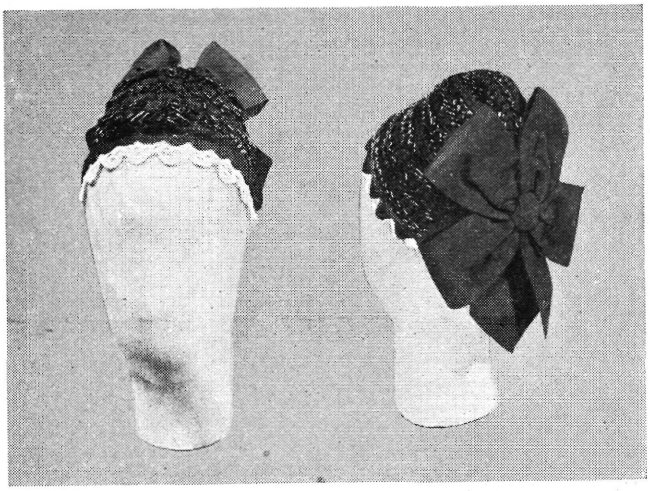

12. ábra. Kötött neccek az 1920-as évekből

2. A másik kötött neccet fekete műselyem fonálból ugyancsak csomózással horgolták, elől körben három sor, hátsó felén merőlegesen hátrafutó öt sor csomózással. Elejét körben, az arc körül lyukas közepű cakkokkal díszítették, amelybe fehér bársonyszalagot fűztek. A csomózott sorok között a zabgyöngyöt csoportosan, *csöngősen* fűzték fel. Két-két zabgyöngy lelógó végét három-három aprógyöngy köti össze. A legalsó sorban egymáshoz kapcsolódik a zabgyöngy. A neccet hátul hatágú fekete selyem szalagcsokor díszíti. A csokor közepére szalagból kiképzett *gomb*ot varrtak. Bősége 44 cm, magassága elől 10,5 cm, hátul 16 cm. A szalag szélessége 7,5 cm. Ltsz.: 52.193.5. Készítette Németh Anna 1925 körül Komárvároson. 20 pengőbe került a csináltatása és 40 pengő volt rá a zabgyöngy. Eladója már asszony korában készíttette. Csak ünnepnap viselte. Alája fehér fejkötőt vett. Körülbelül 1935 óta nem volt a fején.

Valószínű, hogy a necc eddig vázolt fejlődésére a kötött necc formája, díszítése is hatással volt.

A neccek fejlődésének legutolsó szakasza az, amikor a bársonyból, szövetből vagy egyéb anyagból varrott fekete vagy színes *falu* necceket színes gyöngyökkel kezdik kivarrni. Kezdetben csak egyszínű: sárga, kék, zöld, piros stb. gyöngyöt használtak, később több színűt is. A necc szinesedése a huszas évek végén indult meg. Igazán színessé azonban a necc csak a második világháború

alatt vált, amikor gyöngyöt venni nem lehetett, s ki-ki olyan színűvel fűzette meg neccét, amilyent éppen kapott, vagy amilyen régebbi neccei készítésekor megmaradt. Már egész színpompásak ezek a neccek, mind gazdagabb, változatosabb díszítménnyel.[26]

Nézzük most meg, hogy hány és miféle neccet kaptak a huszas évektől férjhezmenő Kiskomárom környéki lányok.

Horváth Istvánné (Galambok), aki 1920-ban ment férjhez, három neccet kapott: egy *betétte*set, egy fekete gyöngyöset s egy *duplavarrott* csipkével meg gyöngyzsinórral díszítettet.

Németh Imréné Komárváros on 1921-ben ment férjhez. Négy neccet kapott: hármat ünnepre, egyet dolgozónapra. Ebből kettő gyöngyzsinóros volt, kettő betétcsipkével díszített.[27]

Vajda Józsefné balatonmagyaródi asszony 1926-ban ment férjhez. Öt neccet kapott, egy gyöngyzsinórosat, egyet, amelyen betétcsipke és gyöngyzsinór is volt, és három gyönggyel fűzöttet.[28]

Tibol Gerencsér Józsefné ugyanebben az évben Kiskomáromban szintén öt neccet kapott, ebből egy volt betétes, négy már részben színes gyönggyel fűzött.[29]

Varga Istvánné, aki szegény lány volt, csak kettőt kapott. Az egyik gyönggyel fűzött, a másik fekete betétcsipkével behúzott volt.[30]

Könyves Györgyné, aki ugyancsak szegény lány volt, szintén két neccet kapott: egy fekete csipke neccet, egyet meg fekete gyönggyel, fekete ruhán.

Kuti Józsefné Galambokon 1930-ban egy kötött és három fekete gyöngygyel fűzött neccet kapott.[31]

Ugyancsak Galambokon ment férjhez Molnár Jánosné. Három neccet kapott, egy zöld kasmért, azonkívül egy kék és egy fekete szövetet. Az egyiken fehér, a másikon fekete, a harmadikon sárga gyöngy volt.

A legtöbb neccel Hajdu Ferencné ment férjhez Balatonmagyaródon, 1934-ben. Ezen nem is csodálkozhatunk, hisz a „necckirály"-nak lett menyévé,

[26] A cifra gyöngyös fejdísz használata nem egyedülálló jelenség. A somogymegyei Attalán (*Morvay Péter—Pesovár Ernő* szerk.: Somogyi táncok, Bp. 1954. 279. 4. kép), de Kalocsa környékén és másutt is viselik (*Fél Edit* szíves szóbeli közlése).

[27] 1. „Fekete selyemből varrták, fekete rózsás gyöngysinyórral." 2. „Fekete selyemből, fekete gyöngysinyórral, fekete szalaggal" 3. „Fekete kasmérból, elől keskeny fekete betétcsipkével és fekete szalaggal." 4. „Betétes necc, amelyre fekete alapon 3 ujjnyi széles csipkét varrtak egymás mellé. Fekete szalag volt ezen is." Kapott hat fehér fejkötőt is, *horgolásos* volt valamennyi. A fejkötőket rokonai készítették.

[28] 1. „Piros selyem, fekete betéttel, 5 cm széles csipkével, gyöngysinyórral." 2. „Lüszterből varrták és gyöngysinyórral díszítette." 3. „Fekete lüszter, sárga gyönggyel fűzött." 4. „Zöld szövet, fekete gyönggyel." 5. „Borszínű pirnyogos szövet, elején fekete vágott gyönggyel. Akkoriban kezdték a vágott gyöngyöt."

[29] 1. „Fekete selyem alapon fekete gyönggyel, kockára kifűzve, fekete szalaggal." 2. „Fekete selyem alapon fekete vágott gyönggyel, háromszögre kifűzve, fekete szalaggal." 3. „Fekete selyem alapon, tiszta fekete gyöngyös, rózsákra kifűzve." 4. „Piros kasmér, fekete betétcsipkével, fekete szalaggal." 5. „Fekete selyem, feketével kevert sárga gyönggyel kifűzve." A színes gyöngy használata ebben az évben kezdődött.

[30] Kapott ezen kívül öt-hat fehér fejkötőt, s kb. tíz felsőkendőt.

[31] 1. „Fekete selyem, fekete vágott gyönggyel meg apróval." 2. „Fekete klott, vágott gyönggyel meg zabgyönggyel." 3. „Ugyanilyen, csak más mintára fűzve." 4. „Fekete kötött, fekete zabgyönggyel."

Hajdu Györgyné fiához ment feleségül. Hét neccet kapott.[32] Egyik szebb volt, pompásabb, mint a másik. Újszerű mintájuknak csodájára jártak.

Az 1930-as évektől válik általánossá a különböző színű gyöngyökkel fűzött *cifra konty*, *cifra necc*. Ilyeneket mutat be a 13. ábra.

a) Necc zöld bársonyból, két részes, kézzel összevarrott, belül sötét kartonnal bélelt. Hátulja gumizott. Elejére ezüst és kékszínű búza- és zabgyönggyel, aranyszínű aprógyönggyel és islóggal (kerek fémlapokkal) csillagos mintát varrtak ki. A középső csillag két oldalán *rozmaringág*. Hátuljára széles fekete moáré-szalagból hatágú szalagcsokrot varrtak, amelynek közepére a szalag anyagával behúzott 20 filléres nagyságú pénzdarabot erősítettek. Bősége 47 cm, magassága elől 11 cm, hátul 14 cm. Szalag szélessége 9,3 cm. Ltsz.: 52,85. l. Készítette Gulyás Istvánné komárvárosi neccfűző saját maga részére az 1930-as évek végén.

b) Necc bordó bársonyból, két részes, kézzel összevarrott, belül fehér vászonnal bélelt. Hátulja gumizott. Elejére sárga zabgyönggyel, kék és fehér búzagyönggyel, valamint kisebb-nagyobb fehér színű apró gyönggyel virágmintát varrtak ki. Hátulján fekete selyemszalagból hatágú szalagcsokor került, amelynek közepére a szalag anyagával behúzott négyszögletes keménypapír lapocskát erősítettek. Bősége: 44 cm, elejének magassága 10,5 cm, hátsó részének magassága 15 cm, szalag szélesség 7 cm. Ltsz.: 52.202.2. 1933-ban készült.

c) Necc zöld szövetből, két részes, kézzel összevarott, fehér vászonnal bélelt. Hátul apró rakásokkal tartották be. Elejét s hátulját fent fekete apró gyönggyel, színjátszós sötétkék apró és vágott, valamint liláskék zabgyönggyel díszítették. Hátuljára fekete selyemszalagból hatágú csokrot varrtak, amelynek közepét lerakott szalagdarabbal fogták át. Eleje körben 38 cm, magassága középen 9,2 cm, hátul 15 cm, szélessége 13 cm. Ltsz.: 53.33.1 Készítette Hajdú Györgyné neccfűző asszony menyének 1945 körül. Menye ekkor már 10 éves asszony volt, neccét azért nem fűzte ki cifrára.

A harmincas évektől mostanáig a neccek szabásában nem sok változás történt. Díszítésük azonban évről-évre gazdagabbá vált. Fiatal menyecskének a közelmúltban, 1952-ben fűzött necceit mutatom be a 14. ábrán.

a) Anyaga zöld bársony, *plüst*. Elejét sárga zabgyönggyel, fehér búzagyönggyel, rózsaszín, fehér, ezüst és *égszínű* apró gyönggyel varrták ki. Mintája: *rózsás*. Hátul hatágú moarészalaggal, *babos* pántlikával.

b) Violaszínű *plüst*-ből készült, elején ezüst, sárga, és kevés zöld zabgyönggyel, rózsaszín, égszinkék, citromsárga és ezüst apró gyönggyel. Mintája: *lótuszos*. Hátul hatágú széles fekete moárészalaggal.

c) Zöld bársonyból. Elejét ezüst és sárga zab- és búzagyönggyel, narancssárga, rózsaszín, fehér, citromsárga, lila és piros aprógyönggyel, valamint aranyszínű islóggal, *pillangó*val díszítették. Mintája: *matyó*. Hátul sötétkék 9,5 cm széles moáré szalagcsokorral. A szalag kötésére kerek, a szalag anyagával behúzott gombot varrtak.[33]

[32] 1. „Zöld bársony, kék zabgyönggyel, kávészín szalaggal." 2. „Bordó bársony, kék zabgyönggyel, sötétkék szalaggal." 3. „Fekete bársony, fekete zabgyönggyel és szalaggal." 4. „Bordó kasmér, virágos, a szélén rózsákban vágott gyönggyel, kék szalaggal." 5. „Virágos zöld kasmér, kis sárga meg kék vágott gyöngyből voltak a szélén kis rózsák. Kávészín szalaggal." 6. „Ibolya bársony, sárga zabgyönggyel, 7 cm-es kávészín szalaggal." 7. „Volt egy betétes is."

[33] Húsz éves komárvárosi menyecske neccei. Ángya fűzte őket 1952-ben. Négy neccet kapott.

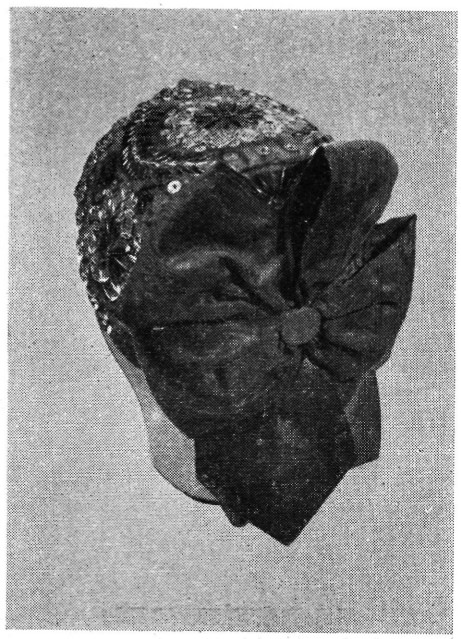

Az idősebb asszonyok már csak tiszta fekete neccet viselnek. Többnyire maguk varrják és díszítik. Mivel csaknem mindíg fejkendőben vannak, neccük díszítését illetően már nem igényesek.

a) Fekete selyemből, fekete zab-, vágott- és apró gyönggyel készült. Hátulján 9,5 cm széles fekete *babos* moárészalaggal. Tulajdonosa 1932-ben, esküvőjére kapta.

b) Zöld bársonyból, sötétkék és fekete zab-, vágott- és aprógyönggyel, valamint narancsszínű pillangókkal kivarrva. Hátulján 7,5 cm széles fekete szalag. Ezelőtt néhány évvel sajátmaga fűzte.

c) Sötétkék bársonyból, reávarrott fekete betétcsipkével és fekete gyöngy-

13. ábra. „Cifraneccek" az 1930-as évekből

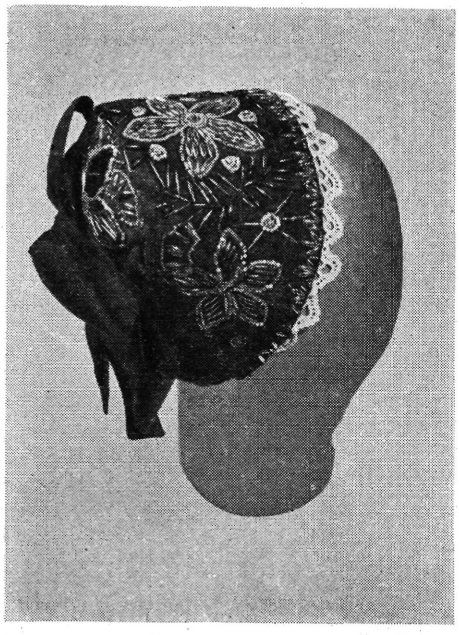

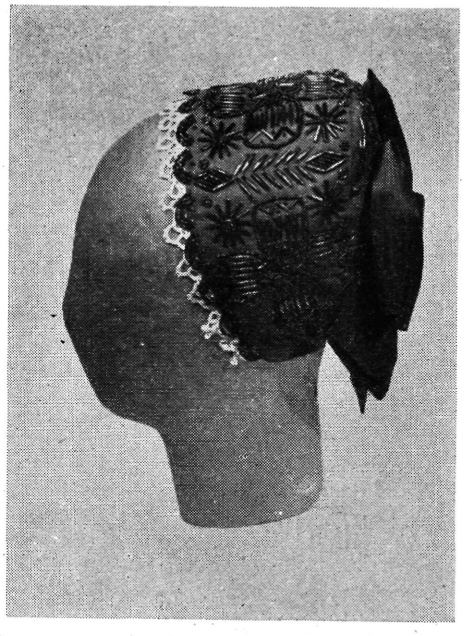

zsinórral készült. Hátulján hatágú fekete szalagcsokor. Tulajdonosa maga készítette ezelőtt 2 évvel.

Napjainkban az öreg asszonyok is neccet hordanak fejkendőjük alatt, ez azonban már minden esetben fekete színű és mindíg díszítetlen. Maradék anyagokból ki-ki maga varrja meg, szalagját is általában a necc anyagából készítik.

A leány férjhezmenetelekor általában négy *cifra neccet* kap: hármat ünnepre, egyet köznapra. Necceiket eljegyzésük után csináltatják meg valamelyik falubeli neccfűző asszonnyal.

Necceiket nagy gonddal kezelik. Az ünneplőket hétköznap világért sem tennék a fejükre, egész héten át a szekrényben tartják, többnyire dobozokban, úgy, hogy a szalagja álljon felfelé, meg ne gyűrődjön. A szalag négy bokrába

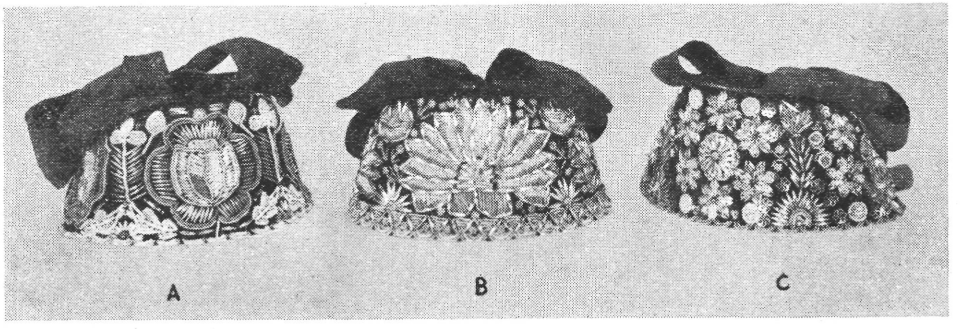

14. ábra. Fiatal menyecske 1952-ben készült neccei

a gondosabbak hengeresen összecsavart képeslapokat, levelezőlapokat helyeznek, hogy formájuk megmaradjon. Megkopott ünnepi neccüket egy ideig hétköznap viselik, de ha fűzése bomlani kezd, a gyöngyöt leszedik róla, és másik necc díszítésére használják fel. A háború után, amikor nem lehetett gyöngyöt venni, nagy ára volt ezeknek a régebben fűzött, elavult necceknek. Egyért-egyért 100—150 forintot is adtak, aszerint, hogy mennyi és milyen gyöngy volt rajta.

Neccfűzéssel a szegényebb, ügyesebb kezű asszonyok foglalkoznak, esetleg özvegyek, akiknek ez kereseti forrásuk is. Hajdú Györgyné mondja: „Azért kellett vele foglalkozni, mert szegény voltam, három gyerekem volt, birtok meg kevés volt, aztán kellett dolgozni."

Egy-egy neccet 35—50 forintért fűznek meg, aszerint, hogy mennyire *munkás*. Egy, esetleg másfél napi napszámért készítik el. A hozott anyagból a neccfűző asszony szabja ki és varrja meg a neccet, majd kiszámolja, hogy mennyi gyöngy kell a megbeszélt mintához. Egy-egy neccre 300—500 szem zabgyöngyöt és 3—5 deka apró gyöngyöt fűznek fel. A nagyobb motívumok körvonalait megjelölik fonállal az anyagon, s úgy varrják fel először a búza- és zabgyöngyöt, azután az aprógyöngyöt. Egy-egy necc megfűzése, — ha mást nem dolgoznak — kb. másfél napot vesz igénybe.

A neccek mintáját egymáséról másolják le, vagy maguk tervezik. Ha valakinek *újdivatos* necce van, attól egy-két napra elkérik a menyasszonyok és az

újmenyecskék, s *leveszik* a mintáját irkalapra vagy más papírosra. Ezt viszik aztán el a neccfűzőhöz mintának.

A huszas-harmincas évek leghíresebb neccfűzője a már többször említett balatonmagyaródi Hajdú Györgyné volt. Sok száz neccet megfűzött, még vidékre is dolgozott: Zalavárra, Kiskomáromba, Komárvárosra. Volt tél, amikor csak Zalavárra 72 neccet fűzött. Most már évek óta nem foglalkozik vele, mert a szeme nagyon megromlott a sok *böködéstől*. Tetszetős formájú necceket készített. „Az állásáról már megismerték, amit az anyósom csinált. Pedig mindenkinek szabott formát, mégsem tudták úgy megcsinálni. Más volt az állása. Azt szokták mondani, a templomba csak nézzétek meg, hogy még a fejkendője állása is elárulja, hogy azt a Zsófi néni csinálta."

Az egyes községekben viselt neccek között vannak kisebb eltérések, s ezekből megállapítható, hogy melyik faluban készült; sőt néha az is, hogy kinek a munkája. Galambokon, Zalakaroson, Komárvároson, Kiskomáromban pl. a szalagcsokor közepére gombot varrnak, Magyaródon viszont a kötést kis darab hosszúkás, lerakott szalag fogja át. Mutatkozik eltérés a szalag, *másli* felvarrásában is. Magyaródon a necc szalagbokra a necc hátuljával egyenlő magasságban áll, a többi faluban viszont magasabban, azért azok kendője csúcsosabban áll.

A környező községek menyecskéi általában kevesebb neccet kapnak és necceik kevésbé díszesek. Gyakrabban fűzik meg maguk, mint Kiskomáromban. A módosabbak Galambokon, Komárvárosban, vagy Kiskomáromban *fűz tnek*.

A neccviselet még most is évről évre változik.

Nagykanizsa *H. Kerecsényi Edit*

Die Entwicklung der weiblichen Kopfbedeckung in Kiskomárom und Umgebung während der letzten 90 Jahre

Das Dorf Kiskomárom liegt südwestlich vom Plattensee. Die Bevölkerung des Dorfes und der 6 umliegenden Gemeinden ist durch Ähnlichkeit der Tracht und Gebräuche durch enge Bande verknüpft. Die Tracht sonderte sich ungefähr seit der Jahrhundertwende von der übrigen Dörfer immer mehr ab und wurde stets prächtiger. Diese Absonderung lässt sich besonders an der Kopfbedeckung der Frauen beobachten. In ihrer Entwicklung können 3 grössere Perioden unterschieden werden.

I. Die erste Periode dauerte bis zum Ende der siebziger Jahre des vorigen Jahrhunderts. Zu dieser Zeit war noch die Kopftracht der Frauen mit der der weiteren Umgebung identisch (Abb. 1). Die Frauen kämmten ihre Haare gedreht über die Ohren herunter und flochten sie mit den zwei hinteren Strähnen zu einem Schopf (Abb. 2 a-b). Bis zu den 70er Jahren wurde an Feiertagen auf den Schopf eine aus Pappendeckel verfertigte Erhöhungskappe („kápli") gestülpt. Personen, die eine solche nicht tragen wollten, nähten sich aus weisser Leinwand eine zweiteilige Haube. Hierauf kam ein viereckiges, diagonal zusammengefaltetes und hinten am Nacken festgebundenes Tuch („bekötő", „hátrakötő"), dessen Material an Werktagen im allgemeinen aus Kaschmirwolle, an Feiertagen jedoch aus Taftseide mit schwarzen Atlasstreifen bestand. Auf das Tuch wurde noch ein steif gestärktes, reich geschlingeltes Kopftuch aus weisser Leinwand gesetzt; dies jedoch nur an Feiertagen (Abb. 3 a-e), an Werktagen trug man blaugefärbte Kopftücher. Dieses Kopftuch wurde gleichfalls diagonal zusammengefaltet und unter dem Kinn einmal festgebunden.

II. Die zweite Periode erstreckte sich bis zum Jahre 1914. Die Haartracht änderte sich nur unwesentlich. Die vom befindlichen zwei Haarsträhnen wurden bereits nicht mehr gezwirbelt, sondern seitwärts, an den Schläfen in Zacken gelegt. Auch die weisse Haube wurde reich-

licher verziert (Abb. 6). Was das im Nacken gebundene Bindetuch betrifft, haben die 90er Jahre die erste grössere Änderung herbeigeführt. Zu dieser Zeit hat man das Bindetuch mit Stecknadeln fixiert, damit es selbst beim Abnehmen seine Form beibehalte. Später wurde dieses Bindetuch zerschnitten und zur Verfertigung von „Netz mit Haken" gebraucht (Fig. 7—8). Nur einige Frauen, hauptsächlich die älteren, haben das Bindetuch beibehalten. Zu dieser Periode verbreitete sich das fabriksmässig hergestellte Kopftuch aus reiner Seide, Kaschmirwolle, Delen und Stoffen.

III. Die dritte Periode dauert bis zum heutigen Tagen. Der Schopf der Frauen verlagert sich am Scheitel, damit er eine guten Sitz fürs Netz gewährt. Die Haare werden nicht mehr in Zacken gelegt. Die Kante der Haube wird mit breiteren Spitzen oder Stickereimotiven verziert. Die älteren Frauen tragen einfache Kopftücher ohne Zierden eventuell auch gar nichts, genau so wie zu den vorigen Perioden. Das Material des Kopftuches nebst Muster erscheint in grösserer Auswahl und in verschiedenen Variationen. Besser situierte Mädchen erhalten 25—30 Kopftücher, deren Mehrzahl von der Mutter und Grossmutter stammt.

Das mittlere Stück der Kopftracht, das Netz mit Haken, unterlag weiteren bedeutenden Veränderungen. Der hinten herunter hängende Zipfel wurde von den 20er Jahren an weggelassen und durch eine sechsendige Masche ersetzt. Diese Netze ohne Haken sind nicht nur aus reiner Seide oder Kaschmirwolle, sondern auch aus anderen Materialien (Lüster, Stoffe, Sammt) gemacht. Der vordere Teil der Netze ist vom Jahre 1910 ab mit Spitzen- oder Tüllband (Fabrikware mit Perlen) verziert. Dieses Band wurde später immer breiter und hat schliesslich das Material des Netzes ganz verdeckt (Abb. 12).

Um 1920 wurden die Netze mit von Hand aufgenähten, kleinen und geschnittenen Perlen der eigenen Vorstellung gemäss geschmückt. Hierbei stellte sich bald heraus, wer besonders schöne Muster machen konnte. Diese Stickerinnen wurden in stets grösserem Masse aufgesucht so, dass einzelne mit der Zeit einen Namen erwarben. Die Netze wurden anfangs nur mit schwarzen Perlen besetzt, um die 30er Jahre begann jedoch auch die Verwendung von Perlen verschiedener Farbe. Die heutzutage hergestellten Netze sind bereits Prachtstücke auch n dieser Hinsicht.

Zur Eheschliessung bekommt die Braut im allgemeinen 4 Netze. Die jungen Ehefrauen tragen Netze nicht nur bei Vergnügungen, sondern auch zu Hause. Unter dem Netz sieht die schöne Spitze der Haube hervor. Unter dem Kopftuch werden ältere Netze getragen, deren Bänder bereits zerknüllt sind. Bei Einkäufen oder auf dem Felde tragen die Frauen fast immer Kopftücher. Die älteren Frauen tragen Kopfbedeckung meistens auch zu Hause, darunter auch Netze und Hauben.

A tardi fonalas munkák „kosutbankós" motívuma

Tardon a címben megjelölt motívumot megtalálhatjuk különböző ruhaneműeken, ingeken, kötényeken, kendőkön, lepedőkön ; különböző technikával : szövéssel, varrással, horgolással kivitelezve. A motívum egy fekvő tulipánra emlékeztet, legtöbbször kerek csillagmotívum társul hozzá. A *kosutbankós* név azonban a tardi szóhasználatban kifejezetten a fekvő tulipánt jelöli.

Vajon van-e ennek a Tardon eléggé kedvelt motívumnak köze a Kossuth Lajos által kibocsátott bankjegyhez? Valószínűleg igennel válaszolhatunk. Az 1848-ban kiadott rózsaszín alapnyomású kétforintos bankók alap-mintázatában ugyanis pontosan megtaláljuk az egymáshoz kapcsolt kerek rózsa (csillag) és a fekvő tulipán motívumot, természetesen az acélmetszet technikai követelményéhez s a kor ízléséhez igazodó fogalmazásban (1. ábra).

A meglepő *kosutbankós* elnevezés magában is arra utal, hogy a vizsgált motívum valóban a bankjegyről került a paraszti hímzésekbe. Alátámasztja ezt a föltevést az is, hogy a motívum s a név is csak Tardon ismeretes, a környező községek, — melyekkel pedig a hímzések, szőttesek motívumkincse szinte teljesen megegyezik — nem tudnak róla. Így valószínű, hogy egyéni

1. ábra. Kétforintos Kossuth-bankó részlete

helyi kezdeményezés hozta létre a motívumot s nem valamely általánosan ismert minta sajátos elkeresztelésével állunk szemben. Tardon megvolt a lehetőség az új motívum kialakítására, befogadására. A községben elevenen élt a különböző ruhaneműek varrással való díszítése s az asszonyok, lányok örültek, ha a keresztszemes hímzés hagyományos kötöttségén belül valami újítással, apró változtatással léphettek elő. Vasárnaponként a fiatalasszonyok egy csoportban álltak a templomban. Lopva, de gondosan tekintgettek jobbra-balra s figyelték szomszédaik ünneplő ingének kivarrott kézelőjét. Ha valami különösen tetsző újat láttak, jól megfigyelték s otthon maguk is megpróbálták megvalósítani. Ez az eleven varró-kultúra jelenthette a lehetőséget, készséget arra, hogy egy idegen technikában idegenszerűen fogalmazott motívumot átfordítsanak hímzésre. Másfelől az is könnyen érthető, hogy épp a Kossuth bankóról választottak motívumot. A szabadságharc bukása után igen sok házban őriztek Kossuth bankókat. Egyesek Kossuth visszatérését várták s reménykedtek, hogy a bankók újra értékesek lesznek. Mások számára a bankó Kossuth s a szabadságharc emléke, ereklyéje volt. A Kossuth bankó mindenképpen megkülönböztetetten becses, kegyelettel kezelt holmi volt a paraszti portákon. Így talán a borsodi falukban erősen élő Kossuth kultusz is hozzájárult a *kosutbankós* hímzésmotívum megszületéséhez.

A *kosutbankós* minta sajátos származása indokolja, hogy ebben a rövid közleményben több változatát közzétegyük. Igen ritkán van ugyanis mód arra, hogy közvetlen a forrásig visszakövethessük egy-egy népi hímzésmotívum történetét. Történeti eseményeknek paraszti hímzésekben való lecsapódására pedig alig tudnánk példát hozni a *kosutbankós* minták mellé. Maguk a különböző korú, különböző technikával készített változatok egy motívum életéről, alakulásáról adhatnak képet, bár az összegyűjtött variációkból csak egy kis szemelvénysorozatot adhatunk közre.

A vizsgált darabok pontos datálása igen nehéz. A hímzett minták közt az 5/1. ábrán bemutatott kézelő-hímzés lehet a legrégibb. Ennek bizonyítéka az is, hogy rajta a keresztszem még három szálon át van öltve. Az 1870-es évektől kezdve ezt a két szálon keresztül öltött keresztszem váltotta fel. Ez a darab birtokosának emlékezete szerint is a 70-es években készült. Egy másik *kosutbankóval* kivarrott vászonkötényen évszám volt, ebből tudjuk, hogy a múlt század 90-es éveiben készült (az utolsó számjegy sajnos hiányzik). Az 5/10. ábrán bemutatott kézelőről pontosan meg tudták mondani, hogy 1919-ben varrták. Az 5/5. számú mintát pedig egy Tardon nem régen feltűnt polgárias dísztárgyról, egy díványpárnáról másoltuk. 1940 körül varrták. A hosszú időszak s a gazdag variálás azt mutatja, hogy a *kosutbankós* minta sok évtizeden át közkedvelt volt Tardon, bár népszerűsége nem érte el a leggyakrabban ismételt szíves-madaras, kosaras stb. mintákat. 1948-ban egy gyűjtőút alkalmával a *kosutbankós* motívumnak mintegy 50 variánsát gyűjthettük össze.

A változatok túlnyomó többsége női kézelőkből került elő. A női ingváll Tardon háziszőttesből készült, mellévarrott ujjú volt. A bő ujjakat lefogó pántok, a kézelők keresztszemes varrással voltak díszítve, az ünneplő s a hétköznapi darabokon egyaránt. (Kézelő mintákat láthatunk az 5/1-2-3, és 5/6-7-8-9-10 ábrán.) Volt keresztszemes varrás a férfi ingeken is. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében van egy kézelős ujjú, vállfoltos darab (140.684 ltsz.), amelynek elején két csík és a hasfolt, továbbá a vállfolt széle *kosutbankós* sávval van díszítve.

Az öltözetdarabok közt keresztszemes hímzéssel díszítették még a kötényeket. Megtaláljuk így rajtuk is a *kosutbankós* motívumot. A vászon kötényeket viszonylag későn, a múlt század 70-es éveiben kezdték színes varrással cifrázni. Korábban egyszerű *cérnán varrott* kötényeket viseltek, amelyek a gatyaszárhoz hasonlóan csak egyszerű subrikával voltak díszítve. Csak a gazdagoknak volt ünneplőre gyári szalaggal díszített *pántlikás* kötője. A színesen hímzett fehér vászonkötények azonban nem sokáig maradtak meg első, ünneplő rangjuk-

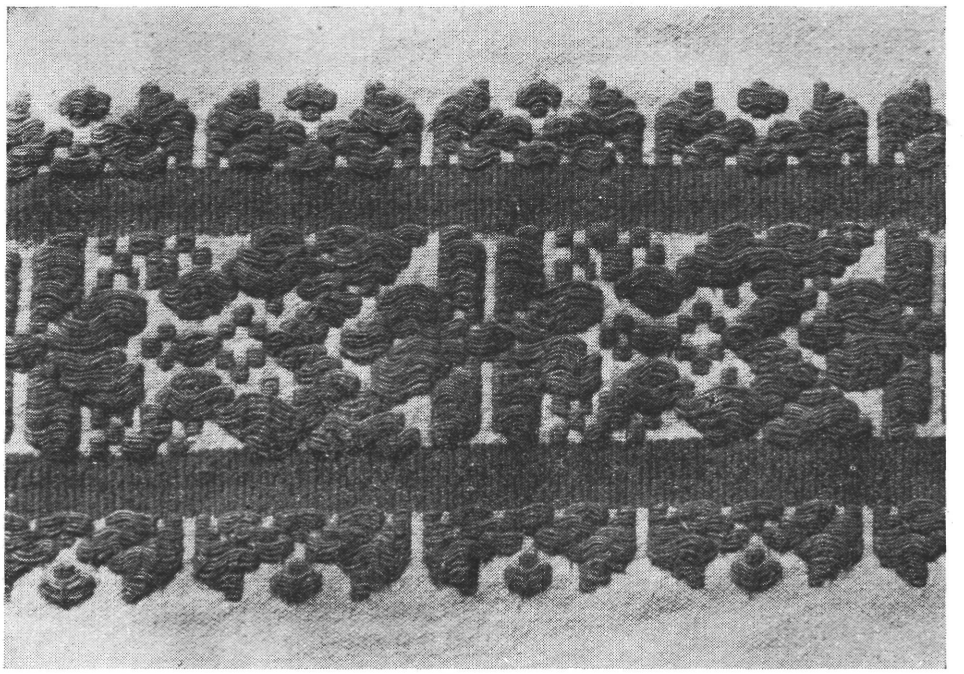

2. ábra. Kenyérkendő szőttes díszének részlete. Népr. Múz. 140.674 ltsz.

ban. 1880 után a kékfestő anyagból készített, berliner-fonallal hímzett surcok léptek helyükbe, a vászonkötény visszaszorult *létániás* (vagyis ünnep délutánján hordott) és *ide-oda menő* darabnak. Innen érthető, hogy sokkal kevesebb kivarrott vászonkötő ismeretes, mint *kékfestő surc*. A *kosutbankós* mintát is nagyobb számban találjuk a kékfestő darabokon. — Az új alapanyagra, a kékfestőre nehezen lehetett alkalmazni a keresztszemes öltéstechnikát. A tardiak eleinte tűvel húzogattak vonalakat az alapanyagra, majd *gázra*, straminra hímezték a mintát s így varrták a kötényre. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében egy *kosutbankós* vászonkötény van (70.952 ltsz., erről tudjuk a töredékes évszám alapján, hogy a 90-es években készült). Berlinerrel varrott kékfestő surcokról több példát ismerünk, az 5/4. ábrán a Miskolci Múzeum egyik ilyen darabjának részletét láthatjuk.

Kosutbankós mintát lelhetünk még az úgynevezett *kenyérkendő*kön is. Ezekkel a kendőkkel takarják le a kosarat, amiben ételt visznek a gyermekágyas asszonynak. A lakodalomban mint ajándékkendők szerepelnek. Használják gyúrósurcnak is, a két oldalán díszítés ezért aszimmetrikus, egyfelől (kötényként viselve fönt) keskeny, másfelől széles csík díszíti. A minta lehet varrott is, szövött is. Néha a két technika ugyanazon a kendőn találkozik : a fölső egyszerű sáv szövött, az alsó szélesebb díszítés varrott. Képeinken a *kosutbankós* minta szövött s varrott változatát is bemutatjuk egy-egy kenyérkendőről (2, 3. ábra).

A *kosutbankós* minta szerepelt még díszes lepedőkön is. Ezek a szövéssel, varrással, horgolással díszített darabok a menyasszonyi kelengyébe, a díszesen felvetett ágyon s a halottas ágyon voltak használatban. A lepedő szélén megtaláljuk a *kosutbankós* mintát szőve is, varrva is, s a kétrészes lepedő összetoldásánál horgolt betétként is. (4. ábra.) A *kosutbankós* minta szövése elég sokáig fennmaradhatott, mert műselyem fonallal készült szőttesben is találkoztunk vele. A horgolást az iskola, a tanítónők honosították meg Tardon. A horgolt sávokon a *kosutbankós* tulipán általában csillaggal együtt szerepel, néha tiszta fehéren, máskor fehér-piros színösszeállításban. (Ez előbbi esetben a sáv váltakozó piros és fehér kockákra van osztva : egyikben csillag, a másikban tulipán motívum következik.)

A *kosutbankós* minta használata nem kötődik tehát sem egyes ruhaneműek díszítéséhez, sem egyes díszítőtechnikához. Valamennyi hímzéssel-szövéssel, horgolással díszített tárgyon megtaláljuk.

Bizonyos általános rendje, szabályszerűsége van annak, ahogy a tardiak egy-egy díszített darabon a *kosutbankós* mintát beillesztik a többi motívum közé. Legegyszerűbb a helyzet a kézelőkön. Itt csak kétfelől egy-egy keskeny mesterke, vagy pedig egy tűzőöltés sor keretezi a *kosutbankós* sávot. (A tűzőöltéssornak praktikus rendeltetése van, ezzel varrják fel a kézelőre visszahajtott bélését s magát a kézelőt az ingujjra.) A kendőkön, kötényeken azonban több különféle motívumokból álló sáv csatlakozik egymáshoz. A borsodi keresztszemmel kivarrott kötényeknek ez az általános felépítése. Az egyes sávok általában nem igazodnak egymáshoz (vö. Dajaszászy F. Józsefné—Fél Edit : Borsod megyei keresztszemes hímzések.). A *kosutbankós* minta elhelyezése az összes kötényen megegyezik : mindenütt legalsó sávként szerepel. Csak egy példát ismerünk, amikor alul és felül szimmetrikusan kíséri egy-egy sáv a *kosutbankós* mintát. A 3. ábrán mutatjuk be ezt a kenyérkendőt, melyen a *kosutbankós* mintához kétfelől egy-egy *eperlevél* csík csatlakozik. A kétféle minta különlegesen sikerült kompozíciójval teljesen össze van hangolva, az eperlevelek a fekvő tulipánokra támaszkodnak s mintegy keretezik a csillagokat és az egész sávnak egységes ritmust adnak.

Hogyan változott, hogyan alkalmazkodott a *kosutbankós* motívum különböző technikák, a változó divatok szerint? A tetszőlegesnek tűnő apró eltérések mellett talán néhány általánosabb törekvésre is rámutathatunk a variánsok közt.

A legrégibbre datálható darab az 5/1. ábrán bemutatott régies öltéstechnikájú kézelő tiszta geometrikus fogalmazásával válik ki. Ezeken a régibbnek ítélhető darabokon a domináló piros szín mellett a másik színnek (kék, fekete, zöld), csak konturozó szerepe van. A minta egyes részletei zárt körvonalúak, zárt foltot adnak. Később nő a színhatások kompozíciós szerepe. Így például az 5/3. ábrán a tulipán foltja voltaképp feloldódott, alakját csak a fekete színű

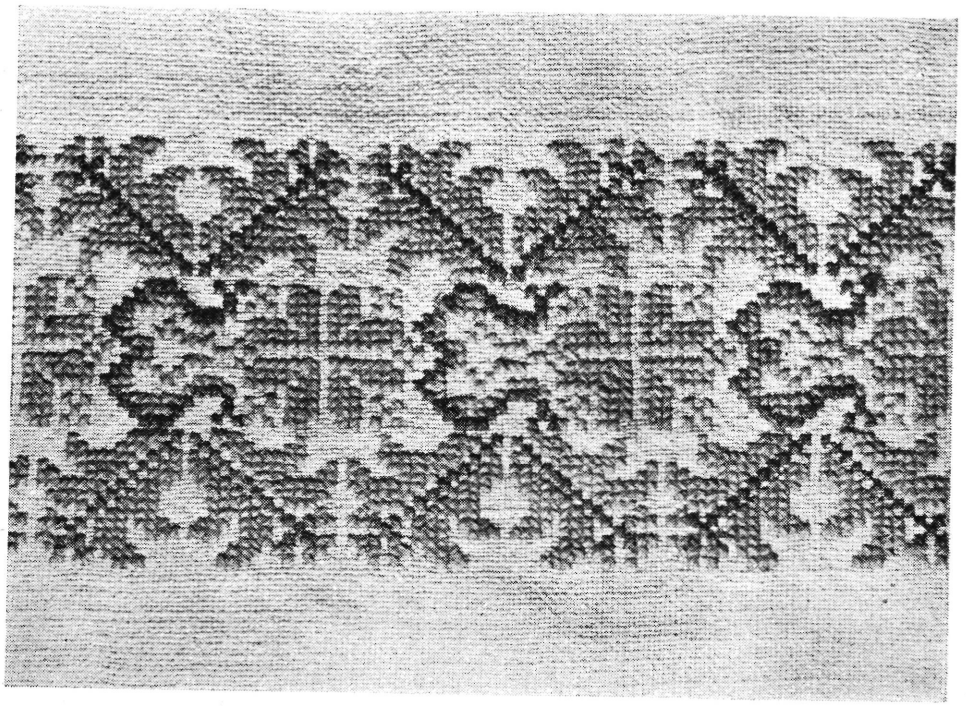

3. ábra. Kenyérkendő keresztöltéssel varrott dísze. Népr. Múz. 140.675 ltsz.

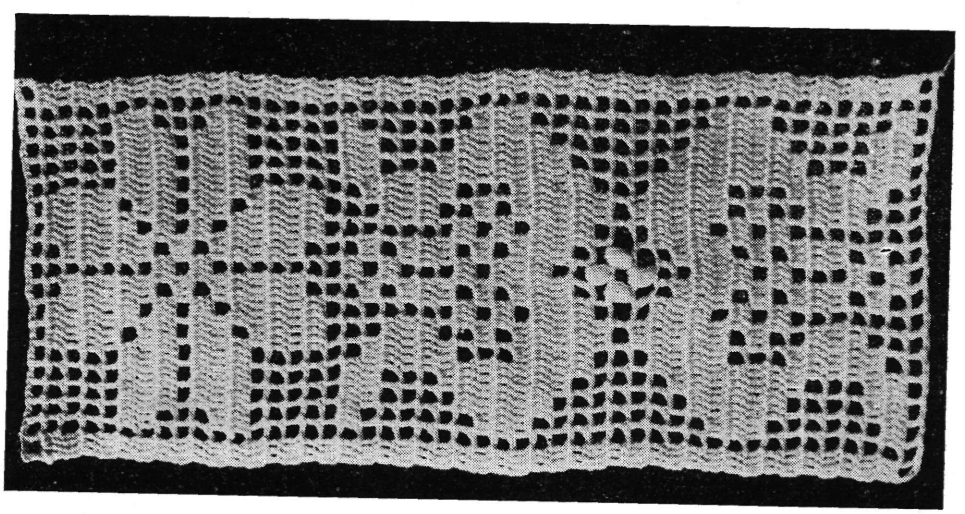

4. ábra. Horgolt lepedőbetét. Készült 1956-ban régi minta után

kontur fejezi ki. Különösen tág lehetőséget adott színhatásokra a berliner-fonal használata. Van olyan *kosutbankós* surc, amin 16 színárnyalat szerepel. Nyomdatechnikai okokból a bemutatott berlineres változat (5/4. ábra) egy két színnel kivarrott részletet mutat. De a színgazdagság egyébként sem az egyes motívumok tarkává változásában jelentkezett, inkább abban, hogy az egymás mellé sorakozó motívumokban a domináló piros mellé mindig más-más szín társul. Az uralkodó piros szín csak azokon a darabokon tűnik el, amelyek gázra (sztraminra) készültek s melyeknél a motívumok közti hézagok piros alapszínnel vannak kitöltve, magukból a motívumokból viszont hiányzik a piros.

Másik figyelemreméltó változás, hogy a korábbi folyamatos minták mellett, melyeknél mindig egy irányban néző fekvő tulipánok váltakoznak egyforma csillagokkal — olyan kompozíció is feltűnik, mely kazetta-szerűen feldarabolja a folyamatosságot. A tulipánok egymással szembe ill. egymásnak háttal fordulnak (vö. 5/8—9—10. ábra), ezáltal a sávon belül önmagukban szimmetrikus egységek jönnek létre, melyek közepén egy-egy csillagmotívum van, feléje forduló vagy tőle elforduló két-két tulipán közé foglalva. (Két egymásfelé forduló tulipán ismerhető fel az 5/10-es ábrán is, töredezett fogalmazásban.) Némelyik hímzett darabon a csillag helyébe a két fekvő-tulipán, *kosutbankó* közé az újabban elterjedt *tulipán* motívum kerül, mely álló, felfelé forduló helyzetében még jobban hangsúlyozza a középső tengelyt. (Van olyan változat is, ahol az újdivatú tulipán fekvő helyzetben illeszkedett be a *kosutbankók* közé. (5/5. ábra.)

A folyamatos sávok darabokra tagolásában, az egyes egységek szimmetrikussá válásában szintén a *kosutbankós* minta egy fajta hozzáilleszkedését láthatjuk a tardi keresztszemes mintakincshez. A tardi varrásokban ugyanis igen kedveltek a hasonló egységekre tagolt sávok, — legismertebbek talán a szembeforduló madárpárok, a *szíves-madaras* minta, a virágkosarak stb. A *kosutbankós* sáv egyirányú folyását e kompozíciós változtatással mintegy hasonló egységekre osztották.

A szőttes és a horgolt minta kevésbé élhetett a színek adta lehetőséggel, rajtuk a *kosutbankós* motívum foltszerű, geometrikus fogalmazásban jelentkezik. A szőttes sávban a szövés technikájának megfelelően csak a közepén van egy keskeny kék csík.

---

5. ábra. A *kosutbankós* motívum néhány változata:

1. Kézelő háziszőttes vászonra piros-kék pamuttal, Tard, magántulajdon. Készült az 1870-es években. — 2. Kézelő, háziszőttes vászonra piros-zöld pamuttal. Népr. Múz. 140.677 ltsz. — 3. Kézelő háziszőttes vászonra piros-fekete pamuttal. Budapest, magángyűjtemény. — 4. Kékfestő surc, a bemutatott részlet piros és kék berliner fonallal. Herman Ottó Múzeum Miskolc, 637 ltsz. — 5. Díványpárna csík részlete, piros, kék, sárga, zöld mosóselyemmel kivarrva, Tard, magántulajdon. — 6. Kézelő, piros, fekete pamuttal kivarrva. Budapest, magángyűjtemény. — 7. Kézelő, piros, kék pamuttal kivarrva. Tard. Magántulajdon. — 8. Kézelő, piros, fekete pamuttal kivarrva. Népr. Múz. 140.998 ltsz. Készült a két világháború közt. — 9. Kézelő, piros, fekete pamuttal kivarrva. Népr. Múz. 140.683 ltsz. *(Összefordított kosutbankós).* — 10. Kézelő, piros, kék pamuttal kivarrva, Tard. Magántulajdon. Készült 1919-ben.

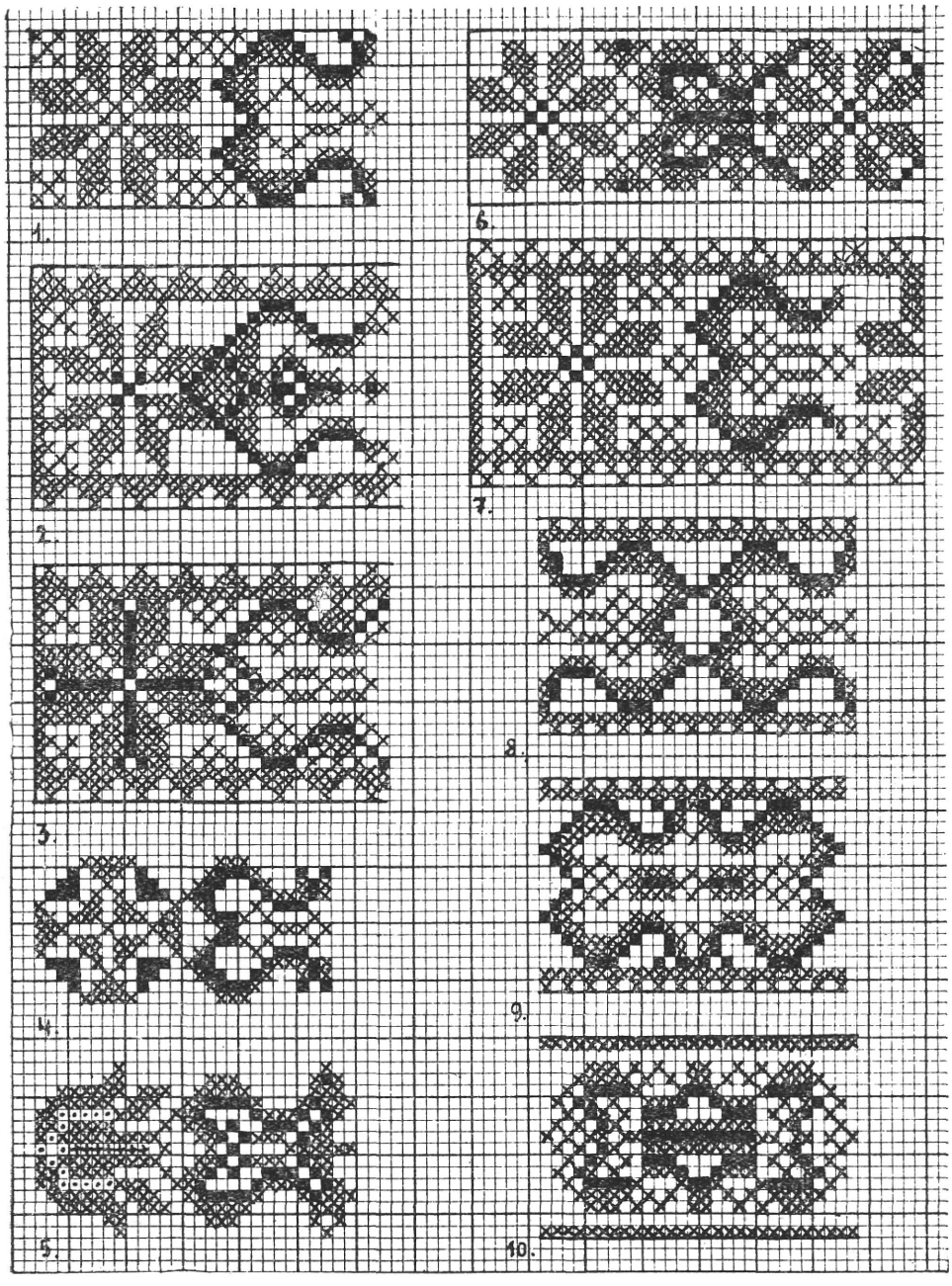
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.

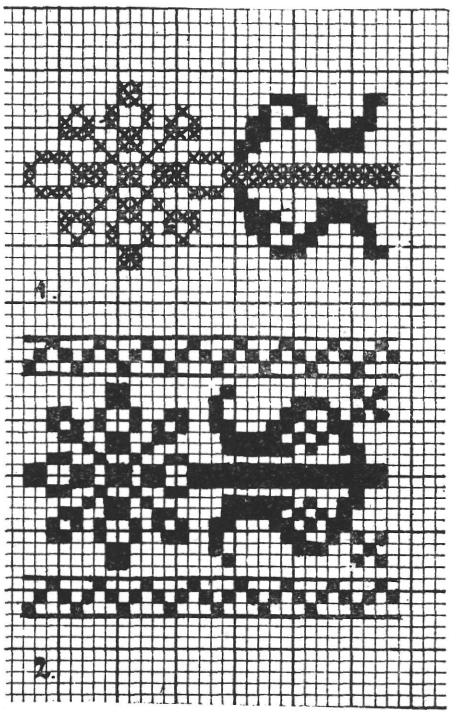

6. ábra. Két párhuzam a tardi *kosutbankós* motívumhoz. — 1. Varrás törülközőn, Pétervására (Heves m.), Fábián Zoltánné gyűjtése, 1939. A minta 1900-ból való. — 2. Kézelő. Őrhalom (Nógrád m.), Palóc Múzeum Balassagyarmat 59—1947 ltsz.

Vajon a szőttesben, vagy a keresztszemes varrásban jelentkezett először a *kosutbankós* minta? Erre biztos választ nem tudunk adni, de legvalószínűbb, hogy női kézelőkön, keresztszemmel varrták ki először. Ez volt a leggyakrabban, legtöbb példányban készített díszített ruhanemű. A *kosutbankós* minta több évtizedes végigtekinthető történetében is épp ezért leginkább a kézelőkön volt otthonos. A keresztszemes varrás és a szövés közt egyébként Tardon szoros kapcsolat van, a keresztszemes varrások más motívumait, a madarakat, csillagokat stb. szintén megtaláljuk a szőtteseken, a szőttes s a keresztszem sokszor ugyanazon a darabon találkozik. Az a *mesterke*, ami a bemutatott szőttes *kosutbankós* mintát kíséri, ugyancsak ismert keresztszemes varrásokból is.

Utoljára a tardi *kosutbankós* minta két távoli analógiáját mutatjuk be, a Felföld keresztszemes motívumkincséből. Fekvő tulipán motívumra ebben a gazdag anyagban is csak néhány elszigetelt példa volt található, belőlük mutatunk be kettőt, az egyik Heves megyéből, Pétervásáráról (6/1 ábra), a másik Nógrádból, Őrhalomból (6/2 ábra). Vajon ezeknek van-e köze a Kossuth-bankóhoz? Erről nem tudunk, a motívumok neve sem ismert. Fellazított konturjuk, hajlékonyságra törekvő formáik amellett szólnak, hogy újabb eredetűek, esetleg polgári minták nyomán jutottak a falvakba.

D. Dietz Vilma

Das „kosutbankos" Motiv in den Textilien der Gemeinde Tard

In der Gemeinde Tard (Kom. Borsod) wurden mit dem sogenannten „kosutbankos" (Banknote Kossuths) Motiv nicht nur Kleidungsstücke (Männer- und Frauenhemden, Schürzen), sondern auch häusliche Gebrauchsgegenstände (Tücher, Leintücher) — in verschiedenen Techniken sowie Kreuzstichstickerei, Weberei und Häckelei, — verziert. Das Motiv gleicht einer liegenden Tulpe, an welche sich meistens ein Stern anschliesst. In Tard bezeichnet man aber nur das Tulpenmotiv mit dem erwähnten Namen.

Auf die Frage ob dieser Name mit der Banknote in Zusammenhang zu bringen sei, können wir mit grösster Wahrscheinlichkeit bejahend antworten. Für diese Annahme zeugt die im Jahre 1848 herausgegebene zwei „forintos" (Gulden) Banknote, welche einen Stern mit dem sich daranschliessenden, liegenden Tulpenmotiv zeigt; weiters ist das Muster und dessen Name nur in Tard bekannt, in den Dörfern der Umgebung, deren Webereien und Stickereie n

an sonsten gleiche Motive aufweisen, ist Muster und Name unbekannt. In Tard waren die Frauen immer bestrebt in Motiven etwas neues zu schaffen; die in vielen Häusern, in Ehren gehaltenen Banknoten gaben ihnen dazu neue Möglichkeiten. Aus der Sammlung des Jahres 1948 (Verfasserin sammelte übre 50 Variationen) geben wir hier nur eine kleine Auswahl um die Entwicklung des Motives und die verschiedenen Kompositionen (Banknotenmuster einander gegenübergestellt oder entgegengestellt) zu zeigen.

Die ältesten Stickereien wurden mit rotem und blauem, oder mit rotem und schwarzem Garn gestickt. Als die Berlinerwolle (1880) und um die Jahrhundertwende farbige Garne in den dortigen Handel eingeführt wurden, vermehrten sich die Variationsmöglichkeiten. Mit Berlinerwolle stickte man die Blauwaschleinen-Schürzen, mit farbigem Garn die Manschetten der Hemdärmel; bezeichnend ist es aber, dass die dominierende Farbe immer rot blieb. Die Anordnung der Muster geschieht immer in Bandform; welche bei Männerhemden den Brustteil desselben in vertikalen unten mit einem horizontalen Streifen abgeschlossen, bei Frauenhemden — wie schon erwähnt — die Manschetten, bei Schürzen den unteren Rand derselben, bei Tüchern und Leintüchern die beiden Enden schmuckt. Da die Leintücher aus zwei Bahnbreiten der Leinwand verfertigt werden, verwendet man häufig einen gehäckelten Einsatz beim Zusammennähen. Leintücher und Tücher werden nicht nur mit Stickerei sondern auch mit Weberei verziert. Das Banknotenmuster erleidet in solchen Fällen — den Forderungen der entsprechenden Technik folgend — kleine Abänderungen. Daten über das erste Vorkommen des Musters sind ungewiss. Eine einzige Schürze ist datiert 186. (die letzte Zahl fehlt); man kann daher annehmen, dass die ersten Stücke aus den 70-er Jahren des vorigen Jahrhundertes stammen. Für die Beliebtheit des Musters spricht, dass es noch heutzutage auf solche Tücher gestickt wird, in die man als Hochzeits-, Tauf- und andere Geschenke spendet.

Zum Schluss bringen wir namenlose Analogien aus zwei anderen Gemeinden Nordungarns. Die weniger geschlossenen Konturen, die schwungvolle Linienführung lassen vermuten, dass sie Musterbüchern entnommen sind und keine Beziehungen zum Banknotenmuster haben.

Das „kosutbankos"-Muster ist eines der wenigen Motive, dessen Entstehen, Entfaltung und hauptsächlich dessen geschichtlichen Ursprung wir verfolgen können.

Xántus János amerikai néprajzi tanulmányai

Xántus János 1852 júniusának derekától 1861. október 25-ig, majd 1862. július 22-től 1864. június 4-ig időzött Amerikában.[1] A szabadságharc után az osztrák hadseregbe sorozták, ahonnan megszökött s barátok, összeköttetések és vagyon nélkül, csupán a maga erejére utalva küzdött át az Újvilágban közel tizenkét esztendőt. Életviszonyainak alakulásáról, tudományos kutatásairól újabban H. M. Madden nyújtott részletes tájékoztatást.[2]

Próbálkozásainak központja hosszú időn át Saint Louis városa volt. 1852 őszén indult el egy vasúttervező vállalattal nyugatnak. Bár levelei alapján működése helyét a Platte folyó torkolatvidékének közelébe kell képzelnünk, valószínűleg Kansastól nem messze távolodhatott el északi vagy északnyugati irányban. A következő év elején a vállalat a tervtől eláll s Xantus a Mississippin New Orleansba hajózik, ahol 1853 márciustól 1854 közepéig tartózkodik. Kísérletezései kudarccal járnak, így ismét Saint Louisba, majd onnan lóháton Iowa állam magyar telepére, Új-Budára megy. Itt egy éven át kísérletezik a farmerélettel, mígnem társainak egyik csoportjával meghasonlik s 1855 őszén újra Saint Louisban találjuk.

Végül 1855 szeptemberében hirtelen elhatározással az amerikai hadseregbe lép. Ennek feladata akkor a civilizált „államok" és a még be nem települt „területek" határvidékének biztosítása egyes indián törzsek esetleges támadásával szemben; másrészt a különböző vidékek főútvonalainak fokozatos kiépítése. Xántus 1857. november 30-tól a Riley-erődben állomásozik, azaz Kansas államban, amely akkortájt még a „területek" sorába tartozik. Előbb mint egyszerű zsoldoskatona szolgál, utóbb azonban egészségügyi beosztást kap az őrmesteri fokozatnak megfelelő rangban. 1857 március elején Fort Tejonba (Cannon las Uvas), Kalifornia déli részébe helyezik át. Új állomáshelyét New Yorkból a panamai földszoroson át Észak-Amerika megkerülésével Los Angelesből éri el. 1857. május 18-tól 1859. január 25-ig marad a Tejon-erődben egészségügyi beosztásban. Ekkor leszerel s a kaliforniai Partkutató Testület (Coast Survey Board) kötelékébe lép. A félsziget legdélibb csúcsán, a Szent Lukács-fokon létesített megfigyelő állomáson működik 1859. április 4-től 1861. augusztus 1-ig.

Innen New Yorkba tér vissza, majd hazalátogat Magyarországra. Ám 1862. július 22-én ismét Amerikában találjuk, ahol ekkor már természettudomá-

[1] Amerikába való kivándorlásának idejéről *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851—1852. Bp. II. k. 1948. 710 és 809.

[2] *H. M. Madden:* Xantus Hungarian Naturalist in the Pionir West. Palo Alto 1949.

nyos kutatásai a szakemberek körében nevét ismertté tették. Washingtonban az Egyesült Államok katonaorvosi karának feje, dr. Hammond orvostábornok, aki Xantusnak korábban a Riley-erődben közvetlen feljebbvalója volt, titkáraul alkalmazza; 1862. november 25-én pedig kinevezik az Egyesült Államok konzulának Mexico nyugati partvidékére, Colima állam kikötőjébe, Manzanilloba. 1862. december 28-án érkezett új működési helyére, ahol hivatali munkakörében 1863. június 18-ig maradt s ezután magánemberként 1864 március elejéig időzött. Rövidesen franciscoi látogatása után mégegyszer visszatért New Yorkba, de már június első napjaiban végleg búcsút mondott az Újvilágnak.

Tudományos vizsgálódásokra e szerint öt tartózkodási helyen kínálkozott alkalma: 1. Kansas vidékén; 2. Fort Riley-ben; 3. Fort Tejonban; 4. a Szent Lukács-fokon; 5. Manzanilloban. E vizsgálódások elsősorban természettudományos jellegűek s Xantus eredményei e téren az anyag feltárása szempontjából rendkívüli jelentőségűek. Néprajzi problémák ezekkel szemben csak másodlagosan érdeklik; rendszeres néprajzi vizsgálódásokat nem folytatott. Munkássága ennek ellenére sok tekintetben figyelemreméltó, bár sok szempontból problematikus.

Szorosan néprajzi szakmunkát Amerika valamely kérdésköréről nem írt. Általában néhány angol nyelven közrebocsátott dolgozatát leszámítva e korszakának irodalmi termését nem mérhetjük a szakszerűség szoros mértékével. Írói fellépése a kor nyilvánossága előtt — korábbi kiterjedt írói tevékenysége ellenére — úgyszólván saját elhatározásától függetlenül, a körülmények összejátszásának eredményeként történt. Az indián területen tett utazását tárgyazó munka terve ugyan már 1853-ban feltűnik leveleiben s 1855-ben, amikorra „iratai már óriási halmazzá szaporodtak", arra gondolt, hogy Kovács Pált, a neves győri írót kéri fel kiadásukra.[3] Ám e kéziratoknak nyoma veszett s első könyve családi levelezéséből jóformán Xántus tudta nélkül olyanformán született meg, mint kortársának, a szintén Amerikában kalandozó német írónak, Friedrich Gerstäckernek első kötete, akit Xántushoz hasonlóan a néprajztudomány is magáénak ismer és számontart.[4] Levelezésük általánosabb érdekét, irodalmi jellegét mindkét esetben a címzett, az otthont és közönséget jelentő édesanya ismeri fel s ugyanő egyengeti a kiadás útját. Xántus Ignácné Győrött (vagy talán Pápán) megismerkedett a hányatott életű újságíróval, Prépost Istvánnal (1821—1867), aki a szabadságharcot követő bujdosása után a Dunántúlon nevelősködött s a Győri Közlönynek és egyes pesti irodalmi folyóiratoknak munkatársa volt.[5] Xántusné megmutatta Prépostnak fia amerikai leveleit s Prépost, aki a korszak magyarjainak lelkes érdeklődésével kíséri nyomon az emigráns honvédek sorsát, vállalkozik e levelek kiadására.

Xántust meglepi Prépost javaslata, „Bámultam, amint soraiban oly lelkesülést és elragadtatást találtam". — írja — „Bámultam, mondom, mert távolról sem gyanítottam, hogy apró, öszvefüggés nélküli irkafirkáim mást, mint saját családomat érdekelhessenek. S még mindég ezen hiedelemben lévén, felteszem hogy önt is csak azért érdekelték leveleim, mert családommal öszvekötött

[3] Xántus János levelei Észak-Amerikából. Közli *Prépost István*. Pesten 1858. 23. és 48.

[4] Vö. *H. Plischke:* Der Südseewalfang und Friedrich Gerstäcker c. bevezetését Gerstäcker „In der Südsee" c. kötetének új kiadásában (Düsseldorf 1950. 16—17.)

[5] Prépostról vö. *Szinnyei* XI. k. 135—137.

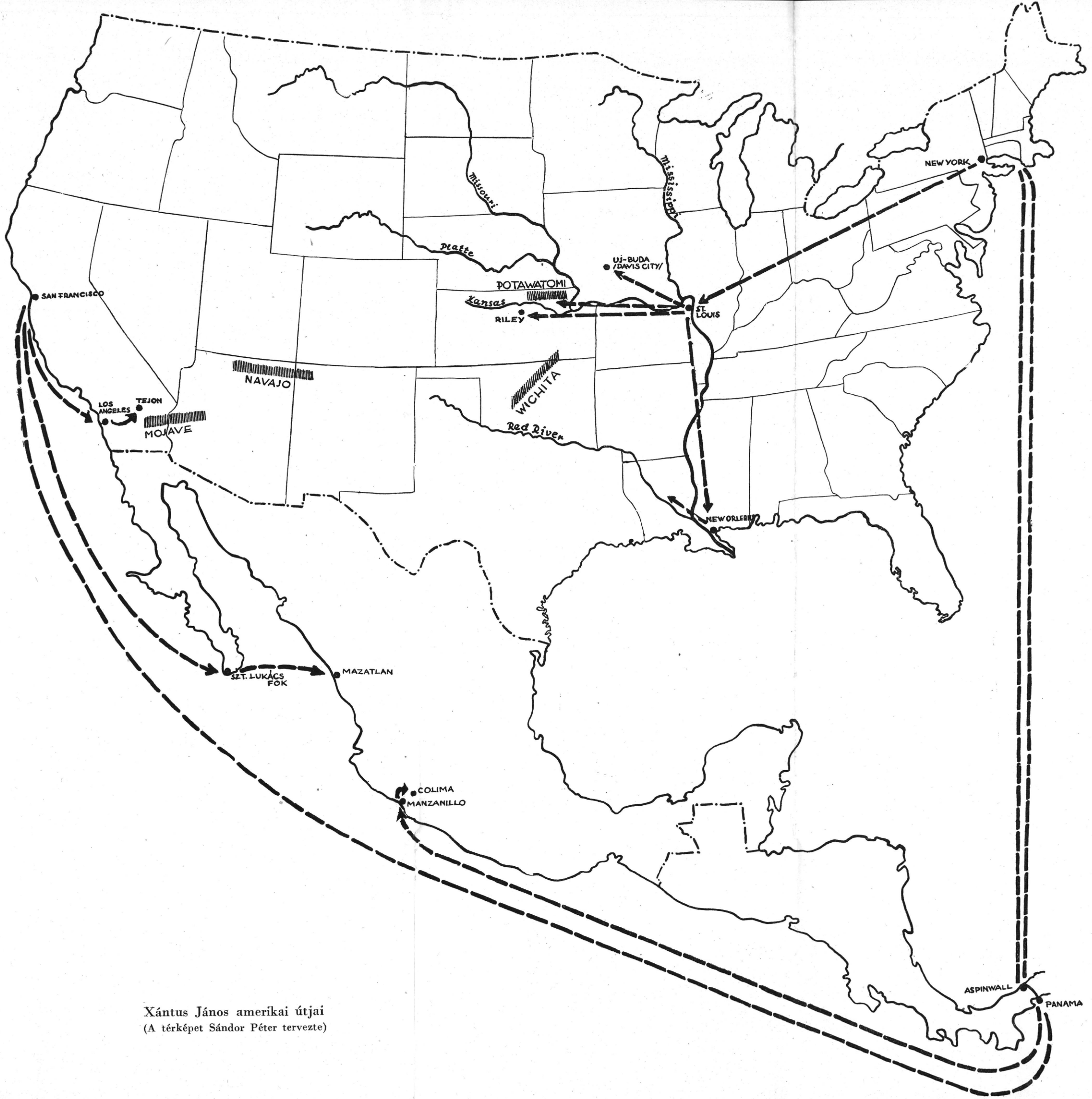

Xántus János amerikai útjai
(A térképet Sándor Péter tervezte)

ismeretségben áll."[6] Ez a gondolat tér vissza utóbb kaliforniai útleírásainak előszavában is, ahol leveleskönyvéről meg kell állapítania, hogy „az abban közlött levelek nem voltak a nagy közönségnek szánva." A levelek családi jellege magyarázza legfőbb vonzóerejüket, sajátos közvetlenségüket; viszont hibáik, hiányosságaik is innen fakadnak.

Prépostnak leveleire válaszolva Xántus Fort Tejonban 1857. szeptember 20-án a kiadás feltételeül szabta, hogy a közlésre szánt levelek másolatát ellenőrzés céljából küldje vissza hozzá s „aztán az így általam revideált leveleket — nem bánom — közölheti." Következő, október 10-én kelt újabb levelében ugyan nem tér vissza erre a kérdésre; ám utóbb, kaliforniai utazásainak kötetében megállapítja, hogy „kikötött föltétele mellőztetett." Ezért a kaliforniai utazások kötetét közvetlenül a Lauffer és Stolp kiadóvállalatnak adja el; Prépost pedig vélt jogainak érvényesítésére peres úton tesz kísérletet.[7] Érdeme ennek ellenére sem vitatható: Xántus első kötetét ő állította össze, kiadásának ő viselte gondját s lényegében a távoli Kaliforniában katonasorban vergődő Xántus Prépost fáradozásával alapozta meg írói hírnevét. Osztozik viszont Xántusszal a kiadás hibáiért és hiányosságaiért terhelő felelősségben.

Leveleinek Prépost szerkesztette antológiája más látószögből közelíti meg Amerikát, mint kortársai. Alulról, a szegény ember távlatából szemléli életviszonyait; s ez a mű másik legfőbb vonzóereje. „Az én helyzetem különös, s eddig egészen ismeretlen otthon", — írja Prépostnak. — „Velenczey, Béldy, Haraszty és B. Farkas Sándor szintén utaztak itten, de ajánló levelekkel és tömött erszénnyel, befutottak néhány nagy várost, mindenütt a creme közt társalogtak, s rövid leírásuk egyoldalú, a pillanat lelkesedése alatti jegyzetek! — Én úgyszólva egy garas nélkül szálltam az amerikai partra, minden statust bekalandoztam, hogy élelmet szerezzek s minden élethelyzetben voltam."[8] Mindez valóság; s Prépost a levelek előszavában hozzáfűzheti e szavakhoz: André, Brome és sokan mások is hasonlóan jártak el; pénz és összeköttetések birtokában, néhány státus futó ismeretében írták műveiket; „sőt Toqueville is követ lévén Washingtonban, bársony és selyem kárpitok közt töltvén Amerikában életét — sokat öszve irt, — ámde ha csak egy évet töltött volna is személyesen a tulajdonképpeni nép között — nagyon is csodálkozhatnék hogy irta." Az összkép, a részletek mozaikjából kialakított ábrázolás a kapitalizmus Amerikájának életéről ebben a távlatban — ha nem is „rész szerint igaz" —, mégis lebilincselően eleven és valószerű. Ebben nagy része van Xántus megvesztegetően közvetlen előadásának s másrészt az Amerikáról közölt anyag exotikus romatikájának.

Xántus bőven szól a partvidékek életéről, ahol a gyarmati civilizáció már a lábát megvetette. Egyenesen forrásértékűt alkotott a nyugati partok

[6] Levele Fort Tejonból 1857. szeptember 20-án. Az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárában.

[7] A vitához vö. *Hunfalvy János:* Prépost úr tiltakozásai. Pesti Napló 1858. dec. 12. 2.; *Prépost István:* Válasz Hunfalvy János úrnak a köztem és a Xántus család közt fennforgó irodalmi ügyben. Bp. 1859. 4. (röpirat); Prépost nyilatkozata kiadói jogáról a Vasárnapi Újság 1858. 516.

[8] Levele Fort Tejonból 1857. október 10-én. Közli a Győri Közlöny 1858. 190. Xántus legtöbbet idézett írása.

viszonyainak lefestésében. Európai szemmel ez az Amerikába átplántált Európa is különös, izgató világ. De Xántus nem áll meg a partoknál.

A prairie fűtengerétől a Szikláshegység roppant kúpjaiig szüntelen változó tájak, véget nem érően felsorakozó természeti exotikumok, fantasztikus folyómedrek és csalfa „fata morgana"-szerű fénytünemények, az amerikai növény- és állatvilág különlegességei a hódtanyától a kutyavárosig ; a szarvas-, bölény- és jaguárvadászat s a vadász ügyességének egyéb próbái ; az expedíció utazási nehézségei és kalandjai, hadmozdulatai és ellátási problémái az ismeretlen terepen ; indiánok életviszonyai, az utazók erőfeszítései a „szabad státusok" képviseletében s általában az ember küzdelme a vadonnal, a civilizációé a természeti néppel — még izgalmasabb, még érdekesebb témául kínálkozik a távoli Magyarország számára.

Xántus ennél is tovább lép ; magát az idegenbe vetődött magyart állítja a dolgok középpontjába s mintegy kalauzul szegődik a vele utazó olvasók : családtagjai mellé. „Tehát üljön édes anyám Málival együtt a hátulsó társzekérbe, a míg lassacskán ballagunk a karaván nal, én mellettök lovagolok, s elbeszélem utamat", — halljuk bevezetésül. A továbbiak során mindent megtesz, hogy az idegenben látottakat a magyar ember fogalmi köréhez közelebb hozza. A Hódak rőzsegátja úgy van építve, „mint a magyarországi molnárok által szokott a malomgát épittetni", olvassuk egyhelyütt ; a prairie-kutyák „nagyon hasonlítanak a magyar (Istenben boldogult) táblabírósághoz", "minthogy sohasem hagyják el messze kuriájukat ; egy „kissé kővirág szagu és izü patak" Teplicét, a horvát fürdőhelyet juttatja eszébe, egy pompásan lovagoló delawere indián a somogyi agarászokat, a Llano Estacado fata morgana tüneményei „Magyarország bánsági és temesi részeit".

Az ismeretlen táj jellegzetes elemeinek elnevezése hasonlóképpen a magyar forradalom szemléletével történik : egyik patakot „K—th pataknak", egy folyóágat „Vörösmarty-Fork"-nak nevez el, egy folyót „Lafayette folyónak", egy további patakot „Ingraham-creecknek" — „a lelkes amerikai korvettkapitány tiszteletére, ki Szmirna előtt magát egy hazámfia ügyében tünteté ki", kiszabadítván őt egy osztrák hajó fogságából. De van folyócska, amely a „Hungarian Creeck", s patak, amely a „Rába-Fork" nevet kapja Xántus képzeletbeli utazása során.[9] Ennek feltétele természetesen, hogy a névadó, az első felfedező maga Xántus lehessen. Valóban, ő intézkedik, irányít, tárgyal, ő fogja át egységgé az eseményeket s írja le az expedíciót.

Jellegzetesen szépírói fogás ez, s általában mindaz, amit Xántusnak a szaktudomány szemére vethet, a leveleskönyv keverékjellegéből, félig irodalmi, félig tudományos anyagkezeléséből következik. Kora ifjúságától becsvágya volt, hogy távoli világrészek ismeretlen tájait tárhassa fel, tudományos expedíciók részvevőjeként új népek, ismeretlen állatok, növények és ásványok felfedezésével írhassa be nevét a tudományok történetébe. Amerika ezekből a vágyakból sok mindent beváltott ; de nem annyit, amennyi Xántus becsvágyából telt. Életének hiányzó kalandjait ezért olvasmányaival pótolja. Így érthető, hogy hazaírt leveleiben saját élményeként nyújtja, ami az úttörők korának amerikai útirajz-irodalmából figyelmét megragadja. Üldöztetéssel,

[9] A felsorolt magyar vonatkozások sorjában a mű 68, 83, 138, 130 és 76. lapjáról ; az ál-expedíció folyóelnevezései a 71, 121, 129 és 123. lapjáról.

betegséggel megterhelt anyjának regényes leveleket költ, hogy nyomorúságos életkörülményeit leplezze s e levelekben sajátosan olvadnak össze élményei és álmai, közvetlen tapasztalatai és az olvasmányaiból merített benyomások, a nélkül, hogy a valószerűség varázsát elveszítenék.

Ma Xántusnak az amerikai tudományos intézetekkel, elsősorban a Smithsonian Institutionnal folytatott sok éves levelezése birtokában tisztán látjuk, hogy levelezése sem egyéni életsorsának alakulása, sem az amerikai viszonyok bemutatása szempontjából nem tekinthető minden részletében hiteles forrásnak. Baird-hez, a Smithsonian Institution másodtitkárához intézett sorai szerint leveleinek antológiáját maga sem tekinti sokkal többnek, mint „Marcy, Simpson, Fremont és Stansbury szemelvényes és sűrített fordításának."[10] Madden kutatásai igazolták, hogy pontosnak sem mondható az amerikai expediciós irodalom anyagának felhasználásában: önkényesen változtat forrásain, elemeiket nem egyszer felcseréli, új összefüggésekbe hozza, s például Marcy wichita indiánjai Xántus könyvének bizonyos részeiben comanche indiánokká alakulnak át. Mindez valóban a legnagyobb óvatosságra int műveinek tudományos használhatóságát illetően.

A magunk részéről mindezek ellenére úgy véljük, az az egyoldalú elutasító álláspont, amelyre Madden műve helyezkedik, inkább a kutatás kezdetének, mint lezárásának tekinthető. Jellemző, hogy Madden előtt is csak Xántus saját nyilatkozata tárta fel a tényt, hogy a leveleskönyv nem mindenestül Xántus tapasztalatainak gyümölcse s általában közel egy évszázadon át úgyszólván fel sem vetődött a kérdés Amerika különböző szaktudományainak művelői előtt, hiteles-e Xántus előadása. Hogy Xántus valóban éveket töltött a „határon", a civilizáció szélein s közvetlen alkalma volt egyes indián törzsek életkörülményeinek megfigyelésére is, végeredményben letagadhatatlan tény. Figyelembe véve néprajzi érdeklődését, amelyet ifjúkori olvasmányai éppúgy igazolnak, mint a cigányokról írt tanulmánya a szabadságharc előtt s londoni leveleinek a Magyar Hírlapban megjelent sorozata a szabadságharc után, valóban csodálkoznunk kellene, ha csupán olvasmányai alapján tette volna meg Amerika természeti népeire vonatkozó megjegyzéseit s behúnyt szemmel haladt volna el az élet eleven valósága mellett. Nagy valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy ha életviszonyai, szolgálati elfoglaltsága és elsődlegesen természettudományos tevékenysége folytán nem is mélyedt el egy-egy törzs életviszonyainak tanulmányozásában, az irodalmi forrásokból vett anyagot érdekes egyéni megfigyelésekkel, személyes tapasztalatokkal egészítette ki.

Módszertanilag sajátos feladat előtt áll így a kutató. Teendője nyilvánvalóan kettős. 1. El kell határolnia Xántus munkáiban egyrészt az irodalmi forrásokból származó, másodkéz anyagot s másrészt a saját közvetlen tapasztalataiból származó közléseket. Nem ritkán aprólékos filológiai vizsgálatokra van itt szükségünk s ilyen tekintetben hálásak vagyunk Madden úttörő munkálataiért. 2. Saját közléseinek így körvonalazódó anyagában viszont fel kell állítanunk a valóság és a költészet mértékét. Ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy esetenként kell eldöntenünk, hogyan viszonylik a Xántus előadásában feltáruló kép a megfelelő kérdéskörben a tudományos kutatás által ellenőrzött adatanyaghoz, azaz mennyiben hitelesítik előadását a szakterület megbízhatóbb

[10] *Madden:* 223.

forrásokra épülő újabb eredményei. Csak ha a lényeges közlések hitelessége ily módon megállapítható, fogadhatjuk el és használhatjuk fel forrásként Xántus megfigyeléseit.

A jelzett feladatok elvégzését mindenesetre megnehezíti az a körülmény, hogy az 1850-es években már az amerikai indiánok élete a mègbolygatott méhkaséhoz hasonló. Az Egyesült Államokkal kötött áttelepítési szerződések egyre inkább a prairie felé irányítják az egyes törzseket s a település általában a törzsek széttelepülését, nem egyszer egyes csoportoknak más törzsekhez való csatlakozását vagy szétszóródását is magával hozza. Néprajzilag ez a tény a korábbi indián kultúrák fokozatos bomlásával jár együtt.

Mindezek figyelembevételével a levél-gyűjteménynek különösen a potawatomi és a wichita indiánokkal foglalkozó részletei érdemelnek figyelmet.

A potawatomi indiánok a mai Michigan államban a Huron és a Michigan tó közötti területen a XVII. században tűnnek fel a fehérek feljegyzéseiben. A XVIII. században néhány csoportjuk Indiana északi részére húzódik. 1837-ben e csoportnak az Unióval kötött szerződés a Missouritól délnyugatra a mai Kansas államban az Osage folyó mellett jelöli ki lakóhelyét. 1846-ban pedig a Shawnee County területén nyert rezervációs területre irányítja. 1833-ban a chicagoi megegyezéssel a Michigan tótól nyugatra élő potawatomi indiánok is feladják régi hazájukat és Iowa állam délnyugati részében kapnak új lakóhelyet. Átköltözésük alkalmával chippewa és ottawa indián csoportok is csatlakoznak hozzájuk ; ám 1846-ban ők is Kansasba költöznek át s mint „prairie-potawatomiak" a „woodi potawatomiak" rezervációjától keletre helyezkednek el. Xántus tehát azzal a megállapítással, hogy „jelenleg a pottawatomi nevű indián törzs területén vagyunk" akarata ellenére is a Kansas és Missouri folyó szögét, Kansas állam északkeleti részét, a potawatomi területet jelöli meg tartózkodási helyéül 1852. december 8-án írt levelében. Amikor viszont ugyanezen levelét a „Nebraszka folyónál" keltezi, nyilvánvalóan éppúgy túloz, éppúgy terveit, vágyait tünteti fel valóságnak, mint következő leveleiben, amelyeket hasonlóan olyan vidékekről keltez, ahol sohasem járt.[11]

Hogy 1852—1853 fordulóját valóban a Kansas-vidéken tölti, arról éppen a potawatomiak életéről nyújtott meglepően eleven beszámolója győzheti meg az olvasót, amelynek alapvető vonásai még világosan utalnak az elhagyott régebbi hazában kialakult kultúra és életmód jellegzetességeire.

W. V. Kinietz szerint[12] e kultúrát alapvetően határozta meg, hogy a törzs bárhol élt, földműveléssel foglalkozott s e téren a kukorica termelésével mennyiségben és minőségben egyaránt kiemelkedőt nyújtott. A földművelés a nők feladata volt. Táplálkozásukban nem kis szerepet játszik a vadhús ; vadászatuk férfiak, nők és gyermekek közös munkájává alakul át minden ősszel : ekkor az erdőbe vonulnak és ott időznek tavaszig. De természetesen a víziállatok sem hiányoznak ételeik közül, bár totemállataik éppen az aranyponty, béka, rák és a teknősbéka. Házaséletükben a poligámia általános és soká fennáll még azután is, hogy más törzseknél megszünik. Kölcsönös exogámiában élnek egyes

[11] Vö. Levelei 11—14. A potawatomiak történetéről *J. R. Swanton* : The Indian Tribes of North America. Washington 1952. (Smithsonian Institution. Bulletin 145.) 247—250.

[12] *W. V. Kinietz* : The Inidans of the Western Great Lakes 1615—1760. Ann Arbor 1940. 308—316.

szomszédos törzsekkel, fenntartva településük patrilokális, leszármazásuk patri lineáris jellegét. Kinietz szerint viseletük anyaga a vörös és a kék szövet, valamint a sűrűn díszített bölénybőr; de már a XVIII. században szerepet kap öltözetükben az európaiak készítette ing is. A női ruhák csaknem a térdig érnek, alatta alsószoknya-félét viselnek, amely a lábszár közepéig ér. Mind a férfiak, mind a nők zsírral kenik hajukat és festik arcukat; a nő rendszerint cinóber vörössel.

Ez a kultúrkép lényeges elemeiben kétségkívül megfelel azoknak a megfigyeléseknek, amelyeket a potawatomaikról Xántus a kansasi rezerváció környékén tesz. Ő is tud róla mindenekelőtt, hogy „azelőtt Michigan tó mellett laktak, de ottani földjeiket eladták a szabad státusoknak, s valamennyien ide költöztek ezelőtt 16 évvel." A törzs lélekszámára vonatkozó becslése mindenesetre túloz : nem hogy 8000, de még a 3000 főt sem érte el sohasem, jóllehet számukat hozzájuk csatlakozó más törzsbeliek kétségkívül gyarapították. Területükön Xántusnak szemébe ötlik a vadon is buján termő, bár gyönge minőségű kukorica, dohány és burgonya. A potawatomiak „tetemes mennyiségű földet művelnek, hol ezen három féle növényt termesztik saját szükségeikre." A folyón „számtalan kanó (lélekvesztő) uszkált itt, mindig tömve indiánokkal", vízében bőven vannak különféle halak, ehető kagylók, rákok és teknősök — „mint az indiánok mondják, de én még nem láttam." A vad viszont már nem olyan bőséges, mint a prairie más vidékén, „mert az indiánok kivadásszák, vagy elijesztik" : nyilukkal „sokszor a csudával határos lövést tesznek." Xántus nagy érdeklődéssel figyeli ételeiket. „Különösen kukoriczából igen sokféle és izletes ételeket tudnak készíteni", — olvassuk. „A kolompért azonban csak parázsba takarják, és sülve eszik meg héjastól együtt . . . Az angolnát az indiánok igen szeretik, felső bőrét lenyuzzák, aztán egy kőlapra fektetik öszve tekerve — mint rétest, faszénre teszik s lassan megsütik ; mikor kész, *popoval* (vadczitrom) bekenik s igy megeszik ; de valóban nem is rossz az izlésük, mert igy elkészitve akármelyik európai hotelben is elkelne mint nyalánkság. A pisztrángokat és más halakat fanyársra huzzák, s a tüz körül azután földbe szurkálják, forgatják jobbra balra — mig meg nem sül."

A továbbiakban a nők alárendelt helyzetének szemléltetése végett végigtekint egy napi munkájukon. Még napkelte előtt kelnek, tüzet raknak, reggelit készítenek s a vadászatra induló férfiak elvonulása után "az otthon maradt nő kifesziti a nyers bőröket az e végett készitett állásokra, s elkésziti azokat, mi késsel való vakarás és kővel való dörzsölés által történik. Vagy a már kész bőrökből takarót, nyerget, tarisznyát, öltönyöket és tüszőket varr. A tű egy fának (chinkopinfa) a tüskéjéből van készitve, a czérna pedig platánfa béléből, vagy néha szarvas bélből is, mit szinte a nők készitenek ; késeket éles kövekből készitenek sikálás által. Nyilvesszőket, iveket, bivalyszarvból (helyesebben bölényszarvból) edényeket, füstölt és sós husokat szintén a nők készitenek ; — a földet is művelik kőásó s kőfejszékkel (tomahawk). Egyszóval ezek tesznek mindent . . ." Ha csecsemője van a nőnek, „ezt csak reggel és estve szoptatja meg, máskor fahéjba burkolva a vigvám (kunyhó) ajtaja előtt ágasra függeszti s igy hagyja lógni az örökké égő tüz mellett." A férfiak esti hazatérte után a nő nyergeli le a lovakat, helyezi el a hozott vadakat. Ekkorra már készen kell lenni a vacsorának, ahol „csak a férfiak esznek együtt, a nők azután egy kuczkóban külön költik el a maradékot." Vacsora után már vegyesen telepszenek

a tűz köré: „ezek varrnak, vagy a vadakat fejtik; amazok pedig pipaszóval beszélik vadász kalandjaikat és hős tetteiket."

Majd a házasodási szokások előadására kerül sor. „Minden férfi annyi nőt tart, a mennyi neki tetszik, s a mennyit vadászása által eltarthat. S kinek menynyivel több neje van, annál gazdagabbnak tekintetik." Így a feleségek magas száma jellemzi az indián arisztokráciát. „Mert ha valaki egy nőt el akar venni, cserében érte apjának, vagy a körülmények szerint testvérjének egy lovat, marhát, vagy más csecsebecséket tartozik alku szerint adni." Ezzel szemben „nőt saját vagy szülei beleegyezése nélkül elvinni, vagy rajta erőszakot tenni nem szabad; ezen büntény — épen ugy mint a lopás is — halállal büntettetik meg mindég, s minden tekintet vagy kivétel nélkül." Végül a nők ruházatának ismertetésére tér rá Xántus, amely egyszerű s mégis festőien cifra: „A haj gondosan fürtbe van fonva, s külömbféle apró kagylókkal, papagály tollakkal kitüzdelve. Arczájuk mindegyikére egy gólya forma madár van pingálva rikitó festékekkel; orruk kék festékkel van bemázolva. Nyakuk mezitelen de nehány füzér czifra kagyló gyöngy van rajta körül tekerve. Mellökön, és hátukon egy térdig érő és fabélből készitett szövet lóg le, elől hátul; oldalvást azonban nyitva van." A lányok mezitláb járnak, „a nők azonban mokaszint viselnek, mi egy finomra dolgozott szarvasbőr topány, gyönggyel gazdagon kivarrva, hogy a bőr alig látszik; s bokától térdig fa béllel van felkötözve, mint a régi rómaiak czipői." Ez a nyári kép; „télen a nők is szarvasbőr nadrágot viselnek."

Kétségkívül olyan kép bontakozik ki itt az olvasó előtt, amely helyenként az indián kultúrák általánosságait hangsúlyozza ugyan, de lényeges elemeiben megfelel a potawatomiakra vonatkozó mai ismereteinknek. Kirí a képből, hogy Xántus a női alsószoknya-féleséget nem említi, sőt éppen azt hangsúlyozza, hogy a szövetruha itt nyáron az egyedüli viseletdarab. Minthogy azonban megfigyeléseit télen végzi, ez a tévedése nem befolyásolja lényegesen egyéb közléseinek értékét.

Nem kevésbé érdekesek Xántus közlései a wichitákról sem, bár sohasem volt rá alkalma, hogy e törzset saját hazájában: Oklahoma államban vagy Texas északi részén keresse fel. Ezt a területet még csak akkor közelíti meg a fehér civilizáció s Xántus is tud róla, hogy „azon különös terület, mely kebelébe zárja az egész Witchita hegylánczolatot, sok évek óta a witchita indiánok birtokában van, s tökéletes jogot tartanak hozzá a hagyományoknál fogva is, melyek szerint «alkotójok» is ezen hegyek bérczeiből támadt, s hogy a «nagy szellem» nékik és utódaiknak ajándékozta az egész területet, kik azóta elfoglalva bírják." Xántus úgy tudja, 5000 családot számlál e nép, messze eltúlozva forrását, amely csak 500 lélekről beszél; újabb becslések szerint viszont a XIX. század elején a wichiták száma 3200 fő körül mozoghatott s Xántus forrása, valószínűleg csupán a harcosokat vette számításba.

A wichitákkal kapcsolatosan előadása Randolph Barnes Marry: *Exploration of the Red River of Louisiana, in the Year 1852* c. művére támaszkodik (Washington 1853) s „Elk patak. Kanzás terület. Sept, 26-án, 1856." keltezésű hosszú levele — mint Madden kimutatta — lényegében e mű 32—89. lapjait dolgozza fel. Xántus a Riley-erődben kétségkívül a wichitáktól távol teljesít katonai szolgálatot; annál feltűnőbb, hogy leveleinek gyűjteményében néhány olyan részletre is kiterjeszkedik, amelyekhez forrása nem szolgáltatott anyagot.

Így figyelemre méltó, hogy Xántus egyik jegyzetében ízelítőt közöl a

wichita és párhuzamosan a comanche indiánok nyelvéből. Szótárszerű összeállításban kapjuk itt 167 magyar szó megfelelőit e két indián nyelven s az indián nyelvalakokat Xántus — fonetikai szempontból nem érdektelenül — magyar helyesírással írja át. Az összeállítás forrása Marcy beszámolója; Xántus könyvébe azonban a nyomdai munka folyamán hibák csúsznak, két magyar szó a hibás tördelés folytán nem indián megfelelői mellé került s ennek következtében még további hét szó sorelhelyezése is megcsúszott és helytelenné vált, sőt egy fiktív indián szóalak is a szószedetbe került.

Van azonban ezzel szemben Xántusnak tizenegy olyan wichita indián szava, amelyet Marcy nem ismert s amely jellemzi azt a fogalomkört, amely a magyar kutatót foglalkoztatja: bivaly (helyesen: bölény) — ‚borbucs'; szarvas — ‚máklik'; pulyka — ‚raszvajk'; nappal — ‚peszkáp'; eső — ‚nagmász'; prairie — ‚puszveáthú'; dinnye — ‚kavihiu'; madár — ‚tocseravik'; kígyó — ‚ecshiriko'; pipa — ‚tevikele'; sátor — ‚aszukocse'. Talán ezt a szócsoportot egészíti ki az említett, fiktívnek tetsző szóalak, ha esetleg a comanche szavak hasábjába tévesen került volna át a wichita szavak közül: táncolni — ‚nini'. Az amerikanisztika további feladata annak eldöntése, vajon Xántus adatai mennyire hitelesek és hogyan értelmezendők.

Az 1850-es években a wichita szógyűjtemény tudományos szempontból mindenesetre sokkal értékesebb, mint a comanche összeállítás. Comanche szógyűjteményt már Marcy előtt összeállította R. S. Neighbors, Texas indiánügynöke, ennek megszerkesztése Texas leghatalmasabb törzsénél, a kígyó vagy Shoshonee család ez ágánál, amely bölényeket vadászva került délre — nem is okozhatott rendkívüli nehézséget s Marcy comanche szótárának elemei ezzel a korábbi gyűjtéssel sok egyezést is mutatnak. A wichiták nyelvészeti vizsgálata viszont ekkor még a kezdet kezdetén tart, Marcy szójegyzéke nyelvük legrégibb emlékei közé tartozik. A nyelvet a gyűjtés idején még nem is tudják elhelyezni az indián nyelvek rendszerében. „Tudomásom szerint a legelső adatközlés", — írja Marcy e gyűjtéséről W. W. Turner, a kérdés vizsgálója 1853-ban.[13] Xántus kiegészítései 1856-ban e szerint — ha hitelességük igazolható — a wichita nyelv vizsgálata szempontjából különös figyelmet érdemelnének, indián nyelvemléknek számítanának. A probléma teljes felderítését jócskán nehezíti a törzs pusztulása: egy 1937-ben készült összeállítás szerint számuk mindössze 385 fő. A jelzett kérdéskörben az indián nyelvek szakkutatóit illeti a döntő szó. Nem kétséges: a levélgyűjtemény anyagával kapcsolatos kutatásokat ma még nem szabad lezártnak tartanunk. De áll ez Xántus további munkáira is.

Az Utazás Kalifornia déli részeiben c. (Pesten 1860. Kiadják Lauffer és Stolp 191 l. 8 t. 1 térkép) már maga Xántus rendezi sajtó alá, a nyomtatással kapcsolatos feladatok ellátására Hunfalvy Jánost kéri fel, s a könyvet Kubinyi

[13] A comanche—wichita szójegyzék a 118—122.; lásd ehhez *Madden* id. m. 220. forrásmegjelölését. A wichita nyelvről, mint a caddo nyelvcsalád tagjáról vö. *J. W. Powell:* Indian Linguistic Families of America North of Mexico. Seventh Annual Report of the Smithsonian Institution 1885—86. Washington 1891. 58—62. A caddo-indiánok történetéről és ethnológiájáról *J. R. Swanton:* Source Material of the History and Ethnology of the Caddo Indians. Washington 1942. Smithsonian Institution Bulletin 132. (Összefoglaló forráskiadvány, Xántus és Marcy id. műveinek említése nélkül). Marcy wichita szógyűjteményét ismerteti *W. W. Turner:* Natura History of the Red River of Louisiana. Washington 1853. 311.

Ágostonnak, a Nemzeti Múzeum igazgatójának ajánlja. Előszava 1858. október 5-én kelt s a mű 1859 végén jelent meg. A *Leveleknél* kétségkívül igényesebb alkotás, bár nem kevésbé problematikus. Első része *Los Angelestől Tejonig* címen Xántus megfelelő utazásának átköltéseként jön létre. A második rész címe *Tejon, és a tejon indiánok* — Xántus közvetlen környezetének leírása, amelyhez nagy bőséggel merít irodalmi forrásokból is. Ezek egyikére maga hivatkozik művében: „Dr. Leatherman-ról, az éjszak-amerikai Egyes. államok első dragonyos ezredének orvosáról is hálásan kell megemlékeznünk; ő különösen a tejoni indiánokra vonatkozóan becses adatokat közlött velünk." Letherman (a nevet Xántus hibásan írja) egyes odavetett megállapításaihoz azonban Xántus sok néprajzi érdekű részletmegfigyelést fűz.[14]

Katonai helyzetéből következik, hogy Tejon sem sok alkalmat adhatott Xántusnak néprajzi érdeklődés kielégítésére. Az erőd közvetlen környezetében a mojave indiánok helyezkednek el, annak a délkaliforniai Juma-ágnak egyik csoportja, amely valamikor északról hatolt le a Colorado déli folyása vidékére s ékelődött a shoshon-indiánok törzsei közé.[15] Rezervációjukat csak az 1870-es években létesítették a Colorado folyó partján, Xántus ottlétekor viszonylagos szabadságot élvez a mintegy 3000 főnyi törzs. A. L. Kroeber Kalifornia ethnikus viszonyainak elemzése[16] során kiemeli, hogy a terület indián csoportjai közt leginkább a mojavék közelítik meg közösségi tudatuk, és politikai és katonai szervezetük alapján a törzs fogalmát. Területükön a zsákmányoló, gyűjtögető, halász-vadász életforma az uralkodó, de a földművelés kezdetleges formája is kialakult, amely az öntözést és trágyázást a Kolorádó alkalmi áradásaira bízza. Szövő készségük elmaradott, de fazekasságban előljárnak ezen a tájon. Viseletük megfelel a dél-kaliforniai átlagos ruházatnak; sok tekintetben kezdetleges, olykor csak ágyékkötőre, rostokból készített szoknyaszerű övre szorítkozik. Folklórkincsükben a szélesen áradó, részletekig kiszínezett mithológiai énekcikłusok jellegzetesek.[17]

Xántus viszonylag kevés adatszerű megfigyelést tesz e törzsről. Egyik lakomájukon (mint írja) „különféle halak, főtt gyökerek, csigák, szarvas- és juhhús sat. nagy mennyiségben tálaltatott fel" — s ez a mojavék gazdasági viszonyainak meg is felel, bár húsfélét inkább csak kivételesen fogyasztanak a vadban gyér vidéken. Egy csinos, sugár legénnyel köt ismeretséget, kinek „egész meze, a mojave divat szerént, egy nyulbőrből készült uszógatya forma öltözetből állott, csakhogy ennél is tetemesen rövidebb szabásu volt." Ladikjaikat, dohányzó kedvüket is emlegeti, úgyszintén cserekereskedelmüket Mexikóval. A tisztaságra nagy gondot fordítanak s biztosítására „a gőzfürdő a kaliforniai indiánoknál nagy divatban van."

Jogi—társadalmi rendszerük néhány részletét bővebben megfigyeli: a közeledőket „a szokásos puskalövésekkel", majd a lóról leszállva kézszorítással

[14] Vö. *Jona Letherman:* Sketch of the Navajo Tribe of Indians. Report of the Board of Regent of the Smithsonian Institution. 1855. 283—297. Említése Xántusnál a 140. l. — Madden 225. l. a nevet ‚Lettermann' formában írja.

[15] *Swanton:* 356—357.

[16] *A. L. Kroeber:* Elements of Culture in Native Claifornia. Berkeley 1922. (University of California Publications in American Arch. and Ethn. Vol. 13. No. 8.) 283.

[17] *Ugyanő:* Handbook of the Indians of California. Washington 1925. (Smithsonian Institution Bulletin 78.) 726—780.

üdvözlik ; a megbeszélést a „barátságpipa" elszívása vezeti be, „mi minden indián tanácskozmány elkerülhetetlen nyitánya". Igazságszolgáltatásuk a tolvajnak vélt állatot is emberként bünteti : karóhoz kötik és agyonnyilazzák. Tanácskozásaikat, amelyek a főharcosok közt folynak, az ajtó előtt felállított hírnökök hangosan és pontról pontra ismertetik a kívül táborozókkal. Jellemző, hogy e szerény adatsort Xántus annak az útnak a leírásába foglalja, amely Los Angelesből Tejonba vezeti : a kép, amelyet nyújt, ismét néhány megfigyelés riportszerű összefoglalására szorítkozik.[18]

Meg kell jegyeznünk, hogy a mojave leány gyógyításának előadása a gőzfürdő emlegetésével zavarja a kép tisztaságát. Kroeber nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a mojavék gőzfürdőt nem használnak, bár az a táj más indián csoportjainál általános.

Bővebben szól a „tejon indiánokról", azaz — mint forrásából kiderül — a navajo törzsről, amely Tejontól néhány száz kilométernyire keletre élt[19] s a Hudson-öböltől a Csendes-óceán partvidékéig tanyázó rendkívül kiterjedt északi déné népcsaládból szakadt délre.[20] A navajo név 1629-ben bukkan fel a fehérek írásaiban. A törzs az apache-törzsekkel az athapasca nyelvcsalád déli ágához tartozik és zömmel Új-Mexiko és Arizona északi részén helyezkedik el, de jelentős csoportjaival a szomszédos Utah és Colorado államokra is kiterjeszkedik. Xántus ezen a területen sohasem járt. Ám előadása alapján valamilyen érintkezését a navajo indiánokkal ennek ellenére is fel kell tételeznünk.

A navajok az indiánok világának egyik legsajátosabb kultúrájú törzseként jelennek meg előttünk. Műveltségük erősen hasonult a nyugati szomszédságukban élő pueblo indiánokéhoz. Anyajogú társaséletükön s vallásos szokásaik és elképzeléseik egy részén kívül tőlük vették át a szövést, a fazekasságot, s mellékesen űzött földművelő kultúrájuk alapelemeit is. Hamarosan felülmúlták mestereiket a legfinomabb, szabályos mintázatú takarók szövésében és az ún. homokfestés területén is jelentkező művészi készségükben, sőt ilyen szempontból az első helyre kerülnek Észak-Amerika népeinek sorában. A pueblok mesterséges öntözőtechnikájának régészeti emlékei is megfigyelhetők területükön. Ám gazdasági eszközeik egészen régiesek, — így ásóbotjuk vagy a kukorica lisztté töréséhez használt köveik. A juhászat meghonosodása bizonyos európai zománcot kölcsönöz műveltségüknek s úgyszintén az ezüst ékszerek nagy kedveltsége is, amelyeket mexikói dollárból nagy hozzáértéssel kovácsolnak. Ám a partvidék hatásaival szemben is sajátos etnikus jellegük maradt : a szarvasbőr legging, a mokasszin, amelyet bőrből készült lábszárvédő-féle egészít ki, rost- és tollruhadarabok magas szövőkultúrájuk ellenére sokáig kísérik e törzset. S ami még jellegzetesebb, fennmarad ősi kunyhó-típusa is, a hogan.[21]

Xántus adalékai számos részletkérdésben érdekes megfigyelésekkel egészítik ki Letherman előadását, főként a navajó indiánok öltözékére, nagyhírű fonó és szövő iparára, táplálkozására és fegyverzetére vonatkozólag. Forrásának közlése szerint a férfiviselet a rövid szarvasbőr nadrág vagy a piros, illetve

[18] Utazás 36—37.
[19] Utazás 45—63.
[20] *Swanton :* 334—336.
[21] *G. A. Reichard :* Navajo shepherd and weaver. New York 1936 ; *W. Krickeberg :* Nordamerika. *H. A. Bernatzik :* Die grosse Völkerkunde. Leipzig III. k. 1939. c. kiadványában 70.

fekete-piros sújtásos, gyapjúból szőtt nadrág. Xántus hozzáfűzi, hogy olykor mindezt a derekuk körül kötött zsinegen cifra tollak vagy hosszú színes fűszálak pótolják. Lábbelijök szarvasbőr topán. A bocskor anyagául szolgáló szarvasbőr sötétbarnára van füstölve, talpuk nyers ökör-, disznó- vagy lóbőrből készül. Száruk „mintegy 6 hüvelykkel magasabb a bokánál s tökéletesen hasonló szabású a férfiaknál s nőknél egyaránt." Esős időben viselt pokróc-köpenyük középen „ki van vágva s e lyukon át dugják ki fejeiket — ezt'baize'-nek nevezik". A nyakláncok, karperecek tulajdonosaik vagyoni állapotát jellemzik: „mig a gazdagok mexikói és perui doublonokat, sasokat és ½ sasokat hordanak zsinórra füzve, a középosztály megelégszik ezüst pénzekkel, s az egészen szegények kecske-, hiuz- és borzfogakkal".

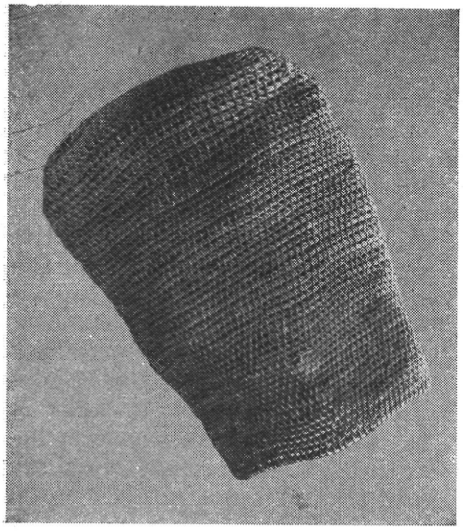

1. ábra. Tarisznya agave-rostból (Sioux munka?)

Letherman szerint fő élelmi cikkük a tengeri, amelyet éretlen korában tökmaggal vegyest összetörnek s tökhéjba téve hamuba takarva megsütnek. Xántus arra figyelmeztet, hogy a tengerit nagyrészt lábán érlelik meg, lemor- zsolva elvermelik s használat előtt lisztté törik „egy kővel padozott vályúba tétetvén, óriási, négyszögletesre csiszolt kövekkel" s „egy nő ilyformán reggeltől estig csak mintegy 5 font lisztet képes előállitani" s így „ezen szegény nők fele élete tengeri-törésből áll".

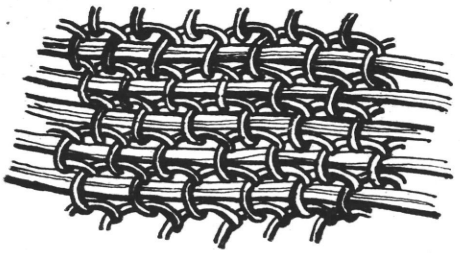

2. ábra. Agave-rostok szövedéke (Sioux munka?)

Bonyolult szövésű, szövőszék nélkül, puszta kézzel szőtt durva, nehéz és vastag pokrócaikról megemlékezik forrása is. Xántus hozzáteszi, hogy benne „számos gallon vizet 40—50 m. fd. távolságra lehet lóháton elszállitani, s ha jól összeköttetik, egyetlenegy csepp se folyik ki"; hogy színeiket olykor csíkok, de máskor sújtások és négyszögek alakjában szövik, hogy két—három nő hat, sőt sokszor nyolc egész hónapig dolgozik egy ily pokrócon, s hogy egyes finom készítményeik mesés áron kelnek el, viszont saját ízlésük szerint készült gyári pokrócokat maguk is vásárolnak. Bojtozott nyergüket Xántus a mexikói és középamerikai nyergekkel való hasonlóságuk alapján spanyol eredetűnek tartja; a nyergeket s a kantárfékeket borztövisek és papagálytollak cifrázzák.

Íme Xántus ráadásai Lethermann adatsorához. Egyes adatközléseit mindenesetre kritikával kell fogadnunk. A „bocskor", azaz a mokasszin nem

önmagában, csak a lábszárvédővel kiegészülve érheti el a Xántus jelezte magasságot. A navájok egyszerűbb szövőszéket is használtak, jóllehet nincs kizárva, hogy e mellett a korábbi primitívebb szövőtechnika is fennmaradt. Ennek ellenére előadásának némely részletére fel kell figyelnie az ethnográfusnak, minthogy a nem túlságosan gazdag forrásanyag közléseit érdekes részletekkel egészíti ki.

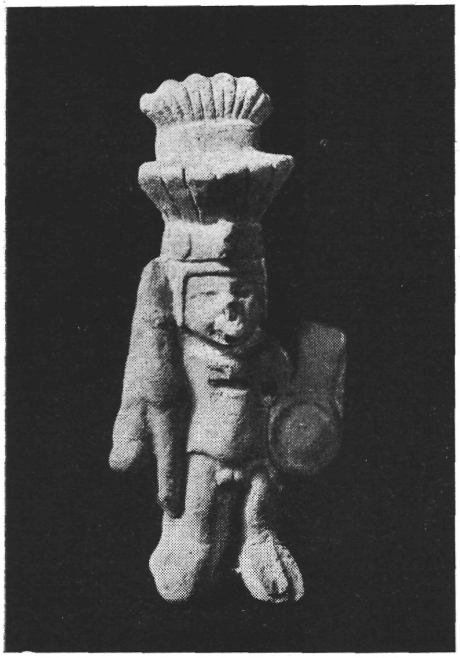

3. ábra. A nyúzott Xipe, a föld istene. (Mexico. Azték munka)

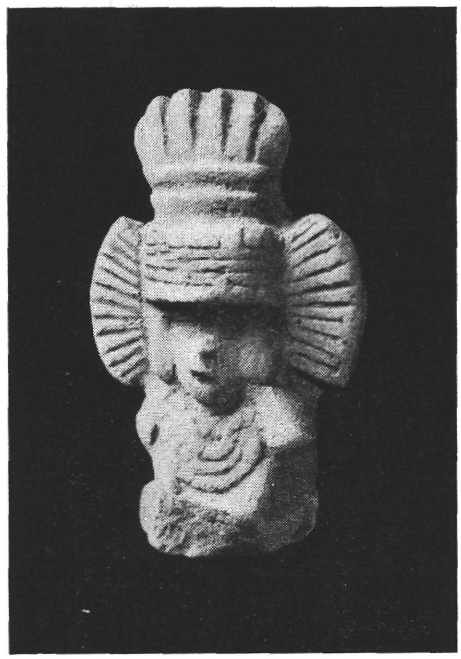

4. ábra. Chalchiuhtlicue, a folyóvíz istene (Mexico. Azték munka)

Nem folytatjuk itt vizsgálódásunkat; teendőink a Xántus-problémák tisztázása körül továbbra is bőven akadnak. Mindaz, amit Xántus Kaliforniának a többi partvidéki részben erősebb spanyol kulturhatás alatt élő indián törzseiről előad, pl. az Északnyugati államoktól Mexicon át Guatemaláig szétszórtan élő, utó-azték indiáncsoportok papago népéről, az apache törzsbeli pinaleno népszigetről (Xántusnál s más forrásokban is pinolero néven is szerepel), elsősorban olvasmányainak visszhangja.[22] A magyar—tejon szójegyzék anyagát Xántus J. W. Abert hadnagynak 1846—47. évi újmexikói kutatásairól szóló jelentéséből merítette, mint Madden megállapítja. Ez a jelentés, valamint általában a kötet, amelynek fejezeteként Abert beszámolója megjelent, W. H.

[22] *Madden:* i. m. 225. skk. szerint „A kaliforniai félsziget" c. fejezet főforrása Report of Lient. J. W. Abert, of his Examination of New Mexico. Notes of a Military Reconnaissance from Fort Leawenworth, in Missouri, to San Diego in California. Washington 1848.

Emory úti jegyzeteinek gyűjteménye, — szolgáltak a kötet harmadik részének főforrásául. *A kaliforniai félsziget* címen Xántus itt egyik vágyálmát, képzelet szülte „expedicióját" nyújtja. A tejoni napok szűkös lehetőségeinek határai közt olvasmányainak és természettudományos ismereteinek anyagából szövi a költött „úti beszámolót", nagyjából ugyanolyan módszerrel, mint a *Levelek* kötetében tette. Mialatt Tejonban napi szolgálatát ellátja, betegeket kezel és kórházi jelentéseket ír, vadászik és állatbőrök tömésével vesződik, képzeletében már utazásának következő szakaszával foglalkozik s könyvének harmadik, legszélesebb fejezete e várható út benyomásait és eseményeit valóságként tárja olvasói elé. *A kaliforniai félsziget* című fejezetnek legföljebb első lapjait színezheti közvetlen emlék: San Diegot, az Egyesült Államok legdélibb telepét a kaliforniai partvidéken levelei tanúsága szerint ideutaztában érintette, valószínűleg érintette a kaliforniai félsziget nyugati partjának kikötővárosát, San-Bartolome-t is. Az a szárazföldi út azonban, amelyet könyve szerint San-Bartolomeból La Pazba nagyrészt a félsziget nyugati szélén s onnan a visszatérőben a keleti partvidéken megtesz, olvasmányaiból szőtt kitalálás. Ennek ellenére további részletes elemzésre van szükség, minthogy irodalmi forrásait hallomásból szerzett, de hiteles adatokkal is kiegészíthette.

Madden a leveleskönyvnél jóval pontosabban határozza meg e fejezet egyes részeinek viszonyát Xántus forrásaihoz; összeállítása szerint is Xántus saját leleményének mutatkozik a Tejontól San-Bartolome-ig eső útszakasz leírása, továbbá számos természettudományos érdekű részlet. A prairie farkasról, a kaliforniai vaddisznóról (azaz az örvös pekariról, amelyet a tudomány Dicotyles tajacu néven emleget), a szürke medvéről, jaguárról, a kolibriről, amelynek több gyönyörű kaliforniai faja ismeretes, a gyöngykagylókról, a korall- és szivacsállatokról s ezek halászatáról, La Paz környékének kulturnövényeiről, az út során érintett városokról és falvakról nyújtott igen színes sorai kétségkívül a fejezet legjobb részei közé tartoznak s forrásuk eddig ismeretlen. Az armadillo (Dasyppus) legészakibb előfordulási helye napjainkban Mexikó; Xántustól tudjuk, hogy akkor még Kalifornia déli részén is előfordult. A la-pazi ültetvényes „hidalgo" semmittevő napi életének bemutatása viszont (közvetlenül a bányászsors irgalmatlan küzdelmeinek ismertetése után) a maga rikító színeivel a londoni szocialisták egykori tanítványára valló ügyes alkotás. A mondottaknak megfelelően könnyen feltételezhető, hogy néprajzi adatai közt is akad tudományosan értékesíthető.

„Kalifornia déli részének népszerű leírása annak népszerű természetrajzával", — így határozza meg művét egyik Bairdhez intézett levelében; s miért kezdett e vállalkozásába, arra a munka előszava válaszol: „az országok és népek, melyeket e munkámban leirok, a magyar irodalomban még egészen ismeretlenek."[23] Természetesen a népszerűsítő szándék sem igazolhat egyes tudománytalan fogásokat; de mindenesetre felmenti az írót az életrajzi hitel követelménye alól, amelyet Madden oly súlyosan számon kér. Ami az expediciós irodalom felhasználását illeti, ez főként Emory, Abert és a Hutching Illustrated California Magazine szempontjából vet fel problémákat. Kora ugyan korántsem vélekedik a kölcsönzés hasonló formáiról olyan elvszerűen, mint napjaink, a kalóz-kiadások és szemérmetlen „kölcsönzések" e virágkorában Xántus el-

[23] *Madden*: 231.

járása még a szelídebb esetek közé tartozik. Az írónak azonban, aki nyílt szóval írja le a könyv előszavában : „e jelen munkáért, melyet egyenesen sajtó alá írtam, az írói felelősséget is magamra vállalom", — s akinek londoni levelei nem egyszer térnek ki nagy helyesléssel a szerzői jog nemzetközi biztosítását célzó első törvényes intézkedésekre, minden oka meg lett volna rá, hogy említett forrásait megnevezze

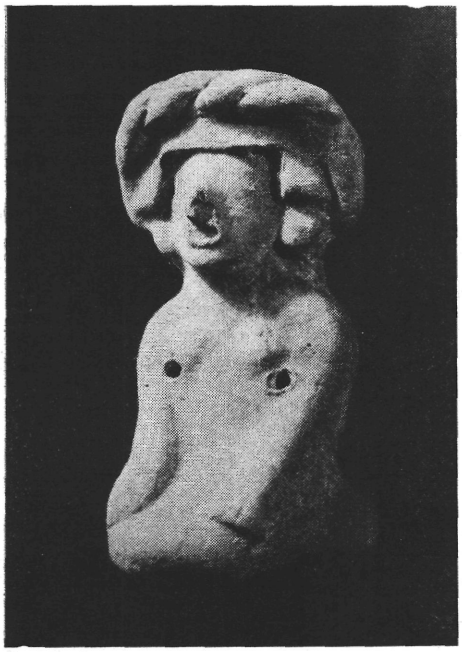

5. ábra. Xochiquetzal, a virágok istene (Mexico. Azték munka)

6. ábra. Cserépszobor (Mexico. Azték munka)

Nem kísérhetjük nyomon úti leveleinek, cikkeinek mind szélesedő árját a magyar időszaki sajtóban. Ezeknek egyszerű könyvészete is meghaladja tanulmányunk kereteit. Szólnunk kell viszont néprajzi szempontból Xántus grafikus alkotásairól is. Xántus kitűnően rajzolt, alkotásait a magyar művészettörténet is számontartja. Néprajzi jellegű grafikus munkáiról levelezésében ismételten megemlékezik.

1853. január 4-én írja édesanyjának : „Már egy szép és érdekes rajzgyüjteményem van ; az indiánok területén készitett tájképek, gazdasági eszközök, öltözékek, fegyverek rajzaiból stb. De megvallom, hogy egy kissé rest vagyok a másolásban és a másolatok haza küldésében. Az eredetieket pedig nem akarom a bizonytalan postán koczkáztatni, mert elveszhetnének, és igy megfosztathatnám egész gyüjteményemtől, mit egykor utazásom leirásánál igen czélszerüleg használhatok." 1856 júniusában említi, hogy egyik levelében „egy pár rajzot küldött indián öltözékekről" ; ugyanezen év szeptemberében pedig

indián fegyverekre vonatkozó gyűjtéséről számol be. „Hogy levelem ne utazzon üresen, mellékletben néhány indián fegyverek másolatát küldök," — írja ekkor. — „Az eredeti példányok mind birtokomban vannak, s a magyar nemzeti múzeumnak szánvák. Többnyire kickapoo fegyverek, de nehány comanche, kioway (helyesen : kiowa) és delaware kuriózum is van köztök. Az X-el jegyzett ábra comanche dob, melyet hátul a karra füznek, s elölről ököllel ütnek, a lefüggő rojtok ugyanannyi leölt ellenség hajfürtei. A dob fölötti két kis faragvány kőpipák."[25]

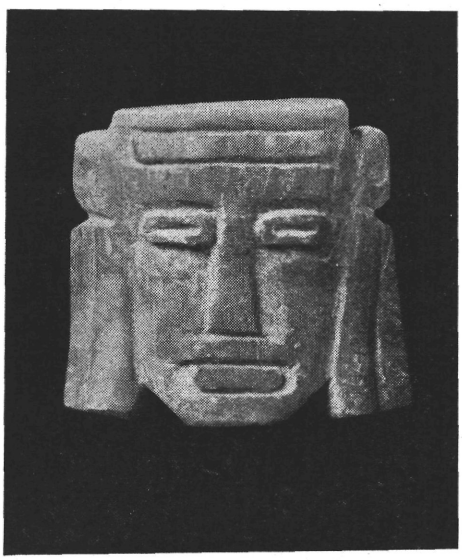

7. ábra. Szelenit fej
(Mexico. Azték munka)

8. ábra. Szelenit szobor
(Mexico. Azték munka)

Nyilván ezeket az ábrázolásokat látjuk viszont Xántusnak Amerikáról írt könyveiben, kő- és fametszetek formájában, „Rajzolta Xántus J.", „Term. után rajz. Xántus J." féle alájegyzésekkel. Meg kell állapítanunk, hogy idézett levelei a „term. után" jelzést nem támasztják alá : „másolatokról" beszél itt, amelyeknek „eredeti"-jei birtokában vannak s Madden e rajzok forrásainak feltárásával csak megerősíti Xántus állításait. Xántus rajzai valóban az amerikai útirajz-irodalom egyes ábrázolásainak másolatai.[26] A levélgyűjtemény rajzaival kapcsolatosan az alájegyzések Prépostot terhelik ; a kaliforniai úti könyv illusztrációiért azonban maga Xántus felelős.

Állapítsuk meg, hogy a néprajzi érdekű illusztrációk közül Madden tanulmányai után az alábbiaknak forrásai maradtak ismeretlenek :

[24] *Madden :* 225 skk.
[25] Levelei 19—20, 57, 63.
[26] *Madden :* 220—221, 230.

1. Indián sír (LÉA. 87.)
2. Wichita leány (LÉA. 115.)
3. A „silla" (UKDR. 3.)
4. Los-angelesi bor- és limonádé-árus (UKDR. 7.)
5. Los-angeles vidékiek árut visznek a vásárra (UKDR. 10.)

Nem lehetetlen, hogy e művek Xántus eredeti alkotásai. Mindenesetre igénytelenebb munkák, mint a könyveiben megjelent kőmetszetek a földrész egyes táji különlegességeiről s egyes indián törzsek életének a kívülálló számára nehezebben megközelíthető mozzanatairól.

Sokkal lényegesebb, hogy Amerikában néprajzi tárgyak gyűjtésével is foglalkozott. Míg természettudományos erőfeszítséeit a földrész tudományos intézetei, társaságai és múzeumai messzemenő támogatásban részesítik, néprajzi gyűjtése során teljesen a maga belátására kell hagyatkoznia. Jellemző, hogy amerikai néprajzi gyűjtését hazájába való visszatérése után még sokáig személyes emlékének tartotta. Az 1870-es években egyik kiállítási útmutatója azonban már 44 északamerikai néprajzi tárgyról tesz említést s nyilván ezekre vonatkozik a könyvecske bevezetésének az a megjegyzése, hogy a Nemzeti Múzeum néprajzi állományába „beolvasztatott a régi Xántus-féle gyűjtemény Amerikából."[27] A gyűjtemény ma is a Néprajzi Múzeum birtokában van; egyes darabjai azonban lappanganak, modeljei pedig — „a mexikói kreol és kreolnő mintája" — megsemmisültek.

Xántus jegyzéke Amerika címszóval a következő 44 tárgyról emlékezik meg:

„2209. Észak-Amerikai indusok békepipája.
2210. „ „ indus nyaklánc.
2211—2212. „ „ nyíl ív, és hozzávaló vesszők.
2213. „ „ indus tűzszerszám.
2214—2217. „ „ indus tarisznyák agave rostból.
2218. Mexikói ezüstös sombrero, vagyis kalap.
2219. „ czifra bojtos paizs, ökörbőrből.
2220—2221. „ kreol, és kreolnő öltöztetett mintája.
2222. Canadai kéregkosár, igen szépen kivarrva.
2223—2230. Patagoniai, igen különös ezüst ékszerek.
2231—2235. Azték faragványok Selenitból.
2236—2252. Azték cserép díszítések és bálványok."

Szemmelláthatóan sokoldalú, tájilag is szerteágazó kis kollekcióval állunk itt szemben. Észak-Amerika 10, Mexico 26, Dél-Amerika 8 darabbal szerepel a gyűjteményben, amely akkor hazánkban egyedül áll a maga nemében. Sajnos, az egyes gyűjteménytárgyak földrajzi és etnikai meghatározásával Xántus adósunk maradt, megjelölései túlságosan általánosak ahhoz, hogysem konkrét következtetések alapjául szolgálhatnának egy-egy kérdéskör kutatója számára. Míg természettudományos gyűjtése nagy pontossággal rögzíti a helyrajzi adatokat, sőt e részben messzemenő elvszerűséggel jár el, a néprajzi objektumok gyűjtésé-

[27] Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum népismei gyűjteményében. Második átdolgozott kiadás. Bp. 1874. 3. és 48.

ben e tudományos igények nem merülnek fel. Szemmelláthatóan inkább emlékek gyanánt kerülnek Xántus poggyászába, mintsem muzeális célu, kutatói feladatok megoldására alkalmas tárgyakként; az utóbbi szempontokat csak utólag, keletázsiai expedíciójának tanulságait érvényesítve veti fel velük szemben a kutató.

E tárgyak meghatározását napjainkban az a tény is megnehezíti, hogy egyrészük idők során elpusztult, néhány további viszont a múzeum négyszeri költözködése és az országos viszontagságok következtében lappang. Így egyes megmaradt objektumok tárgyi szempontból is elszigetelődtek, értelmezésüket nem segítik elő azonos csoportba tartozó további tárgyak, amelyeknek ismeretében etnikus és földrajzi hovatartozásuk eldöntéséhez kiindulási alapot nyerhetnénk. Következtetéseinkben így a szakirodalom párhuzamaira kell hagyatkoznunk.

Az északamerikai tárgyakat Xántus feljegyzései alapján a sioux törzsek kultúrájával kellene kapcsolatba hoznunk. Közülük főként a kansa és az iowa törzsek jönnek számításba, amelyeknek töredékeivel közvetlenül érintkezett, amelyeket leveleiben is ismételten emleget. Az említett sioux csoportok történetének végső szakaszában, a fehér kultúra heves előretörése s a törzsek szétszóródása idején fordul meg körükben a magyar utazó s ezt a tényt egyes ránk maradt tárgyak is világosan tükrözik.

Az ide tartozónak vélt objektumok sorából fennmaradt a 2217. lelt. sz. tarisznya, amelynek mélysége 29 cm, szája 18 cm, legnagyobb bősége alul 24 cm. Anyaga Xántus szerint agavérost. Szövése alulról felfelé halad, spirális technikájú: a rostok már lefűzött alsóbb köreihez szimmetrikusan elhelyezkedő öltésekkel ugyanazon rostok egyre újabb járatait fűzik hozzá. (1. és 2. ábra). Anyaga szerint inkább Xántus mexikói, mint kansasi vagy iowai tartózkodásának emléke. Az utóbbi területeken legfeljebb európai hatásra készült újabb típusú cikknek vélnők, párhuzamait az Északamerikára vonatkozó újabb irodalom nem ismeri.[28] Nyilván a személyi használatra szolgáló tarisznyafélék közé tartozik, amelyet vállon, kézben, övben, nyergen viseltek.

A tárgyak egy másik csoportját a Mexikóra jellemző „cserépbábok és díszítések" alkotják. Xántus jegyzéke szerint eredetileg 17 darabból állt e csoport; közülük jelenleg 4 lappang. Azokról az üzemszerűen, agyagformákkal előállított szobrocskákról van szó, amelyek Valle de Mexico vidékén készültek s amelyeknek elterjedése Mexico régi határain túl a Yucatan-félszigetig, déli irányban Venezuelaig és a délamerikai inkák egykori birodalmáig nyomon kísérhető. Tárgyukat tekintve e sajátos alakok többfélék. Egyrészük valóban „bálvány", azaz egy-egy azték isten szobra.[29]

Így a 2242. lelt. sz. darab kétséget kizáróan a „nyúzott Xipe" szobra, aki az aztékok szerint a termőföld istene. A 9,8 cm magas, 5 cm széles álló alak fején több osztatú tollkoronával, emberbőrbe takarva jelenik meg itt, amelynek keze jobbfelől az isten keze mellett csüng alá, amelyben a csörgős botot

[28] *W. Krickeberg:* Ältere Ethnographica aus Nordamerika im Berliner Museum für Völkerkunde. Baessler-Archiv 1954. 112—154.

[29] Az alábbiakhoz vö. *K. Th. Preuss:* Mexikanische Thonfiguren. Globus 1901. 85—91. és *E. Seler:* Gesammelte Abhandlungen zur amerikanischen Sprach- und Alterthumskunde. Berlin 1904. II. 304—367.

(chicau aztli) tartja. Baljában dob vagy paizs. Egyebekben az alak meztelen. Párhuzamát K. Th. Preuss a berlini Uhde-gyűjteményből közli. (3. ábra.)

Hasonló stílusú alkotás a 2250. lelt. sz. három karéjra tagolt istenalak is. A szobor magassága 7,3 cm, szélessége 4,7 cm. Szalagos homlokdísze, oldalt legyezőszerűen elhelyezkedő tollbokrétái szerint is rokona az Uhde-gyűjtemény

9. ábra. Szelenit szobrok (Mexico. Azték munka)

egyik álló szobrának, amelyet E. Seler Chalchiuhtlicue, a folyóvíz istennője alakjának tart. (4. ábra.)

A 2240. lelt. sz. térdelő alak kétoldalt kiálló lábfejeivel, térdére helyezett kezével szerényebb ornamentikájú alkotás. Magassága 8,7 cm, szélessége 5,4 cm. Tolldísze nincs, a fején csavart kendő, amely részben homlokát is takarja s a szem magasságáig kétoldalt alácsüng. A mellek enyhe domborítása jelzi az alak női jellegét. K. Th. Preuss és E. Seler analógiái alapján Xochiquetzal, a virágok istennője jelenik meg itt előttünk. (5. ábra.)

A 2244. lelt. sz. szobor lépcsőzetes emelvényen foglal helyet s kutyafeje attributumként világosan utal Xolotl, a labdajátékok, az ikrek és a torzszülöttek istenére. Technikája a Tezcoco táján kiásott figurákra utal; részletezőbb kidolgozású; az agyagmintából kikerült szobrot egyéni munkával finomítja, a szobor barázdáiban fehéres festékanyag nyomai tűnnek fel. Párhuzamait

jóval szerényebb kivitelezésben idézi K. Th. Preuss és E. Seler. A munka jelenleg közvetlenül nem tanulmányozható.

Tematikájában más jellegű és további problémakört képvisel a 2245. lelt. sz. fekvőszobor, amely sötétebbre égetett jellegével is kiütközik a mexikói szobrok csoportjából. A 8 cm magas, 4,4 cm széles alkotás áldozatra szánt, rekeszes székbe zárt alakot, nyilván foglyot mutat be. Homlokára boruló kendője alól kétoldalt előkunkorodik a haj, fején két nagy kidudorodó gomb alakú dísz. A hasonló alkotások sorába, amelyeket H. Lehman mutat be[30], nehezen illeszthető: stílusa szerint a Valle de Mexico területén jelentkező típushoz áll közelebb; a Colimához kapcsolódó típussal annyiban rokon, hogy a fogolyalak lábafeje nem kiálló lábdeszkán helyezkedik el, hanem szabadon csüng alá. (6. ábra.).

További tárgykört képvisel a szobrok sorában a 2246. lelt. sz. agyagmadár (hossza 5,8 cm, szélessége 4,8 cm) a tollazat finom kidolgozásával; valamint a 2249. lelt. sz. 4,7 cm hosszú, 3,5 cm széles szép vonaldíszű mell, váll, homlok, díszítésére használt pecsétnyomó-féle eszköz.

A meglevő többi töredék-jellegű tárgy még további tanulmányozást igényel.

Külön csoportot képviselnek Xántus gyűjteményében a szelenitből faragott, többnyire három oldalról is aprólékosan kidolgozott apró szobrok, amelyeknek száma jegyzéke szerint 5. Művészi szempontból az előbbieknél igényesebb alkotások: mind a 4,7 cm, magas, 5,4 cm, széles, 0,7 cm átlagos vastagságú hengerfelületre faragott, kendővel keretezett négyszöges konturu fej. (7. ábra), mint a földön guggoló, alsó lábszárukra helyezett kezű tolldíszes, sisakos vagy hajadonfőtt ábrázolt alakok. (8. és 9. ábra.)

A sisakos alakot nyaklánca s a vállára oldalt legyezőszerűen boruló tolldísz teszi jellegzetessé (magassága 7,8 cm, szélessége 2,3 cm, vastagsága 2,4 cm). Az oldalrészén különös gonddal kidolgozott fejdíszes figurát a kockás válldísze emeli ki (magassága 5,6 cm, szélessége 1,8 cm, vastagsága 1,8 cm). A hajadonfőtt ábrázolt alak nyilván teljesen meztelen (magassága 4,5 cm, szélessége 1,8 cm, vastagsága 1,6 cm). Mindhárom nyilvánvalóan foglyokat ábrázol, mint ez a csuklójukon jelentkező fém- vagy kötélbilincsekből következik.

Mindezek nyilvánvalóan Xántus Manzanilloban és Colimában való időzése során beszerzett darabok. Nyilván ugyanerre a korszakra utal a jegyzéke szerint 8 tárgyra rúgó patagoniai ékszergyűjtemény is, amelyből ma két darabot ismerünk. Az araukan kultúra jellegzetes termékei ezek, azé a népé, amely a Kordillerák déli nyúlványainak vidékén évszázadokon át szívós harcban szállt szembe a spanyol hódítók törekvéseivel s egyedül őrizte meg a 20. századig nyelvét, anthropológiai jellegét és régi műveltségét. Lemezzé szélesedő fejű ezüsttűik, amelyek a hagyományos tunika-szerű ruhákba alulról felfelé beletűzve azokat a vállon és a mellen összetartották, trapézoid alakú ezüstlemezből formálódó fülbevalóik — Dél-Chille legjellegzetesebb tárgyai közé tartoznak (10. és 11. ábra.)

[30] *H. Lehmann:* Le personage couché sur le dos: sujet commun dans l'archéologie du Mexique et de l'equateur. Proceedings of the 29th International Congress of Americanists. Chicago 1951. 291—298.

A tű átmérője 8,5 cm, hossza 14,6 cm; domború pontdíszei mellett egészen halványan homorú pontdíszek is jelentkeznek felületén. A fülbevaló lemezének magassága 8,5—8,8 cm közt mozog, legnagyobb szélessége 11,3 cm; a vele egy darabból kovácsolt függesztő nyél, amely rugalmasan tapad e lemezhez, 3,5 cm magas és 10 cm hosszú.[31]

Bármely artisztikus és jellemző is egyes darabjaiban ez a kollekció, csak sajnálhatjuk, hogy Xántus fejlődésének ezen a fokán nem hozhatott össze természettudományos gyűjteményeinek bármelyikéhez fogható sokoldalú és a gyűjtési viszonyokat rögzítő, valamint az egyes tárgyak készítésmódjára és rendeltetésére vonatkozó feljegyzésekkel kiegészített, tudományosan meg-

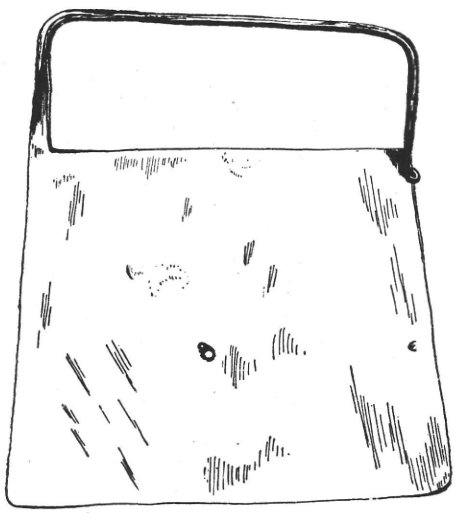

10. ábra. Ezüst fülbevaló
(Chile. Araukán indiánok munkája)

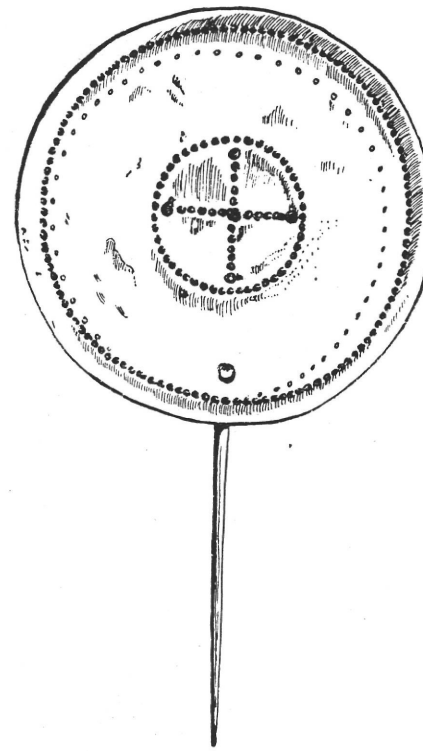

11. ábra. Ezüst tű
(Chile. Araukán indiánok munkája)

alapozott etnográfiai gyűjteményt. Csupán a hazájában úttörő jelentőségű magángyűjteményt alakított ki emléktárgyaiból, amely sokáig merő exotikumnak számított s a Néprajzi Múzeumba kerülve csak évtizedek múltán bővült alkalmilag további gyűjtők és kutatók tárgyaival.

Néprajzi munkássága Amerika földjén még szembetűnően műkedvelő jellegű; de egyes megfigyelései, amelyeket a potawatomi, a navajo és a mojave indiánokról és talán a wichitákról tesz, a forrásaiból kölcsönzött anyagot figyelemre méltó adatokkal egészítik ki. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy módszeres

[31] Az araucan kultúra összefoglaló ábrázolása. Handbook of South Amerikan Sndians. Ed. *J. H. Steward* vol. 2. Washington 1947. 42—44 (W. C. Bennett); 687—760 (J.M. Cooper.)

elemző munkával Amerikára vonatkozó további irataiból is feltárhatók olyan tudományosan felhasználható részletek, amelyek más forrásokban halványabban vagy egyáltalán nem jelentkeznek. Grafikus alkotásaiban kevés eredetit nyújt. De kezdeményező jelentőségű volt tevékenysége néprajzi tárgyak gyűjtésében, amelyek hazájában először tették közvetlenül tanulmányozhatóvá Amerika egyes kultúráinak néhány tárgycsoportját. Az elismerés, amelyben kora részesítette, sokkal inkább temészettudományos gyűjtőmunkájáért illette; hazája pedig Amerika életviszonyainak nem annyira részleteiben hiteles, mint inkább képzeletindítóan színes, szépirodalmi eszközökkel készített bemutatásáért volt hálás Kossuth egykori katonájának. Amerikai munkássága alapján senkisem sejthette, hogy utóbb Dél- és Keletázsia földjén néprajzi munkájával olyan gyűjteményt fog megalkotni, amely a mai Néprajzi Múzeum alapjait megveti.[32]

Sándor István

Die ethnoghraphischen Forschungen von János Xántus in Amerika

János Xántus (1825—1894), der spätere Gründer des ungarischen Ethnographischen Museums, verweilte von 1852 bis 1861 und von 1862 bis 1864 in Amerika. Die wichtigsten Angaben seiner Tätigkeit in dieser Lebensperiode verdanken wir dem Werk H. M. Madden: Xántus Hungarian Naturalist in the Pionir West. Palo Alto 1949. Nach Madden arbeitete er im Herbst des Jahres 1852 bei einer Eisenbahnplanungsgesellschaft, wahrscheinlich nördlich oder nordwestlich von der Stadt Kansas. Dann lebte er eine Zeit lang in New-Orleans. Im Sommer des Jahres 1854 ging er noch Iowa, wo die ungarischen Emigranten die Siedlung Új-Buda (die spätere Stadt Davis City) gründeten und verweilte dort ein volles Jahr. Ende September des nächsten Jahres trat er als Söldner in die amerikanische Armee, und diente bis März 1857 in Fort Riley, im nordöstlichen Kansas-Gebiet. Dann wurde er nach Fort Tejon in Südkalifornien, kommandiert, wo er von New York über die Landenge bei Panama in Mai 1857 ankam. Nach anderthalbjährigem Spitaldienst erhielt er da den Abschied den 25 Jänner 1859. Nun wurde er bei dem Coast Survey Board angestelit und hielt sich als Leiter einer Station für Untersuchung der Meeresströmungen bis zum 1. August des Jahres 1861 in Cap. St. Lukas auf der kalifornischen Halbinsel auf. Nach einem längeren Besuch in Ungarn kehrte er nach Amerika wieder zurück und wurde den 25. November 1862 zum Konsul der Vereinigten Staaten in Manzanillo, in der Hafenstadt des Staates Colima auf der westlichen Küste von Mexiko ernannt. Hier traf er Ende 1862 ein und blieb ein halbes Jahr in seinem Amt, verweilte aber als Privatmann bis März 1864 in der Stadt. Nach einem kurzen Besuch in San Francisco und in New York verliess er Amerika Anfang Juni desselben Jahres.

Zu ethnographischen Untersuchungen gab es ihm also eine günstigere Gelegenheit 1. nördlich von der Stadt Kansas; 2. in Fort Riley; 3. in Fort Tejon; 4. in Cap St. Lucas und 5. in Manzanillo. Xántus war aber in dieser Periode seiner Laufbahn in erster Reihe ein Naturforscher, der mit seinen naturwissenschaftlichen Sammlungen manche bisher wissenschaftlich ungeprüften Gebiete der Vereinigten Staaten der Forschung zugänglich machte.

Doch sind seine Arbeiten in Amerika auch vom ethnographischen Gesichtspunkt betrachtet von Interesse. Er verfasste keine wissenschaftlichen Studien; ja sein erstes Werk, die Anthologie seiner Familienbriefe, ist ähnlich wie das auch bei Fiedrich Gerstäcker in Deutschland der Fall war, sozusagen ohne sein Wissen, durch die Bemühungen seiner Mutter und des Journalisten István Prépost erschienen (Xántus János levelei Éjszakamerikából. Pesten 1858. Lauffer és Stolp 175 S. 12 T.). Dieses Werk bietet eine eigenartige Mischung von Wahrheit und Dichtung: Xántus will seinen Angehörigen mit seinem Elend keine Sorgen antun, verhehlt darum seine Lebensumstände, erwähnt zum Beispiel mit keinem einzigen Wort seinen Dienst beim Militär.

[32]A fényképeket Bárdy Béla, a rajzokat Sándor Péter készítette. Fogadják köszönetemet.

Statt dessen zeigt er sich in diesen Briefen immer wieder als Teilnehmer an abenteuerlichen Expeditionen; die Angaben dazu entlehnt er jedoch — wie es bereits Madden nachgewiesen hat — aus den amerikanischen Reisebeschreibungen seiner Zeit und bearbeitet sie manchmal auf lauter belletristische Art. Auch sein zweites Buch (Utazás Kalifornia déli részeiben. Pesten 1860. Lauffer és Stolp 191 S. 8 T.) ist vielmehr für eine Studie zur Vorbereitung einer Forschungsreise in Südkalifornien, als für eine Reisebeschreibung anzusehen. In seinen Werken sucht Xántus den Weg zur Erfüllung siner Träume: nach unbekannten Gebieten Amerikas Expeditionen zu führen. Dennoch wirken seine Schriften so lebendig und realistisch, dass ihre Quellen erst nach einer gründlicheren Untersuchung seiner Briefe an S. F. Baird, den Sekretär der Smithsonian Institution, also auf Grund seiner eigenen Äusserungen in den letzten Jahren entdeckt wurden.

Man sollte diesen volkstümlichen Werken keineswegs jede Originalität absprechen. Was Xántus zum Material seiner Quellen aus eigener Erfahrung zugetan hat, kann man mit der Methode der Philologie mit höchster Genauigkeit bestimmen. Die Ergebnisse der Amerikanistik stellen für uns den Masstab dar, in dessen Besitz wir über die wissenschaftliche Zuverlässigkeit seiner Mitteilungen von Fall zu Fall entscheiden können. So bietet uns Xántus in manchen Teilfragen ethnographisch bedeutsame Beobachtungen und zwar über die Potawatomi, die Wichita, die Navajo und die Mojave, zu deuen er in Kansas, in Riley, beziehungsweise in Tejon gewisse Beziehungen hatte. Zwar bietet er über die Lebensweise und Sachkultur der erwähnten Stämme kein systematisch gesammeltes, wissenschaftlich tiefgehendes Material, mit dem frischen Blick eines Riporters belauscht er aber manche Kleinigkeiten, wodurch er im stande ist auch grundlegende Feststellungen anderer Forscher zu ergänzen. Diese Art der Ergänzung der Mitteilungen anderer Forscher durch eigene Beobachtungen ist für die Werke Xántus in der Periode seiner hiesigen Laufbahn charakteristisch.

Was er in seinen Büchern graphisch bietet, wird zum Teil auch seinen wichtigsten Quellenwerken entlehnt. Einige Genrebilder jedoch sind Erzeugnisse der eigenen Zeichenfertigkeit.

Ethnographische Gegenstände sammelte er aber nur als Erinnerungsgegenstände und legte eine kleine Privatsammlung von 44 Stücken an, die er später um 1874 der Ethnographischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums schenkte. Während der vergangenen Jahrzehnte wurde diesen Gegenständen kein günstiges Los zuteil. Wir können aber doch feststellen, dass die Sammlung eine planmässig aufgebaute Kollektion war, in der mehrere Gebiete Amerikas vertreten waren. Leider gibt es bei Xántus über die Herkunft der einzelnen Gegenstände keine nähere Angaben, nur lauter allgemeine Anmerkungen, wie z. B. „Sioux-Indianer", „Nord-Amerika" oder „Mexiko". Manche Gegenstäde aber knüpfen sich offensichtlich an die Aufenthaltsorte von Xántus. Ein Ranzen aus Agavebast mit Spiraltechnik von unten nach oben (Abb. 1—2) wird in den Aufzeichnungen von Xántus als ein Werk der „Sioux" erwähnt, von denen er besonders mit den Iowa und Kansa umgang. Die kleinen Tonfiguren von einzelnen Göttern der Azteken, wie von Xipe, dem Geschundenen (Abb. 3) von Chalchiuhtlicue (Abb. 4), von Xochiquetzal (Abb. 5), sowie die Figuren von Gefangenen aus Ton (Abb. 6) oder aus Selenit (Abb. 8—9) usw. stammen höchstwahrscheinlich von Colima. Die araukanischen Silberschmücke aber (Abb. 10—11) erwarb Xántus daselbst oder irgendwo an der westlichen Meeresküste während seiner Reisen, da er Südpatagonien niemals erreichte.

Einen geachteten Namen machte sich Xántus in Amerika nicht durch seine ethnographische, sondern durch seine naturwissenschaftliche Sammeltätigkeit. Was er in Amerika auf dem Gebiet der Ethnographie leistete, ist nur als eine Vorschule für seine spätere Wirksamkeit in Ost- und Südost-Asien, und besonders in Borneo zu betrachten, wo er dann die Grundsammlungen des ungarischen Ethnographischen Museums in den Jahren 1869—1871 mit erstaunlichem Fleiss und vieler Mühe zusammenbrachte.

A nanajok (goldok) hármas fokozatú amulettjei

A tüdő különféle megbetegedéseit gyógyító nanaj amulettek, az ún. *moiganí*-k vizsgálatakor már rámutattunk arra,[1] hogy van három amulett-csoport, nevezetesen a *dụentẹ moiganí*, az *ambanso moiganí* és a *iarga moigani*, ami egymással szorosabb kapcsolatban áll, mégpedig az amulett „erőssége", „hatásossága" tekintetében. Ezeknek a nanaj tárgyaknak a gyűjtője, Baráthosi Balogh Benedek ugyanis az alábbiakat jegyezte fel: „A *moiganík* hatóerejét nem tartják egyenlőnek. Elsőként a mindig szelídebb és jobbakaratú *doonta* (ɔ : *dụentẹ*) *moiganí*-t alkalmazzák. Ha ez nem használ, akkor az *ambanso moiganí*-ra kerül a sor, végül a *iarga moiganí* jön."[2] A *dụentẹ*, az *ambanso* és a *iarga* változat, illetve fokozat azonban nemcsak a *moiganí* amulettek sajátossága, egész sor más amulettnél is ismeretes ez. Ime néhány példa:

dụentẹ aiami	*ambanso aiami*	*iarga aiami*
dụentẹ aiami čāni	*ambanso aiami čāni*	*iarga aiami čāni*
dụentẹ xermiktani	*ambanson xermiktani*	*iarga xermiktani*
dụentẹ moiganí	*ambanso moiganí*	*iarga moiganí*
dụentẹ seụen	*ambanso seụen*	*iarga seụen*
dụentẹ ungiptu	*ambanso ungiptu*	*iarga ungiptu*
kollkeru dụentẹ	—	*kollkeru iarga*
buiun dama dụentẹ	*buiun dama ambanso*	*buiun dama iarga*
—	*ogǯima ambanso*	*ogǯima iarga*
tōmu dụentẹ	*tōmi ambanso*	*tōmu iarga*

A hármas fokozatú amulettek vizsgálásakor az alábbi három kérdésre igyekszünk feleletet adni: mi ez az ismétlődő *dụentẹ*, *ambanso*, illetve *iarga*; miért alkalmazzák a nanajok gyógyításaiknál éppen ezeket; miért használják a hármas fokozatú amuletteket éppen a *dụentẹ*, *ambanso* és a *iarga* sorrendjében?

Ha a hármas fokozatú amuletteket egy-egy amulett-típuson belül összehasonlítjuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a *dụentẹ*, az *ambanso* és a *iarga* három különböző állatfajtát jelöl.

Vegyük sorra például a *moiganí*-kat. (1*a*, *b*, *c* ábra.) Ezek a bádogból kivágott amulettek mind megegyeznek abban, hogy vese alakúak, hogy egymás alatt bizonyos számú egymás felé néző kígyó sorakozik; a különbséget a bennük

[1] *Диосеги, В.:* Развитие одного вида целительных амулетов у гольдов. Folia Ethn. I. (1949) 176—204.

[2] A 136.199 számú leltári cédulán levő leírás.

levő vagy rájuk függesztett állatalak adja. A *dụẹntẹ moigaṅi*-n függő állatok zömökek, vaskosak, farkuk nincs (1*a*. ábra), az *ambanso moigaṅi*-n függő, illetve magában az amulettben a kígyók alatt álló állatok igen karcsúak és nyulánkok, hosszú farkuk van (1*b*. ábra), végül a *iarga moigaṅi*-ban megmintázott állat karcsúbb, hosszabb a *dụẹntẹ moigaṅi*-n levőnél, de viszont kisebb és zömökebb az *ambanso moigaṅi*-ra akasztott, illetve benne levőknél (1*c*. ábra).

Hasonló különbségek mutatkoznak a *xermiktani* típusú amuletteknél is (2*a*, *b*, *c* ábra). Ezek száraz fűből *(sátéből)* készülnek s egy nagyobb négylábu állatot ábrázolnak, amihez hosszabb szalmazsinórra kötve még öt ember- és négy madáralakot erősítenek. A *dụẹntẹ xermiktani*, az *ambanso xermiktani* és a *iarga xermiktani* tulajdonképpen csak a nagy négylábú állat alakjában különbözik egymástól. A *dụẹntẹ xermiktani* (2*a*. ábra) főalakja sátéből készült négylábú állatalak, amelynek testét fűzfahánccsszalaggal csavarták át, hogy a fű szét ne hulljék. Lába, füle kurta, farka rövid ; mindezt egy-egy a törzsbe erősített (bedugott) szénacsutak ábrázolja. Az *ambanso xermiktani* (2*b* ábra) főalakja ugyancsak rövid fülű, rövid lábú, farka azonban hosszú. Az állat törzsét és a farkát fűzfahánccsal csavarták be, mégpedig úgy, hogy a háncs párhuzamosan futó csíkként díszítse a testet. A *iarga xermiktani* (2*c* ábra) főalakja ugyancsak hosszú farkú, azonban az előbbihez viszonyítva az egész állat kisebb. Ennek a testét is körülcsavarták fűzfahánccsal, a háncsok azonban nem párhuzamos csíkként futnak egymás mellett, hanem x alakban keresztezik egymást, mintegy foltos díszítést adva az állatnak.

A bádogból és száraz fűből készült amulettek természetesen kevésbé híven, alig felismerhetően tudják csak érzékeltetni a három állatfajta testének jellemzőit. Ebből a szempontból sokkal több várható a fából készült amulettektől, amelyeket festéssel, színezéssel is igyekeznek minél hasonlóbbá tenni az élő állathoz.

Így már az ugyancsak „hármas fokozatú" antropomorf *aiami* (3*a b*, *c* ábra) és *aiami čāni* (4*a b*, *c*. ábra) amulett-típus is — bár nem állat alakú — közelebb visz a három állatfajta pontosabb meghatározásához.

A *dụẹntẹ aiami* és a *dụẹntẹ aiami čāni* lapos fából faragott emberalak, feje tojásdad, teste síma. Mivel testét a jelenleg készült amuletteknél már nem színezik, azért az általa szimbolizált állatra vonatkozólag nem kapunk útbaigazítást, ellenben a festett *ambanso* és *iarga* példányoktól már igen. Az *ambanso aiami* és az *ambanso aiami čāni* lapos fából készült emberalak (az előbbinek csak a karja, az utóbbinak a karja és a lába is hiányzik). Testét, sőt néha arcát is kígyókkal borítják be, ezeket vagy ráfestik, vagy ráégetik. A *iarga aiami* és a *iarga aiami čāni* ugyancsak lapos fából faragott emberalak (az előbbi kar nélküli, az utóbbinak pedig a lábát sem faragják ki). Az egész testet apró körök fedik, amelyekben egy-egy pont van ; ezeket vagy égetik vagy festik. Ha több színt használnak, akkor a rajzok feketék vagy vörösek. Gyakran a körök vörös, a bennük levő pontok pedig fekete színűek, vagy megfordítva. A nanajok véleménye szerint „a festés a párducbőr pettyezését utánozza s az e típushoz tartozó *aiami*-kat eredetileg párducbőrrel vonták be", jegyzi meg Baráthosi.[3]

Az *aiami* és az *aiami čāni* típusú antropomorf amulettek tehát a rajtuk levő díszítés szempontjából megegyeznek a zoomorf *xermiktani*-k főalakjainak

[3] EA 975, 1.

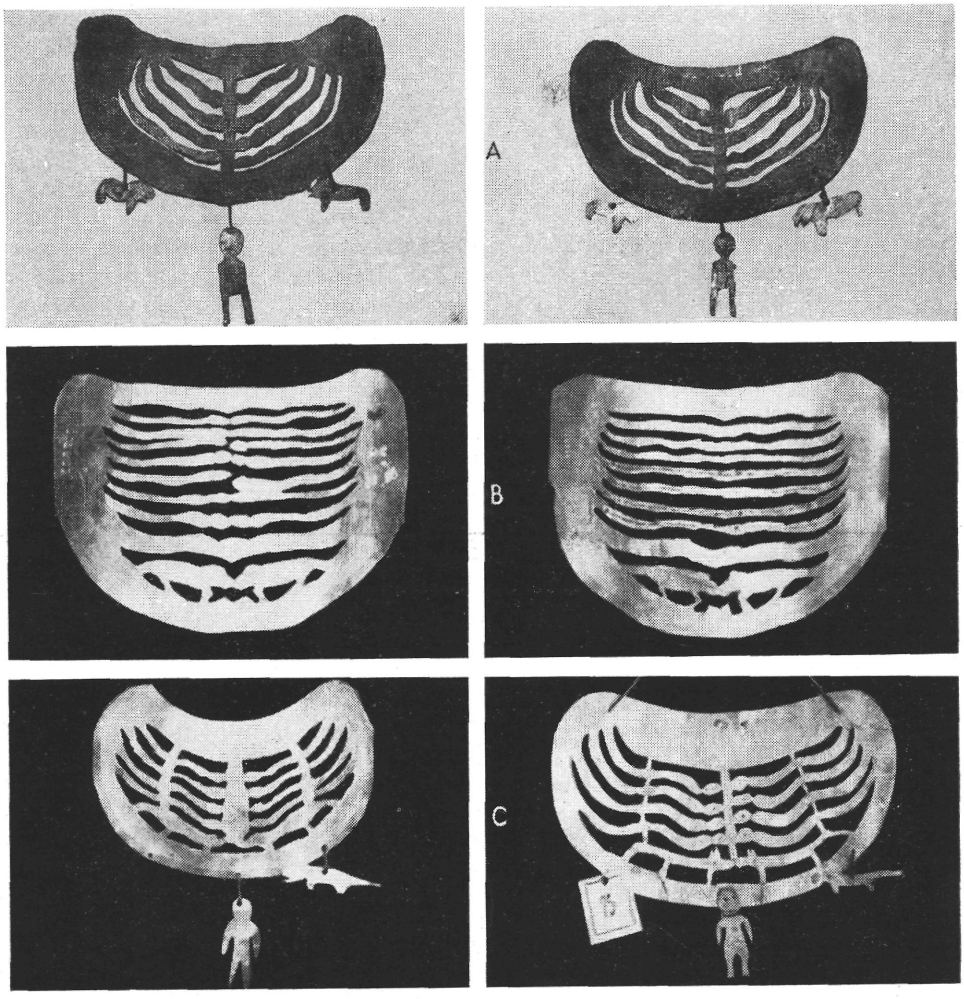

1. ábra. Nanaj *moi̯gańi* amulettek: *a* — *dụ̯ẹntẹ moi̯gańi* ; *b* — *ambanso moi̯gańi* ; *c* — *i̯arga moi̯gańi*

a testén levő rajzokkal : az *ambanso*-t csíkok díszítik (az *ai̯ami*-knál párhuzamosan fekvő kígyók, a *xermiktani*-knál párhuzamosan futó háncsszalagok), a *i̯arga*-t pedig foltok fedik (a *xermiktani*-knál az egymást x alakban keresztező háncs-szalagok, az *ai̯ami*-knál pedig a vörös vagy fekete körök, amelyekben fekete vagy vörös pont van, eredetileg pedig a párducbőr).

A „hármas fokozatú" amulettek állatai közül tehát a második — csíkos „bőre" következtében — feltehetően tigris, a harmadik pedig — foltos, párducbőrös teste alapján — aligha lehetett más, mint párduc.

A feltevéseket a nanajok hármas fokozatú zoomorf amulettjei bizonyítják, s azok határozzák meg egyértelműen az első állat fajtáját is. Példaként a *sẹụ̯ẹn*

típust mutatjuk be (5. ábra). A *dụ̂ẹntẹ sẹụ̂ẹn* plasztikusan kifaragott állatalak, amelynek nyakában *dụ̂ẹntẹ moi̯gańi* függ. Hátsó lábain a mancsok is kidolgozottak, mellső lábai azonban csonkák. S ez az állatalak félreérthetetlenül *medvét*, mégpedig barna medvét ábrázol. Az *ambanso sẹụ̂ẹn* fából készült állatalak, tompa orral, rövig lábbal, enyhén felfelé kunkorodó farokkal. A szemet két egymásba rajzolt karika ábrázolja, amiben egy pont van. Az orr szájfelőli részére egymás alá három — a szem felé néző — kígyót, a szem mögé két kereszt alakú szúnyogot, alája pedig két meggörbülő kígyót rajzoltak. Az állat egész testét és a farkát fekete színű csíkok fedik. Az amulett kétségtelenül *tigris*ábrázolás. A *i̯arga sẹụ̂ẹn* fából készült állatalak, feje hosszúkás, lába igen rövid, farka hosszú. Fejét, egész testét és a farkát kis körök fedik, amelyek közepén egy-egy pont van. Az állat világosan *párduc*. A gyógyító amulettek által ábrázolt állatok formája és a bőr színezése alapján tehát arra az eredményre kell jutnunk, hogy a hármas fokozatú amulettek három állatfajtát jelölnek, mégpedig a *dụ̂ẹntẹ* medvét, az *ambanso* tigrist, a *iarga* pedig párducot.

Az állatok ábrázolásából levonható eredményt megerősíti az a tény, hogy mind a három állatfajta honos a nanajok által lakott területen, vagyis az Amur, az Usszuri és a Szungari folyók mentén.

A barna medve, az „Ursus arctos L." közönséges lakója Szibériának és például R. Maak megállapítása szerint a nanajok lakóterületén is jól ismert. „Az egész Amur-mentén, nemcsak a parton, hanem a szigeteken is gyakori a medve; legsűrűbben az Usszuri folyó torkolatának a vidékén találtam medvenyomokat, valamint annál lejjebb, az Amurral érintkező nagy tavak mellett."[4]

A medvénél sokkal kérdésesebb ezen a területen a tigris előfordulása. Így például a Globus egyik régi kötetében olvassuk az alábbiakat: „Amikor néhány hónappal ezelőtt Gusztáv Radde dahuriai utazásáról hírt adtunk, akkor megemlítettük, hogy azon a vidéken a tigris is előfordul. Röviddel ezelőtt névtelen levelet kaptunk, amely szerint „tigris ugyan nehezen fordulhat elő olyan mélyen Északon." Ez a tény azonban már régóta ismeretes és kétségtelenül bizonyított. Erre a levélre mégis közöljük A. Nordmann Állattani megjegyzéseinek (Erman's Archiv, XXI. [1862], 348) egyik részletét: A tigris (Felis tigris) gyakran mutatkozik az Amur déli folyásánál, valamint a Szungari és az Usszuri vidékén; néha azonban az Amur északi folyásánál is előfordul".[5] R. Maak ugyancsak megállapítja a tigris itteni előfordulását: „Az Amur középső folyása mentén azon a területen, ami a Khingán hegységnél kezdődik s ami az Usszuri folyótól valamivel lejjebb fejeződik be, gyakran mutatkozik a tigris (Felis tigris L.); az őslakók szerint a Szungari és az Usszuri folyók mentén a leggyakoribb. — A Gorin folyó mellett — mint mondották — szintén láthatók tigrisek, s feltehető, hogy az amuri fajta elterjedésének keleti határa nem sokkal megy lejjebb az említett folyónál".[6]

A tigris mellett azonban a párduc is ismeretes a nanajok lakóterületén. Maak szerint „azon a területen, amelyik a Szungari folyónál kezdődik és ami a Gorin folyótól kissé feljebb fejeződik be, az őslakók a tigrisen kívül ismernek még egy macskafajtát; s a közölt jelek után ítélve ez hihetőleg a *Felis irbis*,"[7]

[4] *Маак, Р.:* Путешествие на Амур. Спб. 1859. 96—7.
[5] Globus. IV. (1863) 191.
[6] *Маак, Р.:* 1859. 102—3.
[7] *Маак, Р.:* 1859. 102.

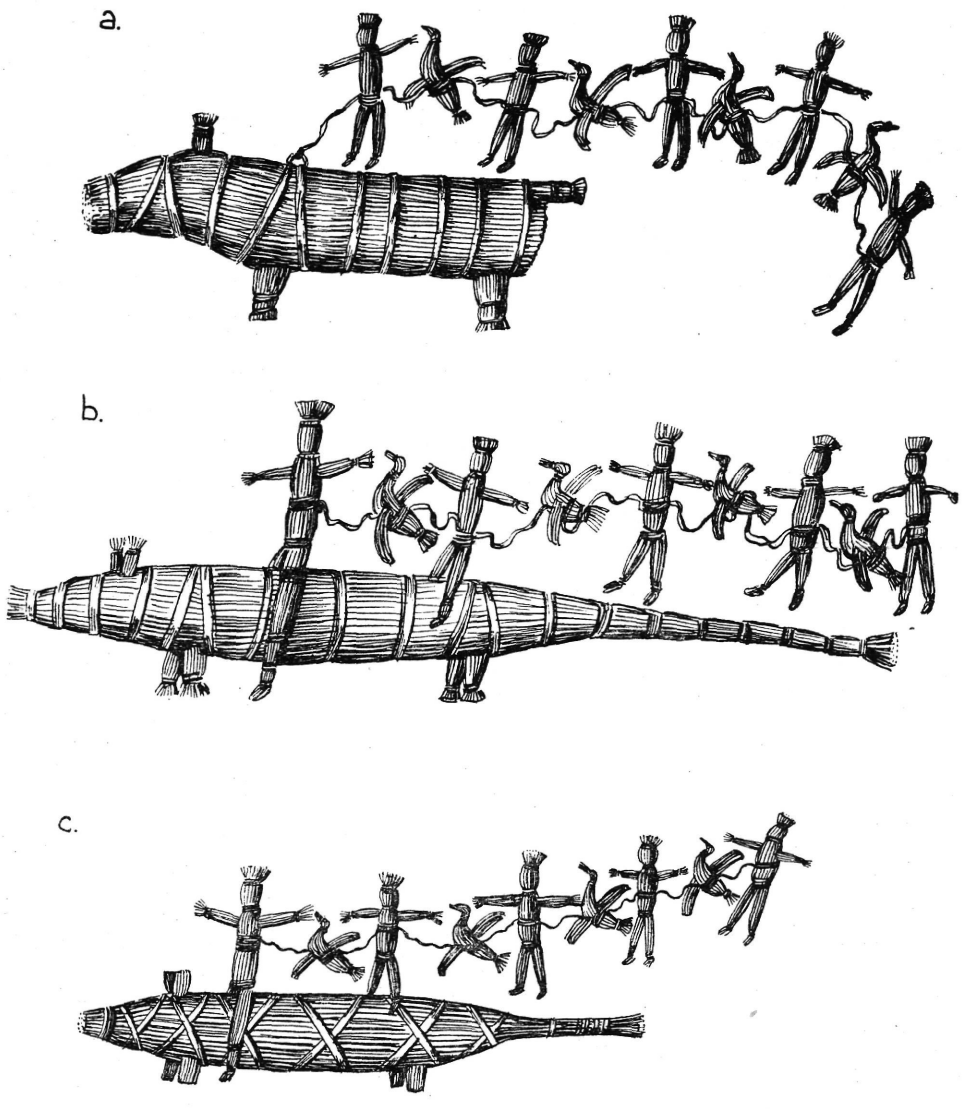

2. ábra. Nanaj *xermiktani* amulettek: *a — dụ̯ẹntẹ xermiktani ; b — ambanso xermiktani ; c — i̯arga xermiktani*

vagyis a párduc. Az Usszuri mentét tanulmányozó utazása során Maak már határozott választ ad a párduc nanajlakta területen való előfordulásáról: „A párduc vagy *irbis* elofordul az egész Usszuri-völgyben, a torkolattól az Usszuri felső folyásáig, sőt e folyó forrásvidékén is. Az őslakók szerint azonban távolról sem olyan gyakori, mint a tigris, több vidéken pedig teljesen ismeretlen, így például a Nor torkolatánál, a Kalang hegy területén, valamint a Murena

torkolata körül. Az őslakók szerint általában a bal part az a terület, ahol nem található meg; ezzel szemben a jobb parton lakók csaknem mindenütt azt mondották, hogy az *irbis* előfordul náluk. Hogy a párduc elterjedésének az Usszuri két partján mutatkozó egyenlőtlensége honnan ered, az Usszuri völgyének a különböző részein mutatkozó jellegzetes vidékkel áll-e összefüggésben, az ma nem állapítható meg. Bárhogyis van, az *irbis* jól ismert náluk; nem úgy írták le, nem úgy rajzolták le nekem, mintha tigris lett volna".[8] I. M. Prezsevalszkij, aki majd egy évtizeddel Maak után járt az Usszuri vidékén, ugyancsak megállapítja a párduc felbukkanását a nanajok lakóterületén: „A párduc (Felis irbis Müll; Murtes zibellina) előfordul az egész Usszuri-vidéken, de itt összehasonlíthatatlanul ritkább, mint a tigris. Emellett az eldugottabb helyeken tartózkodik, és ritka kivételektől eltekintve még télen sem közelíti meg az emberek lakóhelyeit. Általában gyakrabban jut el a Dél-usszuri vidékre, mint az Usszuri mentére".[9] A párducot azonban nemcsak a Szungari és az Usszuri mentén lakó nanajok ismerik, hanem az Amur mentén élők is. A. Nordmann szerint „az Amur, valamint az Usszuri vidékén előfordul még egy kisebb tigrisfajta is, a *Felis irbis* (vagyis a párduc). Ez nem csíkozott, hanem tarka, de sokkal ritkább, mint a másik tigris".[10] Prezsevalszkij ugyancsak megállapítja: „a párduc előfordul az Amur középső folyása mentén is, azonban csak rendkívül ritkán".[11]

Az Amur-, a Szungari- és az Usszuri-vidék faunáját vizsgáló kutatók azonban nemcsak azzal járulnak a hármas fokozatú amulettek által ábrázolt állatok meghatározásához, hogy a medve, a tigris és a párduc honosságát megállapítják a nanajlakta területeken, hanem arról is értesítenek bennünket, hogy a fenti állatok itt sajátos kultuszban részesülnek s a nanajok idólumai ezeket az állatokat is ábrázolják.

A medvét Maak szerint az Amur középső és alsó folyása mentén élő tunguz (= nanaj, olcsa) és gilják törzsek szent állatnak vélik: falvaikban külön erre a célra készített helyen tartják fogva azokat, hogy kéznél legyenek arra a nagy ünnepségre, amikor áldozatot mutatnak be nekik és ahol megeszik azokat."[12]

A tigrist ugyancsak tiszteletben tartják a nanajok. A tigris — írja Maak — sokszor rátámad az emberekre és a háziállatokra, azért a lakosság nagyon fél tőle és — mint mondják — még isteníti is.[13] „A fából, durván, de felismerhetően faragott tigrisfejeket a nanajok idólumként tisztelik, magát a tigrist pedig *samándalaik*ban magasztalják. Az a hiedelem él közöttük, hogy ha egy beteg ember az erdőben tigrissel találkozik, akkor — hacsak fel nem falja — bármi legyen is a baja, felgyógyul."[14] Maak megemlékezik bizonyos tigris-idólumokról is, szerinte ezeket a „tigris szobrokat" sávok díszítették.[15]

[8] *Маак, Р.:* Путешествие по долине реки Усури. I. Спб. 1861. 115.
[9] *Пржевальский, И. М.:* Путушуствие в Уссурийском крае 1867—1869 гг. Москва, 1947, 193—4.
[10] Globus. IV. (1863) 191.
[11] *Пржевальский, И. М.:* 1947. 193.
[12] *Маак, Р.:* 1859. 97.
[13] *Маак, Р.:* 1859. 102.
[14] Globus. IV. (1863) 191.
[15] *Маак, Р.:* 1861. 115.

Tiszteletben részesítik a nanajok a párducot is. Kultuszáról Prezsevalszkij ezeket írja : „úgy látszik, a nanajoknál és az orocsoknál éppen úgy imádásban részesül, mint a tigris. E népeknél igen nagy mértékben fordulnak elő az ezt vagy azt az állatot ábrázoló idólumok."[16] „Az Usszuri alsó folyása körül élő őslakóknál — írja Maak — láttam olyan idólumokat, amelyek párducot ábrázoltak ; noha ezek az idólumok alakra éppen olyanok voltak, mint a tigrist áb-

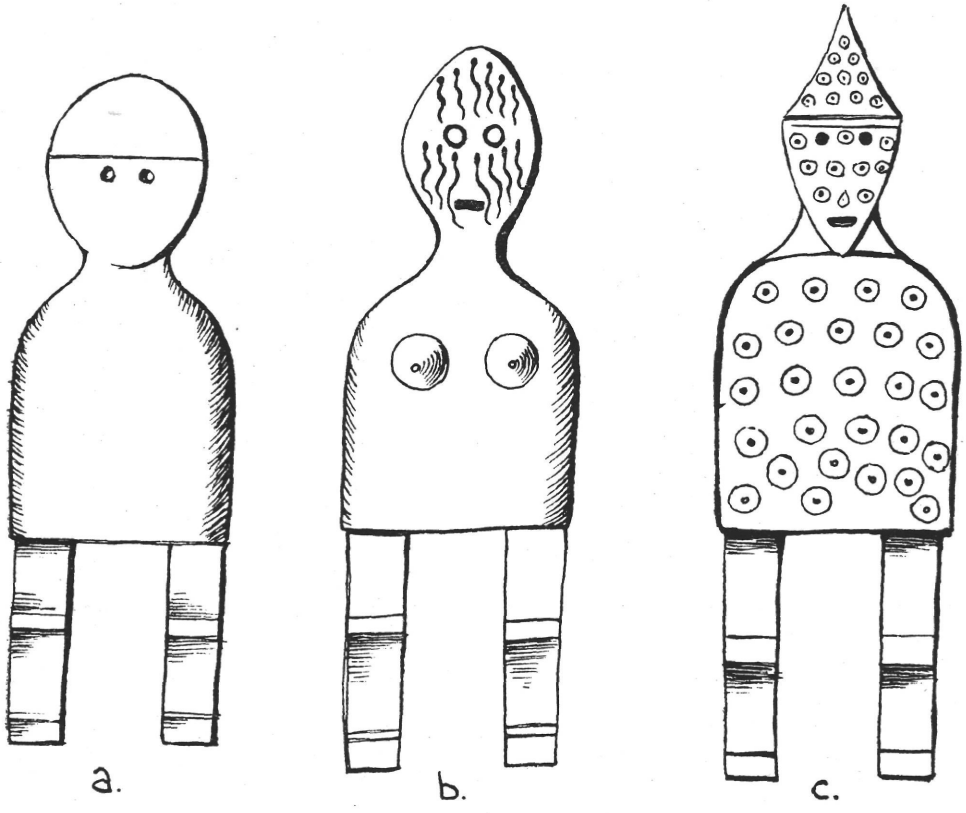

3. ábra. Nanaj *ai̯ami* amulettek : *a* — *dṷe̯nte̯ ai̯ami*, *b* — *ambanso ai̯ami*, *c* — *i̯arga ai̯ami*

rázolók, mégis élesen elkülönültek az utóbbiaktól — a színezésben. Azokat a figurákat ugyanis, amelyek párducot ábrázoltak, fekete és vörös, vagy csupán fekete foltocskák fedték."[17]

Az amulettek által ábrázolt állatok alakjából és a nanajok között járt természetbúvárok megfigyeléseiből levonható eredményt — hogy ti. a *dṷe̯nte̯*, az *ambanso* és a *i̯arga* nem más, mint medve-, tigris és párduc-amulett — teljes

[16] *Пржевальский, И. М.:* 1947. 194.
[17] *Маак, Р.:* 1861. 115.

mértékben alátámasztja a nyelv is, mert a fenti három nanaj szó jelentése medve, tigris és párduc. Ime a példák :

nanaj (Baráthosi) *doonta* (ɔ : *dü̯ẹntẹ)* 'medve, Ursus arctos L.'[18], nanaj (Lopatin) *doonte* (ɔ : *dü̯ẹntẹ*) 'medve'.[19] A *dü̯ẹntẹ* jelentése tehát : „medve, Ursus arctos L."

Usszuri menti nanaj *ambán* 'tigris',[20] Amur menti nanaj *ambán* 'tigris'.[21] A nanajok szamar nyelvjárásában *amba* 'tigris',[22] a nanajok szomszédságában élő szamagirok[23] nyelvében *amba* 'tigris'.[24] Az *amban* jelentése tehát: „tigris, Felis tigris L."

Amur-menti nanaj *i̯arga* 'párduc',[25] Usszuri torkolata menti nanaj *jargá* 'Felis irbis Müll.',[26] Usszuri menti nanaj *jerga* 'Felis irbis Müll.'[27], Amur-menti nanaj *jerga* 'párduc',[28] Amur-menti nanaj *jerga* 'Felis irbis Müll.'.[29] Az olcsa nyelvjárásban *jerga* 'Felis irbis Müll.',[30] az irodalmi mandzsuban pedig *yarγa* ~ *yarχa* 'párduc'.[31] A *i̯arga* jelentése „párduc, Felis irbis Müll."

Tehát a nanajok hármas fokozatú amulettjeivel kapcsolatban felvetett első kérdésre : vajjon mi ez az ismétlődő *dü̯ẹntẹ*, *ambanso*, illetve *i̯arga*, már megkaptuk a választ. — A továbbiakban annak a tisztázását kíséreljük meg, hogy miért éppen ezeknek az állatoknak képmásai szerepelnek a hármas fokozatú gyógyító amulettek között.

A természetbúvárok utalásaiból már kitűnt, hogy a *medve* különös tiszteletnek örvend a nanajok körében. A néprajzi leírások már részletesebben ismertetik ezt a tiszteletet. Elsőnek a medvétől való származás hitét kell bemutatnunk :

A nanjok legendája szerint egyszer a medve elment egy asszonyhoz a jurtba és annak férjévé lett ; gyermekeik születtek : a *nani xala* (a nanaj nemzetség). Amikor a gyerekek felnőttek, az asszony elment az erdőbe és nősténymedvévé vált. Végül a medve a vadász zsákmányává lett, mert az megsértette a medveanya tilalmát, amelyben arra kérte gyermekeit, hogy ne öljék meg a medvéket, ha a tajgában összeakadnának azokkal.[32]

Ugyanez a hit él a nanajok legközelebbi rokonainál, az udekhéknél és az orocsoknál is :

[18] Baráthosi Balogh Benedek kéziratos szójegyzéke.

[19] *Лопатин, И. А.:* Гольды амурские, уссурийские и сунгарийские. Владивосток, 1922. 225.

[20] *Маак, Р.:* 1861. II.

[21] *Протодьяконов, Пр.:* Гольдско-русский словарь. Владивосток, 1901. 4.

[22] *Schmidt, P.:* The Language of the Samagirs. Riga, 1928. 21.

[23] A szamgir nyelv kérdésére lásd : *Diószegi, V.:* Le problème de l'ethnogenèse des Samaghirs. Acta Orient Hung. III. 33—44.

[24] *Schmidt, P.:* 1928. 21.

[25] *Протодьяконов, Пр.:* 1901. 52.

[26] *Маак, Р.:* 1859. 102.

[27] *Маак, Р.:* 1861. 115.

[28] *Маак, Р.:* 1861. 14.

[29] *Grube, W.:* Goldisch-deutsches Wörterverzeichniss. Spb. 1900. 56.

[30] *Grube, W.:* 1900. 56.

[31] *Gabelentz, H. C.:* Mandschu—deutsch. Wörterbuch. Leipzig, 1864. 225.

[32] *Анисимов, А. Ф.:* Культ медведя у звенков и проблема эволюции тотемистических верований. Вопросы истории религии и атеизма. (1950) 312.

Az udekhék szerint valamikor élt a földön egy *Egda* nevű ember, a nővérével. Nővérét — nem tudta, hogy a testvére — feleségül vette. Ebből a házasságból egy fiucska és egy leányka született. A fiucska azonban megtudta, hogy szülei testvérek, és elárulta apjának, aki ezért feleségét a biztos halálba küldte, fiát és lányát pedig elvitte az erdőbe. Itt egy medvecsapást keresett, s a lánykát oda dobta. A fiúcskát egy tigriscsapásra dobta, magát pedig egy folyóba ölte. A leánykát egy medve felvette és úgy élt vele, mint feleségével ; a fiucskát egy nőstény tigris találta meg s úgy kezdett vele élni, mint a férjével. Az előbbi házasságból származnak az összes udekhék ; a második házasságból nem

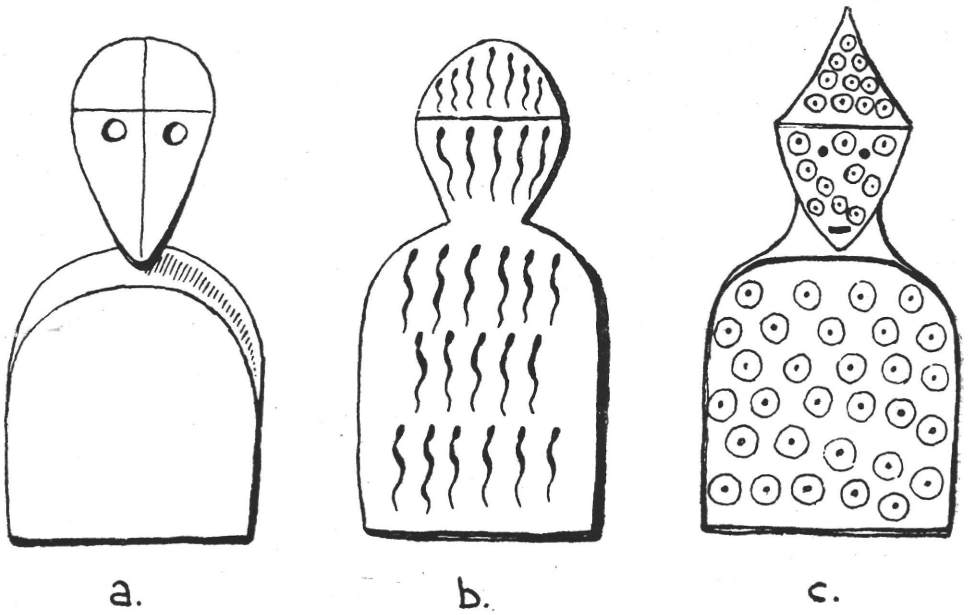

4. ábra. Nanaj *aiami čāni* amulettek : *a — dụentẹ aiami čāni, b — ambanso aiami čāni, c — iarga aiami čāni*

születtek utódok. A legenda a továbbiakban elmondja, hogy amikor a fiúcska felnövekedett, vadászni kezdett. Egy vadászat alkalmával medvére bukkant és nyilával halálosan megsebesítette. A haldokló medve előbb megmondta neki, hogy ő nővérének a férje volt, azután végrendelkezni kezdett : a jövőben sohase engedje meg nővérének, hogy medvehúst egyék, az asszony sohase feküdjék rá az ő bőrére, az ő „os penis"-ét — női vonalon tovább adva — őrizzék meg. Mindezeket napjainkig szigorúan betartják az udekhék.[33]

A nanik (orocsok) idetartozó legendáját I. A. Lopatyin idézi V. K. Arszenyev kéziratos naplója alapján : Egyszer egy vadász elment vadászni, odahaza egyedül csak nővére maradt. Amíg a fivér távol volt, addig odament egy medve

[33] *Арсеньев, В. К.*: Лесные люди, удехейцы. Сочинения 5. 174.

és magával vitte nővérét. A medve házasságra lépett a lánnyal. A fivér sokáig kereste nővérét, végül rátalált az erdőben. Az asszony megmondta, hogy férjhez ment és hogy férje nincs otthon. A fívér ismét elment vadászni. A nővér jurtjától nem messze megpillantott egy medvét és megölte ; kizsigerelte és a húst nővérének adta. Mikor azonban odavitte a medve bőrét és a fejét, akkor nővére megismerte férjét és ijedtében meghalt, bátyja pedig megtébolyodott.[34]

A nanajok északi rokonai, az evenkik (tunguzok) és az evenek (lamutok) ugyancsak ismerik az ember és a medve nászának a hitét. A Podkamennaja-Tunguszka mentén élő evenkiknél A.F. Anyiszimov jegyezte fel ezt a történetet : „a medve ellop a telepről egy leányt (az egyik változat szerint a földön élő első asszonyt, a másik szerint a folyóparton liliomot ásó leányok egyikét) és feleségévé teszi, azután találkozik a leány bátyjával az erdőben a tűznél, aki nyilával halálosan megsebesíti. Amikor haldoklik, halála előtti énekében bevallja, hogy ő a sógora az őt megölőnek s őt nem a vadásznak, hanem valakinek a medve nemzetségből — a vadász sógorának a nemzetségéből — kell eltemetnie (lenyúzni róla a bőrt)."[35] Az eljakutosodott evenkik, a dolgánok hagyományában is szerepel egy leány, aki a medve feleségévé lett.[36]

Az evenek (lamutok) hagyományaikban a medve nőtestvérét tartják ősanyjuknak. Így például amikor vadászat közben a medvebarlangot körülállják, hogy a medvét kiűzzék, akkor megfogják egymás kezét és azt éneklik : „Medve apó! Nagyanyánk, vagyis a nővéred, *dantra* megparancsolta neked : Ne rémíts meg bennünket, halj meg."[37]

A néprajzi leírások mellett fontos értesítéseket szolgáltat számunkra a nanaj nyelv is, mégpedig a medve bennszülött neve. — Az eddigiekből két elnevezéssel ismerkedtünk meg : a nanaj *dụ̊ẹntẹ* és az even *dantra* névvel. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy ez a két szó hangtanilag összetartozik, mert a mandzsu-tunguz nyelvekben két magánhangzó között ismeretes egy even *-nᵈr-*, *-nᵗr-*, *-nr-* ~ evenki *-nd-*, *-nn-* ~ nanaj *-nt-* mássalhangzó váltakozás.[38] Az even *dantra* (pontosabb lejegyzésben *dū̃nᵗre)* és a nanaj *dụ̊ẹntẹ* tehát ennek a mandzsu-tunguz hangmegfelelésnek a két szélső változatát képviseli.

A *dū̃nᵗre* ~ *dụ̊ẹntẹ* medvenév eufemisztikus elnevezés, mert a szóbanforgó even, illetve nanaj szó elsődleges jelentése nem 'medve', hanem 'tajga'. Ime a példák : even *dundra* (ɔ : *dū̃nᵗre)* 'szárazföld',[39] even *dōnrē* 'tajga' ; [40] evenki *dụ̊ndẹ* 'szárazföld, [41] evenki *dū̃nnẹ* 'szárazföld' ;[42] nanaj *dúẹnta na* 'fenyőerdővel borított síkság',[43] nanaj *dụ̊ẹntẹ* 'tajga' ;[44] olcsa *dúẹnta na* 'fenyőerdővel borított

[34] *Лопатин, И. А.*: 1922. 206.
[35] *Анисимов, А. Ф.*: 1950. 312.
[36] *Анисимов, А. Ф.*: 1950. 312.
[37] *Богораз, В. Г.*: Миф об умирающеми воскресающем звере. Художественный фольклор. I. 1926. 9.
[38] *Цинциус, В. И.*: Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Ленинград, 1949.
[39] *Цинциус, В. И.*: 1949.
[40] *Цинциус, В. И.—Ришес, Л. Д.*: Русско-эвенкийский словарь. Москва, 1952. 602.
[41] Baráthosi Balogh Benedek kéziratos szótára.
[42] *Василевич, Г. М.*: Русско-эвенкийский (русско-тунгусский) словарь. Москва, 1948. 103.
[43] *Grube, W.*: 1900. 86.
[44] *Летрова, Т. И.*: Краткий нанайско-русский словарь. Москва—Ленинград, 1935.

síkság',[45] olcsa *duẹntẹ* 'tajga'.[46] Ebből a 'tajga' jelentésű szóból keletkezett a medve eufemisztikus, mégpedig *dụ̈ẹntẹ ẹ̆ʒẹni*, azaz a 'tajga ura' típusú elnevezése, ami később lekopott : csupán a kifejezés első tagja, a *dụ̈ẹntẹ* jelölte már a medvét. (Hasonló kopás történt pl. a magyar *szarvas állat, farkas állat* típusú eufemisztikus állatneveknél.)

A nanajok medvéhez fűződő képzetkomplexusáról tehát a néprajzi megfigyelések, valamint a medve elnevezésének elemzése alapján kétségtelenül megállapítható, hogy totemisztikus elképzelés. S ebben a tényben kell látnunk

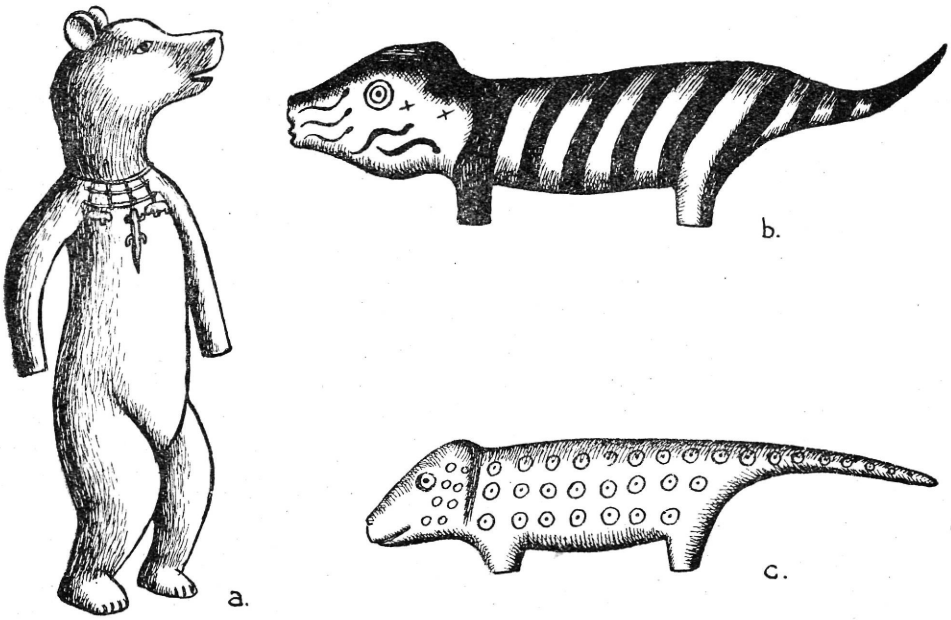

5. *ábra.* Nanaj *sẹụ̈ẹn* amulettek : *a* — *dụ̈ẹntẹ sẹụ̈ẹn*, *b* — ambanso *sẹụ̈ẹn*, *c* — *i̯arga sẹụ̈ẹn*

a medvét ábrázoló amulett gyógyító erejének az okát. Mert az állatősök, a totemek a szibériai népeknél — így a nanajoknál is — fontos helyet foglalnak el a gyógyítás körében : „Túlnyomó többségükben — állapítja meg Zelenyin — az *ongon*-szellemek, különösen az állatalakúak irányítják a betegségeket: az emberekre küldik, majd újból visszahívják azokat. Ezt a funkciót az *ongon*ok világosan elődeiktől, a totem-állatoktól örökölték. A vallás történetében a legrégibb totem- és *ongon*-szellemek gyógyító szerepét elsődlegesnek és ősinek tartjuk : éppen a betegségekkel való küzdelem vezette az embereket a totemek, később pedig az *ongon*ok kultuszához. A primitív emberek ebben véltek maguk számára oltalmat találni a betegségek ellen."[47]

[45] *Grube, W.:* 1900. 86.
[46] *Grube, W.:* 1900. 86.
[47] *Зеленин, Д. К.:* Культ онгонов в Сибири. Москва—Ленинград, 1936.

A *tigris* — írja I. A. Lopatyin — szinte még nagyobb tiszteletet élvez a nanajok körében, mint a medve.[48] N. A. Bajkov gyűjtéséből pedig kiderül, hogy nemcsak a tigrisábrázolások, hanem egyes testrészei is szerepelhetnek amulettként. A tigriskarmot például rossz ember és gonosz szem ellen amulettként viselik ; a tigris bőr állítólag megsemmisít mindenféle kívülről ható rossz szándékot és megnyugtatja a rajtafekvő ember idegeit ; első lábának ujjcsontjai minden vállalkozásban sikert hoznak ; a szárított tigris szem pedig lehetővé teszi az emberi szem elől elzártaknak a meglátását is.[49]

A nanajok tigris iránt tanúsított tiszteletének fokát jól megmutatják az alábbi néprajzi leírások :

A tigrist semmi esetre sem lőné le a nanaj. Ha valahol a tajgában tigris nyomára lép, akkor azonnal kitér az útból. Ha vadászat közben véletlenül tigrisre bukkan, puskáját eldobja, földig hajol és ezeket a szavakat mondja : „*eie, mafa! ul'andi fuliwanu, mumbiwa lak-lak bauno*", vagyis „ej öreg! adj vadászszerencsét, adj enni, jöjjenek az állatok fegyverem elé".[50]

N. A. Bajkov szerint az Amur vidékének mandzsu—tunguz lakói, a nanajok, orocsok, szolonok, manegirek és evenkik nemcsak felsőbb lényként tisztelik a tigrist, hanem áldoznak is neki : vadászzsákmányukat. Ha esetleg embert ölt, akkor a samán utasítására még a közelmúltban is fához kötött embert áldoztak neki. Ha embert tép szét, akkor azt mondják, hogy az áldozat korábbi életében disznó, vagy kutya volt s a tigris felismerte a szagáról, különben nem bántotta volna. A bennszülött prémvadászok nemcsak nem vadásznak a tigrisre, hanem minden lehetséges módon igyekeznek védeni az újabb időkben odatelepült lakosságtól : a kínaiaktól és az oroszoktól is.[51]

Ha a nanaj — írja L. A. Lopatyin — véletlenül tigrist öl, akkor a „szerencsétlen" vadász szomorúsága és félelme határtalan. Ilyen esetekben — amint a nanajok mesélték — a vadásznak feltétlenül megjelenik álmában egy gazdag ruházatú ősz öregember és így szól : „miért ölted meg a fiam? Nem lett volna szabad a nyomára lépned és azon az úton menned, amelyiken ő járt. Nem lett volna szabad rátekintened, ha pedig távolról megláttad, földig kellett volna hajolnod előtte". Ezután az ősz öregember sokáig szidalmazza a vadászt, a bűnösnek pedig megadóan hallgatnia kell. Ezután az álom után a vadász elmegy egy olyan közeli telepre, ahol egy *Aktyenka* nemzetségbeli nanaj él. Ott bejelenti a nemzetségfőnek a történteket és segítséget kér. A nemzetségfő tanácskozásra hívja össze az összes *Aktyenka* nemzetségbelieket. Az összegyűltek tüzetesen kikérdezik a vétket elkövetett vadászt a körülmények felől, amelyek közepette a bűnt elkövette, és szigorúan latolgatják a ballépést. Azután eldöntik, hogy milyen ételáldozatot kell adnia a vétkes vadásznak. Általában fél vödörtől három vödörig terjedő pálinkát, 2—3 pud húst, szárított halat stb.-t állapítanak meg. Ezt az áldozatot a vadász meghatározott határidőre ugyanarra a telepre viszi el. A nemzetségfő fából kis csónakmodellt készít és fél üveg (vagy kevesebb) pálinkát tesz bele, valamint egy kis zsírt, szárított halat stb.-t. Ezután az egész társaság a bűnbánó vadásszal együtt elindul az erdőbe az *Aktyenkák* nemzetségi fajához.

[48] *Лопатин, И. А.:* 1922, 206.
[49] *Байков, Н. А.:* Маньчжурский тигр. Харбин, 1925.
[50] *Лопатин, И. А.:* 1922. 207.
[51] *Байков, Н. А.:* 1925.

Ott mindannyian meghajolnak, a nemzetségfő pedig a következő könyörgést mondja el: „Öreg, ne haragudj! Fiadat véletlenségből ölte meg. Máskor elővigyázatosabb lesz. Íme számodra a tőle való megvendégelés. Igyál és egyél belőlük és felejtsed el a régit". — Az áldozattal teli csónakocskát felakasztják a fára és visszatérnek a telepre. Itt lakomába kezdenek és megeszik, megisszák az egész áldozatot, amit a vadász adott. Elfogyasztják a húst, a *buda*-ból készült híg kását, és a többi ételeket, amiket az asszonyok készítettek a tartalékban levő nyersanyagokból. A lakoma kezdetétől annak befejeztéig nagy mennyiségű pálinkát fogyasztanak. A bűnbánó vadász térdhajlással mindenekelőtt a nemzetségfőnek visz egy pohár pálinkát; az elveszi a poharat és azt mondja: „ne csinálj több rosszat az öregnek". Mindannyian isznak, a kicsiktől kezdve a nagyokig, a bűnbánó vadásznak azonban nem szabad egy csöppet sem a szájába vennie. Tekintettel a tartalék pálinkára, a lakoma egy, két, három napig, sőt egy teljes hétig is eltart. — A szertartás elvégzése után a tigris megölésében vétkes nanaj ártatlannak érzi magát, azt tartva, hogy bűne teljesen jóvá tétetett és az őt éjszakánként nyugtalanító öreg kiengeszteltetett. Ha azonban az álom mégis megismétlődik, akkor a nanaj úgy véli, hogy az engesztelő áldozat elégtelen volt, ezért a szertartást megismétli.[52]

Azonban nemcsak a tigrist nem szabad lelőni, hanem a tigris által megsebesített vagy üldözőbe vett állatot sem. Ha pedig később kiderül, hogy a menekülő állatot — amit a vadász elejtett — tigris üldözte, akkor a nanaj semmi kincsért sem veszi el sem a húsát, sem a bőrét, sőt még csak hozzá sem nyúl. Ilyen esetben a vadásznak az eltűnő tigris felé fordulva a következőket kell mondania: „*Mafa*, az állat a tiéd, nem én öltem meg, hanem te." — Ha pedig a vadász nem veszi észre, hogy a zsákmányt tigris hajszolta, és elviszi az állatot, akkor álmában megjelenik a tigris és megkarmolja őt. Ebben az esetben is elmegy az *Aktyenka* nemzetséghez, és olyan áldozatot visz, amilyent a nemzetségi tanács kijelöl.[53]

A nanajok nemcsak kímélik a tigrist, és nem veszik el előle az általa kiszemelt zsákmányt, hanem mindenféle módon igyekeznek segíteni neki:

Egyszer egy nanaj tavasszal vadászni ment. Csónakját otthagyva, alig tett néhány lépést, amikor borzasztó tigrisüvöltést hallott. Amikor odalopódzott az üvöltés helyéhez, akkor meglátta, hogy a tigris egy hatalmas rátekerődző kígyót igyekszik mellével egy fához szorítani. A nanaj kihúzta vadászkését, a *saamu*-t és egyetlen vágással kettéhasította a kígyót; megszabadította a tigrist.[54]

Azonban nemcsak a nanajok segítik a tigrist, hanem a tigris is a nanajokat:

Ez nagyon régen volt. Egy nanaj elment feleségével és gyermekeivel a tajgába vadászni. Messzire felmentek a folyócskán, a csónakot a parton hagyták, maguk pedig bementek a tajgába. Hamarosan szélvihar tört ki és a nanajok csónakját elsodorta. Fegyver és étel nélkül maradtak a tajgában. Sokáig kóboroltak és csaknem éhenhaltak. Már felkészültek szegények a halálra, amikor eszükbe jutott, hogy megpróbálnak a tigrishez könyörögni. Letérdeltek és hangosan kiáltották: „atyánk! hát valóban nem látod, hogy meghalunk az éhségtől?

[52] *Лопатин, И. А.*: 1922, 207—8.
[53] *Лопатин, И. А.*: 1922. 208.
[54] *Лопатин, И. А.*: 1922. 209.

Hozzál nekünk valami ennivalót!" És azonnal megreccsentek a cserjék és megjelent egy tigris egy őzzel a fogai között. A zsákmányt a nanajok lábához dobta és elfutott az erdőbe. A nanajok azonban nem akarták a tigris adta őz húsát megenni, a tigris azonban emberi hangon ezt kiáltotta nekik az erdőből: „egyétek meg gyorsan, nehogy meghaljatok". Amikor hazaértek, engesztelő áldozatot akartak bemutatni, azonba az *Aktyenka* nemzetség fejének álmában megjelent egy ősz öregember és azt mondotta, hogy nem követtek el semmiféle bűnt és ő egyáltalában nem haragszik.[55]

Az elmondottakból nyilvánvalóvá vált, hogy a nanajok szerfelett barátságos érzelemmel viseltetnek a tigris iránt: sohasem ölik meg; ha tigrisnyomra bukkannak, akkor letérnek a tigriscsapásról; igyekeznek megakadályozni a tigrist nem tisztelő kínai, orosz lakosság körében az állat megölését. Nem veszik el a tigris által üldözőbe vett zsákmányt; válságos helyzetéből — amint pl. a tigris és a kígyó közdelménél láttuk — igyekeznek a tigrist megszabadítani. Ugyanakkor a tigris is feltűnően „barátságos" a nanajok iránt: a nanajt sohasem öli meg (ha embert öl, az csak azért van, mert az illető korábban nem ember, hanem „disznó vagy kutya" volt); a táplálék megszerzésében segíti a nanajokat, ezért fohászkodnak hozzá a vadászok: „Ej öreg, adj vadászszerencsét, adj enni..."; válságos helyzetéből a tigris menti meg (pl. az éhhalál szélén álló nanajoknak őzet vitt).

A tigrisnek a nanajok iránti, a nanajoknak pedig a tigris iránti viszonya tehát szinte „*testvéri*" segítőkészséget tükröz. S ennek a „testvéri" viszonynak a feltételezését alátámasztja az a tény, hogy a tigris ellen elkövetett vétség (pl. a tigris megölése, vagy az általa kiszemelt zsákmány elrablása) csak nagy áldozat elvégzése után nyer megbocsátást, s ez az áldozat *nemzetségi jellegű*. Egy nemzetség nemzetségfájának, nemzetségfőjének és valamennyi tagjának részesülnie kell belőle. A tigris megölése tehát nemcsak a tigriseket, de a nanajok egyik nemzetségét, az *Aktyenka* nemzetséget is megsérti, a vétkesnek a nemzetséget is ki kell engesztelnie.

A nanajoknak a tigrishez való viszonyát tehát a tigrissel való rokonság képzete jellemzi, vagyis a tigris, a medvéhez hasonlóan, bizonyos nemzetségeknek az őse; s hogy az *Aktyenka* nemzetség valóban a tigrist tartja ősének, az a következő eredetmonda alapján kétségtelen:

Réges-régen volt ez, amikor az oroszok még nem perzselték fel az erdőket, s az erdőben még minden állatból sok volt. Egyszer a nanajok a magas Meke dombra mentek vadászni és magukkal vittek egy leányt, hogy ő készítse el az ételt az állomáshelyeken. Sokáig vadásztak a nanajok és sok állatot zsákmányoltak. Egyszer a nanajok visszatértek táborukba és az ajtónál tigrist láttak. A nanajok megijedtek, a tigris azonban halkan elment az erdőbe. Ezután a vadászok sokszor találták az ajtónál a tigrist, az azonban semmi rosszat nem követett el. A vadászok kezdték kérdezgetni a leányt, vajon nem háborgatja-e őt a tigris. A leány azonban nem panaszkodott rá és azt mondotta, hogy egyáltalában nem fél tőle és a tigris minden nap eljön hozzá. Egyszer a vadászok a szokásosnál korábban értek haza és amikor bementek a jurtba, a tigrist a leánnyal a fekvőhelyen találták. A leány alvást színlelt, a tigris pedig kiugrott és elfutott az erdőbe. A vadászok megértették, hogy a tigris a leánnyal élt. Kérdezgetni

[55] *Лопатин, И. А.:* 1922. 209.

kezdték a leányt, hogy hogyan kezdett hozzá járni a tigris. Elmesélte, hogy egyszer reggel, amikor rajta kívül senki sem volt otthon, eljött hozzá a tigris. Nagyon megijedt, az azonban emberi hangon nyugtatni kezdte, azután pedig kijelentette, hogy legyen a felesége. A leány teherbe esett és fiúcskát szült. *Aktyenka* nevet adtak neki, ami annyit jelent: tigristől született. A fiúcska gyorsan felnövekedett és ügyes vadász lett. Megnősült és felesége sok gyermeket szült. Tőle származott az *aktyenka xala*, az *Aktyenka* nemzetség és tőlük származnak mindazok a nanajok, akik most az *Aktyenka* nemzetséghez tartoznak. Azok a nanajok — írja Lopatyin — akik ezt mesélték, még ezt tették hozzá: „Íme azért van az, hogy mi *Aktyenkák* nem félünk a tigristől és ezért van az, hogy nem okoz nekünk rosszat. Ha vadászat közben véletlenül találkozunk vele, akkor fel kell állnunk és meg kell mutatnunk az arcunkat, hogy atyánk megismerjen bennünket. Ő ezután azonnal békében hagy bennünket és eltávozik az erdőbe."[56]

Az *Aktyenka* nemzetség neve azonban másra is utal; nevezetesen arra, hogy a tigris nemcsak ősapaként, hanem a medvéhez hasonlóan ősanyaként is szerepelt a nanajok hitében. Már a medvével kapcsolatos származásmondák bemutatása során láttuk, hogy az udekhék szerint *Egda* leánya hím medvével, fia pedig *nőstény tigrissel* élt házaséletet. Az *aktyenka* (ɔ : *ęktęnkę*) nemzetségnév etimológiája azt bizonyítja, hogy a nanajok — az udekhékhez hasonlóan — nemcsak asszony és hímtigris, hanem férfi és nősténytigris nászában is hisznek s a medvéhez hasonlóan a tigris nemcsak ősapaként, hanem ősanyaként is szerepel. A nanaj szó végződése egy erős (vagyis *-n*-re végződő) tőhöz járuló képző, a *-ka, -ke* : *-ku -kù* egyik változata, amelynek jelentése: valamihez tartozó. Pl.: *namuka, lamu-ka* 'orocs nemzetségnév' („tengerhez tartozó") <*namu, lamu* 'tenger'.

A nanaj nemzetségnév töve tehát *akte* (ɔ : *ęktę*). Ezt a szót valóban ismerik is 'tigris' jelentésben a mandzsu—tunguz nyelvek, pl. evenki[57] *etti* (ɔ : *ęttę*<*ęktę*) 'tigris'.

A tigris nanaj *akte* (ɔ : *ęktę*) neve azonban ugyancsak eufemisztikus elnevezés, mert a szó eredeti jelentése nem tigris, hanem az 'állat nősténye'. Például nanaj *ękta* (ɔ : *ęktę*) 'nőstény állat',[58] olcsa *ękta* (ɔ : *ęktę*) 'nőstényállat'.[59] Az *ęktę* szó egyébként 'nő, asszony' jelentéssel is használatos a nanaj, valamint az olcsa nyelvben.[60] A nanaj nyelv vallomása tehát összhangban áll a tigrishez fűződő totemisztikus legendával, mert az *Aktyenka* nemzetség etimológiailag valóban „tigrishez tartozó"-t jelent, az állatős azonban a nyelv bizonysága alapján nem hím, hanem nőstény tigris. A tigris eufemisztikus elnevezése, vagyis az állatős valódi nevének tiltott volta ugyancsak azt bizonyítja, hogy a nősténytigris a nanajok hite szerint totem-állat.

A nanajok *Aktyenka* nemzetségnevében levő 'tigris' szón kívül a nanaj nyelvben általánosan használatos tigris név, az *amban* is eufemisztikus elnevezés. Ez a név két változatban él a nanajok nyelvében: *amban* és *pùrẹn ambani*. Eredetileg egyik sem a tigrist jelölte. Az *amban* jelentése ugyanis 'nagy', 'hatalmas'.

[56] *Лопатин, И. А.*: 1922.
[57] *Василевич, Г. М.*: 1948. 296.
[58] *Grube, W.*: 1900. 13.
[59] *Grube, W.*: 1900. 13.
[60] *Grube, W.*: 1900. 9.

Vö. például nanaj *amba* 'nagy',[61] olcsa *amba* 'nagy',[62] dzsürcsi *amba* 'hatalmas',[63] mandzsu *amba* 'nagy'.[64] A tigris *amban* nevének eredeti jelentése tehát 'a nagy', 'a hatalmas', vagyis 'a hatalommal rendelkező'.

A *pùrẹn ambani* pedig annyit jelent: 'a tajga eldugott helyének a nagyja, ura'; vö. nanaj *pùrẹn* 'eldugott hely a tajgán';[65] az *ambani*-ban levő -ni végződés harmadik személyű birtokos személyrag.

A nanajok tigrishez fűződő képzeteivel kapcsolatban tehát a néprajzi leírások, valamint a tigriselnevezések elemzései alapján arra az eredményre kell jutnunk, hogy azok, akárcsak a medvéhez fűződők, totemisztikusak és éppen ezért vált a tigris is — a medvéhez hasonlóan — gyógyító erejű állattá.

A *párduccal* kapcsolatban nem ismerünk a medve, illetve a tigris kultuszához hasonló képzeteket. A természetbúvárok és a néprajzkutatók helyszíni megfigyelései mindössze párducot ábrázoló „idólumokról", azaz amulettekről adnak hírt, nyomuk sincs azonban — az eddigi néprajzi gyűjtések szerint — pl. a párduchoz fűződő totemisztikus képzeteknek. A *iarga*, a párduc tehát nem totem-állat, neve sem eufemisztikus elnevezés. Honnan van tehét ereje a betegségek gyógyításához, miért kerülhetett a gyógyító amulettek sorába?

A nanajok elképzelése szerint a betegséget valami gonosz szellem okozza, mégpedig úgy, hogy kiszemelt áldozatának elrabolja az életlelkét és fogva tartja. Közben az életlelket különbözőképpen kínozza: pl. az életlelket hideg vízbe dugja, ekkor az életlélek tulajdonosát a hideg rázza, néha az életlelket forró vízbe mártja, ekkor viszont forróság önti el a beteget. A elrabolt lelket csak a samán tudja kiszabadítani, az *aiami* (vagyis a segítő szellem) segítségével. — Úgy gondoljuk, hogy a nanajoknak éppen a betegség ilyen okáról vallott felfogásában gyökerezik a párduc gyógyító szerepe. Ugyanis az életlélek neve a nanajban *erga* (ɔ: *ergẹ*~*ergẹn*).[66] A párduc neve pedig, a *iarga* hangalakilag olyan közel áll az *erga*-hoz, hogy a nanaj népetimológia könnyen összekapcsolhatta a kettőt. Ezt az egybekapcsolást csak elősegítette az a tény, hogy a nanajban ismeretes egy *ia-* ~*ie-* ~ *e-* hangváltakozás; például:

iaxa[67]	*iexxa*[68]	*exa*[69]	'tehén, ökör'
iasa[70]	*iesa*[71]	*esa-l*[72]	'szem'
ianda-ku[73]	*iendo-la*[74]	*enda*[75]	'kutya'

A nanaj *iarga* 'párduc' szó hangalakja tehát e hangváltakozás következtében még közelebb kerülhetett az 'életlélek' *erga* hangalakjához. S a *iarga* szó

[61] *Grube, W.:* 1900. 9.
[62] *Grube, W.:* 1900. 9.
[63] *Grube, W.:* Die Sprache und Schrift der Jučen. Leipzig, 1896. 90.
[64] *Haneda, T.:* Manwa jiten. Kyōtō, 1937. 19.
[65] *Петрова, Т. И.*: 1935.
[66] *Grube, W.:* 1900. 11.
[67] *Grube, W.:* 1900. 55.
[68] *Grube, W.:* 1900. 55.
[69] *Grube, W.:* 1900. 55.
[70] *Протодьяконов, Пр.:* 1901. 52.
[71] *Grube, W.:* 1900. 51.
[72] *Grube, W.:* 1900. 51.
[73] *Протодьяконов, Пр.*: 1901. 52.
[74] *Grube, W.:* 1900. 15.
[75] *Grube, W.:* 1900. 15.

valóban elő is fordul — amint már láttuk — *ierga* változatban, sőt *erga* alakban is, például nanaj *erga* 'párduc'.[76] A nanajok körében elevenen élő névmágia következtében a két név véletlen összecsengése azt a gondolatot kelthette, hogy az elrabolt *erga* 'életlélek' visszaszerzésénél az *erga* 'párduc' sikeresen működhetik közre. Ugyanakkor a párducnak a gyógyításban való megjelenését még más tények is elősegítették. Egyrészt az, hogy már más állat is szerepelt a nanajok gyógyító gyakorlatában, sőt éppen párducféle is : a tigris ; másrészt pedig : erős, kegyetlen, félelmet keltő volta miatt szerfelett alkalmasnak mutatkozott a gonosz szellem legyőzésére.

A kifejtettek alapján a hármas fokozatú amulettekkel kapcsolatban felmerült második kérdésre, vajon miért alkalmazzák a nanajok a gyógyításaiknál éppen a medve, a tigris és a párduc képmását, — ezt a választ kapjuk : az első kettő a nanajok képzete szerint totem-állat, ezért kapott helyet a gyógyításban, a harmadik pedig a névmágia következtében vált gyógyító állattá, képmása pedig gyógyító amuletté.

A szóbanforgó amulett-csoport vizsgálata során felmerülő harmadik kérdésre : miért használják a hármas fokozatú amuletteket éppen a medve, tigris és a párduc sorrendjében, kézenfekvő lenne az a válasz, hogy a három állat által okozott félelem fokozata tükröződik a három amulett használatának a sorrendjében. A természetbúvárok megfigyelése szerint valóban a medve kevésbé ártalmas az utóbbi kettőnél, a párduc pedig a tigrisnél is félelmetesebb. Prezsevalszkij például ezt írja : „Az itteni bennszülöttek jobban félnek a párductól, mint a tigristől, mivel előle nem menekülhetnek a fára, mert ez a vadállat kitűnően mászik.[77] Az amulettek sorrendje tehát valóban összhangban áll az általuk képviselt állatok vérengzősségének, s ami ezzel egyenes arányban áll : a tőlük való rettegésnek a fokával. Ez a tény valóban szerepet játszhatott a hármas fokozatú amuletteknek a nanaj gyógyító-gyakorlatban mutatkozó sorrendjében; úgy látjuk azonban, hogy csupán a már meglevő szokás megőrzésében, de nem a kialakításában. Ezt a rendet létrehozó okok azonban sokkal mélyebben gyökereznek.

E kérdéscsoport megoldása az állatokhoz fűződő képzetek minősége, elterjedtsége, az állatnevek sajátossága, valamint az állatok földrajzi előfordulásának segítsége révén kísérelhető meg.

A medvéhez fűződő totemisztikus képzetek az összes mandzsu—tunguz népeknél megtalálhatók, az északi ághoz tartozó evenkiknél, eveneknél éppen úgy, mint a déli csoportot alkotó nanajoknál, olcsáknál, udekhéknél, vagy akár az eljakutosodott evenkiknél : a dolgánoknál. A medvéhez fűződő képzetek keletkezési idejével kapcsolatban tehát feltehető : mivel a medveősről szóló képzetek mind az északi, mind a déli csoportnál megtalálhatók, mégpedig feltűnően azonos vonásokkal, azért a medve-totemről való hit még a mandzsu—tunguzok ketté válása (vagyis tunguz- és mandzsu-csoportra való szakadása) *előtt* jöhetett létre. — Ezzel szemben a tigris csupán a déli mandzsu—tunguzoknál : a nanajoknál s esetleg az udekhéknél szerepel totem-állatként. Ebből kétféle következtetés vonható le : vagy megvolt az összes mandzsu—tunguzoknál, de az északi csoporthoz tartozók elfejeltették, vagypedig csupán a déli ág nemzetségeinél alakult ki, különálló fejleményként. A két lehetőség közül nehéz lenne az elsőt

[76] Baráthosi Balogh Benedek kéziratos szójegyzéke.
[77] *Пржевальский, И. М.:* 1947.

feltenni, mert aligha képzelhető el, hogy egy totem-állathoz fűződő képzetek minden nyom nélkül eltünhetnek. Legalább bizonyos totemisztikus nemzetségnevekben találnék erre utalást, ahogy például az evenki *Djuku-git* ~ *Djuke-il* ~ *Juke-il* nemzetség a vidra (vö. *djukun* 'vidra'), a *Kukti-gir* ~ *Kuxti-gir* nemzetség a kakuk (vö. *kukti* 'kakuk'), a *Sili-gir* nemzetség a gólya (vö. *sili* 'gólya'), a *Kongnoko-gir* nemzetség a jávorszarvas (vö. *kongnoko* 'jávorszarvas') stb. állat-ős emlékét megőrizte.[78] Sokkal valószínűbb az a lehetőség, hogy csupán a déli mandzsu—tunguzoknál alakult ki a tigris-totem képzete s ezért hiányzik ennek emléke az északi ág népeinél. S ezt a megoldást a tigris földrajzi előfordulása erőteljesen alátámasztja: ez az állat ui., mint láttuk, az Amur, a Szungari és az Usszuri vidékén honos. Természetes tehát, hogy az ezen a vidéken sohasem élt mandzsu—tunguzok (vagyis az északi csoport nemzetségei) nem tisztelhették totem-állatként, hiszen ezt az állatot — nem is ismerték. Ha pedig a tigris csak a déli ág délfelé húzódása, vagyis a mandzsu—tunguzok szétválása *után* vált totem-állattá, akkor a tigrisősről való hit feltétlenül későbbi, mint a medveős hite.

A két állatőshöz fűződő képzetek keletkezésének az időrendjére azonban az állatok nevéből is következtethetünk. Amíg a medvét és a párducot jelképező amulettek neve *dùentę* ('medve') és *iarga* ('párduc'), addig a tigrist ábrázolóké korántsem *amban* ('tigris'), amint ezt a *dùentę* és az *iarga* alapján várnók, hanem *ambanso* ~ *ambanseo*. S éppen a *-so* ~ *-seo* végződés ad számunkra időbeli fogódzópontot. Ez ugyanis, amint más változatokból kitűnik, — pl. *amban sewo* (vö. *amban sewo muxani*)[79] a *sewo* ~ *seuen* ~ *sun* szóval azonos, s annyit jelent: „állat alakú szellem". S ez az „állat alakú szellem" szó azért járult az *amban* 'tigris' szóhoz, hogy megkülönböztesse a tigrist egy másik *amban*-tól: a gonosz szellemtől. Ugyanis a gonosz szellem neve a nanajban szintén *amban*; pl. a nanaj *ambán* ~ *ámba* 'gonosz istenség, ördög',[80] olcsa *amban* 'gonosz szellem, ördög',[81] orocs *amban* 'gonosz szellem, ördög'[82] stb. — Ez a név ugyancsak eufémisztikus elnevezés, mert etimológiailag annyit jelent: „a nagy", tehát éppen úgy a 'nagy' jelentésű *amban* szóból származik, mint a tigris neve. A tigris és a gonosz szellem nevének hangalakban mutatkozó azonossága a nanajok hite szerint azonban a névmágia következtében szerfelett veszedelmes volt. Valahányszor ugyanis a nanajok kiejtették szájukon a tigris, illetve tigrisszellem nevét, vagyis az *amban* szót, mindannyiszor fennforgott az a veszély, hogy a hívásra nem a segítő tigrisszellem, hanem az ártó gonoszszellem jelenik meg. Ennek elkerülése céljából a tigrisszellemről beszélve nem azt mondták, hogy „tigris", vagyis *amban*, mint pl. a medve vagy a párduc esetében, hanem „tigrisszellem", azaz *amban sewo* ~ *ambanseo* ~ *ambanso*. A számunkra fontos kronológiát tekintve az a tény jelentős, hogy a módosítást a tigrisszellem, nem pedig a gonoszszellem *amban* elnevezése — s ezzel együtt képzete is — adta, amely már megvolt akkor, amikor a tigrisszellem neve — és így fogalma is — kialakult. Éppen a gonoszszellem képzetének a megléte tehette szükségessé a medveszellem mellett a

[78] *Анисимов, А. Ф.:* Шаманские духи по воззрениям эвенков и тотемистические истоки идеологии шаманства. СбМАЭ XIII. (1951) 194.

[79] *Poniatowski, St.:* Materials to the Vocabulary of the Amur Gold. Bibliotheca Universitatis Polonae. 1923. Fasc. 10. 3.

[80] *Протодьяконов, Пр.:* 1901. 4.

[81] *Grube, W.:* 1900. 9.

[82] *Schmidt, P.:* The Language of the Oroches. Riga, 1928. 24.

tigrisszellemnek a gyógyításban való megjelenését : a nanajok — a névmágia következtében — sokkal eredményesebbnek vélhették a gonoszszellem, az *amban* által okozott betegség gyógyítását az *amban*, mint a *dùentę* szellemével.

A harmadik állatszellem, a párducszellem gyógyító erejének a képzete csak az előző két állat szellemével kapcsolatos hit kialakulása után keletkezhetett. A medvével szembeni másodlagosságát földrajzi elterjedése bizonyítja : éppen azon a (csupán a déli csoport nemzetségei által és csak későbbi időpontban megszállt) déli területen fordul elő, ahol a tigris. A tigrissel szembeni másodlagosságát pedig gyógyító állattá válásának az oka igazolja : nem a betegség eredetéről vallott ősi totemisztikus képzet (hogy a betegséget a totem-állat okozza s éppen ezért csak az tudja elűzni), hanem egy sokkal későbbi időben kialakult hit (ti. hogy a betegség az életlélek, vagyis az *erga* elrablásának a következménye), nevezetesen a névmágia következtében lett gyógyító állattá.

A fentiek alapján a nanajok gyógyító gyakorlatában szereplő hármas fokozatú amulettekkel kapcsolatos vizsgálódásainak eredményeit így foglalhatnók össze : az ugyanannak a betegségnek a gyógyításakor egymást követő *dùentę*, *ambanso*, illetve *ianga* amulett három állat, nevezetesen a medve, a tigris és a párduc szellemét ábrázolja. A három állatfajta a nanajoknak a betegség okairól vallott felfogása következtében kapott helyet a betegségek gyógyításában. Felfogásuk szerint az emberek bizonyos állatősöktől származnak s ezek az állatősök küldik a betegségeket az emberekre, illetve hívják vissza azokat. Ezért vált a medve szelleme és képmása gyógyító szellemmé, illetve gyógyító amuletté ; a medve ugyanis a mandzsu—tunguzok számos nemzetségének totem-állata. A medve amulettel való „gyógyítás" azonban — számunkra ez természetes — nem volt mindig eredményes. A sikertelenség okát úgy kezdték magyarázni, hogy az eddigi állatős mellett más betegségokozók is keletkeztek. Kialakult a gonosz szellemek, az *ambák* képzete. Ezekkel természetesen hitük szerint a medve szelleme, a medve amulett már nem szállhatott szembe eredményesen.

A betegség okairól alkotott képzetek megváltozása, a betegség-okozók fajtáinak a növekedése szükségszerűen módosulást vont maga után a gyógyító szellemek körében is. Új gyógyítószellem, illetve amulett alakult ki : a tigrisszellem és ábrázolása. Mint állatős, a nanajok hite szerint sikerrel szállhatott szembe a totem-állatok okozta betegséggel, *amban* neve révén pedig — a névmágia következtében — eredményes lehetett a gonoszszellemmel, az *amban*nal szemben is. Azonban a tigris amulettel végzett gyógyítási kísérlet is sokszor eredménytelennek mutatkozott. Ekkor a betegséggel kapcsolatban újabb képzet alakult ki : a betegséget úgy okozza a betegségszellem (az állatős vagy a gonoszszellem), hogy a beteg életlelkét elrabolja és különféle kínzásoknak veti alá. Ez a változás megint megmutatkozott a gyógyító állatszellemek és ábrázolásaik vonalán : helyet kapott közöttük a párduc, az *erga* ~ *ierga* ~ *ianga*, amelynek szelleme és ábrázolása a névmágia következtében már siker reményében szállhatott szembe az életlelket, az *erga*-t elraboló és fogvatartó betegségokozó szellemekkel.

A hármas fokozatú amulettek medve, tigris és párduc ábrázolása, valamint használatuk sorrendje hűen tükrözi azokat a változásokat, amelyek a nanajok körében a betegségek eredetéről alkotott képzetekben évezredek folyamán végbement.

Diószegi Vilmos

Die dreistufigen Amulette der Nanajen (Gold)

Die zu den südlichen Mandschu-Tungusen zählenden Gold verwenden beim Heilen die drei Varianten einzelner Amulettypen (die Varianten *dü̯entę̯-ambanso-i̯arga*). Diese drei Varianten sind bei zahlreichen Amulettypen bekannt und werden immer in der Reihenfolge *dü̯entę̯-ambanso-i̯arga* gebraucht.

Der Verfasser kommt zu dem Ergebnis, daß die bei der Heilung einer Krankheit nacheinander verwendeten Amulette *dü̯entę̯*, *ambanso* bzw. *i̯arga* den Geist dreier Tiere, nämlich den des Bären, des Tigers und des Panthers darstellen. Diese drei Tiere werden auf Grund der Vorstellungen der Gold über die Ursachen der Krankheiten bei ihrer Heilung verwendet. Nach ihrer Auffassung stammen die Menschen von bestimmten Ahnentieren ab. Diese schicken die Krankheiten über sie bzw. rufen die Krankheiten später zurück. Darum wurde der Geist und das Bild des Bären zu einem heilenden Geist bzw. Amulett. Der Bär ist nämlich das Totemtier von zahlreichen Sippen der Mandschu-Tungusen. Nun war aber das Heilen mit dem Bärenamulett — für uns nur allzu verständlicherweise — nicht immer erfolgreich. Den Grund des Mißerfolges suchte man darin, daß neben dem bisherigen Ahnentier auch andere „Krankheitserreger" entstanden waren. So entwickelte sich die Vorstellung von den bösen Geistern den *ambas*. Diese konnte der Geist des Bären, das Bärenamulett selbstverständlich nicht mehr erfolgreich bekämpfen.

Nachdem sich die Vorstellungen über die Ursachen der Krankheiten verändert und die Zahl der verschiedenen „Krankheitserreger" vermehrt hatte, trat auch in der Auffassung von den heilenden Geistern eine Wandlung ein. Es entstand ein neuer heilender Geist bzw. ein neues Amulett: der Geist und das Bild des Tigers. Als Ahnentier konnte es nach dem Glauben der Gold die durch die Totemtiere verursachten Krankheiten erfolgreich bekämpfen und sich auf Grund seines Namens *amban* — infolge der Namensmagie — auch gegen den bösen Geist, den *amban* durchsetzen. Nun blieb aber der Heilungsversuch mit dem Tigeramulett häufig ebenfalls erfolglos. Da entstand hinsichtlich der Krankheit eine neue Vorstellung der Geist der Krankheit (das Ahnentier oder der böse Geist) verursacht die Krankheit, indem er den Lebensgeist des Kranken raubt und verschiedentlich quält. Diese Veränderung zeigte sich selbstverständlich auch im Zusammenhang mit den heilenden Tiergeistern und ihren Bildern: es wurde nunmehr auch der Panther (erga ~ i̯erga ~ i̯arga) zu ihnen gezählt, dessen Geist und Abbild auf Grund der Namensmagie gegen die Krankheitsgeister, die den Lebensgeist (erga) geraubt hatten und festhielten mit „berechtigter" Hoffnung auf Erfolg auftreten konnte.

Das Bären-, Tiger- und Pantherbild sowie die Reihenfolge im Gebrauch der dreistufigen Amulette widerspiegelt getreu die Veränderungen, die in den Vorstellungen der Gold über die Ursache der Krankheiten im Laufe von Jahrtausenden eintraten.

A szentesi református temetők gombosfái

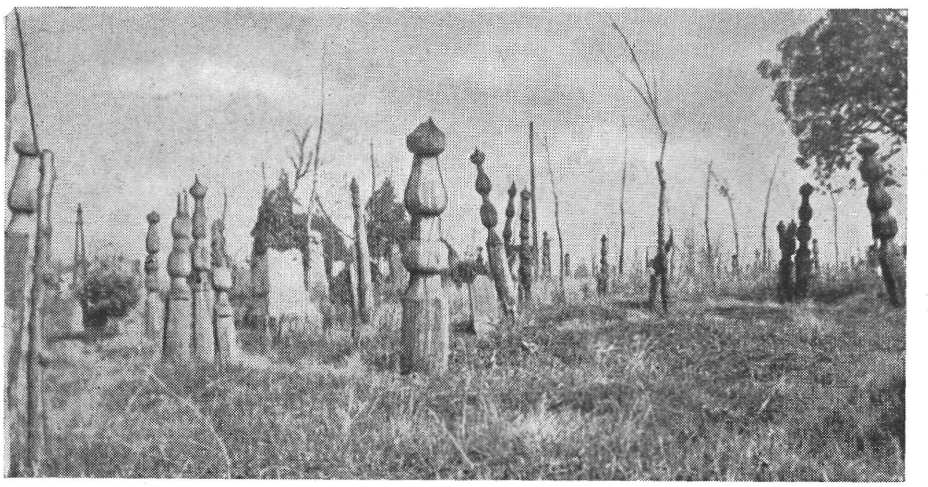

1955 tavaszán rendszeresen bejártam a szentesi református temetőket és fényképfelvételt készítettem minden fellelhető fejfa típusról. Munkám során elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy az egyes fejfa formák milyen mértékben vannak képviselve és hogy az egyes változatok kor szerint hogyan oszlanak meg. — Az elért eredményekre vissza fogok térni.

A megvizsgált temetők kivétel nélkül XIX—XX. századiak. A régebbi temetők ma már beépített területeken fekszenek és már régen nem temetők. Tanulmányozás szempontjából amúgy sem jöhetnének számításba, mert fából való jeleket ilyen temetőkben már hiába keresnénk. Nagyobb kár ennél az, hogy tudomásom szerint egyetlen írott forrás emlékezik csak meg arról, hogy milyen fejfák álltak egykor ezekben a temetőkben. *Kiss Bálint*nak, a szentesi református egyház egykori super-esperesének egyik kéziratos munkájáról van szó, mely *a Helvétziai Vallástételt követő Békésbánáti Egyházvidék Vallási, Polgári, Tudomány- és Földleirati Történetének emléke* címen 1830 körül készült el és jelenleg a nevezett egyház birtokában van. Másolata a szentesi Állami Levéltárban 617. számon található meg. Ennek 175. és következő oldalain ezeket találjuk:

A fenti kép részlet a szentesi Középső temetőből

„A lelki pásztor kötelessége a halottak nagyobb tisztességgel való eltemetése. A halottak temetése így ment végbe :

Mikor valaki megholt, állát felkötötték, szemét befogták, megmosták, megfüstölték, a szakállát leborotválták, annak utánna felöltöztették a szegényebb sorsút fejér ingbe, gatyába ; a tehetősebbet valamely inneplő ruhájába, leginkább fejérbe, némelyeknek viola szín, vagy győgy szín hosszú papi dolmányt is varrattak, ameljekben semmi ivadéka nem járt ; a lábára strimflit, a fejébe pedig, hogy náthát ne kapjon, háló süveget húztak ; — az asszonyokéba főkötőt, — két kezét a mejjén összetévén, pántlikával összekötötték, valamint a lába fejét is egymás mellé kötötték a halál kötelékének emléke jeléül.[1] Iljen módon kinyújtóztatták hanyat, lábbal az ajtó felé, valamely ágyra, vagy padra, itt volt míg a koporsó el nem készült, akkor aztán abba fektették. A koporsó aljába derekalj helyett az asztalosok gyaluforgácsát tévén, feje alatt levő vánkosába pedig csombort, székfüvet, istenfát vagy más jószagu füvet. Feljül bétakarták egy lepedővel mely szemfedélnek neveztetett ; ennek széle a koporsóból kihagyódott, melyre csipke, vagy fodor volt varrva, s bokros pántlikák voltak reá kötve, hogy lássák az élők, hogy milyen szép szemfedele van. A koporsó kívül be volt festve fekete, vagy hamu színre s rá volt írva kinek hívták a megholtat s hány esztendős volt. A tehetősebbek koporsójok vagy fekete gyoltsal, vagy fekete tafotával bé volt húzva és fényes szegekkel ki volt verve.

Mindeniknek volt főtől való fája, némelyikre csak egy-két betűvel volt feljegyezve ki fekszik ott ; amelyiknek nagyobb főtől való fája volt, többet metszettek rá ilyenformán : Kov. S. az az Kovács Sára ; másoknak ismét az egész életek ideje, nevek, feleségek, halálok napja, esztendeje fel volt metszve. Epitáfiumot is szegeztek némelyek a főtől való fára ; néhol ezt márványból faragták ki. Békés vármegyében ezek a főtől való fák bunkósra vannak vágva, Csanád és Csongrádban vagy élesre, vagy pedig kicifrázva, kigombozva voltak, a felső végek kifaragva, feketére festve ; ha pedig erőszakos halállal halt meg, veresre."

A megvizsgált szentesi református temetőkben 280 gombosfát és ennél jóval több újabb eredetű fejfát találtam. A nem népi eredetű, XIX—XX. századi sírköveket csak annyiban veszem figyelembe, amennyiben hatással voltak bizonyos későbbi fejfaformák kialakulására.

A legrégibb síri jelek az ún. *gombosfák*. Méretben ezek eléggé eltérők, s a részletekben az alaki változatosság is feltűnik. Különbség azonban csak annyi van közöttük, amennyit a rendelkezésre álló keményfa mérete, a rendelő anyagi helyzete és a faragó egyéni ízlése vagy tudása indokolt. Lényeges különbség a gombosfák között nincsen ; alapjában véve valamennyinek a felépítése azonos.

A gombosfák anyaga tölgy-, cser-, vagy akácfa. Méretük 250 és 80 cm között váltakozik. Készítőjük legutóbb, a harmincas évekig, húsz éven át egy helybeli bognár volt, de nem találtam arra semilyen adatot, hogy régebben kik készítették ezeket.

A kifaragott, bárddal, vonókéssel készített gombosfa vastagsága a felhasznált fatörzs vastagságával függ össze. Általában három részre tagolták

[1] Adatközlőim szerint a kezeket azért kötözték össze, hogy le ne csússzanak a mellről. — Ennek ellentmond az, hogy a lábakat bokában kötözték össze, azaz nem a lábfejek szétesését igyekeztek megakadályozni. Kérdés ezért, nem akarták-e inkább a halott hazajárását megakadályozni ezzel?

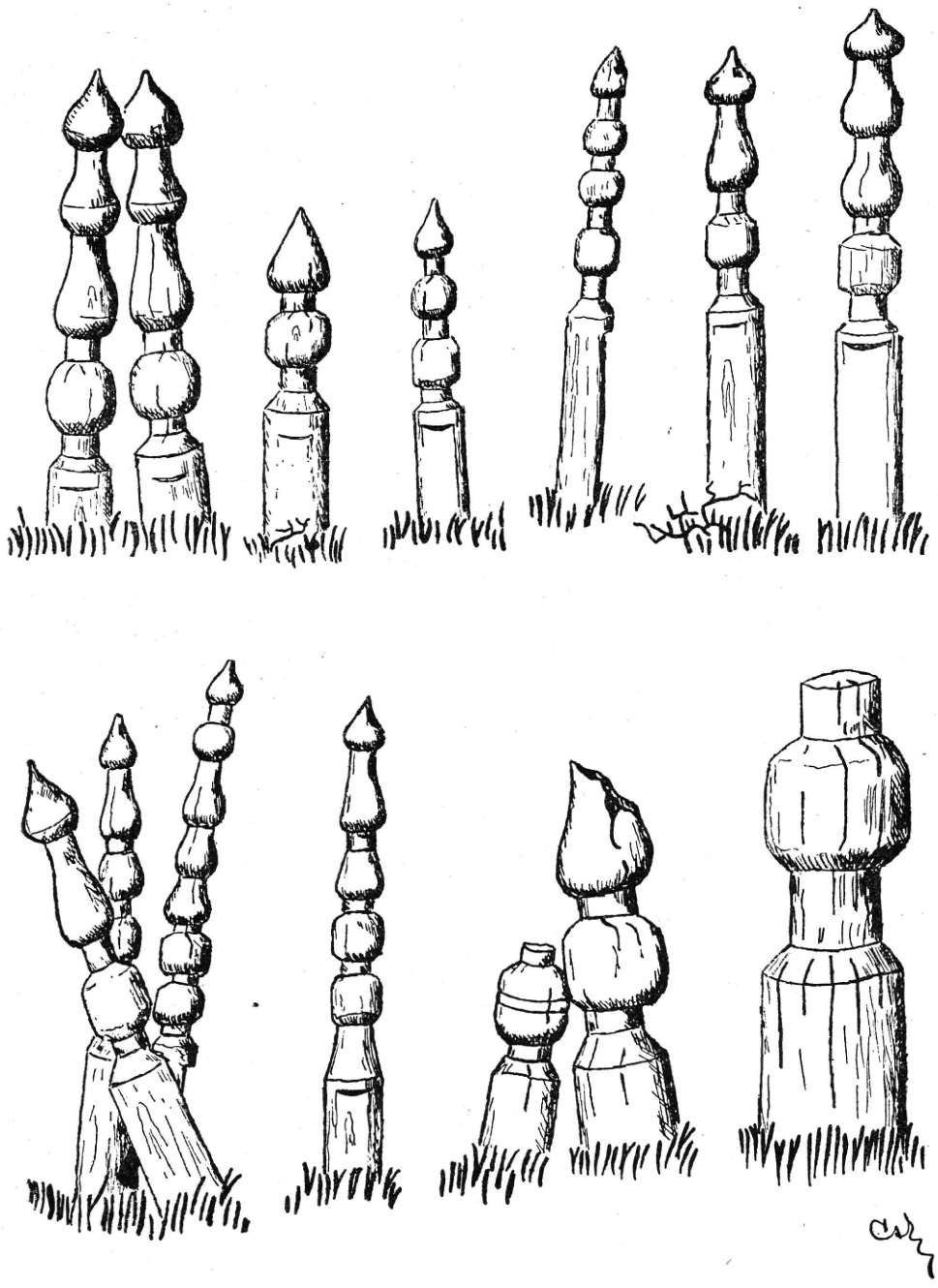

1. ábra. Gombosfák a szentesi református temetőkből

a hosszát s a legalsó faragatlan, tűzön megpörkölt rész került a földbe. Néha négyzetes a középső rész keresztmetszete, többnyire azonban ez is kerek, vagy csak a sarkokat húzták le kisebb mértékben. Ennek a résznek az elejére került rá a rövid felirat. Ha azonban kerek volt a fa, akkor az eresz alatti részen lehetőleg sima lappá faragták. Ez a középső rész rendesen kevesebb a magasság egyharmadánál, de a legtöbb régi gombosfánál nem is állapítható meg pontosan, mert az oszlop besüppedt a földbe, és így még a felirat alsó sorai is föld alá kerültek.

Az összeszűkülő *nyak*-rész után az első *gomb* következik. Ezt ismét *nyak* követi, amelyen ritkábban a második *nyak* után ismét *gomb*, többnyire azonban ennél elnyújtott, stilizált változatként *körtealak* ül. A gombosfa teteje ezzel még nem zárul le, mert a gombot és a körtealakot egy-egy közbeiktatott nyak fölött a faragó még többször is megismételhette. A legfelső gomb rendesen felül kihegyezett és így hagymához hasonlít, ami azonban csak gyakorlati célt szolgál; azt, hogy a csapadékvíz könnyebben lefolyhasson.

A gombok és a körteformák száma a rendelkezésre álló, vagy a faragtató által adott fa méreteitől függött. Egyik informátorom szerint a nagyobb, több gombos fa drágább volt, a kisebbik olcsóbb. A megrendelő általában csak a gombosfa nagyságát kötötte ki. A gombosfára alkudni nem illett. Egyetlen adatot sem találtam arra, hogy a gombosfa mérete, alakja összefüggött volna a halott életkorával vagy nemével.

A fentiekből kitűnik, hogy a magas, többszörösen tagolt formák létrejöttében közrejátszott a nép anyagi állapotának emelkedése, a rátartiság, azaz a verseny, amely elkerülni igyekezett az alulmaradást. — A legrégibb szentesi gombosfák így bizonyára alacsonyabbak voltak és feltehetően csak egyetlen *gomb* ült azok nyakán. Ez az alapforma eredeti állapotában ma már nem fordul elő, de hasonlóvá válik némely gombosfa, ha a felső része lekorhad (1. ábra, 8—10.) vagy ha a lekorhadt részt fűrésszel eltávolítják. Az ilyen fejfa formára nézve nagyon közel áll az oszmán-törökök turbános sírkövéhez, s így bizonyára nem egyéb azok fából készült változatánál.

Elvétve, de nagyon ritkán, legfeljebb 1%-ban találunk a gombosfák mellett síklapokkal határolt, geometrikus elemekkel, csillaggal díszített kopjafákat is. Bizonyára ilyenekre gondol Kiss Bálint, amikor a gombosfák mellett *élesre faragott* főtől való fákat említ. Ezeket a mai öregek megkülönböztetésképpen következetesen *kopjafák*nak nevezik, és nem keverik össze a gombosfákkal.

Arányszámuk és lényegesen eltérő alakjuk jövevény mivoltuk mellett szól, amit egyeseknek beköltözésével, vagy a módosabbak által bevezetett idegen divattal lehet megmagyarázni. Formájuk létrejöttében nagyobb szerep jutott a fűrésznek, mint a bárdnak, ami egymagában is olyan vidékre mutat, ahol az itteninél nagyobb fabőség a fa feldolgozását, a faipar kialakulását jobban előmozdította. — Nem kétséges, hogy ez a vidék Erdély lehetett.

Témánk szempontjából nem közömbös kérdés az, hogy kik voltak Szentes lakói, akik a most még meglevő sírjeleket készítették, illetve a gombosfa formájának kialakulására hatással voltak.

Szentes református lakosságának összetétele, annak ellenére, hogy több bevándorlásról is tudunk, mégis meglehetősen egységesnek nevezhető. Így van ez minden látszólagos ellentmondás ellenére, mert ezen a helyen mindenkor csak rokonnépségek verődtek össze.

Szentes a török hódoltság előtti időkben jelentéktelen halászfalucska volt. Lakossága a török megszállás első évtizedeiben tért át protestánssá s a falu ebben az időben fejlődött várossá. Míg ugyanis Szentes környékén egy-egy török—tatár hadjárat alkalmával a nép végleg szétfutott s a falvaknak egész sora a mai napig lakatlanná vált, addig a szentesiek veszély esetén a Kurcza és a Tisza közötti terület nádasaiban, a hátakon — különösen Szt. Ilona-dombján —, ideiglenes menedéket találtak s az idegen sereg elvonulása után ismét visszatértek lakóhelyükre. Csak természetes, hogy a falunak ez a helyzeti adottsága ide vonzotta a környék szétszéledt és megmaradt lakosságát. — Több ilyen természetű futásról és újra megülésről tudunk. Jelentősebb volt az 1559., 1667., 1685., 1686. és az 1693. évi futás. Kivételesen megesett az is, hogy a szentesiek a Tisza tulsó partjára menekültek. Egy ízben Csongrádra (1685-ben), máskor meg (1693-ban) az 1686-ban elpusztult Böld falu romjai közé menekültek. Ezeknek az ideiglenes meneküléseknek mindkét esetben egy-egy tiszántúli török—tatár hadjárat áll a hátterében.

Felette érdekes a csongrádi futás esete, mert fényt vet az akkori református és katolikus lakosság egymáshoz való viszonyára. A csongrádiak katolikusok voltak és nem engedték meg, hogy a szentesiek református istentiszteletet tartsanak városukban. A szentesi református egyház feljegyzései szerint a református lelkésznek még szállást sem adtak. A kérdés végül is úgy oldódott meg, hogy a lelkészt a török szolgálatban álló szerb parancsnok fogadta házába és ennek udvarán tartották a reformátusok vallási összejöveteleiket. Érthető tehát, hogy a török végleges kivonulása után a szentesiek teljesen elkülönültek a közéjük telepített pápistáktól, s rosszabbaknak tartották őket a töröknél és hogy a két felekezet ebben a városban százados harcot vívott egymással.

A csongrádi futás eseményei azonban igen jól megvilágítanak egy másik, ránknézve nagyon fontos kérdést:

1676-ban, vagy 1677-ben a gyulai pasa a vidék elnéptelenedése miatt és az akkori török várak élelmezésének előmozdítására Szentesre török—tatár családokat telepítetett.[2] A jövevények elől a szentesiek Szt. Ilonára vonultak ki, vasárnaponként azonban bejártak saját templomukba. Így volt ez egész nyáron, télire azonban a lakosság ismét visszaköltözött saját házaiba. — Sima László, Szentes monográfiájának szerzője ezeket a tényeket felsorolva nem lát tisztán a kérdésben. A vasárnapi templomba menetelt azzal magyarázza, hogy a szentesiek bizonyára külön engedélyt kaptak erre a töröktől. A téli hazaköltözést úgy képzeli el, hogy addigra a török telepesek talán már elvonultak, azaz a telepítés nem sikerült. — Felveti ugyan annak a gondolatát is, hogy néhány hónap alatt esetleg jobb viszony alakult ki a két nép között, de nem értékeli ki igazán a szentesi református egyház krónikájának azt az adatát, amely szerint a török végleges elvonulása után több török család maradt a városban, hogy ezek kereszténységekké lettek és összeolvadtak a magyarsággal. — Ezek alapján joggal tételezhetjük fel, hogy a szentesiek régebbi eseteken okulva eleinte bizalmatlanok voltak a török telepesekhez, nem értették meg a török telepítés célját, amely akkor nem a magyarság kiírtása, hanem a lakosság számának minden áron való emelése volt. Érthető, hogy a bizalmatlanság feloldódásához bizonyos időre volt szükség.

[2] *Sima László*: Szentes város története. Szentes, 1914. I. 136.

A szentesi török telepítés, a török maradványok későbbi beolvadása, a csongrádi török szolgálatban álló szerb kapitány megértő viselkedése, mind olyan tények, amelyek összhangban vannak a megszállás más területeiről ránkmaradt tudósításokkal. Ismerünk olyan adatot, amely szerint a hódoltság idején a reformátusok nem temetkezhettek a katolikusokkal együtt, hanem csak a török temetőben. Világosan mutatják ezek a jelenségek, hogy a török hódoltság vége felé már nemcsak a politikai életben került közelebb egymáshoz a török és a protestáns magyar, hanem a népélet is kezdett összefonódni. A közös temetőhasználat, a magyarságba később beolvadó itt maradt török népelemek kétségtelen létezése nagyon valószínűvé teszi annak feltételezését, hogy a törökökkel együtt temetkező magyarok, a török sírijeleket is átvették.

A török—magyar közös temetőhasználatról *Georgius Dousa* belga teológus tudósításai számolnak be, aki az 1580-as évek végén járt Magyarországon és Erdélyben. Könyvének ide tartozó részét J. (Jerney?) ismertette a Tudományos Gyűjtemény 1836. májusi kötete 92. oldalán. — Hivatkozott erre az adatra Solymossy Sándor,[3] a belőle levonható következtetések miatt azonban szószerint megismétlem az idézést:

Dousa szerint a törökök . . . „kiméléssel viseltettek a Reformata vallást követő hivek iránt is, kiknek a temettetés sem a Római Catholicusok, sem az ágostai vallást követők sírjai közé nem engedtetvén, kéntelenek valának a Töröktől engedelmet kérni, hogy temető kertjekben holtaiknak békességes nyughelyet szerezhessenek."

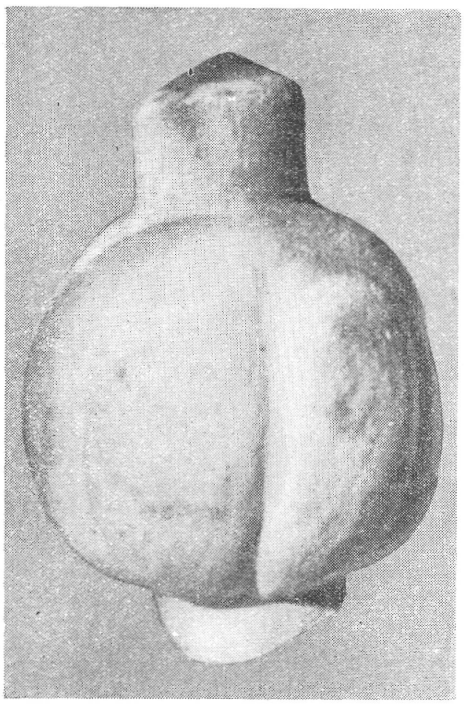

2. ábra. Török turbános sírkő Csongrádról

Igen fontos Dousának a következő feljegyzése is, amely szerint „önnön vallásbeli hiveit meglátogatván temető kertjeikben mikép a keresztek fogyatkozását, úgy azok helyett zászlókkal logobó tsidáknak és fejfáknak sokaságát tsudálta, minek okát tudakozván tőlük megértette, hogy a Törökökkel együtt temetkeznének, azoknak mint vitézeknek tsida, nekiek pedig a fejfa jegyemlékül helyeztetnék."

Az utolsó mondatból világosan kitűnik, hogy „tsida" csak a török vitézeknek járt, a keresztyének nem használhatták ezt a síri jelt, hanem fejfát állítottak. Nem tűnik ki a tudósításból az sem, hogy a tsida és a kopjafa azonosak lennének.

Mindez természetesen nem zárja ki, hogy a kopjafa esetleg valóban a hadi kopjából származott. Ez a folyamat azonban éppen az idézett XVI. századi

[3] Ethn. XLI. (1930) 69.

tudósítás miatt nem mehetett végbe hódoltsági területen, hanem sokkal inkább a törökkel érintkező, vele gyakran kapcsolatba került Erdélyben. A hadi kopját, illetve annak megmagyarosított változatát a közvetlenül török fennhatóság és ellenőrzés alá került területeken kívül sokkal szabadabban vehette át a magyar nép.

A kopjafának a török tsidából való származtatását tehát más módon képzelem el, mint Solymossy Sándor.[4] Elképzelhetőnek tartom ugyan, hogy az új hiten levő magyarok a török hódoltsági területen megkülönböztetés kedvéért olyan régi fejfaformákat tartottak fenn, illetve újítottak fel, amiket a katolikusok és az evangélikusok elvetettek, de éppen a törökkel való közös temetőhasználat miatt nem a katonának kijáró, más részére tiltott, hanem a polgári személyek körében használt sírjeleket is átvehették.

Gombosfáink közül azok, amelyeknek felső részét levágták, vagy amelyeken már eredetileg is csak egy gombot és egy lezáró hagymatagot találunk (1. ábra, 2.), egészen közel állnak a turbános sírkőhöz. Szentesről ugyan nem ismerünk még török turbános sírkövet — helyőrség sem volt ebben a városban, — de az itt lakott török-telepesek stb. sem használhattak másfajta sírkövet, mint a csongrádi törökök (2. ábra).

Kiss Bálint krónikájának idézett részéből kitűnik, hogy a gombosfákat a XIX. század elején szokás volt színesre mázolni. Ez a szokás sem feltétlen újabb eredetű, mert hiszen tudjuk, hogy a hódoltság idejében fehér turbánt csak mohamedán ember viselhetett, s hogy a rájáknak török rendeletre még lakóházaikat sem volt szabad fehérre meszelni, hanem feketére, illetve hamuszínűre kellett azt festeniök. Érthető így, hogy a turbános-sírkő fautánzatát hamuszínűre vagy feketére festették megkülönböztetés kedvéért. Bizonyára csak jóval később alakult ki az a szokás, hogy a fiatal halott fejfáját égszínkékre festették, az erőszakos halállal kimúltét veresre.

A gombosfák állításának szokása az 1930-as években szinte végleg megszünt. A sírkövek mintájára ettől kezdve átmenetileg felül lekerekített, oldalt szarvszerű akrotérion díszítéssel ellátott, deszkaszerű fejták jöttek divatba. Ez a forma azonban nem sokáig maradt használatban, mert a nagyüzemileg gyártott, ún. *sütőlapát* alakú sírtábla és a cement sírkő jóval olcsóbb a gombosfánál. A gombosfa készítése ezzel végleg megszünt, az újabb síremlékformák időrendi egymásutánját pedig ma már ugyanabban a temetőben is megfigyelhetjük, ha a temető betelepülésének sorrendjében sétálunk végig valamelyik főúton.

A szentesi református temetők gombosfa formája az egykori hódoltság területén nem áll egyedül. Pontos elterjedési területének megrajzolását az ezidőszerinti hiányos és csak szórványosnak mondható adatközlés miatt ez alkalommal meg sem kísérlem. Tény azonban, hogy a gombosfák elterjedésének súlypontja az Alföld déli és délnyugati felére szorítkozik,[5] nem jellemző az erdélyi hatás alatt állt részekre, és ahol előfordul, ott a reformátusok sírjele volt. A református magyarság körében elterjedt — a főleg a gombosfás területen kívül tömegesen előforduló — egyéb fejforma eredete bizonyára egészen más. Nem tartom kizártnak, hogy ezeknek a török megjelenéséig való fenn-

[4] Uo. 69—70.
[5] Magyarság Néprajza, II. 300.

maradásában részük volt azoknak a közénk települt rokon népeknek, amelyek közül némelyik talán csak a török uralom idején tért keresztyén, valószínűleg közvetlenül protestáns hitre. Ilyesmire enged következtetni pl. a jász nép esete, akik között még 1470-ben is csak térítő sikerekről számolhattak be a jászberényi ferencesek. — Ezeknek a fejfa formáknak az eredetét azonban nem célom ez alkalommal felkutatni.

Szentes. *Csalog József*

Weiterleben der türkischen Grabsteine in den hölzernen Grabmalen (sog. „Köpfhölzern") von Szentes

In der Einleitung beschreibt Verfasser die Formen und die zeitliche Reihenfolge derjenigen Kopfhölzer, die in den protestantischen Friedhöfen von Szentes noch in grosser Zahl vorkommen und die auch in einer Handschrift aus dem Jahre 1830 erwähnt sind. Nebst diesen zählt er auch diejenigen Formen auf, welche im XIX. Jahrhundert als Entlehnung von den Nachbargebieten eine gewisse Rolle spielten, ferner jene, welche später — hauptsächlich nach dem Jahre 1930 — üblich wurden.

Die auf Abbildung 1. und 2. vorgeführten Grabhölzer werden in Szentes und im südöstlichen Teil der ungarischen Tiefebene „gombosfa" genannt. Der gombosfa ist ein Pflock, dessen Oberteil in einem, seltener mehreren übereinander stehenden Knöpfen endet. Die Knöpfe werden mit einer Hacke oder mit einem Zugmesser aus einem Stück Eichen- oder Akazienstamm geschnitzt. In den letzten Jahrzehnten befasst sich in Szentes ein Wagner mit dem Schnitzen der Kopfhölzer, früher stellten sie gewiss auch sog. Tausendkünstler her.

Die Zahl der kugeligen bzw. birnenförmigen Knöpfe hing von der Länge des Holzpflockes ab. Die Knöpfe wurden mit einem Halsteil voneinander getrennt. Die Anzahl der Knöpfe wuchs mit der gesellschaftlichen Stellung und mit dem Vermögen des Verstorbenen und des Bestellers. Die Knöpfe vermehrten sich mit der Zeit. Die Grundform des Kopfholzes trug einen einzigen Knopf und entspricht der Form der osmanischen Grabsteine, die an der Spitze einen Turban tragen. (Abbildung 3.)

Verfasser erörtert den historischen Ursprung der Kopfhölzer von Szentes. Die Urkunden beweisen, dass in der Stadt türkische Volkselemente zurückgeblieben sind, und dass in der Zeit der Türkenherrschaft die kalvinistischen Ungarn gezwungen waren ihre Toten in den türkischen Friedhöfen zu beerdigen. Die Nachahmung der türkischen weissen Grabsteine aus anderem Material — aus schwarz gefärbtem Holz — kann als wahrscheinlich angenommen werden.

A Jász-Kunság XVIII. századi táncéletéből

Elöljáróban hadd szóljunk néhány szót a történeti néprajzi adatok (a mi esetünkben népi táncainkra és népi táncéletünkre vonatkozó történeti adatok) feltárásának fontosságáról és az ezzel kapcsolatos módszertani kérdésekről.

A tánctörténet — nálunk is, külföldön is — igyekezett felhasználni a népi táncokra vonatkozó, könnyebben feltalálható történeti feljegyzéseket, amelyeket — többnyire a kuriózumok iránti érdeklődés jeleiként — nálunk leginkább naplók, emlékiratok, útleírások szerzői örökítettek meg az utókor számára.

Ezek a túlnyomórészt szűkszavú, vázlatos híradások az élő néphagyomány kutatásának intenzívebb megindulásával sok esetben új megvilágításba kerültek, kiegészítést, teljesebb magyarázatot kaptak.

A néprajzi szemlélet tisztulásával, a néprajzi kutatómódszerek finomulásával fokozatosan érvényesült az élő néphagyomány kutatása fontosságának felismerése a tánctörténeti vizsgálatokban.

A néprajzi szemlélet herderi nyomokon járó kezdeti romantikus irányzata, amely a népit még mindenestől réginek, ősinek tartotta,[1] a modern néprajzi kutatómódszerek kialakulásával fokozatosan helyt adott a népkultúra régibb és fiatalabb történeti rétegei elkülönítésének alapján történő vizsgálódásnak.

Így kerültek feltárásra egyrészt az élő népi kultúrának (s ebben a népi tánckultúrának) azok az elemei, amelyeket „a parasztság nagy emlékezete" (tulajdonképpen a paraszti kultúra sajátos, írásbeliség és intézményes továbbplántálás nélküli hagyományozódása), primitív kultúrák vagy az egykori uralkodó rétegek műveltségének többé-kevésbé módosult töredékeiként, csaknem a legutóbbi időkig megőrzött. (A táncélet területén maradva, gondoljunk pl. az ókori klasszikus és primitív kultúrákig visszanyomozható, nálunk csak töredékes adatokból ismert halottastáncokra ;[2] vagy az archaikus vonásokat őrző táncéletű kiskunsági Kunszentmiklós nagymúltú táncaira : az Apor Péter Metamorphosis-ában [1636][3] leírt XVII. századi erdélyi főnemesi süvegestánc népi utódára,[4] valamint a középkori gyökérről Európaszerte sok ágat hajtott

[1] *Horváth János :* A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Bp. 1927. 15, 37, 39.
[2] *Morvay Péter :* A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás és a halottasjáték népszokásához, Ethn. LXII. (1951) 73.
[3] *Réthei Prikkel Marián :* A magyarság táncai. Bp. 1924. 116.
[4] *Gönyey Sándor :* Kun táncok. Ethn. XLVII. (1936) 224.

moreszka [moreszkó, moreszk][5] tánccsalád egyik magyarországi képviselőjére, a törököstáncra.[6])

S így szolgáltatott a néprajzi kutatás egyik alapvető sajátos forrása: a csak néhány nemzedékre korlátozódó, mondhatni közvetlen népi történeti emlékezés a népkultúra fiatalabb történeti rétegének megismeréséhez, a művelődéstörténet — s ezen belül a tánctörténet — számára más forrásokból és más módszerekkel fel nem tárható ismeretanyagot.

A néprajzi kutatás e sajátos forrásának: a jó megfigyelő képességű, jó emlékezetű és jó elbeszélő készségű idős népi adatközlők emlékezéseinek feltárása, amelyek saját élményeik mellett az előttük járó nemzedékek (szülők, nagyszülők) hozzájuk hasonló képességekkel megáldott képviselőitől hallottakat is tartalmazzák, még igen sok eredményt ígér a tánctörténeti kutatás számára.

Ezzel a módszerrel a tágabb értelemben közvetlen (az idősebbek elbeszéléseire is támaszkodó) népi emlékezés legvégső határáról (kb. 100—150 esztendő) menthetünk meg a kutatás számára rendkívül értékes adalékokat.[7]

A népi emlékezést természetesen csak kellő körültekintéssel, több adatszolgáltató közléseit összevetve, az írott történeti források ellenőrző adataival támogatva tekinthetjük hitelesnek. Emellett tisztában kell lennünk azzal is, hogy a történeti irányú néprajzi kutatásban — így a tánctörténeti kutatásban is — az idős népi adatközlők emlékezéseinek kiaknázása mellett elengedhetetlenül fontos a levéltári források sajátos néprajzi szemléletű feltárása és feldolgozása is.

A magyar néprajztudomány, amely az eddigi kutatómunka eredményeinek új összefoglalására készül, (tervünk fontos feladata egy a Magyarság Néprajzához hasonló új összefoglaló munka létrehozásának megalapozása, első fogalmazásának elkészítése) egyre tisztábban látja ennek fontosságát. A néprajzi kutatásnak ebben a tervezett szintézisében — különösen egyes tárgyköröknél — az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell támaszkodnia a népéletre és a népi kultúrára vonatkozó írásos történeti forrásanyagra. Az eddigi munkálatok alapján bízvást mondhatjuk, hogy a levéltári források feldolgozásával mondhatni valamennyi tárgykörben — s így a tánc területén is — lényegesen, illetve alapvetően megváltozik a népi kultúrára és életmódra vonatkozó ismeretünk.

A népéletre, s ebben a népi táncéletre vonatkozó történeti forrásanyag néprajzi szemléletű feldolgozásának kettős jelentősége van. Egyrészt az élő anyag megítélése s a kutatás problématikája változik meg, gazdagszik általa, másrészt — amint erre fentebb már utaltunk — a történeti forrásokból származó anyag kap helyes értelmezést, életszerű kiegészítést az élő néphagyomány ismerete alapján.

Bár az írásos forrásanyag jelentősége a történeti néprajzi vizsgálatoknál az időben visszafelé haladva egyre nő, *döntő jelentőségű az írott források feltárása*

[5] *Morvay Péter:* Útmutató népi táncaink gyűjtéséhez, Bp. 1953. 15. — *Domokos Pál Péter:* Magyar moreszka. Táncművészet V. (1955) 159, 265.

[6] *Baksay Sándor:* Magyar népszokások. Az Osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország II., Bp. 1891. 91.

Gönyey Sándor: Kunszentmiklósi törökös tánc, Ethn. XLVIII. (1937) 81.

[7] *Morvay Péter:* Az egykori verbuválás és régi népi táncaink ismeretéhez, Néprajzi Közlemények I. (1956) 155.

az olyan néprajzi jelenségek vizsgálatánál, amelyek kialakulása vagy megszűnése s népi emlékezés határvonalára esik. Ezeket a jelenségeket — ilyen pl. a táncos verbuválás intézményével összefüggő néphagyományanyag — az élő népkultúra s a szájhagyomány alapján csak fogyatékosan lehet megismerni és értékelni.[8]

A népi emlékezés szélső határát megelőző vagy azzal ölelkező korszak (a feudalizmus korának utolsó másfél évszázada) levéltári anyagának — s azon belül a népi táncéletre vonatkozó anyagnak — néprajzi szempontú feldolgozása nemcsak azért sokatígérő, mert ebben a korszakban vetnek kölcsönösen legerősebb fényt egymásra az írott források és a néphagyományanyag. Sokatígérő ez a feldolgozás azért is, mert ebben a korszakban leggazdagabb, legrészletesebb, legtöbb közvetlen népi megnyilatkozást tartalmazó a forrásanyag.

Már az eddigi munkálatok[9] alapján is rámutathatunk arra, hogy amilyen örvendetes meglepetés a kellő módszerrel kiaknázott népi történeti emlékezés hitelessége, ugyanolyan kellemes csalódást kelt — s ezt alább közölt anyagunk is illusztrálja — a levéltárakban feltárható források életszerűsége.

Az alábbiakban a Szolnoki Állami Levéltárban végzett kutatásaink eredményeiből közlünk az egykori kiváltságos közjogi helyzetű (territoriális nemességűnek mondható) Jász-Kunság XVIII. századi és XIX. század eleji táncos verbuválásainak és népi táncéletének megismeréséhez közelebb vivő adalékokat.

Ez alkalommal köszönetet kell mondanunk *Sajti* Sándor járási művészeti előadónak, aki a Néprajzi Múzeum buzdításával és útmutatásával végzett értékes levéltári anyagfelderítő tevékenységével sokban megkönnyítette levéltári kutatómunkánkat.

Adatainkat időrendben közöljük. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért sorszámozást alkalmazunk. Az aláhúzásos kiemelések tőlünk származnak.

Táncélet

Az e csoportban közölt feljegyzések meggyőzően illusztrálják a XVIII. századi népi tánckedvelés intenzitását és széleskörű megnyilatkozásait.

Megállapíthatjuk belőlük, hogy a Jász-Kunság népe (alábbi adataink szerint paraszt, pásztor, mesterlegény, katona és könnyűvérű fehérszemély) — kínálkozó muzsikaszóra vagy rögtönzött dalolásra — úton-útfélen (az útszéli csárdákra s az utazás közben rögtönzött táncolásról hírt adó 3. sz. feljegyzésre gondolva, szó szerint is érthetjük ezt) mindig talált alkalmat könnyen fellobbanó tánckedve kielégítésére.

Az alaptalanul gyújtogatással vádolt kovácslegény, aki egy nem egészen kifogástalan hírű menyecskének teszi a szépet, táncra kerekedik, mikor kedvesét meglátogatja (1. sz. adalék); a tűzre rossz fát tett három mákvirágszál utazás közben is muzsikát szerez (télvíz idején, a szomszéd helységből), hogy kedvére táncolhasson (3. sz.); a hazafelé tartó invalidus katonák egyáltalán nem mutatkoznak invalidusnak, mikor táncolni, s a táncolás lehetősége érdekében verekedni kell (5. sz.); a szabadságos katona, mikor „záróra" idején engedélyt kap,

[8] *Morvay Péter:* Verbunktáncaink kialakulása. (*Lugossy Emma:* 39 verbunktánc) Bp. 1954. 7.

[9] *Morvay Péter:* Történeti néprajzi adatok a kiskunhalasi levéltárból. NÉ. XXXVII. (1955) 293.

hogy még egy szólót járhasson kedvére, békén távozik a puskaporos levegőjű kocsmából (7. sz.). A csárdákban — a periratok tanúsága szerint — legalább annyit táncolnak, amennyit verekszenek (6. sz.); táncolnak a maguk között szórakozó legénycimborák (8. sz.); táncolnak a vásározó meglett férfiak (6. sz.); és táncol az útjában arra vetődött házaspár.

Különösen figyelemre méltók a férfiak nő nélküli táncolásának adalékai. Kiviláglik belőlük, mily gyakori és fontos alkalom és kellék e korban a tánc érzelmeik, temperamentumuk kifejezésére. Órákig képesek eltáncolni (5. sz.), s nem egyszer parázs verekedéssel, vagy a mindenbe beleavatkozni kívánó hatóságokkal is ujjathúzva (7. sz.), igyekeznek biztosítani a kedvükre való táncolás egyik fő feltételét, a talpalávaló muzsikát.

Hasonlóan jellemzőnek látszanak azok a híradások, amelyek férfiak és nők egészen szűkkörű táncolásairól (egy férfi két nővel: 1. és 3. sz.; egy asszony két férfivel: 4. sz.) tudósítanak.

Az alább bemutatott, e csoportba tartozó anyag a régi népéletet a maga testmelegével és atmoszférájával együtt is megismerni kívánó kutató tánctörténész és a művészi feldolgozó számára egyaránt további jó támpontokat nyújtó adalékokat rejt magában:

A jákóhalmi „csárdajelenet"-ről szóló híradás (6. sz.) életteli képét adja a vásározás idején vendégektől nyüzsgő XVIII. századi jászsági útszéli csárdának, kavargó verekedőivel és táncosaival, s a kemence padkáján muzsikáló két szál cigányával. A Bugaci csárdában káromkodva táncoló csikós ügyének aktáiból megvillan a népi verbunktáncok kialakulásában oly fontos szerepet játszó tánckezdő, párostáncot váltogató férfi szólótánc XVIII. századi alkalmazása, valamint az egykori párelengedős, figurázó, csalogató népi párostánc halvány nyoma.[10] Ugyanitt találkozunk annak a táncbefejező népi illemszabálynak (a tánc „elköszönése") alkalmazásával, amelynek emlékét az ország egy-egy archaikus kultúrájú vidékén a mai népi táncéletben is megtaláljuk.

A levéltári kutatás nyomán fokozatosan tágul és élesedik a történeti népi táncélet képe. Bízvást remélhetjük, hogy a további kitartó búvárkodás még igen értékes dokumentumokat fog feltárni, amelyekből egyre jobban megismerhetjük népünk múltbeli táncéletének szellemét és konkrét vonásait.

*

1. Táncos mulatozás magánháznál dalszóra (Karcag, 1749).

(Egy gyújtogatási per tanúvallomásaiból:)

István kovács *Keszelinè Házában* Sós Jánosnéval együtt boroztak, *tánczoltakis hegedüs és más musikás nélkül, egyik danolt, másik járta, az el unta, le ült és másik járta . . .*

(Egy másik tanú vallomásából:)

Egy alkalommal a házához hivattya Sósné a' Fatenst,[11] a' ház szegeletiben vólt István kováts, ott vólt Czobor Andrásné is, boroztak és oda menvén a' Fatens . . . *Sós Jánosné mezit' láb tánczolt, 's ugy fujta maga . . .*

[10] Verbunktáncaink kialakulása. Id. m. 8—9.
[11] tanút.

2. Tánc zene nélkül, táncillem (Kiskunhalas, 1794).

(Egy káromkodással vádolt Fejér megyei származású halasi csikós ügyének tanúvallomásaiból. A kifogásolt eset színhelye a Bugaci csárda volt. M. P.)

... két leány penig daloltt: ottan, a kiknek a' Boros Ur Csikóssa igy szollott: Ezeknek én vagyok Istenek, nincs ezekenek egyéb Istene én nálam, mert az Istentül ugy nem félnek, mint én tüllem ...

(Egy másik tanú vallomásából:)

... *hol maga, hol bizonyos leánnyal tánczolt, és valamikor fordult, vagy a leánt forditotta,* mindenkor a' ... jött ki a' szájából.

(Egy másik tanú vallomásából:)

...Ezeken fejül penig ha csak *a' tánczot el közönte* is igy Mocskolódott: *Egéssséggel* ... atta teremtette.

3. Alkalmi táncolás hármasban (Kiskunlacháza, 1758).

(Tanúvallomás egy periratban, amely két gyanús magaviseletű asszony és egy legény szálláskérésével kapcsolatos. M. P.)

... *a Legény Mocsári János Dorozsmára ment hegedüsért, Uj esztendő napja lévén vigattak, tánczoltak.*

(Egy másik tanú vallomásából:)

... *éczaka Lévén, és Hegedüsök s bor mellett vigadván.*

4. Kocsmai táncolás (Kiskunlacháza, 1758).

(Egy káromkodási per tanúvallomásaiból. M. P.)

... a házbul ki ment maga bundáját a bor mérő helyre be vetvén (a kocsmáros ugyanis nem akart többé hitelbe bort adni, M. P.), de a fatens Körösi Pállal a bundáját bevitette és Szánkójára fel tétette ...

... fél boros lehetett, vagy talán fellyebb ... felettébb boros nem volt Morvai Istvány, mivel tánczolt is tántorgás nélkül ... mivel birta magát és *tánczolt feleségével és báttyával.*

5. Táncoló parasztok és katonák összetűzése (Szentjános, 1758).

(Hazatérő invalidus[12] katonákról van szó, akik a megnevezett Pozsony megyei községben követték el a perben szereplő kihágást. M. P.)

... mikor már mi tizen négyen a faluba értünk, már akkor Kiss Sándor Káplár a parasztokat meg haragitotta, a mint hallom a Musikusokat el vévén tőlök.

... no rosszul lesz itt ma dolog a mint látom, mert már verik a Mester gerendát a Csákányval, kérte is akkor a Csapszéken Lévő Helység Biráját az V.[13] Káplár, hogy szólna a parasztoknak a kik oda ki Vasvellákkal, botokkal, és Csákányokkal tollonganak, hogy ne bántanák eőket, mivel eök semmit sem vétettek nékiek, erre mondá a Biró nem szóllok biz én nem bánom akar mit tsinálnak, már három pálczát el szaggattam a hunczfutokon, nem tehetek nekiek semmit is Lássák akar mit tsinálnak ...

[12] erőtlen, szolgálatra alkalmatlan.
[13] vitéz.

(Egy másik tanú :)

Én egyeb okát ezen verekedésnek nem vettem észre, hanem azt, hogy Vasárnapon, melly nap be rukkolótunk, oda az Kiss Sándor Káplár *az csapszéken tánczoló Parasztságtul a musikásokat el vette, és egész setét estvélig ott tánczolt másod magával.*

(Másik tanú :)

4 invalidus katonák a korcsmára mentek estve 8. órakor, Ottan találtanak *egynehány paraszt legényeket, akik tánczoltak, dorbézoltak.*

6. Táncolás a csárdában (Jákóhalma, 1797).

... némely Berényiek ... Az Apáthi Szent-Iványi Vásárról Haza felé jövén, a' mint uttyokban a' Jákóhalmi nagy Csárdába egy ital bort meg innya be mentek vólna, már akkor a' raboskodók (jákóhalmi legények M. P.) *a' bor tüzétől és a tánczтól fel hevülve lévén*, a' Berényiekbe mindgyárt bele kötni ... vakmerősködtek.

Czéfó Mihály Musikus Czigány ... a' verekedés okát nem tudja, minthogy *ő musikált*, és a' nagy sokaság között mindent nem is láthatott, azonkívül *őtet is ugymond és társát a' veszekedéskor a' kementcze Suttyába*[14] *szoritották*, 's nekik is szük volt a ház.

(Egy másik tanú vallomásából :)

... Ez a veszekedés akkor el mulván, azután be jött a' kortsma Házba egy öreg ember is, a' kit Dantsa Pálnak mondanak, és e' *mit beszélt ottan, mit nem? én nem tudom, minthogy akkor tánczoltam, elég az, hogy őtet is meg verték ; de ki verhette nem tudom, mivel több felé veszekedtek akkor a' Házban*, hanem azt tudom, hogy egy nagy embert én huztam el Varga Mihálynak a' hajából.

7. Kocsmai táncolás, táncolási tilalom (Jászalsószentgyörgy, 1802).

(Egy káromkodási per vallomásaiból :)

... én ötször találtam mondani ... disznó teremtettét, azért, hogy *kedvem lett volna tánczolni, és a Musikát a Helység tisztjei*[15] *nem engedték*, sem a Kortsmáros bort nem akart adni, de másképpen nem emlékszem, hogy káromkodtam volna.

(Tanúvallomás :)

E tanu a midőn már estveli 10. óra utánn a Legényeket a Kortsmábul ki tilalmazni akarta ; Veres András ugyan tsak *szabadságos katona kérte a Fatenst hogy valami kevés ideig engedné még a Musikusokat, a mint hogy az után tánczolt is de kevés vártatva el ment a korcsmábul*, utána el akartak a Musikusok is menni, de Szedlák Páll szabadságos katona le ugorván az asztalrul, és a Musikusok eleibe ment mondván huzd ... a Szent Jánosodat az után a nélkül hogy tánczolt volna vissza ment ismét előbbeni helyére az asztalra, látván tehát a Fatens hogy már senki sem tánczol ; a Musikusokat haza küldötte.

[14] sut vagy kuckó a kemence és a ház fala között, a másik muzsikus cigány vallomásában *sutzkó*.

[15] rendfenntartó emberei.

(Másik tanú :)

... a midőn a tiltott óra után a legényeket a Korcsmábul ki akarták tilalmazni Veres András kérte őköt hogy engedjenek még egy keveset, amint hogy *egyet tánczolt is* Veres András katona, de az után haza ment.

8. Kocsmai tánc vásár idején (Kunhegyes, 1815).

(Egy vásári lopás aktáiból. A szereplők helybeli legények, ill. fiatal házasemberek. M. P.)

... *Végső János T. Kiss István, én a' Morgóba tánczolgatván* ott Nagy Sándor, Farkas Sándor öszve akadtunk, ugy mentünk a Vásárba éjjel, ha valamit kaphatnánk.

Verbuválás

Az alábbi levéltári közlések újabb mozaikdarabokat szolgáltatnak ahhoz a képhez, melyet a táncos verbuválás szokásáról a néphagyományból, a levéltárak anyagából s más forrásokból eddig megismertünk. (Vö. 7—9. sz. jegyzet.)

Hasznosnak véljük azért, hogy a szigorúan vett táncos vonatkozások mellett a verbuválás egész lefolyására és hátterére vonatkozó adalékokat is közöljünk. Ezzel nemcsak a néprajz és művelődéstörténet igényeit óhajtottuk szem előtt tartani, hanem figyelemmel voltunk a művészi feldolgozás (színpad, táncmozgalom) szükségleteire is e tárgykörrel kapcsolatban.

Adalékaink közül a drámai elevenségű és részletekben gazdag turkevei és jászárokszállási verbuválás-megörökítések (14, 15. sz.) a feltárt, tárgyunkra vonatkozó levéltári anyagban ez ideig még ritkaság számba mennek. Ezek, a többi kevésbé részletező adalékkal együtt, az eddiginél élesebb világot vetnek az egykori verbuválások szervezésére, helyből kikerülő verbuválóira, muzsikusaira és más hivatalos közreműködőire, továbbá ezek magatartására (10, 13. és 15. sz.), a verbuválási időpontok kiválasztásának tervszerűségére (11, 12. sz.), a verbuválás szimbolikus jelentőségű mozzanataira (kézadás, 9. sz.), a szabad verbuválásokban is helyet kapó erőszakos eljárásokra (9, 15. sz.), valamint a látványosság-, ünnep számba menő verbuválások vonzóerejére közönségük, nézőik számára, nemkülönben a verbuváltak számára is, akiknek — ha rövid időre is —, de „már mindent szabad" (14. sz.).

A verbuválások költségjegyzékeiből is (melyeket, jobb áttekinthetőség kedvéért, a többi verbuválási adatok időrendjéből kiemelve, 16.—18. sorszám alatt, a csoport végén közlünk) az egykori toborzások eddig nem ismert, s bizonyára szimbolikus jelentésű kellékeiről szerezhetünk tudomást. A későbbi regrutasorozásoknál alkalmazott pántlikás kalapok, úgy véljük, az egykori verbuválások felpántlikázott, felbokrétázott süvegeinek utódai.

9. Erőszakos verbuválás (Jászladány, 1752).

(Tanúvallomások :)

Az fatens az Mészár Székben hust vágván látta, hogy *egy az katonák közül megkapván az kezét* az gyakran irt Juhásznak, mondván : *Ihol ez is katona lett :*

Azzal látta, hogy az Juhász közülök el futamodék, de utánna esvén be érték, kit a földre le nyomván előre jól meg pofozták, annak utánna visszavitték.

(Másik tanú :)

Az fatens közel vala az korcsmához, és akkor is jóll látta, midőn az Pincze előtt ittak a katonák, de hogy az Deutrális[16] Tott György *kezet adott volna*, azt nem látta . . .

(Más tanú :)

Az tanubizonyság jelenlévén tudgya, hogy katona nem lett ebbül, mert egy katona melléje ereszkedvén *meg fogta az kezét Totth Györgynek* nagy Szóval mondván : Ihol lássa kigyelmetek, ez is katona . . . estve felé az Biró házához vivén az káplár panaszolta, hogy semmi képpen katona nem akarna Tott György lenni : Arra felele Tott György, hogy nemis lészen, mert sem kedve nincs, sem *kezet nem adott jó akarattyábul, hanem erővel fogták be kezét* . . .

10. Muzsikusok a verbuválásnál (Jászberény, 1784).

(A jászkun kapitány rendelete. M. P.)

Mivel az Ns[17] Verbunkot az Musikálástul Arceálni[18] sem lehet, sem nem szabad, azért is akár mely N. Városban vagy Helységben meg fognak jelenni, azonnal *három hegedüsök* számokra mindenik ki rendeltessenek, hogy valamely impedimentom[19] ne következzen.

11. Verbuválás elrendelése (Jászberény, 1793).

(A jászkun főkapitány rendeletéből.)

. . . leg jobb folyamattyát lehetne a katona állitásnak reménleni, ha *a szolgák hellyre állások előtt a Verbung el kezdődne*, arra való nézve ezen Currensem [20] vételével tüstént olly rendelést tegyenek Birák Uraimék, hogy jövő *uj Esztendő napján, délbe 12. órakor mindenütt a szokott Verbung el kezdődjék* . . .

12. Verbuválás elrendelése (Jászberény, 1797).

(A jászkun főkapitány rendeletéből.)

Parantsoltatik Tettes Consiliarius[21] Fő Kapitány Ur által medio Currentalium,[22] hogy az még hátra lévő 112. katonának ki állításához haladék nélkül hozzá fogjanak a' *Communitások*,[23] és ezen *három utolsó Farsangi napokban ki is állitani*

13. Verbuválási rendelet (Jászberény, 1799).

. . . ha pedig még az egész szám, vagy egynéhányal fölösleg nem volnának, *két, vagy három jobb természetü Iffjakkal Verbuváltassanak ;* de a nagy káromkodásokat vagy a' *pipával való járkálásokat* szorossan impediálni igyekezzenek, fiatal gyermekeket és holmi Cznábor[24] vékony Legényekre hijábban költenek, nem fognak acceptaltatni.[25]

[16] vallatott, vádlott.
[17] nemes.
[18] eltíltani.
[19] akadály, akadályozni.
[20] körrendelet.
[21] tanácsos.
[22] körrendelet útján.
[23] községek.

14. Verbuválók az utcán (Turkeve, 1804).

(Egy verbuválással kapcsolatos verekedés aktáiból :)

... Hajos Péter is vétkezett ugyan, hogy ő a közelebb folyó katonai Completatio[26] alkalmatosságával Katonának állván, és *azt gondolván, hogy neki már mindent szabad*, midőn a Verbukal (!) a Catholicum Templom mellett el ment ; olyan disztelen szavakat kiabált, mint Sub A[27] kitétetik.

... Districtualis[28] Hadnagy Váradi Szabó Mihály bé jelenti, hogy mai napon az Verbunk mellé rendeltetvén *vigyázónak*, a midőn Délyesti Isteni tisztelet után A Csillagos *Csapszékből másik Csapszékbe* mentek volna a Verbuválás kedvéért, a Catholicusok Temploma felé esvén Utjok, a midőn már a Catholikusok Temploma is bé volt zárva, egy valaki a Katonának ujjonnan állottak közül ezt a *régi disztelen nótát* kiáltotta a Templomjok előtt :

Ritka az ollyan Kápolna
Melybe Barát ne papolna

(Tanúvallomás :)

— Jelen vólt-é a Tanu most mult Husvét Innepének második napján midőn a' Verbunk Tsillagos Tsapszékből a' Plébánia felé *Hegedü szóval* ment ...

(Egy asszony :)

— ... Lévai Mihállynétól maga házához mentében, mellynek *vásári Zsibongó nép forma sok nézői s kisérői* voltak, a' kik miatt az Uj Katonákat nem láthatta.

— ... *a' Zsibongás, danolás, Muzsikálás és kiáltozás* miatt sem károm-kodást, sem pajkos beszédeket nem érthetett.

(Egy másik asszony :)

— ... közelebb menvén a Verbunkhoz (olly hirt kapván hogy talán a' maga fia is a' katonák közé adta vólna magát)

... *olly nagy zsibongás volt ottan, mint a Vásárokban szokott lenni.*

(Egy férfi :)

E Tanu mikor a' Verbunk a Tsillagos Tsapszéktől a' Plébánia felé meg indult a' Vas András őkegyelme udvarán állott és ugy nézte annak elébb-elébb mozgását ...

... már a Templom vége felé érkezvén a' Verbunk hallotta e Tanu egy katonától (de a' kit nem esmért) nagy fel szóval kiáltozni

Ritka Pápista Templom a'
Kibe a Barát ne ...

(Egy beverbuvált :)

... a midőn az Palatinális Regementbe[29] katonának állitattam volt, a Helység által indittatott Verbunkon.

[24] Az újabb népnyelvben *cinábor :* cingár, vézna (Vö. *Czuczor—Fogarassy :* A magyar) nyelv szótára. Pest, 1862. I. 1141.)

[25] elismertetni.

[26] hadkiegészítés, az ezredek teljes létszámra emelése.

[27] A (jelzés) alatt (mellékelve)

[28] kerületi ; districtus : a három jász-kun kerület (Jászság, Nagy-kunság, Kiskunság egyike.

... Én bizonyosan nem tudom kitsoda a katonák közül ezt a Dallot kiáltotta a Tiszt Ur[30] háza körül:

Ritka bizony oly Kápolna
Melyben Barát ne patkolna a' vagy papolna.

... meg mondhatja Szabó Mihály Distr. Hadnagy is, hogy én nem vétettem mivel *a' Harang Lábnál állott, hogy valami Lármát ne Tsináljanak a' Harangokkal.*

15. Erőszakos verbuválás (Jászárokszállás, 1809).

(A jászberényi törvényszéken lefolytatott vizsgálat aktáiból.)

(Mikus Antal 26 esztendős, feleséges, irredemptus[31] árokszállási juhász vallomásából:)

Régen hallottam már, hogy az Juhászokból egynehányat Katonának fognak, miért én is tartván: amint Füleki János téti Pásztort keresni indultam, az Ördög József kertjében[32] egy vasvillát vettem a kezembe; hogy ha talán Katonának akarnak fogni, azzal magamot védelmezhessem — A' mint el is mentem a Fehérlói Korcsmában, s ottan a' Verbung ellen magamot kiszegeztem, de csak ugyan le verettem, és be is hozattattam.

(Aba János 35 esztendős, feleséges irredemptus fejős juhász vallomásából:)

... és nem is történt volna ott semmi veszedelem, hanem a' Verbung egyszerre a' Korcsmába menvén, mihellyest oda bent vóltak mindnyájan, azonnal Mészely Uram azt mondván, hogy nó *tegyétek be az ajtót, és senkit többet ki ne eresszetek*, ott lévő Birák Uraimék nekik mentek, a' mint hármon ott ültek, és akarták őket meg fogni. Ők is tehát ugy védelmezték magokat, de szándékjok nem vólt nekik a Verbung ellen ki kelni, nem is tudták, hogy a meg oda megyen, különben oda se mentek volna.

(Az árokszállási bíró jelentéséből:)

A folyó Október Holnapnak végeik ki állitandó Katonáknak be verbuválása végett, Kaszab János Tanátsbéli Társom fel vigyázása alatt el rendelvén vasárnap estve a Verbunkot, midőn a Verbunk az ugy nevezett Feir Ló Kortsmába érkezett, már akkor vas villával, késsel és bottal ottan várták a Verbunkot Aba János, Mikus Antal és Bognár György Fejős juhászink, meg látván őket ottan Kaszap János Uram a Szögletbe öszve bujva; Szépen Szóllott hozzájok, hogy mit gubbaszkodsz? *Gyere tánczolj!* ezen szóra tüstént Aba János késsel, Mikus Antal vas villával, Bognár György pedig bottal állottak Kaszap János Uramnak, azzal biztatván Aba János pajtássait, hogy meg ne add magadat, hanem öld meg mind a ... teremtettét s. a. v.[33] a mint káromkodtak.

(Következik a drámai verekedés szemléletes leírása, amely a három juhász leütésével és Jászberénybe kísértetésével végződött. M. P.)

[29] nádori huszárezred.
[30] tisztelendő.
[31] az I. Lipót által a német lovagrendnek elzálogosított Jász-Kunság visszaváltásában (redemtio) nem vett részt, földnélküli.
[32] jószágtartó szállás- vagy ólaskert a község szélén.
[33] sua voce: saját szavaival.

(Az egyik tanúvallomásból :)

... Vallya a Tanu, hogy ha mint Kaszab János és Mészely János Birák a Szobában *Musika között fel alá járkálván az ott jelen levő Iffiakat sorrul sorra katonának hivták volna* ...

A verbuválás költségei

Az alábbi jegyzékekből, amelyek mind a nagykunsági Kunmadaras irat-anyagából származnak, egyrészt az egykori verbuválás kellékei s egyéb körülményei ismerhetők meg ; másrészt kitűnik belőlük, egy-egy alkalommal mekkora mennyiségű ital járult hozzá a verbuválások kellő hangulatának megteremtéséhez. Az 1794-es költségjegyzékből kiderül pl., hogy (az itcét literre átszámítva) egyetlen alkalommal 445 liter bor fogyott el, ami a beverbuváltak számával elosztva fejenként 20 liter bort jelent.

16. Költségjegyzék (Kunmadaras, 1793).

Bor Consumaltatott[34] bé verbuválások alatt, az assentatio[35] idejéig Itcze № 337 á kr 6	Rf.[36]	33	Kr.	42
Ugyan bor ki hordatott á Kr. 8 Itcze 24	„	3	„	12
Pálinka Itcze № 11 á Kr. 18	„	3	„	18
Pattaki János boltjából el hordott *pántlikáirt s egyébb Süvegre való ékességekért*[37]	„	2	„	53
Bernát boltyából el hordott *pántlika s bokrêta* ára ...	„	1	„	43
Be verbuált Legényekk[38] ide haza á 15[a] Januáry usq. 20[a] inclusive[39] hat napokra á Kr. 6 Lehnung[40] fizettetett	„	6		
Ugyanezek Legényekk assentalásokig, utba és Sz. Mártonba eltölt 5 napokra Lehnungot	„	5		
Ugyan azon Legényekre Sz. Mártonba assentatiora lett vitelekkel az utba borra és pálinkára költ el	„	3	„	19
Assentalas után 6 Legényeknek egy napi Lehnung fizetődött Kapitány Ur parantsolattyából	„			36
Forspont[41] pénz Comissarius[42] Ujfalusi György Ur kezéhez fizetett	„	2	„	45
Katonák által az utban tett kár tétel ki fizettetett *Musikusoknak* fizetődött	„	2	„	40
Summa :	Rf.	94	Kr.	39

[34] elfogyasztott, elfogyasztottak.
[35] sorozás, a beverbuváltak felülvizsgálása és jegyzékbevétele.
[36] rénesforint vagy régibb forint : 60 krajcárt magában foglaló pénzegység.
[37] Egy 1779-ből származó jászberényi adat az asszentálással kapcsolatban „*a' mundurok meg igazittatásáért*" és a „*Süvegeknek meg igazitásáért*" kiadott költségekről is említést tesz. — Egy 1790. évi költségjegyzékben pedig „*Pántlika Rósa pántlikából*" is szerepel.
[38] rövidítés : legényeknek helyett.
[39] január 15-től 20-ig bezárólag.
[40] zsold.
[41] fuvar.
[42] megbízott, biztos.

17. Költségjegyzék (Kunmadaras, 1794).

Consignatioja[43]
Azon költségeknek, melyek az 1794ik esztendőben állított katonáknak be verbuálása alatt tétettek.

Az Verbung fojása alatt Varga Mihály belső Korcsmárosnál Consummáltak 1540 Itcze bort á Kr. 2 ½	Rf.	64	Kr.	10
Ugyan azon korcsmába óh bort 16 Itczét á Kr. 8. ...	„	2	„	08
Kováts János Csaplárosnál az Csárdába 226 Itczét á 2 ½.....	„	9	„	25
Pálinka ára mind öszve teszen	„	7	„	40
Be verbuált Legényekk a' mit hol több, hol kevesebb számmal vóltak a' 4a Januáriy 794 usq. 25a ejusd.[44] ide haza Lehnung fizettetett	„	53	„	30
Assentatio ideje alatt Kis Ujj. Szállásán 25 legényre 3 napi Lehnung fizetődött	„	7	„	30
Ugyan Kis Ujj. Szállásán négy Legényre 2 napi Lenung	„		„	48
Musikusoknak fizetődött	„	3		
Caff pantlika[45] 32 Röff á Kr. 3.	„	1	„	36
Boltból hordott *pántlikák* ára summáson tészen	„	16	„	18
Summa:	Rf.	197	Kr.	35

N. B. A' Verbung meg szünvén azután Paleta[46] szám szerint Quartelyra széllyel osztattattak ; 's az assentatioig az Gazdák által intertenealtattak,[47] de ugyan tsak akkor is reggelenkint palinkajok az Beneficialis Cassaból[48] pvidealtatott.[49]

18. Költségjegyzék (Kunmadaras, 1797).

Consignatioja
Azon költségeknek mellyek az 1797dik esztendőben állitatott, 's 3a Jan Assentaltatott katonákra tétettek.

Verbung beli bor és palinka consumtio[50] mind öszvességgel teszen	Rf.	156	Kr.	50
Be Verbuált Katonáknak tizenegy napra 27 legénynek lénung fizettetett	„	28	„	44
Katonáknak kalapjaikra vásároltatott pántlikákért fizettetett Kereskedő Hadzsi Györgynek	„	17	„	53
Verbung ideje alatt szolgált *Muzsikusoknak* hat kila kettszer buza[51] adattván, annak ára tészen	„	6		
Summa:	Rf.	249	Kr.	67

[43] összesítő jegyzék, kimutatás.
[44] eiusmodi : hasonlóképpen.
[45] a katonák akkori hajfonata, copf ; egy 1790. évi költségjegyzékben : „*galand* (kötőszalag, M. P.) *haj zopnak*".
[46] beszállásolási utasítás.
[47] láttattak el, tartattak el, szállásoltattak el.
[48] javadalmi pénztár.
[49] provideáltatott : láttatott el, történt gondoskodás, szereztetett be.
[50] fogyasztás
[51] búza és rozs keveréke, másutt : *kétszeres*.

A közölt adalékok levéltári jelzetei

1. Jászkunsági büntető perek aktái (az alábbiakban BP) 1. füzet, 1. kötet, 73. sz. 4. darab.
2. BP 1. f., 1. k., 86. sz.
3. Kiskunsági büntetőperek jegyzőkönyve 1757—1760. (Számozatlan.)
4. Ua.
5. Ua.
6. Processio Criminális (BP) 10. f., 5. k., 9. sz. C drb.
7. BP 12. f., 4. k., 24. sz., B drb.
8. BP 17. f., 5. k., 6. sz., A és J drb.
9. Protocollum Currentalium No. 16. 47—48. számozatlan lap.
10. Protocollum Intimatorum, ac Currentalium Literatum de Anno 1784 ac 85. Nro, 7mo, Pag. 15.
11. Protocollum Currentalium, Nro 12., Pag. 214.
12. Prot. Curr. Nr. 14., Pag. 71.
13. Prot. Curr. Nr. 14., Pag. 225—226.
14. BP 13. f., 2. k., 38. sz., A, B és E drb.
15. BP 15. f., 1. k., 10. sz., A, D és F drb.
16—18. Privilegiált Nagy Kun MADARAS Helysége által lett *Katonák fel állításának Jegyző könyve.*

Morvay Péter

Aus dem Tanzleben der „Jász-Kunság" im XVIII. Jahrhundert

Verfasser weist auf die sich gegenseitig ergänzende Bedeutsamkeit der Eröffnung der Volksgedächtnisses und Aufschliessung jener archivalischen Quellen hin, welche sich auf das Volksleben beziehen. Diesbezüglich betont er bei solchen Untersuchungen die entscheidende Wichtigkeit der archivalischen Forschungen, besonders wo die Entwicklung oder das Aufhören dieser Erscheinungen (wie z. B. die Volksüberlieferung, welche mit der mit Tanz verbundenen Werbung zusammenhängt) kann man auf Grund der lebenden Volkskultur und mündliche Überlieferung nur mangelhaft kennenlernen und auswerten.

Im Weiteren gibt der Verfasser lebensvolle archivalische Beiträge aus dem Tanzleben und dem mit den Tanzen verbundenen Werbungen des XVIII. und der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts aus der „Jász-Kunság" (heute ein Teil der Komitate Szolnok und Bács-Kiskun). Diese Gegend verfügte noch im vergangenen Jahrhundert über privilegiertes Gemeinrecht (Territorialsadel) und über ausgedehnte Autonomie.

Die Mitteilungen über das Tanzleben veranschaulichen überzeugend die Intensität und die weitverbreitete Offenbarung der ehemaligen Vorliebe zum Tanzen der „Jász-Kunság". Besonders bemerkenswert sind die Dokumente über die Tänze der Männer ohne Frauen und über die ganz engen Tanzgelegenheiten.

Die Beiträge der ehemaligen mit Tanz verbundenen Werbungen ergänzen mit bis heute ungekannten Zügen unsere Kenntnisse über die Organisierung, Beteiligung, Ablauf, symbolische Momente dieser Tänze und über ihre Wirkungen auf die Volksgemeinschaften.

Der Verfasser zeigt auf einige symbolisch bedeutende Eigenschaften der ehemaligen mit Tanz verbundenen Werbungen hin, die in den mit dem Soldatentum zusammenhängenden späteren Volksbräuchen weiterlebten.

A „Népdalok és Mondák" forrásaihoz

Erdélyi János *Népdalok és Mondák* c. 1846-ban Pesten megjelent háromkötetes gyűjteményének első kötetében a hetedik könyv *Szent énekek* címet viseli. A 327—336-ig terjedő sorszámú énekek 14 szöveget foglalnak magukban, az utolsó, a 336-ik már nem is egyházi ének, hanem gergelyjárás, a közismert *Szent Gergely Doktornak, híres tanítónknak az ő napján* kezdetű énekes népszokás. Jóllehet, mint mondottuk, nem egyházi ének, mégis előkerül nyomtatott énekeskönyvből is, Ács Mihály: *Zöngedező mennyei kar . . .* című, Lőcsén, 1696-ban megjelent evangélikus gyűjteményéből.[1] Mégis kételkednünk kell, hogy templomban használták-e valaha ezt az éneket. Vegyük sorba a megmaradt 13 éneket, s próbáljuk megállapítani, honnan kerültek a szövegek Erdélyi gyűjteményébe.

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy az énekek zöme katolikus. Erdélyi protestáns létére tudatosan is előzékeny akart lenni katolikus témákkal szemben (Szűz Mária 329, 330, 328 sz.; Oltáriszentség 331 sz.), másfelől valóban sokoldalúvá akarta tenni a gyűjteményt. „Feltételezhetjük azt is, hogy Erdélyi könyvből vette ezeket a szövegeket . . . Nyomtatott könyvekhez nem egyszer folyamodott, pl. a *Váci Énekes gyűjtemény*-hez, a *Sárospataki Érzékeny és víg dalok gyűjteményé*-hez, és talán még az *Iróktul* fejezet tartalmát is részben nem kéziratok nyomán közli."[2] Természetesen a kéziratok közül, amelyeknek beküldőit a VIII—XI. lapon felsorolja (1—95 sz.), nagyon sok elveszett, így elsődleges célunk nem is lehet annak a megállapítása, hogy kinek a kéziratos gyűjtéséből vette át Erdélyi, hanem igyekszünk az első közlési helyet megjelölni, s ezáltal a szövegek korát, népi vagy nem-népi voltát megállapítani.

327. sz. *Könyürülj Istenem, én bűnös lelkemen,*
Szánakodjál immár szomorú szívemen,
Haragodnak mennykövét, éles hegyes tőrét,
Tedd vissza s vétkeim büntető eszközét.

A tizenhét szakaszból álló éneket ugyanígy találjuk meg Kájoni János: *Cantionale Catholicum* (Csíksomlyó 1676) 545. oldalán. A szöveg általában Illyés István: *Soltári énekek . . .* (Nagyszombat 1693) könyvének változata után terjedt el, ahol ugyanezt a helyet alliterációval találjuk, ami valószínűleg eredetibb: *Vedd vissza vétkeim büntető eszközét.* A mai hivatalos énekeskönyvek is alliteráló formáját közlik.

[1] Vö. Magyar Népzene Tára II. 102. sz. ének, Ács szövegét közli.
[2] *Pogány Péternek*, az Erdélyi hagyaték rendezőjének kéziratából.

328. sz. *Egek ékessége, földnek dicsősége,*
Magyarok asszonya s királynéja!
Hozzád buzgó szívvel, köteles hívséggel
Járulunk, szentséges Szűz Mária!
Mint pártfogónkhoz, égi anyánkhoz,
Teljes reménységgel folyamodunk,
Minden ínségünkben fohászkodunk.

Általunk ismert első előfordulási helye Bozóky Mihály: *Katolikus karbéli kótás énekeskönyvé*-nek (Vác 1797) 211. oldala. Bozókynál az eltérések: *pártfogónkhoz* helyett *pátronánkhoz*, valamint az utolsó sorban *minden* helyett *és nagy*. Bozókynál ezenkívül az Erdélyi közölte 8. versszak hiányzik. Ezt az éneket Nagy Iván is beküldte, 1847-ben[3] (lásd az *Előszó* 50. és 90. számát) a Mátra és Zagyva vidékéről, „régi kéziratból".

329. sz. *Kövessük Máriát, fényes nap csillagát,*
Ki indult a magos helyekre,
Patakok közt zugó völgyekre.
Kövessük Máriát, Máriát, Máriát,
Fényes nap csillagát.

A tíz versszakból álló ének félnépi eredetűnek látszik, eddig nem sikerült nyomára akadnunk.

330. sz. *Nyugodjál már virágom,*
Meghervadt aranyágom,
Jézus, fényes csillagom.
Árván maradt édes anyád,
A ki gondot viselt reád,
Jaj, jaj, édes magzatom.

A hat versszakos éneket négy szó eltéréssel Bozóky fent idézett munkájában találjuk. A nép között való elterjedése azonban Szemenyey Mihály—Kapossy György: *Római katholikus Egyházi Énekek* ... 1887-től kezdve Egerben füzetekben megjelenő gyűjteményének VI. füzetében 323. sz.-a után történt. Az énekről feltételezhető, hogy Bozóky saját szerzeménye. Mint tudjuk, Pilismaróton volt kántor, volt alkalma megismerkedni a néphagyománnyal, talán azért találta el annyira szerencsésen a siratók hangját.

331. sz. *Imádunk szent ostya, drágalátos manna.*
Seregeknek ura, királyok királya.
Üdvözlégy angyali kenyér, váltságunkért adatott bér
Drága szent test és vér.

Bogisich Mihály: *Őseink buzgósága* (Bpest. 1888) című énekeskönyve 287. oldalán közli dallammal együtt énekünket. Mindkét helyen öt versszakból áll.

[3] *Pogány Péter* szíves közlése.

Bogisich forrásként egy *Ájtatos imádságok* c. Budán 1806-ban megjelent munka 301. lapját jelöli meg, ez a könyv azonban Petrik bibliográfiájában nem szerepel.[4] Bogisich szavahihetőségét mindamellett nincs okunk kétségbe vonni, hiszen mind Petrik, mind pedig Kiszlingstein könyvészete éppen népénekeink szempontjából nagyon sok kívánnivalót hagy maga után. Ugyanezt az éneket közli Kersch Ferenc *Sursum Corda*-ja (Esztergom, 1902) is a 104. oldalon, ahol „XVIII. század végéből való"-nak mondja énekünket, közelebbi helymegjelölés azonban hiányzik.

332. sz. *Ah hol vagy magyarok tündöklő csillaga!*
Ki voltál valaha országunk istápja.
Hol vagy István király? téged magyar kíván,
Gyászos öltözetben te előtted sírván.

Egy hosszabb változatot találunk a pannonhalmi főapátsági könyvtárban őrzött 1763-ból származó *Döri énekeskönyv* (10a/E 29/1) 339—340. lapján.[5] Ezt az énekét közli Horváth János is *Magyar versek könyve* c. antológiájában (Bpest. 1942). Ő hívja fel a figyelmet az ének acrostichonjára is: *árvakert* vagy *árvákért*. Mivel az Erdélyi közölte változatban hiányoznak egyes versszakok, az acrostichon természetesen már nem lelhető fel. Az ének szerzőjének a gyűjtemény összeállítóját, Kováts István döri iskolamestert tartják.[6]

333. sz. *Keresztények, sírjatok,*
Mélyen szomorkodjatok.
Keseregjen minden szív,
Aki Jézusához hív.

A 477. oldalon található jegyzetben Erdélyi is megjegyzi: „Faluditól való". Faludi Ferenc *Szüzek ifjak sírjatok* . . . kezdetű verse Bozóky énekeskönyve nyomán terjedt el. Erdélyi is ezt a változatot közli, a végén azonban három versszakkal bővebben, amelyek az eredeti költeményből valók.

334. sz. *Seregeknek rettentő hatalmas szent ura*
Figyelmezz ájtatos imádságunkra.
Kegyes szemmel tekints háborúságunkra.
Oh szent Isten, erős Isten,
Szent és halhatatlan, nagy irgalmú Isten.

A *Háború Idején* címet viselő ének tágabb értelemben vett zsoltárparafrázisnak látszik. Református éneknek kell tartanunk szövege alapján. Pontos lelőhelyét vagy beküldőjét sajnos nem ismerjük.

A 335. ének öt szövegből áll, *Karácsoni Rigmusok* címet visel.

[4] *Petrik Géza:* Magyarország bibliográfiája 1712—1860. Bpest. 1888.
[5] Vö. *Schram Ferenc:* A Döri Énekeskönyv. Néprajzi Közlemények, 1957.
[6] L. *Gacs B. Emilián* és *Hets Aurélián* cikkeit a Pannonhalmi Szemle, illetve Vigilia 1938 évi évfolyamában, valamint az 5. sz. jegyzetet.

335/1. sz. *Siessünk, siessünk, Betlehembe siessünk*
Ott van a mi kis Jézuskánk, akit régen keresünk.
Vedd fel juhász az bundát, az bundát,
Takargasd be Jézuskát.
Mert nincs neki bocskorkája,
Sem sarkantyús csizmácskája.
Fázik az ő lábacskája.

Ilyen formájában nem ismerjük, compilatiónak látszik. Egyes töredékei „vedd fel juhász"-tól megtalálhatók a Néprajzi Múzeum fonográfhenger gyűjteményében,[7] illetve a *Magyar Népzene Tára II.* 696. sz. alatt Komárom megyéből. Ebben a formájában küldte be Erdélyinek Pajor István[8] ezzel a megjegyzéssel: „Karácsoni dal, ablakok alatt Nógrád és Hont minden helységében".

335/2. sz. *Pásztorok! keljünk fel, hamarébb duljunk el* (sic!)
Betlehem városába, rongyos istállócskába.
Siessünk, ne késsünk, mi urunknak tiszteletet tehessünk.

Megtaláljuk egy 1763-as kéziratban,[9] a nép között azonban nem ez, hanem a Szentmihályi Mihály 1797—1798-ban megjelent énekeskönyvének 98. oldalán található változata terjedt el. Szerepel az 1771-es Koncz-féle kéziratban is, azonban ott sem Erdélyi szövegváltozatával.[10] Beküldőjét nem ismerjük. Erdélyi Kapost jelöli meg gyűjtőhelyként, valószínűleg szülőhelyét, Nagykapost (Ung m.) érti alatta.[11]

335/3. sz. *Karácson napjára szépen virradjatok,*
Első órájára békével jussatok.
Valakik e háznak lakosai vagyok (sic!)
Az Isten áldása szálljon ti reátok.

Nyomtatott változatát nem ismerjük. Népi megfelelőjét Kodály Zoltán találta meg ugyanezzel a szöveggel 1912-ben Gömör megyében cigányoknál. Az eltérés egészen jelentéktelen:

Karácsony estéjén szépen vigadjanak,
Első órájában békével jussanak, békével jussanak.
Valahány e háznak lakosai vannak,
Az Isten áldása térijen magokra, térijen magokra.

(Közölve M. N. T. II. 437. szám alatt.)

[7] M. H. 3283/a *Manga János* gyűjtése Bars megyéből, innét közli M. N. T. II. 501. sz. alatt.

[8] 24-es küldemény „Nógrádból Pajor István úrtól újra 75". 4/1 lp. 22-es szám.

[9] Közli és ismerteti *Vikár Béla*, Ethn. XXI. (1910) 65—82.

[10] Bpesti Egyetemi Könyvtár Kézir. A/130 sz., közzéteszi *Bárdos Lajos* Zenei Szemle 1929. évf. 60.

[11] *Pogány Péter* idézett kéziratos munkája.

335/4. sz. *Krisztus urunknak áldott születésén*
Angyali verset mondjunk szent ünnepén,
Mely Betlehemnek kebelében (sic!) *régen*
Zengett eképen :
Dicsőség magasságban az Istennek,
Békesség legyen földön embereknek.
És Jóakarat mindenféle népnek,
És nemzetségnek.

Péczeli Király Imre verséből a fenti két szakaszt közli Erdélyi. Az éneket legelőször az 1630 körül összeírt Csurgói Graduálban találjuk meg,[12] nyomtatásban első ízben a Gönczi-féle énekeskönyv 1654-es kiadásában találkozunk vele (Lőcse). Érdekes, hogy itt Erdélyi a jegyzetben nem említi meg a szerzőt, mint tette Faludi énekénél ; lehetséges, hogy az ő idejében már annyira átment az ének a használatba, hogy a szerző személye feledésbe merült, s csak a század végén meginduló hymnológiai kutatás (Bogisich Mihály és Kálmán Farkas) hozta újra napfényre.

335/5. sz. *Karácson van ma, ünnepek napja.*
Futok megyek a Dunába, fogok fényes halkát,
Teszem tányérkára, viszem Istenkémnek.
Dicsértessék a Jézus Krisztus.

Szintén nem ismerjük nyomtatott változatát, népi megfelelője Dincsér Oszkár Hont megyei (Lásd : M. N. T. II. 769. sz.) és Volly István Esztergom megyei gyűjtéséből kerül elő (M. H. 4266/c). Ez utóbbit közreadjuk :

Futok menek Dunára, fogok fényes halacskát
Teszem tányéramra, kérem Istenkémtől
Isten tarcsa békességet minden igaz házra.

A 335/3. sz. ének Kodály gyűjtötte változatához hasonlóan ezt is cigánylány énekelte. Erdélyinek ugyancsak Pajor István (23. sz.) küldte be.

A tizenhárom énekből mai tudásunk szerint tizenegyet katolikus eredetűnek kell tartanunk, kettőt protestánsnak. Két ének eredetét nem tudjuk tisztázni, eddig még sehol máshol nem kerültek elő. Ezeknek tehát ez ideig Erdélyi az egyetlen forrása. Nyolcnak nyomtatott, illetve kéziratos lelőhelyét ismerjük. Háromnak csak a nép között él változata, lehetséges, hogy valamely kéziratból még ezek is elő fognak kerülni ; ezek tehát valószínűleg népi eredetűek. Arra a kérdésre, hogy Erdélyi az általunk megjelölt forrásokat közvetlenül használta-e vagy a Kisfaludy Társaság felhívására meginduló országos gyűjtésbe bekapcsolódott gyűjtők másolták-e ki számára, esetleg valóban a nép között találták meg : nem tudunk felelni. A kérdés talán sohasem lesz megoldható.

[12] A csurgói ref. kollégium könyvtárában. Ismerteti *Erdélyi Pál :* Énekes könyveink a XVI. és XVII. században. Magyar Könyvszemle 1899. és Horváth Cyrill I. T. K. 1905. 429.

A népénekek vizsgálata tehát nagyjából hasonló képet ad, mint a világi anyagé: Erdélyi vegyesen közöl néphagyományt, régi magyar anyagot és újabb szerzők műveit. Legfeljebb itt az arány eltolódik a régi magyar hagyomány javára.

Schram Ferenc

Zu den Quellen der „Volkslieder und Sagen"

Verfasser bespricht die Quellen der ältesten Sammlung ungarischer Volkslieder, das Buch von Johann Erdélyi: Volkslieder und Sagen (I—III Vol. Pest 1846—48). Ein Theil der Lieder stammt aus gedruckten oder handschriftlichen Gesangbüchern, die anderen wurden nach dem Volksmund aufgezeichnet. Die Gesänge sind, zwei ausgenommen, katholisch; der protestante Erdélyi wollte den ausdrücklich katholischen Themen gegenüber (das allerheiligste Sakrament, die heilige Jungfrau Maria) bewusst zuvorkommend sein, auch wollte er seine Sammlung je vielseitiger gestalten. Der Ursprung von zwei Gesängen ist auf Grund unserer heutigen Kenntnisse nicht festzustellen.

A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj—zempléni hegyvidéken

A táplálkozási nyersanyagok megszerzésében mindig nagy jelentősége volt a természet által önként nyújtott különböző ehető növények, bogyók, gyümölcsfélék stb. összegyűjtésének és felhasználásának. A gyűjtögetés, amely visszanyúlik az emberi kultúra kezdetéig, a különböző népeknél — váltakozó jelentőséggel — ma is megtalálható tevékenység a nép szükségleteinek kielégítésében, illetve bizonyos termesztett nyersanyagok pótlásában, helyettesítésében. Azonban a gyűjtögetésnek, ezenbelül a táplálkozási anyagok gyűjtésének ma már nincs olyan szerepe, mint évszázadokkal ezelőtt volt. Egy országon belül, azonos korban, azonos kultúrfokon élő népnél sem egyforma jelentőségű a gyűjtögetés. Némely vidéken a táplálkozási anyagok gyűjtése teljesen háttérbe szorult, vagy csak egy-két növény-, gyümölcsféle gyűjtésére korlátozódik, néhol pedig az életformát, a mindennapi életet át- meg átszövő jelenség a gyűjtögetés.

A gyűjtögetés intenzív vagy kevésbé intenzív gyakorlását különböző tényezőkben kell keresnünk. A természetes növénytakaró szűkülése egyik s egyúttal legdöntőbb oka lehet a gyűjtögetés háttérbe szorulásának. Az ezzel párhuzamosan kifejlődő aktív termelés mintegy szükségtelenné teszi, különösen a vadontermő táplálkozási anyagok gyűjtését. A táplálkozási anyagok gyűjtésének szinte mindenütt csökkent a szerepe, hiszen az ember a táplálkozási nyersanyagok megszerzésében fejlesztette ki elsősorban a maga termelő kultúráját.

Előidézheti a gyűjtögetést a gazdasági és vagyoni helyzet. Azonban míg a gazdasági helyzet — ínséges évek idején, rossz termés esetén — egyszerre érint egy bizonyos ideig egy egész közösséget, a vagyoni helyzetből adódó különbségek ugyanazon területen állandó jellegű okok lehetnek egy kisebb, vagy nagyobb közösség — szegényebb népréteg — szükségleteinek gyűjtögetéssel való kielégítésében. Viszont a vagyoni, társadalmi helyzetnek nem függvénye mindig a gyűjtögetés. Egy olyan területen, ahol a természetes növénytakaró mint a gyűjtögetés elsődleges előfeltétele nem nyújt lehetőséget, a gyűjtögető-gazdálkodás — ha korábbi időben meg is volt — elsorvad, de legalábbis szerepét veszti. Ugyanakkor, ahol a természetadta lehetőségek megfelelőek, a gyűjtögetés anyagai — jelen esetünkben a táplálkozási nyersanyagok — gazdagon előfordulnak, illetve teremnek, a gyűjtögetésben részt vesz társadalmi, vagyoni stb. különbségre való tekintet nélkül a vidék egész közössége, lakossága. Bizonyos különbséget azonban mégis találunk a gyűjtögető közösségen belül a gyűjtött táplálkozási, de más anyagok felhasználását, értékesítését, vagyis gyűjtési célját illetően.

Azonos területen egy bizonyos csoport a táplálkozási anyagokat elsősorban megélhetési szempontból gyűjti. Ez kétféleképpen jelentkezik: 1. közvetlen felhasználás a táplálkozásban, 2. árusítás piacon, vagy házalással. Mindkettőhöz járulhat egy fejlettebb forma, amikor a gyűjtött anyagot bizonyos eljárásnak, feldolgozási folyamatnak (lekvárkészítés, aszalás, pálinkafőzés stb.) vetik alá, s csak aztán kerülnek felhasználásra, ételek közé vagy eladásra. Más csoportnál — társadalmi csoportot értve — főleg módosabbaknál, a gyűjtésnek nem annyira a szükségletben, mint inkább az ételfélék változatosságában van szerepe, de semmi esetre sem válik a gyűjtött nyersanyag pénzkereseti s ilyenformán megélhetési forrássá.

A módosabb társadalmi csoportoknál a gyűjthető táplálkozási nyersanyagoknak néhány növényfélére (gomba, málna) való korlátozódása arra mutat, hogy a gyűjtögetés veszt a szerepéből akkor is, ha a gyakorlásához megvannak a természetadta előfeltételek. A táplálkozásban felhasznált nyersanyagfélék közül megfigyelhetően azoknak marad meg általánosan a szerepük, amelyek már bizonyos mértékig kultúrnövénnyé is váltak (sóska, gomba, málna, csipke).

Vizsgálódásainknál tehát a társadalmi szempontot erősen érvényesíteni kell. Azonban a vadontermő növények táplálkozásban való felhasználásának értéksorrendjét sem szabad figyelmen kívül hagyni. Bizonyos anyagoknak elsődleges, bizonyosaknak másodlagos, lényegtelen szerep jut a tényleges táplálkozást illetően. Részben ebből következik, hogy némely gyűjtött anyag nem is kerül konyhai felhasználásra. Ezeknél a biológiai funkció is csekély (földimogyoró, madársóska, kökény). Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy míg az utóbbiak nem vesznek részt szorosan biológiai értelemben a táplálék-szükséglet kielégítésében, egy külön — generációs értelemben vett — csoport, nemre és társadalmi különbségre való tekintet nélkül, a gyermekek elsősorban alkalmi gyűjtögető tevékenységéhez tartoznak. Itt vethető fel a táplálkozási anyagok gyűjtését végzők nemének tekintetbe vétele is, amelynek a táplálkozás egészében való vizsgálata hasznos eredményhez vezet.

A magyar néprajzban a népi táplálkozás kutatása eléggé elhanyagolt terület. A széles skálájú problémakörben a bonyolult, szövevényes kapcsolatok nehéz feladat elé állítják a kutatót. A mindennapi életnek szinte központjában álló táplálkozás heterogén képet mutat mind az anyagok, mind felhasználásuk stb. tekintetében.

Az alábbiakban a gyűjtögetés által nyert vadontermő növények szerepét igyekszünk megmutatni egy terület népének táplálkozásában. Az irodalomban hasonló jellegű feldolgozásokat alig találunk. A gyűjtögetésről megjelent tanulmányok, közlések nagyrésze a természetes növénytakaró kihasználását s a gyűjtögetést mint életformát vizsgálják. Némely közlés csupán felsorolásszerűen utal arra, hogy ezeket s ezeket a növényeket felhasználják a táplálkozásban, de a feldolgozást, fogyasztást, egyáltalán a táplálkozásban betöltött szerepét stb. figyelmen kívül hagyják.

A gyűjtögetés irodalmából mindenekelőtt *Gunda Bélának* a kutatáshoz szinte nélkülözhetetlen útmutatóját[1] említjük meg, amely mintegy vezérfonal a vadontermő növények táplálkozásban való vizsgálatánál is. Hasonlóan gazdag szempontok vannak a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatásáról

[1] *Gunda Béla:* A gyüjtögető gazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig. Budapest, 1939.

írott összefoglaló tanulmányában.[2] Ugyancsak ő külön tanulmányban vizsgálja a táplálkozáshoz szolgáló vadontermő növények néprajzi vonatkozásait.[3] Elsőrendűen fontos *Vajkai Aurélnak* a népi táplálkozás kutatásáról írt, a táplálkozás egész problémakörére kiterjedő, elveket és szempontokat felvető munkája.[4] Meg kell még említenünk *Rapaics Raymund* könyvét, a táplálékot szolgáltató növényeink történetéről.[5]

Anyagfeldolgozó munkák közül A magyarság néprajza — Gazdálkodás című fejezetében *Györffy István*[6] ír a gyűjtögető gazdálkodásról, azonban csak érinti a vadontermő növények szerepét a táplálkozásban. A gyűjtögető életmód hatását, befolyását és emlékét a népi táplálkozás egészében elsőként *Bátky Zsigmond*[7] vizsgálta. Kár, hogy sok tekintetben általánosít, azonban igen figyelemre méltó vizsgálódási szempontokat nyújt a kérdés részletes feltárásához.

A regionálisan feldolgozott táplálkozási monográfiákban aránylag kevés szó esik a gyűjtögetés szerepéről. *Ecsedi István*[8] a tiszántúli nép táplálkozásáról írott könyvében csupán megemlít — a táplálkozás egészét lényegesen nem érintő — néhány növényfélét. *Kardos László*[9] az őrségi táplálkozási monográfiájában — helyes szemponttal — az ételek kiegészítéséül gyűjtött vadontermő növények felhasználását írja le röviden.

Gazdag összehasonlító anyagot leginkább a különböző kisebb-nagyobb, gyűjtögető gazdálkodásra vonatkozó közlésekből kapunk. Megemlítjük a fontosabbakat, amelyek a táplálékul szolgáló gyűjtött növények felhasználási, elkészítési és fogyasztási módjaira is tekintettel vannak. *Bödei János*[10] a göcseji Zalabaksa gyűjtögetéséről ad minden szempontnak megfelelő közlést. *Vajkai Aurél*[11] egy falu — Cserszegtomaj — táplálékul gyűjtött vadontermő növények rendszeres felsorolását adja. *Márkus Mihály*[12] gyűjtőterületünkhöz tájilag közeleső vidék — Csermosnya völgye — gyűjtögetéséről közöl adatokat. *Nagy Rózsa*[13] a Baranya megyei Nagyváty község vadontermő növényeinek gyűjtögetését dolgozza fel egyik tanulmányában. A magyarországi szlovákok és vendek

[2] *Gunda Béla:* A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Budapest, 1948.

[3] *Gunda Béla:* Sammelwirtschaft bei den Ungarn. Ungarische Jahrbücher XVIII. Berlin, 1938, 302—317.; *Gunda, Béla:* Plant Gathering in the Economic Life of Eurasia. Southwestern Journal of Anthropology. V. 1949. 369—378.

[4] *Vajkai Aurél:* A magyar népi táplálkozás kutatása. Bp. 1948.

[5] *Rapaics Raymund:* A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Budapest 1934.

[6] *Györffy István:* A magyarság néprajza Gazdálkodás c. fejezete. II². Budapest, 1941. 6—14.

[7] *Bátky Zsigmond:* A magyarság néprajza Táplálkozás c. fejezete. I². Budapest, 1941. 32—38.

[8] *Ecsedi István:* A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen, 1935.

[9] *Kardos László:* Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943.

[10] *Bödei János:* Adatok Zalabaksa gyűjtögető gazdálkodásához. NÉ. XXXV. (1943) 69—77.

[11] *Vajkai Aurél:* A gyűjtögetőgazdálkodás Cserszegtomajon. NÉ. XXXIII. (1941) 232—237.

[12] *Márkus Mihály:* Gyűjtögetés a Csermosnya völgyében. NÉ. XXXIII. (1941) 173—177.

[13] *Nagy Rózsa:* Adatok a Baranya megyei Nagyváty növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. Kolozsvár, 1943.

egy-egy területéről terminológia szempontjából is jól felhasználható adalékokat találunk *Gunda Béla*[14] és *Csaba József*[15] közléseiben.

Az alább vizsgált területen a gyűjtést 1956—1957-ben végeztem. Megfigyeléseim a következő falvakból valók : Regéc, Mogyoróska, Baskó, Komlóska, valamint három szlovák faluból : Óhuta, Középhuta és Újhuta (e három utóbbi neve közigazgatásilag: Háromhuta). Nevezett községek hegyek között, egészen a faluig húzódó erdőktől körülvéve, egymáshoz aránylag közel, 25—30 km-es körön belül fekszenek. Bár a vizsgált terület nem fedi teljesen az abauj—zempléni hegyvidék fogalmát, meggyőződésünk, hogy a gyűjtögetés jellegét területünk alapján, a hasonló környezetben és gazdasági szinten élő falvakra is kiterjeszthetjük. Szélesebb sávban vizsgálva a terminológiában és a feldolgozási formákban találnánk újabb, de a lényeget nemigen érintő adatokat.

A terület földrajzi, természeti adottságai kedvezőek a vadontermő növényfélék gyűjtésére. A hatalmas tölgyerdők, erdei tisztások gazdag lelőhelyei a különböző ehető bogyóknak, vadgyümölcsöknek, gombaféléknek stb.

Az emberi táplálékul gyűjtött növény-félék között első helyen szerepelnek a különböző gombafajták. Kora tavasztól késő őszig valamilyen formában elkészítve állandóan előfordul az ételek között. A gombaszedésnek nagy hagyománya van ezen a területen. Főleg asszonyfélék és serdülő gyerekek, akik már többnyire felismerik az ehető gombákat, járják az erdőt gombáért. A férfiak nemigen gyűjtik a gombát, csak alkalmilag, ha az erdőn dolgoznak. A gombaszedők leginkább csoportosan mennek. Nincs meghatározott területük, csak úgy találomra nekivágnak az erdőnek. Azonban azt mindenki tudja, hogy melyik gomba milyen helyet szeret, hol terem meg a legjobban. Tudják, hogy pl. a *tinorugomba* a tölgyes, a *potypinka* cserjés, a *csirkegomba* köves, partos erdőrészeken terem leginkább. Hasonlóan tudják, hogy melyik gombának mikor van az időszaka, tavasszal, nyáron vagy ősszel. A különböző gombákról pontosan megállapítják, hogy melyik ehető, s melyik mérgező hatású. Ez a népi ismeret hosszú megfigyelésen alapuló tapasztalat eredménye. Ezt az ismeretet a fiatalabbak az idősebbektől kapják, amit aztán gyakorlatban saját tapasztalataikkal bővítenek.

Az abaúj—zempléni hegyvidék nagy gombakultúráját mutatja a legkülönbözőbb gomba—fajták ismerete és felhasználása. Felsoroljuk, hogy kitűnjék, mennyi gombát ismernek. Zárójelben a háromhutai szlovák elnevezést és a botanikai elnevezést közöljük : *fagygomba (zmarˇl'e*, Morchella esculenta L.), *keserűgomba (horkiňa*, Lactarius pubesceus Fr.), *tinora-*, *tinori-* vagy *tinorugomba* (Tubiporus edulis Bull.), *potypinkagomba (pot'pinki*, Clitocybe mellea Nahl.), *pecérkegomba (pečarki)*, *cservenyak-* vagy *vargányagomba (červenak)*, *harmatgomba* vagy *szekfügomba* (Marasmius oreades Belt.), *vereshátugomba* (Tubiporus rufus Schff.), *rizike-* vagy *fenyőgomba* (Lactarius deliciosus L.), *urigomba* (Amanita caesarea Scop.), *kucsma-*, *susujka-* vagy *fűzfagomba*, *szarvas-* vagy *báránygomba*, *sampiongomba*, *szilvagomba*, *vajgomba* (Boletus enteus L.), *galambgomba* és *kozárkagomba*.

[14] *Gunda Béla :* A gyűjtögetőgazdálkodás emlékei egy gerecsehegységi tót faluban. Ethn. XLIX. (1938) 213—214.

[15] *Csaba József :* Gombafélék gyűjtése és felhasználása a vendeknél. Ethn. LVI. (1945) 70—72.

Az első gomba, amely tavasszal frissen a konyhára kerül, a *fagygomba (zmarˇľe)*. A hó olvadása után már lehet szedni. Üreges fejét megtöltik. Tölteléke megegyezik a tyúk töltelékével : tojás, liszt elkavarva s petrezselyem zöldjével összevágva. Ezenkívül még kirántva is készítik, éppenúgy, mint a húst. Gyakori, hogy apróra összevagdalják, fokhagymával, vöröshagymával, sóval, borssal összegyúrják. Almányi gombócokra nyomkodják s levesben megfőzik. A megtöltött gombát is levesben főzik meg. Az így elkészített gombát leves után mint második fogást a levesben főtt krumplival, kenyér nélkül fogyasztják.

Gyakori, önálló étel a zsírbansült *keserűgomba (horkiňa)*. Ha eltörik keserű, tejes levet ereszt. Hogy keserűségét elvegyék, vízben megfőzik, azaz megabálják. Leöntik róla a keserű levet és felaprózva egy lábasban hagymás zsírban megsütik. A keserű gombát egészben megsütik a *parhet* (Baskó), *masina* (Regéc) tetején. Főleg azonban a gombát egészben parázson sütik, az erdőn vagy a határban. A parázsra ráteszik a gombát, kissé megvagdalják és sót hintenek rá. A nyárson sülő szalonna zsírját a gombára csepegtetik. Az így zsírral átitatott sült gombát kenyérrel fogyasztják.

Nyáron nagyon gyakran csak sült gomba van ebédre, illetve vacsorára. Nyáron ebédre főtt ételt ritkán készítenek, különösen, ha a férfiak az erdőn dolgoznak. Csak estére készül főtt étel, ha hazajönnek. Ez a családfő megtiszteltetését mutatja, s ugyanakkor azt, hogy a család közös étkezése, illetőleg meleg, főtt ételek készítése kapcsolatban áll a családfő jelenlétével. Szegényebb háznál, ha a családfő hosszabb ideig távol van, a család többi tagjainak napokig elegendő tej, zsíros vagy lekváros kenyér. Ilyenkor esetleg nagyobb fazékban levest készítenek, ami napokig elegendő.

Záporos esők után nagy mennyiségben szedik a *tinora* gombát. A háromhutai szlovákok egyszerűen *grib*-nek is nevezik. Ez a legáltalánosabb gombafajta. Levest és *gombafasirtot (šnicli)* készítnek belőle. Levesfőzéshez apróra felvágják, sárgarépával és petrezselyemmel zsírban megpárolják, majd vízzel felereszték és berántják. Egy kevés apróra vágott *fecske* tésztát is hintenek a fővő levesbe. A *gombafasirt*, *gombasnicli* vagy *csiszni-pecsenye* készítésénél először a gombát megabálják és összedarálják mint a húst. Tojással, liszttel s kevés hagymával összegyúrják. Markukkal kisebb csomókra osztják. Lisztben meghempergetik és kisütik.

Csak levest készítenek a *potypinkagombá*ból, *(pot'pinki)*, a *vajgombá*ból, a *harmat-* vagy *szekfügombá*ból, a *bárány-* vagy *szarvasgombá*ból, amelynek az íze a csirkehúsleves ízéhez hasonlít. Hasonlóan leves készül az *urigombá*ból. Levesnek talán ez a legjobb. Levesnek és sütve, paprikásan egyaránt fogyasztják a *csirkegombát (kurčatka)*, a *vereshátúgombát* és a *szilvagombát*. A gombaleves rendszerint rántással, a gombasült pedig paprikás-hagymás zsírban készül.

Erdőn-mezőn dolgozva a talált gombát a helyszínen is elfogyasztják. Nyílt tűzön, parázson való sütésre legalkalmasabb a *keserűgomba (horkina)*, a *cservenyak (cervenak)*, a *tinóra-* és a *pecérkegomba (pečarki)*. A *pecérkegombát* csak a helyszínen sütve fogyasztják. Levesnek vagy másnak sohasem készítik.

Van egy gombafajta, a *rizikegomba*, amelyből savanyúságot készítenek. Hagymával karikázzák össze. Felfőzik. Télre üvegekben elrakják. Ha felbontják egyszerre el kell fogyasztani, mert megromlik, ezért csak kisebb üvegekben tárolják. Savanyúságnak húshoz, krumplihoz használják.

A gomba jelentőségét mutatja a táplálkozásban, hogy nemcsak az egyes alkalomszerinti gyűjtések idején fogyasztják, hanem az összegyűjtött gombát szárítás útján konzerválva kamrába elteszik és így a gomba minden alkalommal — télen is — az ételek között szerepel. A gombát az elrakáshoz kétféleképpen készítik elő. Ez az előkészítés, illetőleg szárítás történhet : 1. a nap melegével ; 2. mesterséges szárítással, kemencében vagy aszalóban.

Aszalásra nem minden gomba alkalmas. Csak a *tinoragombát*, *cservenyakgombát*, *potypinka-* és *vajgombát* szárítják. Szeletekre vágva, papírra, deszkára vagy ruhadarabra teszik. Legjobb azonban, ha drótra fűzik fel, a nap melege és a szél rövid idő alatt megszárítja. Baskón a gombát kemencében is szárítják. Egyszerűen beöntik a kemence földjére, vagy esetleg tepsiben teszik be a kemencébe. Háromhután az aszalót használják fel nagyobb mennyiségű gomba aszalására. Az aszaló (sušňa) nem kizárólag gombaszárításra készül. A *sušňa*ban elsősorban gyümölcsöt aszalnak. Az aszalót a vadgyümölcsök résznél alább bemutatjuk.

A *potypinkagombát* sem nem a napon, sem nem az aszalóban szárítják. Vékony spárgára vagy erősebb fonalcérnára fűzik fel s a konyhában a mennyezet két gerendájához kötve a konyha melege által hagyják száradni. Száradás után zacskóba teszik vagy kendőbe csavarják s száraz helyen — kamrában vagy padláson gerendáról alácsüngetve — tartják. A szárított gombát télen fogyasztják, elsősorban levesnek főzve meg.

A gombának elsődleges szerepe van bizonyos alkalmak ételei között. Bőjt időszakában hús helyett kizárólag gombás ételeket fogyasztanak. A gombát főleg levesnek készítik el. Káposztalében főzik meg, kevés gerslit tesznek hozzá és *felrőstölik* olajjal. Ez a leves, amit *savanyúgombaleves*nek neveznek, *tinoru-* vagy *potypinkagombá*ból készül. Karácsony estén hagyományosan *gombaleves* és *mákosbobájka* van vacsorára. Böjti napon és karácsonykor egyaránt készítenek gombából töltöttkáposztát. Lehetőleg minden nagyobb ünnep alkalmával készítenek valamilyen gombás ételt, nem bőjtös ünnepeken főleg *gomba-csisznit* (gombapecsenye).

A vadontermő növények közül nyári időszakban állandóan az ételek között szerepel a sóska *(šoški*, Rumex acetosa). A határban, a réten szedik. Elsősorban mártást *(omačka)* készítnek belőle. Törtkrumplival fogyasztják, illetőleg hagymás-zsíros törtkrumplihoz eszik. Ősz felé, ha a sóska már öreg, a vizet amiben főtt, leöntik róla, mert az első fövés után a lé nagyon savanyú és ezért friss vízzel eresztik fel. A sóskalevest és sóskamártást egyaránt habarják. Általában nem kenyeret, hanem krumplit esznek hozzá, vagy az említett hagymás-zsíros törtkrumplival, vagy hajában-főtt s evés előtt meghámozott krumplival fogyasztják. Gyakran egy-egy étkezésnél csak sóskaleves vagy sóskamártás szerepel főtt krumplival. Baskón nyári időszakban, *szeredán* (szerda Baskón fogadott bőjti nap) lehetőleg paradicsomlevest és sóskamártást főznek ebédre.

Tavasszal szedték a vadontermő *tormalaput*. Megfőzték, *megabál*ták, a keserű levét leöntötték. Apróra felvágták és újra kimosták, majd levesnek rántották vagy habarták.

A mezőn található *nyúlsóskát (zajacove šoški)* csak a gyerekek szedik s a helyszínen eszegetik. Ezt nevezik *nyúlkáposztá*nak és *madársóská*nak is. A gyerekek gyenge savanyú ízéért szeretik. Hasonlóan csak a gyerekek eszegetik a *papsajt*ot, *papkalácskát* vagy *papkenyérkét (peňasče)*. Szintén a gyerekek cseme-

géje a *trombujka*. Tavasszal, rögtön hóolvadás után a gyerekek kis fadarabkával ássák ki a földből. A *trombujka* alig pár cm-re van a földben. Főleg a sövények mentén terem.

A táplálkozásban nagyon gyakran előfordul a tea. Télen a reggeli s néha a vacsora is teából és a *vason*, *masinán* pirított zsíros kenyérből áll. Teát régebben nem vásároltak boltban. Különböző vadontermő növényeket használnak fel teának. Ezek a teaként használt vadontermő növények nagy változatosságot mutatnak, annál inkább, mert a különböző teák s teafűvek már áthajlanak a gyógyítás területére. Legáltalánosabb a *hársfavirág*ból *(lipovikle*, Tilia.) készült tea. Hasonlóan gyakori a *székfű (rumenek)* tea. A *székfű*ből készült teát betegség gyógyítására is használják. Meghült embernek legjobb a székfű-tea, mert az erősen izzaszt. A beteg szemet is borogatják vele, fogfájáskor pedig öblögetnek a *székfű (rumenek)* teával. Az állatnak levesbe öntve adják, ha valami belső baja van. Megemlítem, hogy a *székfű* virágját tejben megfőzik, zsírral összekavarják s gennyes sebre teszik.

Teának szedik a *bodzavirágot (chabzávý kvet*, Sambutus ebulus L.). Ezt is leginkább betegek isszák. Szintén betegség ellen gyűjtik és használják fel a *tisztesfüvet (čist*, Staclys L.). A *tisztesfű* virágját teának megfőzik, gőzével a fájó fejet párolják s a megrontott gyermeket itatják meg vele.

A fű—virág-félék közül teának még az akácfa virgáját (Robina pseudoacacia L.) és a *zsurlófüvet (podražnik*, Equisetaceae) gyűjtik. A teafüveket napon vagy a kemence tetején szárítják meg s zacskóba téve a kamrában tartják.

A fűféléken kívül legkedveltebb tea *csipkebogyó*ból (sverboritka, Rosacanina L.) készül. Szinte kivétel nélkül minden család gyűjti télire. Még keményen szedik le. Kettévágják, a magokat kiveszik belőle és napon megszárítják. A *csipkebogyót* nem főzik bele a vízbe mint a teafüveket, hanem szűrőbe téve, a forró vizet öntik át rajta.

Nagyon gyakori a szederszirupal ízesített tea. Ebben az esetben a gyűjtött anyag bizonyos eljárás után kerül felhasználásra.

Az abauj—zempléni hegyvidéken a táplálkozásra felhasznált vadontermő növények sorában jelentős helyet foglalnak el a különböző gyümölcsfélék és ehető bogyók. Legtöbbjüket nyersen fogyasztják, közvetlen

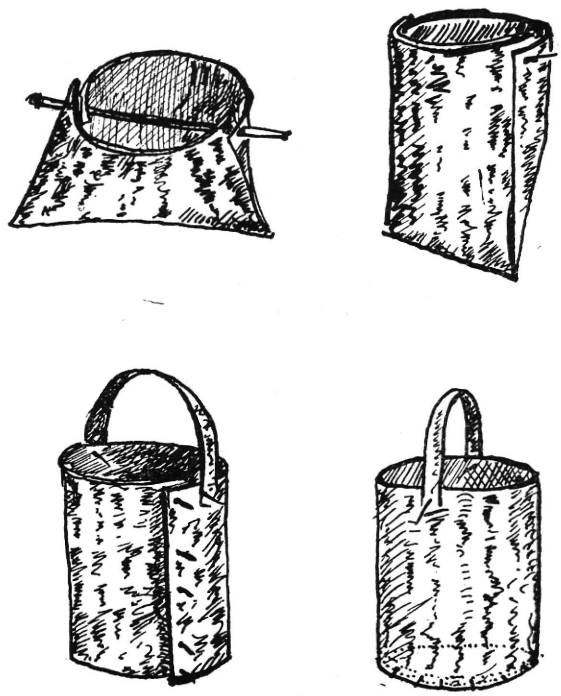

1. ábra. Málnaszedő kéregedények

konyhai felhasználásra, külön étel készítésére nem kerülnek. Bizonyos állandósítás, tartósítás után kerülnek ízesítőként vagy töltelékként az ételek közé. Nagyrészük kedvelt mindennapi csemege, amit rendszerint a helyszínen is fogyasztanak.

Nyári időszakban gyermek és felnőtt egyaránt szedi a málnát *(malina,* Rubus idaeus L.), szamócát *(jahoda,* Fragaria vulgaris L.), a földiepret *(broski˙a)* és a szedret *(čarnice,* Rubus fructiocosus L.). Nyersen és lekvárnak főzve egyaránt fogyasztják. A lekvárt különböző sült tésztákhoz használják. Kenyérre kenve egy-egy étkezést pótolnak vele.

A málnát *(malina)* és a szedret *(čarnice)* eladásra is szedik. A háromhutaiak Tolcsvára, a baskóiak Abaújszántóra viszik eladni. A málnán és szedren kívül más gyűjtött vadontermő növényt is vittek eladni, főleg gombát. Mogyoróskán újabban működik egy erdei növényeket felvásárló vállalat, kirendeltség. A helybeliek csak vállalatnak nevezik. Jó kereseti forrást biztosít a szegényebbeknek, mert a vállalat a legkülönbözőbb növényféléket, gombaféléket, gyógyfüveket, makkot, bodzabogyót, galagonya bogyóját stb. megvásárolja.

A málnát, szedret stb. magukkal vitt edényekbe gyűjtik. Gyakran megtörténik azonban, hogy más céllal járnak az erdőn (pl. fáért, gallyért) s nem visznek magukkal edényt. Ilyenkor fakéregből készítenek a *málna* stb. gyűjtéséhez megfelelő edényt. *Rakotya, hársfa, vadcseresznyefa, jégerfa, nyárfa* kérgét használják fel edénykészítésre. A fa kérgét 30—40 cm hosszúságban lehántják. Közepén meghajlítják s egymáshoz fordítva *galagonya* tüskével megtűzik, átszúrják. A favágó emberek hársfából készítenek ilyen edénykét. Kb. 15—20 cm átmérőjű hársfát 30 cm hosszúra vágják el. A fát kiütik a hajából. Fenéknek a fából keskeny darabot vágnak, amit tüskéjével erősítenek a kéreghez. Fülnek hasítanak egy keskeny hársszalagot, amit szintén tüskével erősítenek az edényhez.

Feltűnő, hogy ezeknek a primitív kéregedényeknek, gyűjtőterületünk egymáshoz közeleső falvaiban más-más elnevezése van. Regécen *kozup, kazup,* Mogyoróskán *pudliska, poduska,* Baskón *kolomp,* Háromhután *veskura, pudlo* a kéregedény neve. Egyszeri használat után rendszerint eldobják.[16] A különböző kéregedény-formákat az 1. ábrán mutatjuk be.[17]

A bogyófélék közül lekvárnak gyűjtik a somot *(drinka,* Cornus mas L.). A somlekvár kicsit savanykás. Gombóchoz használják. Ha a som megpuhul, a gyermekek szívesen eszegetik. Az asszonyok fonás idejére raknak el somot s fonás közben eszik, hogy több nyáluk legyen. Lekvárt *csipkebogyó*ból *(sverboritka)* is készítenek. Vízben megfőzik s szitán átnyomkodják. Állandó kavargatás közben kevés cukrot eresztenek bele. A csipkelekvárt kis mennyiségben készítik, mert sok munkát igényel. Omlóstésztába teszik vagy kenyérre kenve fogyasztják.

A lekvároknál meg kell még említeni a *bodzalekvár*t, amit *szelíd-* vagy *-ődibodzá*ból főztek.

[16] E terület kéregedényeire vonatkozóan l. *Gunda Béla:* Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. 130—131. A kéregedények használatához és készítéséhez l. még *Orosz Endre:* A székelyföldi kászukról. Erdély XXIX. (1932) 109—110.; *Haáz Ferenc Rezső:* Udvarhelyszéki famesterségek. Kolozsvár 1942. 7—11.

[17] A rajzokat Bencsik János készítette.

A lekvárt régebben cserépedényekben *(šiňak)* és faedényekben, *vanna*kban (Komlóskán most is) tárolták, újabban zománcozott edényekben is.

Ősszel az asszonyok szedik a mogyorót. Felvagdalva vagy megőrölve tésztába teszik, vagy csak meghintik vele a tésztát. Magában is eszegetik. A mogyoró karácsonykor a bethlehemeseknek adandó ajándékok között szerepel.

A vadontermő gyümölcsök között felhasználás szempontjából első helyet képvisel a vadkörte *(dička,* Pirus piraster L. Borkhl.). Koraősszel már szedik. Gyerek és felnőtt egyaránt szívesen eszegeti. Hogy zamatos jóízű legyen, *megívni* szénába vagy pelyvába teszik, ahol finomra *megszutykosodik*, *megszöcskösödik*, vagyis levesesre megpuhul. Hasonlóan puhítják a vadalmát is. Ha a vadalma és vadkörte megívik, *macurká*nak nevezik.

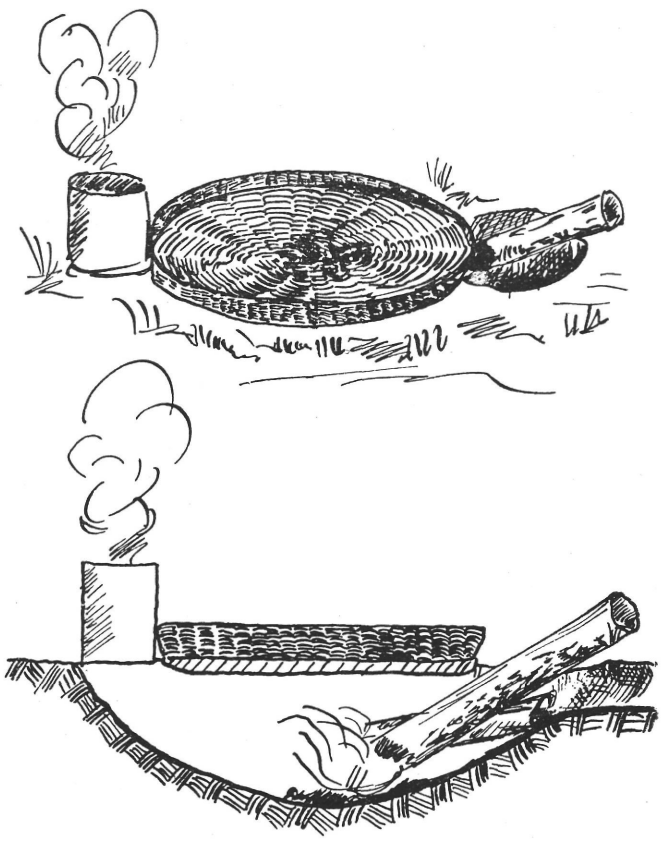

2. ábra. Aszaló. Mogyoróska

A vadkörte (Mogyoróskán ugyanúgy, mint a háromhutai szlovákoknál, *dicská*nak is nevezik) a főtt ételek közé aszalás útján kerül. Az összegyűjtött vadkörte egy részét megaszalják az aszalóban *(sušňa)* vagy kemencében. Az aszaló (2., 3. ábra) sárból készült kis építmény tüzelő és szárító térrel.[18] Az aszaló szájába, tüzelőterébe egy dorongfát tesznek, amely lassan ég, inkább csak parázslik. Lobogós tűznél nem aszalódik szépen a gyümölcs. A fát időközönként beljebb tolják, az égésnek megfelelően. A meleg befelé áramlik s a szárító térben elhelyezett rácson, *lészkán* átszívódva az aszalót beborító deszkalapokba ütközik. A *lészka*, amelyre az aszalandó

[18] A 2. ábra Bencsik János gyűjtéséből való, Mogyoróskai gyűjtögetési anyagából pár adatot felhasználtam. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára, ltsz.: 0164. Bizonyos kiegészítéseket tettem Szigethy Jolán Népi botanika az abaúj—zempléni hegyvidéken c. készülő szakdolgozatából. Anyagukba való betekintésért ezúton is kifejezem köszönetemet.

gyümölcs kerül, kétféle: mozgatható és nem mozgatható, forma szerint hosszúkás és kerek alakú. A *lészkát* mogyoróvesszőből fonják. Más vessző, pl. a *ficfa* vessző nem alkalmas lészkának, mert keserű ízt ad az aszalványnak.

A megaszalt vadkörtét *susinkának (šušenka)* nevezik. A susinkából levesfélét készítenek. Baskón susinkát rendszerint szerdai vagy pénteki hústalan napokon főznek. A susinka igen ízletes, édes levet ereszt. Ezt a levet magában is megisszák, leginkább azonban főtt krumplival eszik. Az összetört főtt krumplit kanállal belemártogatják a susinka levébe és úgy eszik. A susinkalének Baskón *madártej* a neve. A főtt susinkát az asszonyok fonáskor is eszegetik, *nyálazónak*.

A vadkörtén kívül más vadontermő gyümölcsöt nem aszalnak. Gyűjtik a vadalmát *(planka)* is, de nem aszalják, mert savanyú. A vadalmát is, mint a vadkörtét széna közé vagy pelyvába rakják, s télen ha megpuhul, eszegetik, különösen a gyerekek. Az asszonyok a vadalmát is felhasználják *nyálazónak*. Fonás közben bele-bele harapnak, hogy a savanykás íztől nyál képződjön. Káposztasavanyításnál vadalmát tesznek ízesítőnek a káposzta közé.

A legfontosabb táplálkozási alapanyagból, a gabonából mindig szűkösen termett, különösen Háromhuta határában. Háromhután még nemrégiben is a lisztet általánosan makkal *(žaluc*, Fagus silvatica) pótolták. Ma már ez a lisztpótló nem játszik lényeges szerepet a táplálkozásban, noha rossztermésű években még felhasználják a makkot a liszt pótlására. Régebben tisztán makklisztből pogácsát *(pogač)* sütöttek. Az összegyűjtött makk haját leszedték. Kemencében megszárították. A megszáradt makkbelet kézimalmon, *kőmalmocskán (mlinek, mlinček)* őrölték meg. *Kőmalmocskát* sok, Háromhután szinte minden háznál találunk (4. ábra). Kukoricát, gabonát, makkot és sót egyaránt őröltek rajta.

A makklisztből készült pogácsa kissé kesernyés, ezért ízesítőnek a liszthez komlólevet öntöttek. A pogácsát pár évtizede nyílt tűzhelyen, a *kobula* (szikrafogó a kemencénél) alatt sütötték meg parazsas hamuban.

A makkot ma már ritkábban használják fel lisztpótlóként. A lisztet újabban kukoricával és grízzel pótolják. A makk *(žaluc)* azonban étkezésnél most is szerepel. Kávét készítenek belőle. A makk haját leszedik, belét a tűzhelyre,

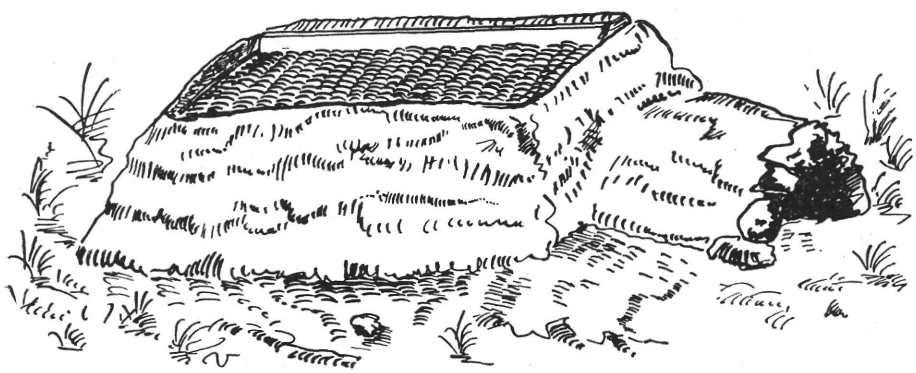

3. ábra. Aszaló *(susna)*. Háromhuta

a *vas*ra téve, vagy tepsiben megpergelik. A megszáradt s kissé megsült makkbelet mozsárban összetörik és zacskóban kamrában tartják.

Lényeges szerepe van a gyűjtögetés által nyert italoknak. Málnából *(malina)* és szederből *(čarnice) szirup*ot *(zaft)* készítenek. A leszedett málnát és szedret nyolc napig egy üvegben állni hagyják. Nyolc nap elteltével kenyérruhába becsavarva egy tálban kinyomkodják a levét. Felforralják, cukrot, szalicilt tesznek hozzá s üvegekben lezárva tárolják. Étkezés után, leginkább vasárnap és ünnepnap vízzel hígítva isszák.

Nagyon kedvelt az *édesvíz (sladičkova voda)*. Sziklás, köves helyen termő gyökérféle az *édesgyökér (sladička)*. Az édesgyökeret kalapáccsal vagy egy fadarabbal ütögetik, megtördelik, hogy a nedvét kieressze. Nagy, szélesszájú üvegekbe rakják és vizet öntenek rá. Egy-két hét múlva élvezhető, csípős, édesízű itallá válik.

Hasonló eljárással készül a vadalmalé *(plančanka)*. A vadalmát összetörik és vizet öntenek rá. Néhány nap múlva savanykás levet nyernek. Bort is készítenek vadalmából. Akkor jó bornak, amikor megfagy, mert megpuhul és levét kiengedi. Vízbe áztatva, cukorral, élesztővel állani hagyják. Karácsonyra mindig csináltak vadalmabort.

A vadalmavíz a régebbi időben minden bizonnyal állandó italul szolgálhatott. A vadalmavíz emlékét őrzi egy baskói monda is: Hogyan lett a falu neve Baskó és hogyan menekült meg a falu a törököktől? „Baskót azidőben Szent Anna falvának hívták. Egyszer elözönlötték a törökök. A török basa bement egy házhoz vizet kérni. A magyar asszony mondta, hogy ott van a *vadalmavíz* a hordóban, igyon. Amikor belehajolt a hordóba, az asszony bárddal levágta a fejét. Aztán elvágta a ló kötelét. Az elfutott a faluba. Látták ezt a törökök. Úgy megrémültek, hogy azonnal elfutottak . . . Azóta lett a falu neve Basa, Baskó."

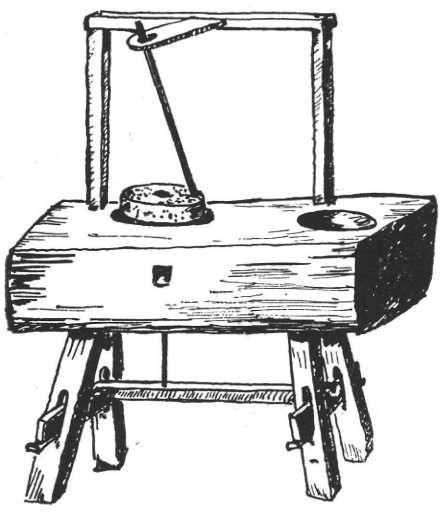

4. ábra. Kézimalom *(mlincek)*. Komlóska

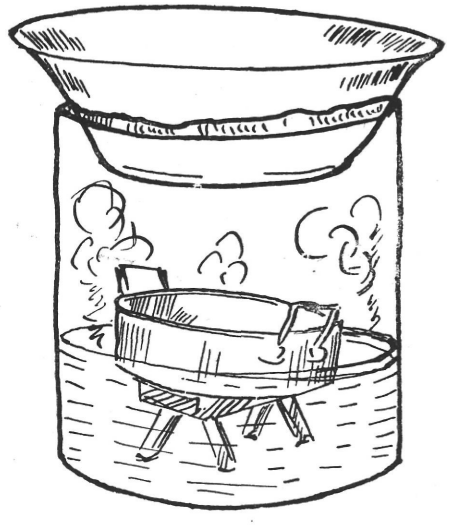

5. ábra. Egyszerű pálinkafőző eszköz. Általános

A vadalmavíz, ha hosszabb ideig állott, megecetesedett s ecet helyettesítésére szolgált. Bableveshez öntve kellemes ízt adott. Gyakran előfordult, hogy a céklát vadalmalével savanyították.[19]

A vadontermő gyümölcsökből régebben és ma is általánosan főznek pálinkát. *Gyalogbodzá*ból vagy *fődibodzá*ból, *vadcseresznyé*ből, *vadkörté*ből és *nyírfavíz*ből is készítettek pálinkát. A vadkörte szaporább a többinél, mert bőven terem s több pálinkát ad, mint a többi vadgyümölcs.

A cefrét pálinkafőzőbe viszik újabban, noha szinte mindenki főz házilag is, egy primitív főző-eszközben.

Az összegyűjtött vadkörtét kis hordóba öntik. Fabunkóval *(kijanka)* összetörik, *dzsamálják*. Néhány nap múlva a hordót deszkával lefedik, a nyílásokat sárral betapasztják. Körülbelül három hét múlva főzik ki. Egy nagyobb űrméretű, 30—40 literes *vasfazek*at félig-formán töltik a megerjedt vadkörtével. A fazékba egy, erre a célra készített *székecské*t s arra egy lábast helyeznek. Az egész fazekat pedig egy domború fenekű edény-félével, rendszerint lavórral fedik le, amibe hideg vizet öntenek. A lavórt a fazék nyílásánál sárral vagy gabonalisztből készült tésztával körültapasztják, hogy fővéskor a gőz ne szivárogjon ki (5. ábra). A lavórba egy téglát vagy követ is tesznek, hogy a gőz fel ne vágja. A pálinkát rendszerint a konyhában, lassú tűznél főzik. Nem nagyon száraz fával kell tüzelni, mert ha nagyon ég, *feltanál roggyanni* a fazékban a cefre. A felszálló gőz a hideg vízzel teli edénybe ütközve lecsapódik s visszacsepeg a széken levő lábasba. A megmelegedett vizet háromszor frissítik, cserélik. A harmadszori melegedés után a fazekat leveszik a tűzről s az így kapott folyadékot mégegyszer felfőzik. Másodszori főzésre kapnak megfelelő erős pálinkát.[20]

Az italoknál megemlíthető még a nyírfa levének ivása. Tavasszal, amikor rügyfakadás van, a gyermekek a nyírfa kérgét meghasítják s szájukat a nyílásra nyomva, vagy a fa kérgében kis lyukat vágva szalmaszállal szívják ki a fa nedvét. Baskón régebben húsvétra mindig vittek haza ebédhez *nyírfavizet (brezova voda)*. Fejszével *megzsubantik*, bevágják a fa kérgét, csapot hasítottak rajta s cserépedénybe fogták fel a nyír levét. Gyakran egy *lik*ot, üreget vágnak a fába, ahol összegyűl a nyírvíz és onnan kimerítik. Újabban csak pásztoremberek és gyerekek isszák a *nyírfavizet*.[21]

A fentiekben áttekintettük az abaúj—zempléni hegyvidék egy területének gyűjtögetését, a gyűjtött anyagok felhasználását a táplálkozásban. A magyar néprajzi irodalomban közölt hasonló lejegyzésekkel szemben meglepően nagy hagyományát, szerepét és intenzív gyakorlását találjuk a táplálékul szolgáló növények gyűjtésének ezen a területen. Ezt elsősorban a gyűjtögetésre alkalmas

[19] Az ecet helyettesítésére, illetve a vadalma hasonló felhasználására vö. *Viski Károly:* Pelészés és makkászás. Almaecet. NÉ. XXIV. (1932) 117.

[20] A népi pálinkafőző eljárásokhoz l. *Gönczi Ferenc:* Göcseji haranglábak és pálinkafőző kunyhók. NÉ. XXXV. (1904) 101—107.; *Vajkai Aurél:* Cserszegtomaj. NÉ. XXXI. (1939) 181.; *Bödei* i. m. 76.: *Kardos* i. m. 178—181. Az általunk ismertetett formához hasonló pálinkafőző eszközt közöl *Némethy Endre:* Adatok egy primitív pálinkafőző eljárás előfordulásához. Ethn. LVI. (1945) 67—69.

[21] A nyírfa megcsapolásának módjaihoz, elterjedéséhez vö. *Györffi István:* Viricselés a Székelyföldön. Ethn. XLVIII. (1937) 205—220.; *Kiss Lajos:* A nyírvíz. A Földgömb. I. (1930) 1—6.

természeti környezet és gazdasági tényezők idézik elő. Nem csekély azonban a hagyománynak a szerepe sem.

A természetadta kedvező gyűjtögetési lehetőségről a bevezetőben volt szó. A gazdasági tényezőkről csak annyit, hogy a gyűjtögetéssel egyrészt pótolni igyekeznek a kultúrnövényeket, másrészt a gyűjtött anyag piacon vagy egyéb módon való értékesítése bizonyos kereseti forráshoz juttatja a lakosságot. A gyűjtögetés hagyománya — nemcsak a táplálékul szolgáló növények esetében — az egész közösségre egyaránt kiterjed, társadalmi, vagyoni különbség nélkül, noha vannak, akik bizonyos anyagokat már nem használnak fel az étkezésben, pl. makkot kávénak, teafüveket, vadalmát ecetnek stb., hanem üzletből vásárolják meg a szükséges cikkeket. Ugyanakkor azonban eladásra ugyanazt az anyagot még gyűjtik (pl. makkot, gyógyfüveket, vadalmát magjáért a vállalatnak).

A gyűjtött táplálkozási növények az ételek jellegére erős befolyással bírnak. Területünket vizsgálva láthatjuk, hogy az ételfélékben milyen jelentős szerep jut a különböző gombafajtáknak. Hasonlóan jelentős a szerep a gyümölcsféléknek is.

A vadontermő növények felhasználása sajátságos feldolgozási, elkészítési módokat alakított ki, amelyek legtöbbször a gyűjtögető gazdálkodásnak primitív, ugyanakkor hagyományos formáit őrzik (gondoljunk a parázsonsült gombára, a makkpogácsára, az édesgyökérből készült italra, nyírfacsapolásra stb.).

A vadontermő növények gyűjtésének és felhasználásának erős szerepét mutatja az is, hogy bizonyos alkalmakkor, hagyományosan gyűjtött növényfélék szerepelnek az ételek között (böjtkor, karácsonykor gomba) vagy egyéb szerepet töltenek be (vadalma, vadkörte, som fonáskor nyálazó, mogyoró ajándék a kántáló gyerekeknek).

Az abaúj—zempléni hegyvidék teljes táplálkozását vizsgálva élesebben tűnik majd elő, hogy ezen a területen a táplálkozást át- meg átszövi a gyűjtögetésből eredő nyers vagy feldolgozott növényféléknek az alkalmazása.

Debrecen *Ujváry Zoltán*

Die Rolle der im Bergland Abauj—Zemplén wild wachsenden Pflanzen in der Ernährung der Bevölkerung

Der Aufsatz untersucht die Rolle, die die gesammelten wild wachsenden Pflanzen vom Gesichtspunkt der Ernährung, die auf dem nordöstlichen Bergland Ungarns ansässig ist, spielt. In der Einleitung werden die prinzipiellen Probleme der Sammelwirtschaft behandelt, besonders im Hinblick auf die Einwirkung der geobotanischen und sozialökonomischen Gelegenheiten. Auch die bezügliche ungarische Literatur findet hier eine zusammenfassende Darstellung.

Im genannten Gebiet blickt das Sammeln von wildwachsenden Pflanzen auf eine grosse Vergangenheit und intensive Ausübung zurück. Die geographischen und natürlichen Gegebenheiten der Umgebung sind für die Sammelwirtschaft äusserst günstig. Die mächtigen Eichenwälder und Waldwiesen sind reiche Fundstätten essbarer Beeren, wilden Obstes, Pilze usw.

Eingehend wird das Sammeln einzelner Pflanzenarten nebst ihrer Verwendung geschildert. Von besonderer Wichtigkeit sind die Pilze, die getrocknet bis zum Winter aufbewahrt werden. Eine ähnliche Rolle spielt auch das Obst. Aus der Holzbirne wird Schnaps gekocht, aus dem Holzapfel Essig und aus der Himbeere Getränke und Marmelade. Die Eicheln dienten früher zur Ergänzung des Mehls, jetzt kocht man Kaffee daraus.

Die Verwendung der wildwachsenden Pflanzen führte zu besonderen Verarbeitungs- und Zubereitungsmethoden, die die recht primitiven, immerhin aber traditionellen Formen der Sammelwirtschaft beibehalten haben. Vgl. z. B. in der Glut geröstete Pilze, Kuchen aus Eicheln, Birkenwasser, primitive Schnapsbrennerei usw.

Die besondere Wichtigkeit von den wild wachsenden Pflanzen wird auch dadurch bewiesen, dass bei gewissen Anlässen auch traditionell gesammelte Pflanzen unter den gewöhnlichen Speisen vorkommen, z. B. Pilze an Fasttagen und zu Weihnachten, oder eine andere Funktion haben, z. B. Holzäpfel, Holzbirne oder Hartriegel zur Speicheldrüsenanregung beim Spinnen, Haselnuss als Geschenk für die Kinder usw.

Der Aufsatz bildet einen Teil einer Monographie, die vom Verfasser über die Volksnährung des genannten Gebietes vorbereitet wird.

A viaszfeldolgozás és gyertyakészítés ismeretéhez

A gyertyát régebben viaszból, később faggyúból, majd parafinból, illetve stearinból készítették. A viaszt az évszázadokon át igen intenzív magyar méhészkedés biztosította. A faggyú felhasználását pedig a nagy marha- és juhtartás tette lehetővé. Gyertyakészítéssel több, korábban céhes mesterség foglalkozott: mészárosok, szappanosok és mézeskalácsosok. A gyertyakészítésnek azonban egy jellegzetes népi gyakorlata is ismeretes. Népünk körében a gyertyamártás a szappankészítéssel együtt asszonyi munka volt.

A gyertyakészítés legősibb módja a kézzel való megformálás. Gergelyffy András a XIX. sz. elején már megemlíti a gyertya eszközök, szerszámok nélküli előállítását: „A' szövetnekeket, vagy-is nagyobb rendű vastag gyertyákot, szabad kézzel formálják; meglágyítván, meleg vízben a viaszat, a' bél körül nyomogatyák, és durván kitsinálják; de azután mint szintén az elsőbbeket, sík asztalon hönyörgetvén, kiegyenítik, és megsimítyák."[1] A gyertya szabadkézzel való megformálása napjainkban is ismeretes a Bihar megyei Komádiban. Hofer Tamás a következőképpen jegyezte le a készítését: „Gyertyát én is csináltam, ha úgy hozta a sor, hogy elfogyott a petró, vagy az olaj ... Kifőzött gyertyát, aztat csinált az ember. Összehajtotta a belit, madzag volt csak, aszt körülviaszkolta. Előbb meg kellett melegíteni a viaszt. Kézzel nyomtuk olyan lágy állapotba, mint a gyerek a sárt. De ez csak kivételes volt ..."[2]

Az eszközökkel való gyertyakészítés legrégibb módja a mártás. A gyertyamártásra a korábbi századokból is vannak adataink. A török hódoltság idején jobbágyasszonyok kötelessége volt a mártás.[3] A gyertyamártás ismeretes volt a pásztorok körében is. Régente a pásztor maga öntötte a gyertyát a juh hájából olvasztott faggyúból.[4] 1796-ban Nádudvaron a legeltetési szerződés szerint a pásztor nem bonthatta fel a megdöglött állatot, míg a gazda ki nem ment. Így biztosították, hogy a hús a bográcsba, a faggyú pedig a gyertyamártóba ne kerüljön.[5] A mártás technikáját a múlt században is lejegyezték már.[6] A gyertyamártás a következő módon történt: „Gyertyamártó fa vagy cserép-

[1] *Gergelyffy András:* Technológia, vagyis a' mesterségeknek és némely alkotmányoknak rövid leírása. Pozsony, 1809. 51—52.

[2] *Hofer Tamás:* Méhészet. E.A. 2303. 225.

[3] *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. Budapest, 1917. III. 418.

[4] *Bátky Zsigmond:* Farkas Sándor magyar néprajzi gyűjteménye. NÉ. IV. (1903) 43.

[5] *Herman Ottó:* Ősfoglalkozások. 2. Pásztorélet. Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. (Szerk. *Matlekovits Sándor*) Néprajz. Budapest, 1896. 759—760.

[6] *Kiss Lajos:* Régi följegyzésekből. NÉ. XX. (1928) 87—89.; *Gergelyffy András* i. m. 8.

edénybe öntötték bele a faggyút vagy viaszt s ebbe mártogatták a gyertyabélnek előbb lenfonalból, majd később pamutból megsodort fonalat. A bemártás után kiemelték a belet, hogy a ráragadt faggyú lehűljön s aztán ismét belemerítették. Ezt addig folytatták, míg a gyertya a kívánt vastagságot el nem érte. Néha mártás közben a gyertyát hideg vízbe merítették, hogy hamarább hűljön."[7] Múzeumaink gyűjteményeiben található díszes gyertyamártók is arról tanúskodnak, hogy a gyertya mártás útján való készítése igen elterjedt volt Magyarországon.

A gyertyakészítés tökéletesebb módja az öntés. A gyertyát öntés útján a szappanos és mészáros mesterek készítették. Mindkét mesterség esetében kézenfekvő volt a faggyúfeldolgozás. A debreceni szappanosok és mészárosok között a múlt század első felében hosszas harc folyt. A mészárosok azt követelték a Városi Tanácstól, hogy vonják vissza a szappanosoktól a gyertyakészítés jogát, mert többszáz éve a gyertyakészítés a mészárosok és hentesek asszonyainak és özvegyeinek állt csak jogában. 1828-ban a per azzal nyert elintézést, hogy engedélyezték mindkét mesterségnek, mert még így sem tudták ellátni a szükségletet. A debreceni szappanos mesterek és mészárosok téli foglalkozása volt a gyertyakészítés. Nyáron csak kényszerűségből öntöttek, legfeljebb akkor, ha a mesternek jó hideg pincéje volt. Nyáron csak a belet vágták, s előkészültek a téli munkához. A marha vagy juh hájából a faggyút kiolvasztották, majd tiszta vízben felfőzték. Az öntéshez bádog -vagy üvegformát használtak. A forma közepébe húzták bele a belet, majd teletöltötték meleg, folyékony faggyúval. Amikor a faggyú kihűlt, a kész gyertyát kihúzták a formából.[8] A gyertyaöntés módját Gergelyffy András a következőképpen írta le: „Gyertya öntésre, rézből, fejérónból, bádokból, vagy üvegből való formák kivántattnak, ezeknek éppen a' közepekre igazítatik a' gyertya bél, fejjűl egy kis fátskára akasztván, hogy a' fagyat által ne botsássa; ezen formák, jukatsos székbe dugdostatván, kis töltséren lágy meleg fagyu töltögettetik beléjek; lehet a' formákat nedves fövénybe-is helyeztettni, hogy annál hamarább meghűljenek, és könnyebben lehessen a' gyertyákat kivenni."[9] A gyertyaöntés paraszti gyakorlata is ismeretes.[10]

[7] *Bátky Zsigmond:* Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest, 1906. 198.; *Frecskay János:* Mesterségek szótára. Budapest, é. n. 13. füzet. 5.; *Horváth Zoltán:* Egy mezőváros céhes ipara. Nagykőrös, 1943. 102.; *Baksay Sándor:* Magyar népszokások. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben, VII. (Magyarország II.) Budapest, 1891. 141.

[8] *Bagdy László:* A debreceni szappanosok és gyertyamártók mesterség- és műszótára. Kéziratos szakdolgozat a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 47—52. A debreceni szappanosok és gyertyamártók céhlevelüket 1598-ban kapták Duskás István főbírótól. Kiváltságlevelüket 1599-ben II. Rudolf császár is megerősítette (28. l.); *Bátky Zsigmond* i. m. 1906. 187.; Sopronnak is nagyon régi ipara a szappanfőzés. A város legrégebbi telekkönyve 1379-ben már egy szappanost említ (*Csatkai Endre:* A soproni szappanosok és gyertyamártók története. Sopron, 1941. 3—4.).

[9] *Gergelyffy András* i. m. 8.; Magyar Gazda, I. 1841. 638—639.: „A' marhafaggyú lágyabb mint a' juhfaggyú: és így a' juhfaggyú jobb gyertyának mint amaz; legalább a' marhafaggyút juhfaggyúval kell elegyíteni. Akármiféle legyen a' faggyu, apróra kel azt darabolni, mint szoktuk. Az olvasztó üstben minden font faggyúhoz kell számlálni fél latt porrá tört timsót és fél meszely vizet, azaz 25 font apróra vagdalt faggyút 12 ½ lat tört timsóval és 6 ¼ icze vízzel együtt kell főzni az üstben, olly renddel, hogy mikor már a' víz forr, 's a' timsó felolvadt, akkor kell a' faggyút bele önteni, 's a' forrást gyenge tűznél igen lassan folytatni. A' mint a' faggyu lassanként felolvadt, kanalazgatni kell azt ki felé, egy ollyan faedénybe, mellyben forró víz van; és mikor aztán utoljára mind kiolvadt, és leszedtük; a' maradékot egy gyapjuzacskóba

Dolgozatomban a keletmagyarországi mézeskalácsos mesterek gyertyakészítését és viaszfeldolgozását ismertetem. A mézeskalácsos mesterek a mézestészta készítése mellett foglalkoztak viaszgyertya készítésével. Még évtizedekkel ezelőtt a mézet sonkolyosan vásárolták, s a méz mellett a másik melléktermék, a viasz szolgált alapanyagul a gyertyakészítéshez. A mézeskalácsos mesterek gyertyakészítése teljesen különbözik a gyertyakészítés előbb ismertetett módjaitól, és a magyar néprajzi irodalomban is teljesen ismeretlen.

A debreceni mézeskalácsosok az utóbbi évtizedekben nem készítettek gyertyát. Századunk első két évtizedében már csak egyetlen mézeskalácsos, Konrád János foglalkozott gyertyaöntéssel. A ma élő mesterek már nem is emlékeznek a viaszmunkára. A közelmúltban elhunyt Kálmánczhelyi Ferenc azonban még jól visszaemlékezett az inas és segéd korában végzett viaszmunkára. Legtovább — századunk húszas éveiben — már csak vallási szertartásokhoz készítettek külön megrendelésre gyertyakülönlegességeket. Legutoljára a harmincas évek elején készítettek gyertyákat az izraelita hitközség részére, valamint a halottak napján szokásos „kivilágításra" és karácsonyra. Karcagon sohasem foglalkoztak gyertyamunkával a mézeskalácsos asszonyok, Nyíregyházán, Sárospatakon, Szerencsen és Sátoraljaújhelyen azonban ma is intenzíven foglalkoznak gyertyakészítéssel. A Debrecenben csak emlékezetben élő, az előbb felsorolt helyiségekben ma is folytatott viaszmunka technikája és műszókincse teljesen megegyezik. A mézeskalácsos mesterek által űzött gyertyakészítési módokat valószínűleg csak a mézeskalácsosok ismerték, illetve gyakorolták. A kétféle gyertyakészítés technikáját az alábbiakban ismertetem, előbb azonban a viasz beszerzésével és előkészítésével foglalkozom.

A sárospataki, szerencsi és sátoraljaújhelyi mézeskalácsosok a méz- és viaszszükségletüket a közeli Abaúj—Zemplén megyei falvakból szerzik be.

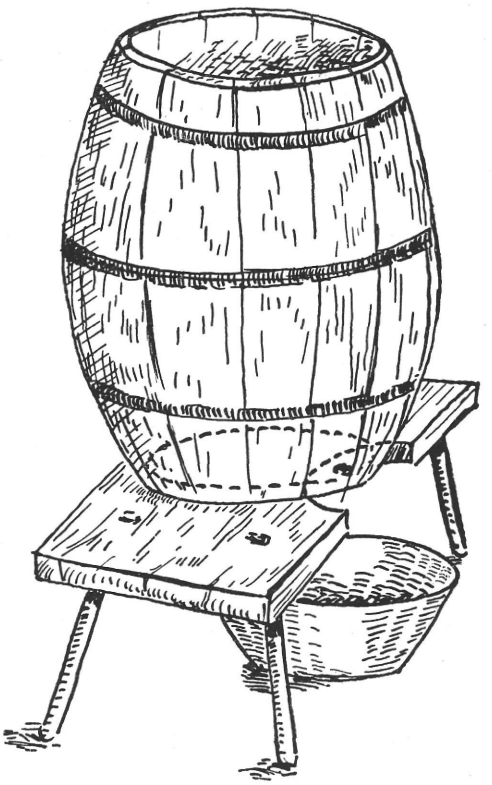

1. ábra. A sonkolyban levő méz kiválasztásának eszköze

merni vagy tölteni és kifacsarni. A' mi hártya vagy tepertyő a' zacskóban marad, azt álló helyére tévén jó lesz szappannak ; és sokkal több benne a' haszon, mintha kiégetnők azt, mint parasztosan és veszteséggel szoktuk, mikor a' faggyút víz nélkül olvasztjuk ki. Az ilyen kifőtt faggyúból készült gyertya szép fejér, tisztán ég, 's erőszak nélkül nem foly."

[10] *Pacala Viktor :* A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás. NÉ. X. (1929) 111.

Az Eperjes-Tokaji Hegység magyarországi nyúlványainak lankáin még napjainkban is igen élénk méhészkedés folyik. Évtizedekkel ezelőtt a méhészkedés még sokkal intenzívebb volt.[11] Fanta József sárospataki mézeskalácsos mester emlékezete szerint a környező falvak méhészeitől évtizedekkel ezelőtt kassal együtt vették meg a sonkolyos mézet. Erről a területről hoztak az alföldi városokba is lépesmézet kétkerekű talyigákon. A talyigát ló vagy ösvér húzta. A debreceni mézeskalácsosok sok esetben rozsnyói, illetve Rozsnyó környékéről hozott mézből dolgoztak. Kisebb arányban hoztak mézet a Hajdúságba a múlt század második felében a Nyírségből és a Szamoshátról is.

A sonkolyból a mézet a mézeskalácsosok maguk szűrték ki. Egy felülről nyitott hordóba tették bele a sonkolyos mézet, miután kézzel jól összetörték és egy üstben kissé felmelegítették. A melegítés közben kezükkel állandóan kavarták, de nem nagyon melegítették fel, mert a nagyobb melegítésnél a viasz is megolvadt. A hordónak az alján lyuk volt s a lyukra leginkább előzőleg vízben megáztatott nyírfaseprűt tettek, ezen át csurgott le a méz. A hordót *mézleeresztőlábra* (Debrecen) állították s alá tettek egy edényt, ebbe folyt bele a színméz. Ezt a munkát a debreceni mézeskalácsosok *felöntés*nek mondták. Egyszerre több, legalább négy hordójuk volt felállítva. Amikor a méz kicsorgott, alulról bedugták a hordó kifolyónyílását s egy vedernyi vizet öntöttek a hordóban levő sonkolyra. A sonkolyt jól összekavarták a vízzel s egy napig hagyták *megszállani*, s aztán egy külön edénybe leeresztették a mézes vizet. Ezt az édes folyadékot Debrecenben *nahzám*nak, Nyíregyházán *nókszám*nak, Sárospatakon *nohzám*nak mondják. Az első hordóból kifolyt nahzámot ráöntötték a második hordóban levő sonkolyra, miután a mézet leszűrték, majd a harmadikra és a negyedikre. Mindegyikből kioldotta a még benne levő mézet. Ezt nevezték elsőrendű nahzámnak. Amikor az elsőrendű nahzámot már a második hordóba öntötték bele, az elsőt ismét felöntötték egy veder vízzel, ezt is folyamatosan tovább öntötték a többi hordókba. Ebből lett a másodrendű, s a következő sorozatban elkészülőből a harmadrendű nahzám. Azt mondják, hogy a három felöntéssel a sonkoly méztartalmát teljesen kioldották. Az elsőrendű nahzámot a *lédigtésztáknak* készítésénél használják fel. A másod- és harmadrendű folyadékból egyes helyeken *mézsör*t terjesztettek. A kiszűrt sonkolyt egy másik hordóba rakták, vizet öntöttek rá, majd deszkákat raktak a tetejére és erre egy nagy követ helyeztek. Ilyen módon tették el a sonkolyt a téli kipréselésig (1. ábra).[12]

A sonkoly kipréselésének néprajzi irodalmunkban több módja ismeretes.[13]

[11] Saját gyűjtésem.

[12] Mezőgazdasági nefelejts. Magyar Gazda, 1843. október „Ha t. i. igen szép tiszta mézre akarunk szert tenni, a' lépeket össze kell zúzni és melegebb szobában felakasztott fakosárba, mely alatt tágas edény áll, rakni. Ez edénybe lassanként lecsepeg a' méz, a' többi állóványok pedig a' kosárban maradnak. De rend szerint a' mézsejtek cserépfazékban vagy serpenyőben izzó tűzön olvasztatnak fel, 's ez olvasztvány aztán más edénybe töltetik, melyből vagy a' méz lecsapoltatik, vagy a' felszínen összegyűlő viasz és szemét leszedetik."

[13] *Szabó Mátyás:* Primitív sonkolypréselő eljárás Algyőn. NÉ. XXXVIII. (1956) 219—222.; *Szabadfalvi József:* Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethn. LXVII. (1956) 477.; Érdekes módját említi a Magyar Gazda 1843-as kötete is a viaszpréselésnek: „E leszedett tömeg a' viasznak a' szemettőli elkülönítése végett vízzel vegyítve újra főzetik és vászonzacskóba töltetvén, erősen sajtoltatik; minek következtében a' szemet a zacskóban marad. A' viasz, mihelyt a' víztől külön választatik, és formázás végett többnyire cserép-tálakba, mellyek fenekök és oldalaik nedvesíttetik, öntetik."

A mézeskalácsosok télen préselték ki a sonkolyból a viaszt. Egy tiszta üstben vízzel kifőzték a sonkolyt, majd egy ritkaszövésű zsákba rakták bele, s ezt a viaszprésbe tették. Viaszprést egy tiszántúli mézeskalácsos mesternél sem találtam. A debreceni mézeskalácsosok a következőképpen mesélték el a viaszprést és működését: A prés alsó része egy nagy fatönk volt, a közepében egy kb. 60 cm-es négyszögletes, bemélyített rész volt. A négyszögletes mélyedés alján a lefolyás megkönnyítésére a kifolyónyílás felé irányuló, lejtős berovátkolás szolgált, s erre még keményfából készült rácsozatot is tettek, hogy a préselés közben a viasz, illetve zsák el ne zárja a lefolyót. A zsákban levő forró viaszt beletették a farönk üregébe s rátették a prés tetejét, a *bolhát*. A viaszprés a csavarmenetes prések típusába tartozott. A rönk alján levő lyukon kifolyt viaszt üstbe tették, s forró vizet öntöttek rá. Az edény tetején összegyűlő viaszt *sefon*nal (nyeles merítőedény) leszedték, s egy kerek edénybe rakták. Ebben hűlt és szilárdult meg. A debreceni mesterektől hallottam, hogy volt monogramos edényük is, így a kikerült viaszhengeren is rajta volt a mester nevének két kezdőbetűje. Az edényt, mielőtt a meleg viaszt belerakták, nohzámmal kenték be, ez akadályozta meg, hogy a viasz beleragadjon a lábasba. A viaszt ilyen korong alakú *viaszsilt*ekben leginkább pincékben raktározták el. Ily módon nyerték a mézeskalácsosok a sárga viaszt.

A sárga viaszt a gyertya készítéséhez kifehérítették. A viaszfehérítést a következő módon végezték. A siltekbe elrakott sárga viaszt felolvasztották és a sefonnal rácsorgatták a meleg viaszt a *dob*ra, amely nedves ruhával van körbecsavarva. A dob falra vagy lábra erősített fahenger, amelyet hajtókarral lehet forgatni. A dob alá úgy állítottak egy nagy vizesedényt, hogy a dob alsó része a vízbe érjen. A felolvasztott viaszt a dob fölé erősített több helyen kilyukasztott aljú edénybe öntötték és ebből folyt a viasz a dobra (2. ábra). Ahogy a dobot forgatták, a vízben levált hosszú, vékony forgácsokban a viasz. Ezt mindaddig folytatták, amíg az összes viaszt fel nem forgácsolták. A vízből kiszedett viaszforgácsot Debrecenben nagy lapos tálcákra, Munkácson drótháló rostélyra rakták és kitették a napra. A nap heve szívta ki a viasz sárga színét. A viaszforgácsot vékony rétegbe rakták a tálcára, s egy-két óránként kézzel felkavarták, hogy a nap mindenütt süsse. Ha a nap melege felhevítette, akkor rövid időre árnyékba tették. A viasz lehűlése után ismét visszatették a napra. Amikor a forgatás hatására a viaszforgácsok összetöredeztek, ismét felolvasztották s az előbbi módon felforgácsolták. Ezt a munkát mindaddig folyamatosan csinálták, amíg a viasz el nem vesztette sárga színét, meg nem

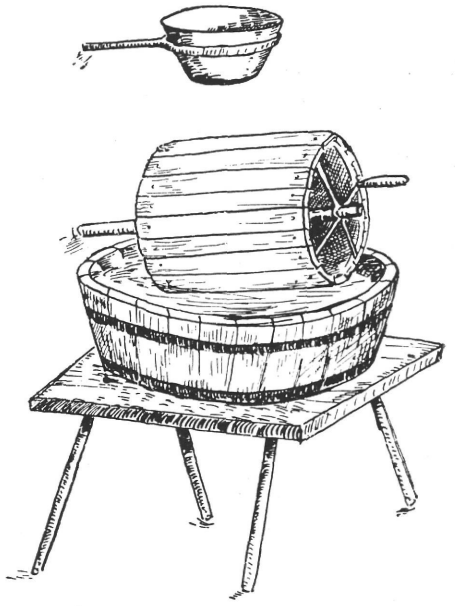

2. ábra. A viasz felforgácsolásának eszköze

fehéredett. A viaszfehérítés előbb ismertetett módját Gergelyffy András is feljegyezte már a múlt század elején.[14]

A mézeskalácsosok — a mesterek tudomása szerint — a korábbi századokban mindig viaszból készítették a gyertyát. A XIX. sz. második felében azonban már kezdtek áttérni a parafin- és stearingyertya készítésére. Nyíregyházán az első világháborúig csak viaszgyertyát készítettek. Debrecenben már a századfordulón is inkább parafint használtak. Napjainkban is mind Nyíregyházán, mind Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen és Szerencsen parafinból készítik a gyertyát. Faggyút sohasem használtak.

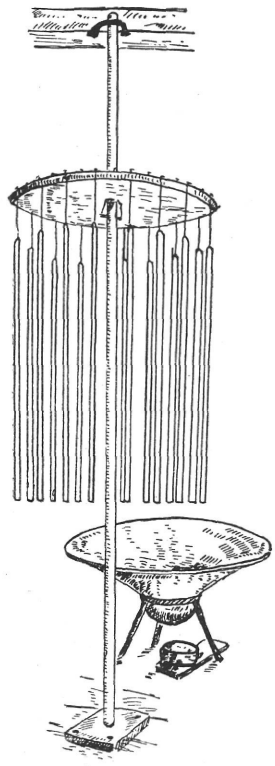

3. ábra.
Öntött gyertyák a *ring*en

A mézeskalácsosok gyertyát kétféle módon készítenek: *öntés*sel és *cughúzás*sal. Elsőnek az öntés útján történő gyertyakészítéssel foglalkozom. A mézeskalácsosok gyertyaöntése nem azonos a fém- vagy üvegformába öntéssel.

A tiszántúli mézeskalácsosok a gyertyát *ring*en öntik (3. ábra). A ring kocsikerékszerű küllős (Sátoraljaújhely), vagy deszkából (Nyíregyháza, Sárospatak) készített kerék, amely függőleges rúdra van felerősítve. A ringen a kereket lejjebb vagy feljebb lehet mozgatni, mert a kerék vagy ékekkel van a rúdhoz erősítve, vagy lyukak vannak a rúdon s ezen vastagabb szeget dugnak át a kerék alatt. A ringet hűvös helyiségben, nyáron a pincében szokták felállítani, vagy éjszaka dolgoznak vele. Ez azért fontos, mert csak hűvös, szikkadt helyen szilárdul meg a viasz vagy parafin. A ringen, a fa keréken 32 szeg (régebben kampó) van egyenletes távolságokra beütve. A szegek másfél centire kiállnak a ring fájából. Ezekre akasztják rá kis pamuthurokkal, *slafri*val (Debrecen), vagy *slafnyi*val (Nyíregyháza) a gyertyabelet. A gyertyabelet a boltban vásárolták. Kisebb gyertyához két pamutszálból összesodort belet használtak. Az öntés előtt a pamutot felszabdalják a kívánt hosszúságra. A pamutot egy szeg és az egyik ujj között tekerik fel. Egyszerre 32 szálat, egy ringrevalót készítenek el. Amikor a szükséges mennyiséget felcsavarták a szegre és az ujjra, elvágják.

[14] *Gergelyffy András* i. m. 49. „Ezen megszűrt sárga viaszat, így-is sokféle képpen használják; de közönségesen megfejérítik a következő módon: nagy, és széles fa karikájok vagyon a' fejérítőknek, melly félignyire, jeges vízben forog, felülről pedig egy felmelegített réz edénynek apró likatskáin, az olvasztott viasz reá tsorog; ezen karika forgattatván, a' viaszt a lapos pántlika formákban, a' vízre kiönti, mellyeket, vászonnal béborított, ahoz készült álláson, vagy lészákon, legtisztább helyen a' napfényre kiteregetnek, nagy melegen tiszta vizzel meghintik, vagy béárnyékozzák, és gyakran megforgattyák. Egynéhány hetek múlva, a' kívülről megfehéredett viasz pántlikákat, újra béolvasszák, és az előbbeni módon, ugyan azon formákba öntvén, hasonlóképpen fejérítik mint addig, míglen végképpen megfejérednek; ezen tökéletesen kifejéredett viaszat, gyenge melegen megolvasztván, formákba öntik, és elárulják."; Vö. még *Zsemley Oszkár*: Magyar sütő, cukrász és mézeskalácsos ipar története. Budapest, 1941. 404.; *Sőtér Kálmán*: A méh és világa. Budapest, 1908. I. 32.

A ring mellett áll a vas háromlábon *kalap*ban a viasz, amely alatt egy rossz edényben van a parázs, hogy a viaszt állandóan melegen, folyékonyan tartsa. A *kalap* belülről cinezett lemezből készült kalap formájú edény. A kalap alatt a rossz edényben levő parázs egy deszkalapon áll. Ezzel húzzák kijebb vagy tolják beljebb a parazsat a parafin vagy viasz alá, aszerint, ahogyan az melegszik vagy hűl el. A viaszt előzőleg tűzön melegítik fel s úgy öntik a kalapba. Az alatta levő parázs, amelyet szintén a tűzhelyből vesznek ki, csak arra szolgál, hogy állandó hőmérsékletet tartson. A ringet, illetve a kereket olyan magasságra állítják, hogy azon kényelmesen lehessen dolgozni. Magassága a vele dolgozó magasságától és a gyertya hosszúságától függ.

Az öntés előtt a ringen levő szegekre ráhurkolják a *slafrit*, amely előzőleg a belet is ráhurkolta már. A tiszántúli mézeskalácsosok ringjére egyszerre 32 belet lehet felakasztani. Sárospatakon 44 szeg van beütve a ring oldalába. A slafrit több alkalommal, több öntésnél is fel lehet használni.

Amikor a gyertyabelek már fel vannak erősítve, a gyertyaöntő bal kézzel megfogja a slafrit és jobb kézzel a *sefon*nal a *kalap*ból merített meleg viaszt a belen végigönti, miközben a kezével fordít egyet a gyertyabelen, ezzel biztosítja az egyenletes vastagságot. Az öntés közben a ringet úgy fordítja, hogy a bél, amelyikre önti a viaszt, mindig a kalap felett legyen. A harminckét szálat egymás után önti, s mire a végéhez ér, az eleje már meg is szárad. A ringen felül viaszból csepegtetett kis kúp *(gomb)* van. Itt kezdi mindig az öntést és itt is fejezi be. A gyertyák leszedését is a gombnál kezdik meg. Így minden gyertya egyenlő vastagságú és súlyú lesz. Öntés közben minden gyertya inkább az alsó végén vastagszik meg, mert ahogy végigfolyik rajta a viasz az alsó részén, jobban lehűl és inkább megszilárdul, megvastagszik. Ezért amikor már félig *megöntötte* a gyertyát, leszedi és megfordítja, s ezután újra kezdi az öntést. Az egyszer öntött gyertyát *forgus*nak nevezik. A visszaakasztás előtt kb. tízesével *megmángorol*ják. Így most már a vékonyabb rész kerül alulra s az vastagszik az újabb öntések közben. Amikor a gyertya egyenletes vastagságú és súlyú, befejezik az öntést. Az öntés igen erős munka, a mester karja hamar kifárad.[15]

[15] A gyertyák ringen történő öntését *Gergelyffy András* (i. m. 50—51) könyvében is megtalálhatjuk. Lehetséges, hogy a gyertyakészítés e formája is ismeretes volt az előbbi századokban, de a fejlettebb, gazdaságosabb módok szorították ki a XIX. sz. folyamán, s csak a mézeskalácsos mesterek gyakorlatában maradt fenn. „Mind a' sárga, mind pedig a' fejér viaszat megszokták elegyíteni; az elsőt sárga, az utolsót pedig fejér terpentinával; 's úgy öntik belőllök a' gyertyákat; de a' legjobbak, tiszta, hófejérségű, elegyíttetlen viaszból készülnek: Gyertya beleket pediglen, tiszta, fejér, egyenlő, gyengén sírített, és szorosan meghatározott számú, gyapotfonal szálakból sodritanak; ezeket jól kiszárítván, egy nagyobb rendű, minden felé forgó karikának, szélső horgaira, sorral felaggattyák, és az alatta levő széles karimájú, felmelegített edényből, megolvasztott fejér viaszal öntözgetik, mind addig, míglen elegendő vastagságúak lesznek a' gyertyák; de mivel alolról, a' le folyó viasztól, hamarább vastagodnak, mint fejjűl, azért az említett karikát, mellyen a' gyertyák függnek, sebesen forgatván, a' kiterült gyertyák felső részit-is, sietve béöntik, vagy pedig lassú tsepegtetéssel megvastagittyák; mások, leszedvén a' horgakról, megfordítyák a' gyertyákat, vastagabb végeit fogak közi tsipetvén, és az előbbi mód szerént egyenlőre öntik; és azonnal, melegített párnák közé az ágyban, jól bétakarják, hol minél későbbre hülepedgyenek; végtére, spongyával megnedvesített, sík márvány táblán, más síma fa táblával, mind addig hönyörgetik, míglen egyenlő vastagságot nyervén, kifényesednek; ezen kész gyertyák, a' napon, jobban kifejérednek, egyenlő nagyságra, és font számra igazíttatnak."

Öntés után háromszorra szedi le a *ring*ről a kész gyertyákat. Egyszer tizet és kétszer tizenegyet. Az öntés után levett gyertya úgy hajlítható, alakítható, ahogyan szükséges. A hűlés után azonban hamar megkeményedik, azért kell az öntés után azonnal a még hátralevő munkát bevégezni, mert ha megfagy, akkor már nem lehet alakítani. A leszedés után a *kalap* alól a tüzet is ki szokták húzni. Ilyenkor nincs szükség a viasz melegítésére.

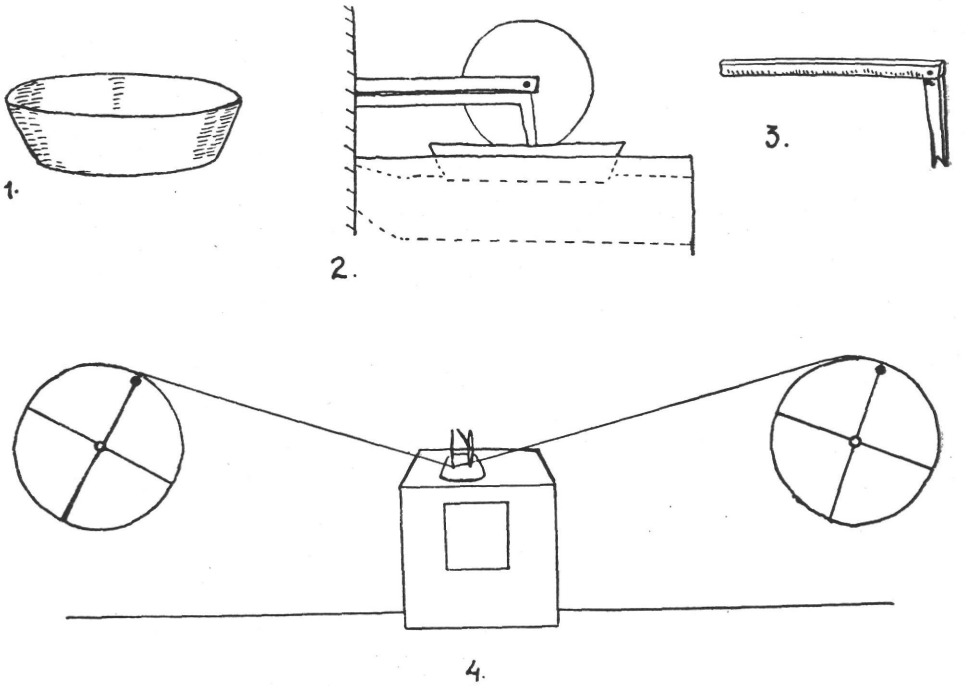

4. ábra. A *cughúzás* vázlatos rajza és eszközei: 1 — *Fándli*; 2 — a tűzhely hosszmetszete; 3 — *Villa*; 4 — a *cughúzás* vázlatos metszete

Az öntés után leszedett gyertyát keményfa deszkára, ún. *tábl*ára rakja és *mangorló*val (keményfa deszkadarab) egyenletes vastagságúra mángorolja. Egyszerre mángorolja mind a tíz, illetőleg tizenegy gyertyát. A mángorló tölgyfából készült deszka, amely gondosan le van gyalulva, hogy jó sima legyen. Régebben használtak deszka helyett márványlapot is. A mángorlót a jobb kezével rányomja a gyertyákra s a bal kezével tologatni, görgetni kezdi.

Mángorlás után a gyertya felső részének kúpos kiképzése, a *stuccolás* következik. Ezt a munkát is a táblán végzik. A *stuccoló* arasznyi deszkadarab, amelynek egyik hosszabbik oldala ferdén, élesre van legyalulva. A mángorolt gyertyaszálakat szorosan egymás mellé rakják, a végeiket egymáshoz igazítják, s a stuccolót ráállítják a gyertyasor végére kb. 1 cm-re a végétől. Ekkor bal kezével sodorni kezdi a tíz vagy tizenegy szál gyertyát, s a szerszám éles részét kezdi belenyomni a viaszba. Ezzel képezi ki a gyertya felső részét. Amikor ezzel

megvan, a gyertyák alsó részét egyforma hosszúságúra levágja. A gyertyák hosszát *gyertyaméröléccel* mérik meg. Ez négyszögletes fa rúd, amelyen fel van tüntetve a különböző gyertyák hosszúsága (5. ábra).

A ringen igen hosszú és nagy gyertyákat is elő tudnak állítani. Az elkészült gyertyákat serpenyős mérleggel szokták megmérni. A mérleget felfüggesztik a ház gerendájára vagy az ajtón levő szegre. Ha a gyertya nem elég súlyos,

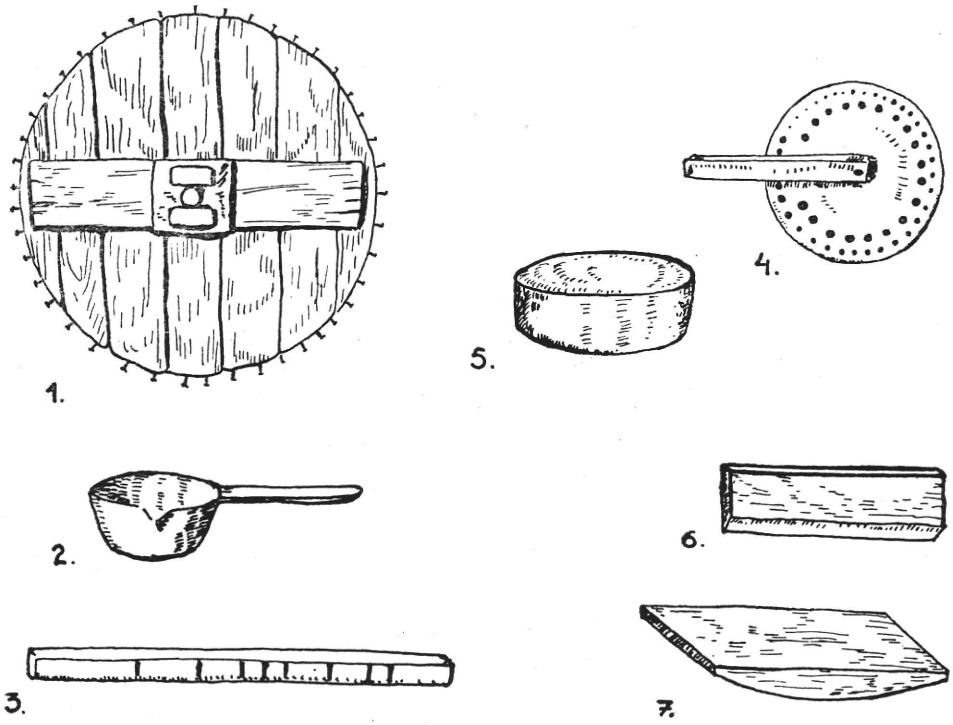

5. ábra. A gyertyakészítés kisebb eszközei: 1 — *Ring*; 2 — *Sefon*; 3 — *Gyertyaméröléc*, 4 — *Sejbni*, 5 — *Viaszsilt*; 6 — *Stuccoló*; 7 — *Mángorló*

akkor visszaakasztják a ringre és tovább folytatják az öntést. Nyíregyházán meg szokták mérni a gyertyát öntés közben is, amikor megfordítják.

Szoktak készíteni öntés útján rövidebb gyertyákat is. Egy nagyobb szálat öntenek, s a levétel után vagdalják el a kívánt nagyságúra. Ilyen módon készítik a halottak napjára és karácsonyra szánt kis, egy dekás gyertyákat is. Ehhez 70 cm belet akasztanak fel a ringre. Egy szálból hat darab tíz centis és egy dekás gyertya lesz. Egy ringen 32×6 gyertya, tehát 192 darab kis gyertya készül.

Régebben, amikor még többen dolgoztak egy-egy műhelyben, és amikor még nagyobb arányú volt a gyertyakészítés, öntésnél egyszerre többen dolgoztak. Minden munkafolyamat egymással párhuzamosan, fennakadás nélkül folyt. Ma már általában egy mester végzi egymás után az öntést, utána maga szedi le, mángorolja, vagdalja és stuccolja a gyertyákat. Amikor készen van egy ring gyertyával, akkor fog újabb sorozat öntéséhez.

A gyertyakészítésnek egy másik módja, a *cughúzás* is ismeretes a tiszántúli mézeskalácsos mesterek körében. A gyertyakészítésnek ez a módja nem szokásos Karcagon, Debrecenben sem foglalkoznak vele, már csak az emléke él. Az idősebb mesterek is csak emlékezetből tudták elmesélni. Nyíregyházán, Szerencsen és Sátoraljaújhelyen sem foglalkoznak vele, csak a második világháború előtti években gyakorolták. Néprajzi irodalmunkban a gyertyakészítésnek ez a módja sem ismeretes, pedig másfélszáz évvel ezelőtt már *Gergelyffy András* is ismertette.[16]

A műhely falára vagy fa állványra volt erősítve a két *dob* (4. ábra), 3—5 méterre egymástól. A dob 50—100 cm átmérőjű hordó alakú henger, amely a közepén hosszában futó vas tengely körül hajtókarral forgatható. Minél nagyobb a két dob közötti távolság, annál jobb, mert a gyertya a két dob közötti útján jobban megszárad. A két dob közötti távolság az öntött anyag minőségétől is függ. Amelyik hamar megszikkad, annál nem kell olyan nagy távolságra lenni a dobnak. A két dob közt lapos tetejű, speciális tűzhely volt beépítve. A tűzhely tetején egy ovális, lapos vörösréz edény *(fándli* vagy *kalap)* volt bemélyítve. Ebbe tették a viaszt s alulról egyenletesen melegítették. A tűzhely, illetve a viaszos edény fölé volt erősítve a *sejbni* (kerek öntöttvas tárcsa, amelyen 52 kisebb és nagyobb lyuk — 2 mm-től 10 mm-ig — van). A kb. 1 cm vastag tárcsán a lyukak egyik vége vastagabb, a másik szűkebb. A fonal, illetve gyertya áthúzásánál mindig a lyuk vastagabbik részén jön ki. A tűzhelyen levő viaszos edénybe nyúlt bele egy fa villa. Ez szorította a gyertyabelet a meleg viaszba.

Az egyik dobra felcsavarták a gyertyabelet. Egyszerre három-négyszáz *ungang-* vagy *umgangnyit* csavartak fel. Egy umgang egy fordulat a dobon, tehát olyan hosszúságú, mint a dob kerülete. A fonal végét belemerítették a viaszba, elhúzták a villa alatt, befűzték a sejbni legkisebb lyukába s ráerősítették a másik *dob*ra. Ezután kezdték meg a *húzást :* az üres dobra húzták át a gyertyabelet, közben a viaszból már egy vékony réteg rárakódott. A viaszbevonat egyenletességét a sejbni biztosította, minden vastagabb részt legyalult. Amikor áthúzták az egészet, a sejbni nagyobb lyukába fűzték és megkezdték ismét a fonal áthúzását az előbb megüresedett dobra. A dobon történő cughúzáshoz két személy szükséges. Az egyik hajtotta, a másik vigyázott a másik dob forgására. A dobot egyenletesen kell hajtani, nem lehet csak lassan gyorsítani, mert akkor a bél nem húzódik egyenletesen a két dob között. Az áthúzást mindaddig végzik, míg a viasz megfelelőre nem vastagodott. Ha a meleg miatt a dobon összeragadnak a gyertyaszálak, Sárospatakon és Nyíregyházán vékonyan beolajozzák a dobot, Debrecenben pedig vizes ruhával törülték körbe, hogy hamarabb lehűljön és megszikkadjon a viasz.

[16] *Gergelyffy András* i. m. 51. „A' vékon viasz gyertyákat másképpen készítik : egy hosszuko asztalnak mind a' két végire, forgó dobok, vagy-is vastag tengejek helyeztettnek, a' közepén kimetzett jukba, szenelő és erre lapos tál tétetik ; a' felett pedig az huzo karika, mellynek különböző nagyságu jukai vannak, megerőssítetik. Azonban, az egyik dobra feltekert, hoszú, és illendő vastagságú gyertya bélnek vége, az huzó rézkarikának kissebb jukán által botsátottván, egy kis horgatska által, a' folyó viaszba merítetik, és tsendesen, az ellenben lévő dobra tekertetik ; erről ismét nagyobbatska jukon eresztettvén, visza az elsőre, és viszontag, míglen elegendő vastagsága lészen a' gyertyának ; már ekkor a' dobról levétettvén, mérték szerént felvagdaltatik ; módosan öszve fatsartatik, megfestetik, 's rárajzoltatik."

Cughúzással készítették a különböző gyertyaféleségeket, a katolikus templomokban használatos gyertyagyújtókat, a pincészetekben alkalmazott *pincegyertyát*, ebből fonták az izraeliták részére a különböző szentelt gyertyákat. Ezzel az eljárással készítettek nagyobb gyertyákat is, pl. az egydekás (1 cm átmérőjű) karácsonyi gyertyákat. Az ilyen gyertyákat a dobról való levétel közben darabolták fel a szükséges hosszúságúra, kézzel megegyengették, majd kialakították a felső, kúpos részét *(stuccolták)*. A mángorlótábla szélén bevágások jelezték a különböző nagyságú gyertyák hosszát, ehhez mérték a dobról lecsavarodó hosszú gyertyahuzalt. A felszabdalással igyekezniök kellett, mert ha „megfagyott", nem lehetett jól kiegyenesíteni, formálni.

Mint utaltam már rá, a mézeskalácsosok viaszból, majd parafinból *cughúzás*sal készítették a *pincegyertyát* (Debrecen), régebbi nevén *vastok*ot (Sárospatak), *vaksteknit* vagy *vakstok*ot (Nyíregyháza).[17] A pincegyertyát főleg a hegyaljai pincészetekben használták régen. A hegyaljai és nyírségi német községekben is igen kelendő volt. Égették karácsonyfa mellett, régebben ezzel jártak rorátéra, virrasztásnál és temetésnél is használták. Sörgyárak részére is készítették a három-négy mm vastagságú hordó alakúra csavart pincegyertyát.

Debrecen *Szabadfalvi József*

Zur Kenntnis der Wachsbearbeitung und des Kerzenziehens

Der Verfasser beschreibt die Art des Wachspressens und des Kerzenziehens in der nordöstlichen Gegend der Grossen Ungarischen Tiefebene (Debrecen, Nyíregyháza, Sárospatak, Sátoraljaújhely). In diesen Städten beschäftigen sich die Lebzelter auch jetzt noch mit Kerzenerzeugung, doch gebrauchen sie dazu heute schon Stearin, früher wurde aber Wachs benutzt. Das Kerzenziehen hat in Ungarn eine grosse Vergangenheit. Im XVI—XVII. Jahrhundert waren die Frohnbauerweiber zum Kerzenziehen verpflichtet. Später beschäftigen sich auch Gewerbtreibende der verschiedenen Zünfte (Metzger und Seifensieder) mit Kerzenerzeugung. Sie stellten die Kerzen aus Rindstalg her. Auch die Hirten machten Kerzen, dazu gebrauchten sie Schafs- und Rinderfett.

Die Abbildungen zeigen die Geräte die die Lebzelter beim Kerzenziehen gebrauchten.

[17] A vakstok készítése szokásban van Baján (*Solymos Ede:* Mézeskalácsos. E. A. 2434.) és Vácon is a mézeskalácsosok körében (*Hofer Tamás* szíves közlése).

A csányi dinnyetermesztés eszközei

A magyar népi földművelés néprajzi kutatása napjainkban egyre inkább speciális tájkultúráinkat vizsgálja. Megismerni igyekszik e kultúrák termelési technikáját, eszközanyagát, s a vele foglalkozók műveltségét és életmódját.

A szántóföldi kertészet kisparaszti művelői mint például a makói hagymások, a bátyai paprikások, a kecskeméti és nagykőrösi zöldségesek a szokásos paraszti szántóföldi kapásművelés szerszámaitól eltérő eszközanyagot hoztak létre. A Néprajzi Múzeum Földművelés raktára 1952. 4. 1—11 ltsz. alatt őrzi egy speciális tájkultúrának, a csányi dinnyetermesztésnek a munkaeszközeit. Ezúttal e szerszámegyüttes bemutatására vállalkozunk. Megismerése és vizsgálata annál is inkább figyelmet érdemel, mivel ezeket a szerszámokat a kisparaszti leleményesség és célszerűség nehéz és speciális munkája megkönnyítésére s termelékenységének fokozására a meglevő kapásművelési munkaeszközök módosításával alakította ki.

A magyarországi dinnyekultúra múltjáról

A dinnyetermesztés Magyarországon nem újkeletű. A mezőgazdasági termelés céljait szolgáló gyeptöréseket hazánkban is — már a középkorban — a művelés első éveiben kapásművelés alá vonták, hogy a későbbiekben gabonát termelhessenek benne. A friss törések dinnye termesztésére alkalmasnak mutatkoztak. Feltehető, hogy az irtásföldekben az első kapások mellett dinnyét is termeltek. A XV. sz.-ból már adatunk van dinnyetermesztésre. „Pest megye hatósága bizonyítja, hogy Radai Farkas János és Pál perbe vonta inárchi Karáchon György fiait Gáspárt és Boldizsárt, hogy sárgadinnye földjüket (ortus peponum) . . . az ő területükön állították fel . . ."[1] A XVI. sz.-ban dátumnak használták olykor a „dinnyevetéskor" kifejezést.[2] A dinnyetermesztés fellendítésében nagy szerepet tulajdonít Takáts Sándor a „megtelepedett törököknek is, a kiktől a drinápolyi és smyrnai dinnyemagot kaptuk."[3] Bél Mátyás kiemeli a szabolcsi dinnyekultúrát és központjának a ma is dinnyészkedő Újfehértó környékét jelöli meg.[4] Később termesztése általánosan elterjedhetett

[1] Inárchi Farkas cs. lt.
[2] Köz. p. ltr. Hung. 14.410 f. Annó 1584 l. április.
[3] *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból Bp. é. n. III. k. 371.
[4] *Bél M.*: Notitia Hungarorum. Descriptio Comitatus Szabolcsiensis. Descriptio Comitatus Bihariensis. 1724. Pisonii.

a paraszti szántóföldi művelésben, mert Veszelszki 1798-ban megjelent könyvében már így ír: „A Dinnye a Magyarnál nem nagy Ujság, esméri még a gyermek is, tudják is termeszteni mindenütt, de enni is."[5] Termesztése azonban nem került a vetésforgóba. „A nyomásokon kívül még csak kendert vetnek továbbá a friss törésekben kölest és dinnyét."[6]

Említést érdemel, hogy a főúri udvarok már korábban sem elégedtek meg a csupán csak gyeptörésekben termelt paraszti dinnyével, hanem külföldről hozott magokkal és új termelési eljárásokkal is kísérleteztek. Nagy becse volt egy-egy termelő kitenyésztett dinnyemagjainak. Erre vall Takáts Sándor egyik érdekes megjegyzése: „Az 1566 évi nagy háboruban Kata asszony kertésze a futáskor elvesztette a dinnyemagokat, erre ő kigyelme a nádorispánné asszonyhoz fordult. — Ha — írja — vagyon jó dinnyemagja kegyelmednek kérem közölje velünk is, mert az mi kertészünk az mit gyüjtött volt az futáskor elvesztette és semminemü dinnyemagunk nincsen."[7]

A múlt században a gyeptörések megfogyatkoztak és már problémát okozott a dinnye alá alkalmas gyep megválasztása is. Nem egy XIX. sz. elejéről való határozat intézkedik a gyeptörésekről: „Az is közös meghatározás alá vétetvén:, hogy ennek utána a pascumi Dinye alá való feltörésben bizonyos rend határoztasson, nehogy a rendetlen feltörések által rövid időn belül az Uraság a Dinye alá megkivántató gyepből ki ne fogyjon."[8]

A XIX. század első harmadától kezdve dinnyét termel a parasztság az alkalmas gyeptörésekben, dinnyét termelnek az úri udvarok kertészei is a kastélyokhoz tartozó kertekben. Megszületik a dinnyetermesztés irodalma. Egymás után jelennek meg a jó dinnyetermesztést propagáló könyvek, sokat foglalkozik vele a korabeli mezőgazdasági sajtó is. Egyes munkák korszerű előremutató voltuknál fogva még ma is helytállóak. Így Vörös József 1845-ben kiadott *A tapasztalt dinnyész* című munkájában már a melegágyban való palántanevelést szorgalmazza. Szontagh Gusztáv, kora legszakavatottabb dinnyésze *A szenvedelmes dinyés* címen írt munkájában a dinnyetermesztés máig leghaladóbb módszereit ismerteti. Így nem véletlen, hogy az uradalmak és főúri kastélyok kertészei és műkedvelői dinnyészei ehhez a fajta dinnyetermesztéshez fogtak hozzá akkor, amikor a parasztság még mindig „csak mint a gabonát szórta el a magokat a szántásokon és aztán beberenálta".[9] Az igazság kedvéért persze meg kell mondani, hogy ezzel az utóbbi módszerrel is nem egy „szakszerű" dinnyész egyet értett.

A talaj és az éghajlat az országnak legtöbb részén alkalmas a dinnyetermesztésre, mégis főként az alábbi megyék egyes vidékein nőtt ki jelentősebb piaci termelés, így Pest,[10] Borsod,[11] Szabolcs,[12] Jász-Nagy-Kun Szolnok,[13]

[5] *Veszelszki Antal:* A növénypalánták országából való erdei és mezei gyűjtemény... Pest 1798. 308.
[6] Egri Közlevéltár. Urbéri peres iratok.
[7] *Takáts Sándor:* Magyar Nagyasszonyok. Bp. én 248.
[8] Egri Közlevéltár. Csányban hozott határozatok 1801-ből, a határhasználatra.
[9] Mezei Gazdaság könyve Pest, 1856. IV. 130.
[10] *Prónay G.:* Vázlatok magyarhon népéletéből. Pest, 1855. 91.
[11] *Herkely Károly:* A mezőkövesdi matyó nép élete. Néprajzi Füzetek 8. szám. Bpest 1939. 49.
[12] *Kiss Lajos:* Földművelés a Rétközön. Bpest 1929. 19. l.
[13] Falusi Gazda 1862. IV. újf. 18 sz. 209 l.

Bihar,[14] Nógrád,[15] és a legkiemelkedőbben Heves megyében.[16] Az utóbbi fél évszázadban az „iparszerűen" országos piacokra termelő dinnyészkedés a Heves megyei Csányon és a környező falvakban alakult ki és el lehet mondani, hogy az ezekből a falvakból kikerült dinnyések termelése látta és látja el mind a mai napig is a hazai és jórészt a külföldi piacokat.

A csányi dinnyetermelők

A csányi jobbágyok egyik fő jövedelmi forrása a dinnyetermesztésből és eladásból adódott. Sina, Vay és Holéczy földesuraikkal szemben a legelkesere-

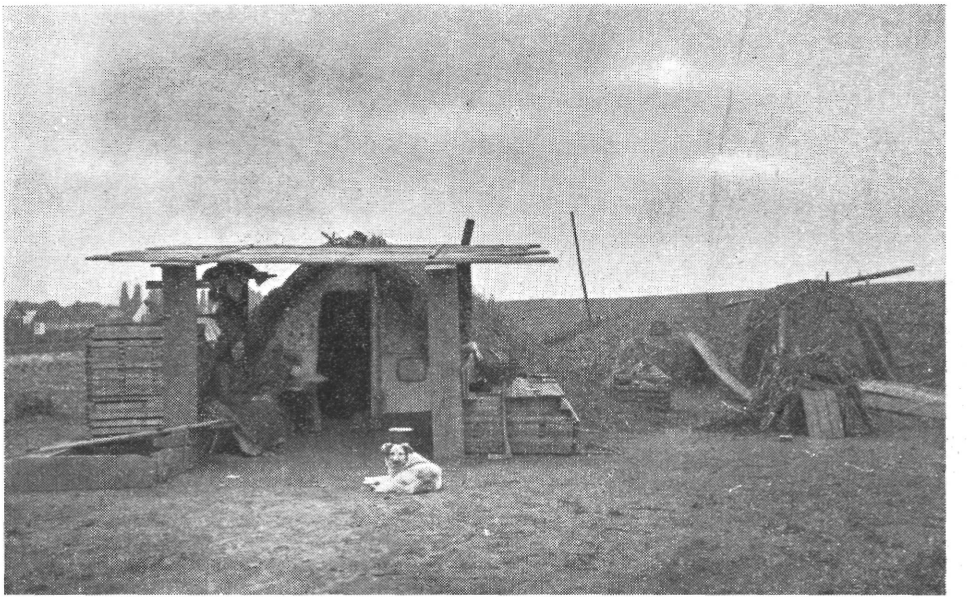

1. ábra. Csányi dinnyéscsalád kunyhója a rákoscsabai uradalomban 1926-ban (F. 55.961. Gönyey Sándor felvétele)

dettebb pereiket éppen a dinnyetermesztéshez alkalmas homokgyep megszerzéséért folytatták.

1863-ban a csányi úrbéresek a határ tagosításánál kérik a Homoki dűlőt; így érvelnek: „A mint a Csányi határ tagosítva lesz, úgy részünkről az egyik fő jövedelmi forrásul szolgáló juhtartást meg kell szüntetni s egyedül csak szarvasmarha és ló tenyésztésre lennénk szorítva, mely megszorítás — mint hogy jelenleg ezeket és juhokat is tenyésztünk reánk nézve roppant káros

[14] *Magda Pál:* Magyarországnak ... statisztikai és geográphiai leírása. Pest 1819. 47 l.
[15] *Magda P.:* i. m. 47 l.
[16] Heves és Külső Szolnok törv. egyesült vármegyéknek a leírása. Eger, 1868. 79 l.

befolyással lenne, kötelesek vagyunk tehát ön magunk jövője megalapíttatása tekintetéből s az önfentartás ösztöneiből az elveszendő juhtenyésztés helyébe más jövedelmi forrásról gondoskodni ; ez pedig nem lehet egyéb, mint az eddig is kisebb nagyobb mértékben divatozott dinye termelés, a gazdászatnak ezen ága volna csak egyedül képes a tagosítás által vesztett jövedelmünket némileg pótolni, azonban dinyét csak a nagyhomokon termelhetünk következőleg legelő illetőségünket ott kell kivennünk, hol a most is divatozó forgatási rendszer mellett egy részit birtokarányban forgatási rendszerrel dinyeföldnek használandjuk a többit pedig legelőnek, hogy ezen gazdászati művelési ág és rendszer reánk nézve életkérdés az kétségtelen azért is, mert az úrbéres lakosság oly annyira elszaporodott és ehhez képest a kezein levő föld oly csekély, hogy csak kitartó szorgalom, czélszerű gazdálkodás s okszerű elrendezéssel tarthatjuk fent életünket.

Hogy a földes uraságnak roppant érdeke van bennünket minden áron a Nagyhomokból kiszorítani azt igen jól tudjuk és pedig azért, hogy ők a tagosítás után nekünk, mint a híres Csányi dinyetermelőinek a nagyhomokot évenkint és holdankint 20—25 frt-ért haszonbérbe adhassák, jól tudják ugyanis, hogy mi annak termelése nélkül meg nem élhetünk"[17].

Kik is hát azok a híres csányi dinnyetermelők? A helybéli parasztságnak mely rétegei foglalkoztak a dinnye piaci termelésével?

A tagosításig az úrbéres jobbágyok termelték eladásra és saját használatukra eleinte csak a homoki gyeptörésekben. De a dinnyeföldet, mint a kukoricaföldet, a falubeli zsellérek harmadából munkálták. Sőt a dinnyetermelés technikáját is — mivel leginkább azzal foglalkoztak — ők sajátították el a legjobban és e művelési ág mestereivé váltak.

„A csányi dinnye 1896-ban kapta meg a patentot" — mondják a falubeliek, azaz országosan elismertté, „márkázott" áruvá vált. Ilkamajor, Sashalom, Vörösmajor és Boldog puszták bérlője és részbeni birtokosa hét dinnyét vitt fel a „kiállításra", amivel sikert aratott és öregbítette a csányi dinnye jó hírnevét

A csányi parasztok ettől kezdve még jobban „ráálltak a termelésére". Ennek a méreteit mutatja az a tény, hogy az első világháború előtt 200—250 k. hold lehetett a dinnyével beültetett terület és 400—500 vagon dinnyét szállítottak a piacokra. Ekkor még az elfogyott gyeptörések helyett a határ „meleg" homokos részeit váltogatták 5—5 éves időközben dinnye alá, a szerint, hogy az „mikor únta meg a helyét". Az első világháború után a megnövekedett igényeket ezeken a homokos határrészeken már nem tudták kielégíteni, ekkor kezdtek dinnyét termelni a fekete homokos dülőkben is és nem is kis sikerrel.

Tanulságos a falubeli nagygazdák dinnyetermesztése. Ezek már az első világháború előtti években 5—8 holdat is „fogtak dinnye alá". Földjüket — általában jórészt részesművelés formájában — falubeli földnélküli vagy kisföldű parasztokkal műveltették. Ezek a részesművelő parasztok a gazdákhoz nem kizárólagosan dinnyemunkára szerződtek ; arattak, kukoricát kapáltak részből, rétet kaszáltak és alkalmanként — amikor arra szükség volt napszámba is jártak. Mindezeken felül, mintegy „jutalomképpen" kaptak családonkint 1—2 hold dinnyeföldet, persze nem feles, hanem harmados művelésben. A palántákat a gazda udvarán, a gazda üvegjeivel nevelték és az összes fogatosmunka segít-

[17] Egri Közlevéltár Úrbéri tagosítási peresiratok 1863.

séget a gazdától várták. Ilyen részesmunkát csak olyan földnélküli, kevés föld del rendelkező családok kényszerültek vállalni, akikből éppenséggel hiányzott a vállalkozó kedv, vagy akiknek valami megkötöttsége volt a faluban, a minimális befektetésük sem volt, hogy önálló vándorló részes dinnyekertész munkát vállalhassanak. (100—200 darab melegágyi üveg kellett a felesdinnyésnek, amit magával vitt a vállalt dinnyeföldre s ez nagy befektetés volt. A negyvenes évekig az uradalmak és gazdaságok nem adtak melegágyi ablakokat.)

A középparasztság földje egy részében szintén dinnyészkedett. De mindig „csak akkora földön, ami azon kívül maradt, hogy magunk és állataink részére mindent megtermeltünk". Általában egy tíz holdas középparaszt vetésterve így festett a 30-as évek közepén: 4 hold gabona, 2 hold kukorica, 1 hold vetett takarmány és 3 holdon szerződéses paradicsomot, parikát, uborkát, spárgatököt és dinnyét termelt. A középparasztság a dinnyeföldjeit még más növények alá is hasznosította. A közeit krumplival és zöldbabbal rakta tele. A dinnyetermesztés technikájában nála is hamarosan általános lett a melegágyas, gyeptéglás, palántás rendszer, de jellemző, hogy éppen a középparasztság egyes csoportjai őrizték meg legtovább a magról vetést és a dinnyetermesztés legprimitívebb technikáját.

A falu egy-két holdas parasztsága is foglalkozott primörök termelésével. Kertjében pár bokor dinnyét, uborkát és tököt ültetett. Mivel kisterületen dolgoztak, nagyobb gondot tudtak fordítani a növények ápolására. Ők voltak az elsők a piacokon a korai áruval, de a tömeges termelésben már nem tudtak résztvenni. Ezek a családok szakadtak el nehezebben Csánytól, gyakran a gazdáknál vállaltak részesmunkát és dinnyét is nagyobb területen a gazdák földjén termeltek.

A csányi dinnyét országos hírűvé azok a dinnyéscsaládok százai emelték, akik a századforduló éveitől kezdve az év háromnegyed részét falujuktól távol, az ország legkülönbözőbb vidékein, idegenben töltve, kunyhóban lakva, 10—15 hold földdel bírkózva éltek és vándorkertészetükkel és szaktudásukkal országosan honossá és elismertté tették e speciálkultúrát. Az első „dinnyéscsaládok" Haskóék és Kovács Jánosék a múlt század 80-as éveiben kezdtek eljárni idénymunkára a faluból — mint mondják — csak azért, mert a faluban eredeti vállalkozásuk nem sikerült. Őket követték a többiek . . . Hogyan is?

Márciusban a dinnyeévad kezdetén valósággal „megmozdul a falu". A dinnyésházak közül soknak az ajtajára, ablakára deszka kerül, jelezve azt, hogy gazdája valahol „dinnyészkedik" az országban, vagy éppen az ország határain kívül. (A két háború között sok dinnyéscsalád megfordult Csehszlovákiában, Németországban és Ausztriában). Február végén kerültek elő a „dinnyésbutorok (rossz ágyak, kaszni, láda és a csikospor), előkészítették a *melegágyablakkeret*eket és az *üveg*eket, összekészítették a télen át kijavított és elkészített dinnyésszerszámokat a *hasítót, tolót, hántót, kapát, sorolót, ekekapát, horolót, hasurákat és furut.* A házkörüli állatok tyuk, kacsa és esetleg malac ketrecbe került, hogy majd a dinnyeföld árnyékában hizzék és nevelődjék fel. Elindultak majd háromnegyed évre, hogy évi élelmüket megkeressék és azonfelül „ha beüt a dinnye" annyit megkeressenek, amivel rozzant kis házukat átépíthetik vagy pár hold földdel megvethetik lábukat „itthon" Csányon. Az „itthon" való gyarapodás egyik lényeges mozgatója életüknek. Mint a falubeliek beszélik „házat vesznek azt elrontják, hogy kastélyt csináljanak belőle", a föld ára a két háború

közt a háromszorosa volt a másvidékinek, „annyira felverték a dinnyések az árát". A huszas évektől kezdve az „itthon" való gyarapodás már nem mindegyik dinnyéscsaládot vonzotta, többre értékelték az „idegenben" szerzett nagyobb házat és több földet, különösen akkor „ha az asszony is odavalósi volt". Így az elvándorló munkára szerződő csányiak közül sokan oda is maradtak, ahová mentek és a jövőben már csak a falujuk határában dinnyéskedtek. Az utolsó 20 évben mintegy 80—100 dinnyekertész család származott ki Csányból.

Ezek a körülmények járultak hozzá, hogy a csányi dinnyések, vándor dinnyekertészek — lassanként egész különálló társadalmi csoportot alkottak falujukban. Nem illeszkedtek bele a falu közösségébe, más volt az életük, de más volt a szórakozásuk is, mint a gazdáknak. „Hét kocsma volt Csányon és mind meggazdagodott a dinnyésekből" volt a parasztság véleménye róluk. „Olyanok

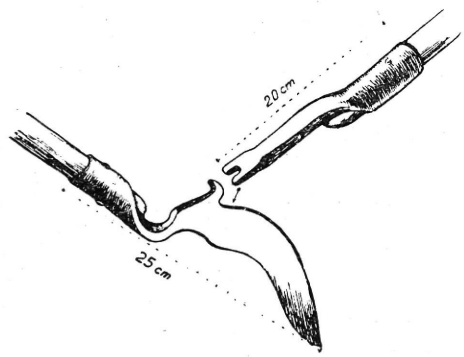

2. ábra. Egyágú vargakés formájú hasító a hozzá illeszthető tolóval. Ltsz. 52.4.9 és 52.4.10

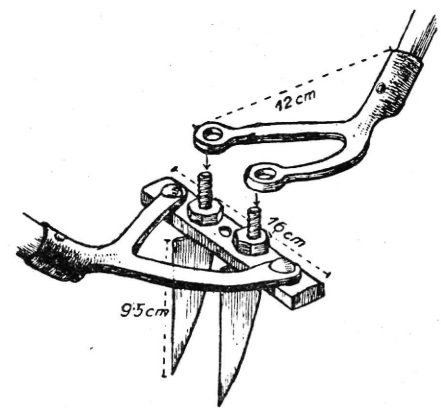

3. ábra. Kétágú hasító a hozzáilleszthető tolóval. Ltsz. 52.4.5 és 52.4.6

mint a cigányok, elvándorolnak és amikor hazajönnek csak a köpködőn töltik a férfiak a telet meg a kocsmában". Kivételt képeznek azok a dinnyések, akiknek „gyenge volt a nyaruk", ezek télen is eljártak dolgozni a környező gyárakba és a vasútra.

Elszigeteltségük meglátszott házasodásuknál is. Dinnyések javarészt csak dinnyéscsaládba házasodtak, de gyakori volt az az eset is, hogy ahol éppen dinnyéskedtek onnan a faluból való szegényparaszt leányt vettek feleségül. Életük a családi közösség szűk keretei közt folyt. Az év $^3/_4$ részében a család együtt dolgozott, a „szoros" nyári munka miatt a fiatalok még eljárni sem tudtak, hogy szórakozzanak. A korai házasodás és a sok gyerek lényeges a kertészetben. Az dolgozik sikeresen, aki a család munkaerejével „bír meg a földdel". Falujukban még a középparasztság sem barátkozott velük, pedig nem egy esetben jövedelmük összege megháromszorozta azokét, a szegényparasztságot pedig ők nézték le, olyan „földhözragadtaknak tartották őket". Célkitűzésük a középparasztság célkitűzésével volt azonos, ami náluk a külső megnyilatkozás, a szép ház, pár hold föld, polgárosult szobaberendezés és szép ruházat.

4. ábra. Gyepkockahasítás. Újpest. Bán Tibor Tsz. 1957

Többre tartották magukat a földművelő parasztságnál speciális tudásuk miatt is. „Kertész-iparosok" voltak a szakmájukban. A mezőgazdaság más ágaihoz csak „nagyon botladozva értettek", de a dinnyetermelésnek mesterei. Kikísérletezett és bevált módszereiket még egymás előtt is titkolták, nem hogy a más vidékiek előtt. Nem egy hódmezővásárhelyi dinnyészkedő ember jegyezte meg alkalmasint keserűen a határukban dolgozó csányi dinnyésekről: „Nem dolgoztak akkor amikor néztük őket, ne hogy ellessük, hogy hogyan csinálják".

Ezek a dinnyetermesztéssel foglalkozó családok e kultúra országosan elismert mestereivé váltak és az ő nevükhöz fűződnek a dinnyetermesztés azon speciális eszközei, amelyeket a későbbiekben az országnak csak azokon a vidékein vett át a dinnyészkedő parasztság, ahol érintkezésbe került a csányi dinnyésekkel.

Dinnyetermesztés eszközei

A dinnyetermesztés speciális eszközanyaga a múlt század 90-es éveiben alakult ki, amikor az uradalmak és a paraszság rátért a nagyobb arányú szántóföldi palántás dinnyetermesztésre. Ekkor változott meg a melegágyban való magvetés módja is. „Eleivel csak úgy ujjnyomás után raktuk a magokat a melegágyba". Ez a technika azonban nem bizonyult sikeresnek, mert a dinnyepalánták kiemelésekor majd minden esetben megsértették a hajszálgyökérzetet. Nagyon sokat foglalkozik a palánta átültetés problémájával a mezőgazdasági sajtó és különböző módokat ajánl arra, hogy a palánták hajszálgyökerei az átültetésnél ne sérüljenek meg. Ismerteti például, hogy egyes úri dinnyetermelők a tojáshéjba földet tettek és abba vetették el a magvakat, vagy éppenséggel cserepekbe ültették el a dinnyemagvakat. Ezek a palántanevelési eljárások az uradalmi dinnyekertészet bevált módszerei voltak ezekben az időkben.

A dinnyetermesztésben gyökeres változást idézett elő a melegágy használata. Nagyarányú alkalmazásával vált általánossá a gyepkocka is. Ezzel kettős

5. ábra. Gyepkockahántás. Újpest. Bán Tibor Tsz. 1957

6. ábra. Gyepkockahántó késének élesítése. Újpest. Bán Tibor Tsz. 1957

hasznot értek el a termelők: egyrészt a palánták kezdeti növekedéséhez indításul adták a gyeptörésnek erre a célra kiváló földjét, másrészt a gyeptörés alkalmazása meggátolta a hajszálgyökerek szakadását. Ilyen módon a dinnyepalánta még többszöri átültetés ellenére is sértetlen maradt.

Csányon a melegágyas, úgynevezett „üveges" dinnyetermelés a 90-es években vált általánossá. Ekkortól kezdtek a csányi dinnyetermelők a magültetéshez alkalmas gyepkockákat vágni. Nagy gondot okozott a kockákhoz alkalmas gyepnek a kiválogatása is. „Nem mindenfurma gyep jó a kockának" mondják, s ezért rendszerint olyan réti gyepből hasítanak, amelynek a gyökerei sűrűn átszövik, összetartják a kockát, ezáltal a palánta gyökérzete a melegágyból való kivétel során a szilárd kockában védve marad. Vigyázni kell a fű minőségére is, „ha a gyep tarackos, akkor ha az ember a tarackot ki akarja húzni a kockából elveszejti vele a dinnyepalántát is". Míg kicsiben folyt a palántanevelés, addig a csekélyszámú kocka kivágása nem okozott különösebb munkatöbbletet, bár előkészítése rendkívül fáradságos volt. „*Vargakés*sel térgyenállva vágták még apámék a gyepet hosszában és keresztben." A kés lapjával pedig „leszinelték". A vargakés formájára nézve a fogazott élű sarlóhoz hasonló, a

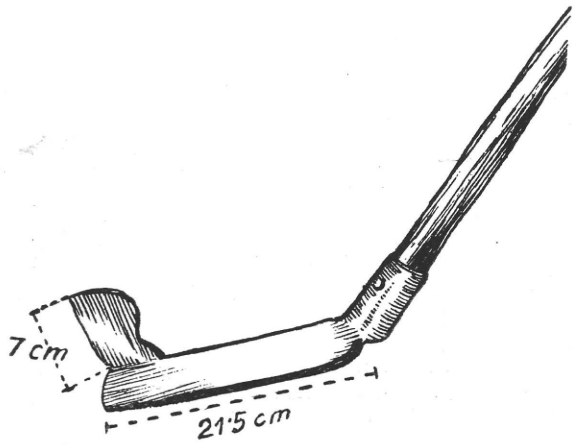

7. ábra. Gyepkockahántó. Ltsz. 52.4.8

különbség mindössze az, hogy a vargakésnek mindkét széle élezett, így a gyepkockák „leszinelésénél" is tudják használni és ebből az okból kifolyólag a penge nyakrészénél a vas kissé felfelé görbített, hogy a kéz a kimetszésnél jól elférjen.

8. ábra. Gyepkockák behelyezése a melegágyba. Újpest. Bán Tibor Tsz. 1957

A gyeppel rendelkező csányi gazdák saját földjükön, rétjükből termelték ki a gyepkockákat, míg olyik egy két holdas dinnyetermelő a gazdákhoz szorult gyepért. A gazdák eleivel ingyen adták a gyepet, a dinnyetermesztő pedig érés idején pár dinnyével viszonozta szivességüket; mikor az igény egyre nagyobb lett, már fizettek a gyepért. A századfordulón 50 fillér volt quadrátja, „ahogy aztán nőtt a kereslet, úgy emelkedett a gyepnek is az ára".

A gyepkocka, mint ahogy a fentiekből kitűnik, elengedhetetlen a dinnyetermesztésnél. A melegágyban való gyepkockavágás vargakéssel nehéz és fáradságos munka. Így alig tudnak a dinnyések egy nap 4—5 négyszögöl gyepkockát hasítani. Egyébként is alkalmatlan az ilyen kocka, mert nem szabályos és így a melegágyban az egymáshoz való illesztésnél még késsel "körülriktol"-ni kellett, hogy a hézagok, amelyek a növény fejlődését gátolják, eltünjenek az egyes kockák között.

Mint említettük a csányi dinnyések a századforduló utáni években, de különösen az első háború után kezdtek tömegesen eljárni a falujukból; a 30-as évek elején például a földnélküli és kisföldű parasztok 90%-a vállalt dinnyeföldet uradalmakban és nagyobb parasztgazdaságokban. A vállalt 10—15 hold föld bepalántázásához több száz, több ezer palántára, s ennek megfelelő gyepkockára volt szükség. Ezt a mennyiséget vargakéssel kivágni lehetetlen lett volna. A helybeliek véleménye szerint a vándordinnyések alakították át a vargakés formájú vágóeszközt köpüs, nyeles vágószerszámmá és azután már ezzel vágták a gyepet. Az egykésű *gyepkockahasítót* — a szakirodalomban mint gyepvágó ásót említik — még ma is alkalmazzák kötöttebb, nehezebben vágható gyep hasítására. A *tolórész* a vágó fokába illeszkedik és így két ember könnyebben, „haladósabban" vágja a gyepet. Ez szintén köpüs, nyélbe illesztett egy-, kettő vagy háromágban végződő vaseszköz.

A kettős és hármas vágót homokos, könnyű talajú gyepen használják. Ezeknél a tolórész a hasító késeinek a csavarjába illeszkedik. A két- és háromágú hasítót főként a 30-as években használták, — amikor a dinnyetermesztésnek nagy konjunktúrája volt és a külföldre irányuló dinnyeexport hatalmasan fellendült. „Sokat akartunk vágni gyorsan" mondták. Ma a csökkentett termesztés miatt ezt a vágó szerszámot „átalakították, a hármas hasító két szélső kését felhajtot-

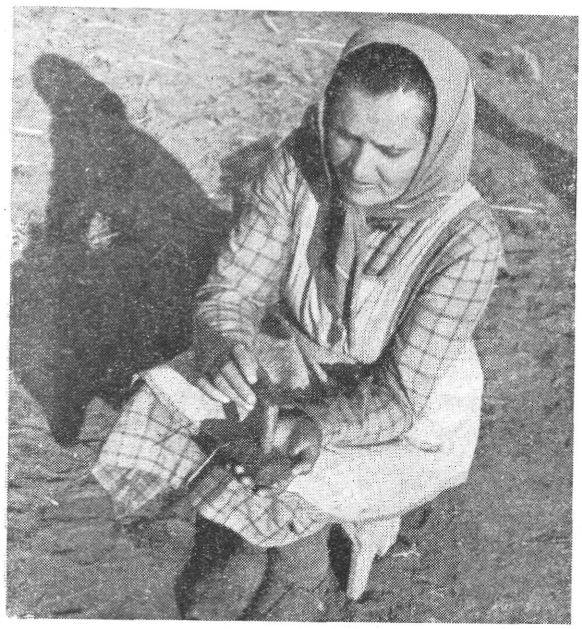

9. ábra. Gyepkocka közepét a magok részére kifúrják. Rákospalota. Kossuth Tsz. 1956

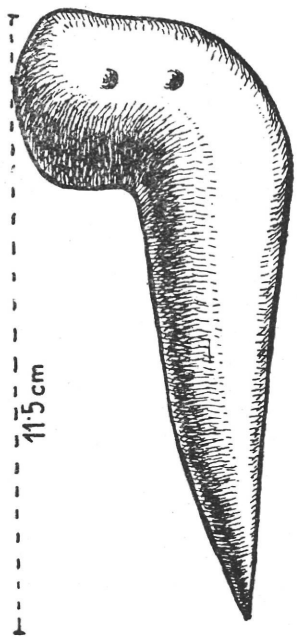

10. ábra. Furu. Gyepkockák kifúrásához használt ültetőfa

ták és csak egy késsel „vágnak". A felszabadulás utáni években a hasító nyelén a kéz számára keresztfát alkalmaztak, ez is a hasítás nehéz munkáját könnyítette meg, ezzel is „könnyebb lett a húzás" A hasítás munkájában részt vettek a dinnyéscsaládok asszonyai is. Rendszerint az ő feladatuk volt a vágó tolása, ritkább eset volt „hogy az asszony húzta a hasítót".

A gyepkocka kihántásához kétféle, bár formájában egy jellegű szerszámot használnak. A könnyebb homokos talajon használt késnek a lapja

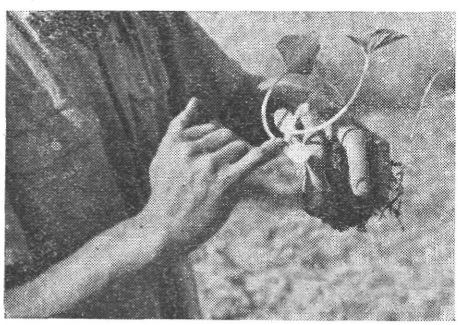

11. ábra. Dinnyepalánta gyepkockában. Kúnszállás. 1954

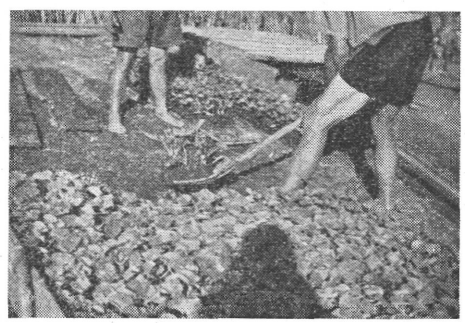

12. ábra. Dinnyepalánták kivétele a melegágyból *gombos villával.* Kúnszállás 1954

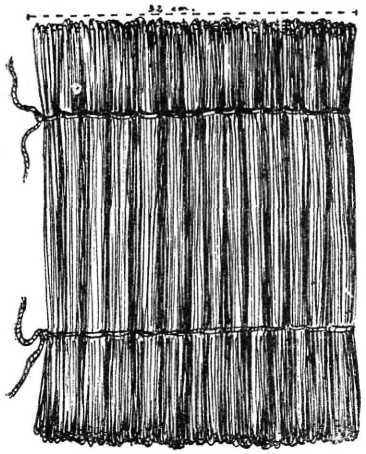

13. ábra. Kishasura. A földre kiültetett palánták védésére szolgál az éjszakai fagyok ellen. Ltsz. 52.4.1

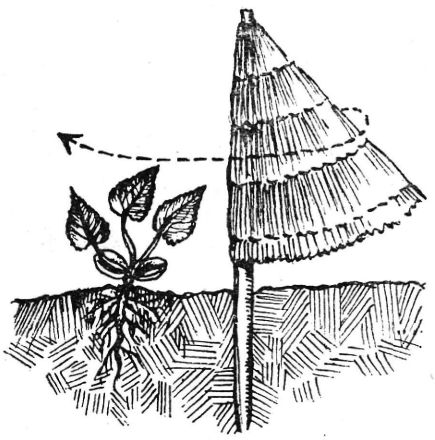

14. ábra. Kishasura. A földre kiültetett palánták védése az éjszakai fagyok ellen. Rekonstrukció

hosszabb, „többet hánt ki" mint azok, amelyeket az „erősebb" talajon alkalmaznak. Munka közben reszelővel a vágó kését gyakorta élesítik. A szakirodalomban a gyepkocka hántót gyepkocka lapátnak hívják. A kihántás is minden esetben férfimunka. „Asszony még szükség esetén sem nyúlt hozzá, inkább napszámost fogadott". Ezzel az eszközzel „szapora volt a munka, ha a talaj könnyű homokos, akkor még 25—30 négyzetméter gyepet is kikockáztunk és kihántottunk".

A csányi dinnyetermelők a gyepkockákat falujukban „karácsony előtt, míg a föld le nem fagy vagy február utolján mikorra már a föld fagya kiment, vágták. Gyepet a rétből szoktuk vágni, sajnos ma már oda értünk, hogy alig birunk jó gyepet találni". A vándorló dinnyéscsaládok március közepetájt vágták a gyepet az „uradalom kisfüvű gyepjeiből". A kocka nagysága minden oldalon két coll átmérőjű és a vastagsága három ujjnyi.

Az így elkészített gyepkockákat ún. *gombos villával* rakták a szekérre és a melegágy mellé szórták le. A harmincas évek végéig ez általános volt. Az asszonyok kisszéken a kockahalom mellé ültek, minden egyes kockát kézbevettek és közepére késheggyel lyukat fúrtak. A harmincas évek végefelé — ekkor már nagyon megszaporodott a munka — új módszerhez folyamodtak. A kocsiról a gyepkockákat kosarakba szedték és ott aztán az asszonyok szorosan egymás mellé illesztették,

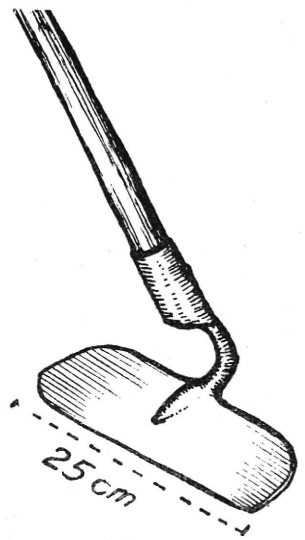

15. ábra. Dinnyeközök lazításánál használatos *horoló.* Ltsz. 52.4.3

még deszkával is „lelapolgatták", hogy minél jobban egyszinten szoruljanak egymás mellé. A kis lyukat a mag részére a már lerakott kockák közepébe fúrták az ún. *furu*val. A furu az ültetőfának a kicsinyített mása, a vándor dinnyések kezdték el használni a 30-as évek végefelé. Minden család férfitagja maga faragta ki, könnyen faragható akácfából megfelelő nagyságra, hogy az „asszonyoknak jól kézhezálljon". „Nem tudnám a furu nélkül a magokat jól elhelyezni, eltörne a körmünk a sok koporásban" — mondták.

16. ábra. Ekekapálás. Kúnszállás. 1954

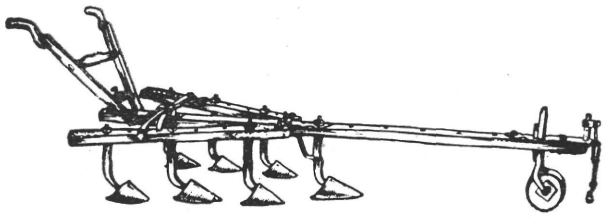

17. ábra. Dinnye közeit lazító csányi ekekapa. Ltsz. 52.4.11

Sorra következik a kiültetés. A gyepjockába helyezett palántákat is gombos villával szedik fel a deszkára és hordják ki a kocsikon a földre.

Szontagh Gusztáv munkájában említ egy saját konstruálású palántaültető eszközt, rajzát az első kiadású könyvében közli is, használata azonban még uradalmi kertészetben sem lehetett általános, a csányi dinnyetermelők pedig egyáltalán nem is kísérleteztek vele.

A melegágyi palánták kiültetésével igyekezni kell, „mert az első dinnye a piacon aranyat ér". Ezúttal a földet ugyanúgy készítik elő, mint a többi szántóföldi kapások alá, itt is mint mindenütt, az eke és a vasborona az általánosan használt mívelő eszköz. Az elboronált földet *sorolják*, a dinnye sortávolságát betartva kijelölik a dinnye helyét. A *soroló* a tarlógereblyéhez hasonló eszköz, a legtöbb dinnyés a téli „heverőidejében készíti el". Feje könnyen

faragható fából készül, fogai pedig szívós fából. A fej két oldalába ütik a 15—20 cm hosszú fogakat. Az egyik oldalon levő fogak sárgadinnye, a másik oldalon levők pedig a görögdinnye sorának kihúzásához alkalmasak. A sárgadinnye sortávolsága kisebb, mint a görögdinnyéé.

A kihúzott sorokon az ún. *fészeklők* minden lépésre — görögdinnyénél másfél, két lépésre — gödröt vágnak a trágyának. Ehhez a munkához a 90-es évek óta már csak a bolti kapa járja. „Nem szerettük a kovács készítettet, mert az nagyon nehéz volt" — mondják az öreg dinnyések. Ma Csányon ehhez a munkához a félgömb alakú, 80 dgk-os vagy 1 kg-os kapát használják. Nyelet a diny-

18. ábra. Csányi dinnyebélyegző

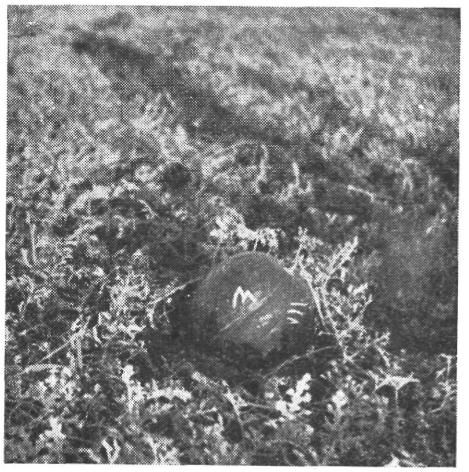

19. ábra. Magdinnyébe késsel M. betűt jelölnek. Csány. Á. G. 1953

nyés rendszerint maga üt bele. „Már nagyon kocós ember az, aki még nyélcsináltatással is a bognárhoz szorul." „Mindenki maga tudja, hogy milyen hosszú és milyen vastag nyéllel tud haladósan dolgozni". Általánosságban mondhatjuk, hogy a nyél hosszánál az az irányadó, hogy a „kapa nyele derékon felül érjen pár ujjnyival".

A századfordulótól kezdve a csányi paraszti dinnyetermelők a palánták kiültetésénél ritkán várják meg a májusi fagyokat. A fagy ellen azonban védeni kell a gyenge növényt. A csányi dinnyések sajátos fedőeszközöket használnak. Tanulságos itt megemlíteni a Mezei Gazda kézikönyvének 1831-ben kelt tanácsait is, mint a nem paraszti dinnyetermelők vezérfonalát: " . . .hűvös éjszakák járnak, vagy derektől kellene félni, a kikelt gyenge palántákat zsup-szalmával, vagy apró fazekatskákkal szükséges takarni. s ezen takarokat rólok csak 9 óra tájban levenni, midőn a nap melege már a deret eloszlatta"[18]. A csányi dinnyetermelők palántatakarói igen praktikusak és olcsón előállíthatók. Régen — úgy a

[18] Mezei Gazda kézikönyve. Bp. 1831. 130 l.

30-as évek tájékán — a kisparasztok és a nagygazdák is a korai kiültetésű palántákra az éjszakai fagyok ellen esténként szakajtót borítottak. A szakajtót nehezen beszerezhető és költséges, ilyen, módon csak a kertben kitett pár bokor dinnyét lehet letakarni; az 5—8 holdas dinnyéseknél ez a módszer alkalmazha-

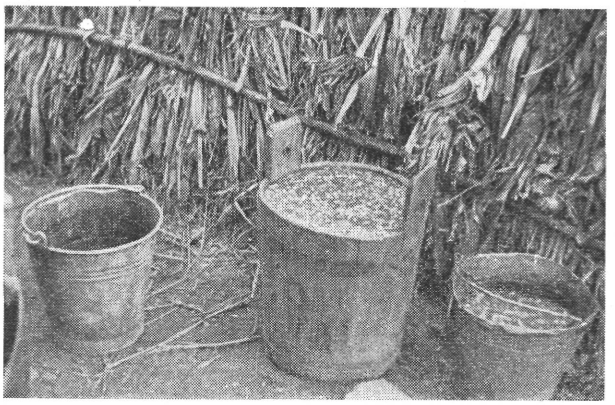

20. ábra. Kiszedett dinnyemagok áztatása sajtárban és vödörben

21. ábra. Dinnyemagok szárítása a dinnyeföldön kiterített zsákokon. A zsákokat, hogy a szél ne fújja fel, dinnyékkel rakják körül. Csány. Á. G. 1953

tatlan. A 30-as évek elején kezdték alkalmazni a melegágyi üvegeket védő zsúpszalmából készült hasurához hasonló *takaró*kat. Általános méretük 30×40 cm volt. Minden Csány községben termelő dinnyés maga szőtte meg ezeket télen. Olyik család 1000 darabot is készített belőle. Használata rendkívül egyszerű. A palántára ráterítik és a két ellentétes oldalát röggel leszorítják „nehogy a szél elfujja". A másik típus, a *forgatható hasura* nem vált általánossá még a falusi kistermelőknél sem. Ezt egy-két dinnyészkedő törpeparaszt okoskodta ki, de

éppen munkás elkészítése és nehezen kezelhető volta miatt szélesebb körben nem terjedt el. Ez is zsúpszalmából készült, süvegformájú, az egyik szélére kötött fadarabka segítségével le- és ráfordítható a palántára. Míg tartani kell a fagyoktól, nem is viszik el a palánta mellől. „Az ilyenfajta hasurázással elértük, hogy két-három héttel előbb tudtuk a dinnyét a piacra vinni". Az egymás közti versenyben is egy-két héttel megelőzték a más vidéken dolgozó csányi dinnyéseket.

A vándor dinnyéscsaládok nem használták, „mert körülményes lett volna a szállítása is, meg nem is bírtunk volna annyit megkötni, de meg sok időben telt volna a le meg felrakása". Ezek inkább vállalták a korai kiültetéssel járó kockázatot s inkább több palántát neveltek így elegendő palántájuk volt az elfagyottak pótlására.

Célszerű és helyes kapálás a sikeres szántóföldi dinnyetermesztés alapja. Már a múlt századi szakkönyvek is intik a dinnyekapásokat, hogy „az első kapálást kis kurtanyelű kapával végezzük, mert a hosszúnyelű öreg kapával bajos elbánni. Második kapáláskor közel a tőhöz ne járjunk kapánkkal, s ekkor szélesen munkáljuk meg a fészkeket, mert harmadik kapáláskor a palánták gyökerei már szétterülnek, s megsérülésök nélkül a kapálást nem eszközölhetjük".[19]. A csányi dinnyések a századforduló éveiben is „csak sikéren járó kapá"-val dolgoztak a dinnyeföldeken vigyázva arra, hogy a növény gyökereit, mely annyira a föld felszíne alatt szélesen terül el, meg ne sértsék. „Már korán rájöttünk arra, ha olyan mélyen kapálunk, mint a krumplinál és a kukoricánál, dinnyét nem sokat szedünk". Ezt a kapát váltja a *horoló*, a talaj felszínén dolgozó szerszám, amely a húszas évektől vált itt általánossá, ekkortól kezdve huzatják meg a dinnyepalánták közeit is *ekekapá*val A Csányon használatos horoló formájára nézve nem egységes. Legtöbbje falusi kovácsmunka, a dinnyés adta rossz szecskavágó késéből, vagy tárcsalemezből készül, de van sok olyan ügyeskedő dinnyés, aki maga „ügyeskedi össze a ház körül található vasdarabokból". A negyvenes évektől kezdve mind jobban válik általánossá a boltban vásárolható horoló. A horoló teljesen kiszorította a kapának a használatát és a fészkelésen kívül a a kapa a dinnye művelésében nem használatos.

A nagyobb területen való dinnyészkedés hozta magával a kukoricánál és a krumplinál már korábban általánossá vált *ekekapa* használatát. A csányi dinnyések speciálisan állítható ekekapákal készíttettnek a falusi bognárral és kováccsal. A sorköz más a sárga-és a görögdinnyénél, de másképpen kell a kések vágórészeit állítani, első, másod és harmadik kapálásnál. Ezek a rendelésre készült ekekapák mindkét kívánalmat „teljesítik". Viszik is magukkal a dinnyések a felesdinnyeföldre, de vitték még felszabadulás előtt magukkal az uradalmakba is, mert a gyári ekekapákkal nem tudnak dolgozni. „Csak hosszába húzatjuk meg a földet, a tőközöket horolóval gaztalanítjuk".

A zsendülő dinnyét — amelynek a héja már szilárd, de még a köröm nyomot hagy benne — *bélyegzik*, jelölik. Ennek az a célja, hogy a piacokon a márkás csányi vagy más híres dinnyetermelő uradalmak dinnyéit a múltban, jelezzék. A dinnyetermelő gazdák rendszerint nevük kezdőbetűjét, vagy egész nevüket és Csány feliratot bélyegezték. A különböző *bélyegző*ket a falusi ügyeskedő emberek készítették fából rézszöges *kiverêssel*. Az uradalmak bélyegzőjén az uradalom

[19] Mezei Gazdaság könyve Pest, 1856. IV. 131 l.

cégjelzője állt. Így biztosították dinnyéik kelendőségét a termelők. A felszabadulás óta már nem jelölik a dinnyéket.

A dinnyések nemcsak a piacra kerülőt jelölték, hanem a magdinnyét is. Ebből várták a következő évi termést. A különösen szép és fajtiszta példányokba késsel M betűt véstek, hogy a szedésnél kikerülhessék. A magokat a dinnyéből késsel *kotorták* ki és sajtárban és dézsában tett vízben áztatták, majd a dinnyeföldön (azért ott, mert oda állat nem jár és a nap állandóan süti) szárították.

Szedéséhez semmiféle eszközt nem használtak, csupán a kisebb sárgadinnyéket tették 25—30 kg-os kosarakba. Ezek fűzfából készültek s vásárokon vették. Egy nyárnál tovább nem tartott, annyira igénybe vették.

Áttekintve a csányi dinnyetermesztés eszközanyagát, megállapíthatjuk, hogy ezek a szerszámok a csányi dinnyések paraszti-népi konstrukciói. A hazai szakirodalom igazolása szerint is ezeket az eszközöket a használatban kizárólag a csányi dinnyéseknél találjuk meg. Kivált a gyepkockás palántanevelésnek és az ehhez kapcsolódó eszközöknek ők a meghonosítói. Somos András ismert munkájában írja: „... gyepből készült palántanevelő kockákat használnak. Főleg a dinnyetermesztők nevelik így a korai fogyasztásra szánt dinnye palántáit".[20] és tovább a „hevesi táj dinnyekertészei eljutottak az ország minden részébe és meghonosították dinnyetermesztési módszereiket".[21] Módszereikkel speciális eszközeik is meghonosodtak és ma már úgy tekintijük ezeket a sajátos szerszámokat, mint a hevesi dinnye-tájkultúra művelői alkotta eszközöket, amelyeket tőlük — közvetlen tapasztalás útján — átvett az egész ország dinnyészkedő lakossága.

Boross Marietta

Die Geräte des Melonenanbaus in Csány

Der Aufsatz behandelt die Geräte eines besonderen landwirtschaftlichen Anbaus die des Melonenanbaus.

Der Melonenanbau blickt auf eine beträchtliche Vergangenheit in Ungar zurück. Die ungebrochenen Grasflächen wurden bereits im Mittelalter zuerst mit Melonen angebaut und erst später zum Ackerbau verwendet. Die so entstandene Melonenkultur kannte keine besondere Geräte. Ihr Anbau und die gebräuchlichen waren mit den der übrigen Hackfrüchte identisch.

Die Bauern von Csány (Komitat Heves) brachten bereits um die Mitte des XIX. Jahrhunderts grosse Mengen von Melonen auf den Markt, obzwar der Melonen Anbau damals fast ausschliesslich von Landwirten betrieben wurde, die in der Umgebung des Dorfes Land hatten. Gegen Ende des genannten Jahrhunderts schaltete sich in den Melonenanbau auch das Agrarproletariat ein. Da diese Schicht kein Land besass, nahm sie Boden von den Latifundien in Halbpacht. Das Ausmass solcher Pachtgüter war mehr als 8—10mal so gross wie der eigene Grundbesitz eines Melonenanbaues in Csány. Mit Rücksicht auf die Grösse der Pachtung musste man besondere Anbaugeräte einführen, die die Arbeit erleichterten. Diese Geräte wurden von den Bauern überall dort übernommen, wo man mit den Halbpächtern von Csány in Berührung kam.

Heute sind diese Geräte überall bekannt, sowohl bei den Bauern, die sich mit dem Melonenanbau befassen, als auch in der einschlägigen Literatur.

[20] *Somos András:* Zöldségtermesztés. I. Bp. 1955. 174 l.
[21] *Somos András:* i. m. 34 l.

Hevesmegyei adatok a dohányzás történetéhez

1955 szeptemberében a búcsú másodnapján szokásos tréfás játékok gyűjtése végett a hevesmegyei Bekölcén tartózkodtam, ahol a játékok egyik szervezője, Józsa (Dora) Lajos sajátságos anyagra hívta fel figyelmemet. Évtizedekkel ezelőtt telkükön számtalan cseréppipa került elő a földből, amelyek közül három darab véletlenül még megvolt és ezeket át is adta az egri múzeum számára. A három közül az egyik pipa évszámot is visel és részben ezért, részben az előkerülés körülményei miatt nem érdektelen ezt az anyagot ismertetni.

A három pipa közül az első, amely a Dobó István Múzeum régészeti leltárkönyvében az 56.1.1. leltári számot viseli *(1. ábra)*, rosszul iszapolt agyagból vörösre van égetve. Feje henger alakú, rövid nyaka ettől csaknem derékszögben elhajló, nyaka végén egyszerű gomb. Feje a perem felé kissé bővül. Alakja az irodalomban közzétett anyagból leginkább a debreceni ún. *deák pipá*hoz,[1] vagy az ún. *pancsovai pipá*hoz[2] hasonlítható. Fején a perem alatt kezdődő és nyakáig tartó, karcolt vonaldíszítés. Pereme alatt négy karcolt, körbefutó csík, ez alatt középen és két oldalt 3—3 függőleges karcolt vonal, mely a fej felületét két nagyobb mezőre osztja. A mezők helyzete kissé aszimetrikus: egyik oldalon a hármas szegővonal a nyak hajlására, másik oldalon a nyak közpére fut le. A mezők díszítése a sarkokból kiinduló két—két, egymást középen metsző átlóból áll és a metszővonalakból középen adódó két belső háromszöget felül karcolt harántvonalkázás ,alul függőleges vonalkázás tölti ki. A háromszögekre osztott mezőket lent 3—3 karcolt, ívelt vonal szegélyezi. A gomb belső oldalát egy körbefutó, kezdetlegesen karcolt vonal profilírozza. A pipa belseje durva kidolgozású. A fej belső fenékrésze és a nyak belseje rücskös, egyenetlen. A száj peremének kb. négyötöd része kitörve, de a törésvonal ferdén fut hátra a nyak felé, s így a száj alsó részét már épen hagyja.

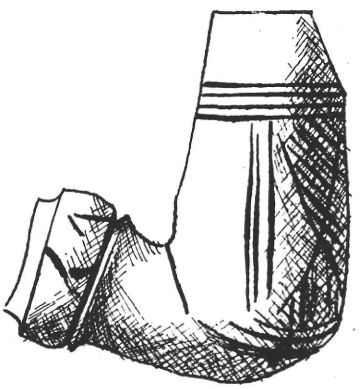

1. ábra. Az 56 1.1 ltsz. pipa 1 : 1 méretben (A rajzokat Galván Károly múzeológus készítette)

[1] *Ecsedi I.:* A debreceni cseréppipa. A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei. 1932. év 2. f. 29.

[2] Uo. 33.

A második pipa leltári száma 56.1.2. Anyaga, formája és díszítése azonos a fentebb leírt pipáéval. Feje középtájon körben letörve, egyik oldalán a törésvonal alatt, valamint nyakán és gombján hibás égetés okozta szürke színeződés. Nyakán oldalt és elöl egy-egy enyhe horpadás. A baloldali mezőnek ugyancsak baloldali, nem rovátkolt háromszögében függőlegesen elhelyezett, karcolt „1601" évszám.

A harmadik pipa leltári száma 56.1.3. Szürkére égetett agyagból van. Az agyag iszapolása tökéletesebb, mint az előbbieknél, ezért fala vékonyabb, feje szabályosabb henger alakú, de pereme felé kissé bővülő. Nyaka teljesen hiányzik, de a töredékből is megállapítható, hogy a Debrecenből közölt *tányéros pipák*[3] típusába tartozik. A fej alsó része köralakú peremben (Debrecenben: *tányér*) megy át a nyakba, amely perem élét négy, szimmetrikusan elhelyezett lemetszés tompítja és az így nyert négy, csaknem félkör alakú kis mezőt egy-egy

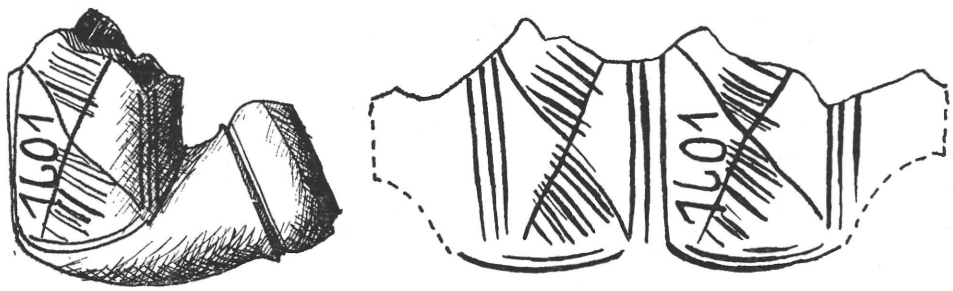

2. ábra. Az 56.1.2 ltsz. pipa 1 : 1 méretben

mustrával nyomott félkörös pont díszíti. Ez a díszítésmód szalagformában jelentkezik a fej felső részén és két oldalán is, a felső részén vízszintes, oldalt függőleges elhelyezésben. A felső félkörös pontsor alatt szabálytalan, négy-öt soros kézzel karcolt, körbefutó vonaldíszítés. A fej elülső közepén egy függőleges vonal két oldalán két-két függőleges, kissé kihajló, karcolt vonal. A fej két oldalán ugyanez a vonaldíszítmény lazább elhelyezésben, amelyek alsó része a közép felé hajlik. A középső és oldalsó vonaldíszítmények között nyíló egy-egy háromszöget mustrával nyomott apró körök töltik ki, felettük egy-egy ívelt, karcolt vonal. A tányér középről induló, két széttartó vonallal hasított, amelyek közét ugyancsak karcolt vonalkázás díszíti. A száj peremből kb. kétötöd rész háromszög alakban kitörve. A perem alatti félkörös pontsor elhelyezése szabálytalan: itt hézagok, máshol torlódás látszik. A félkörös pontoknak a tányér peremén való elhelyezése is gondatlan: az egyik félkörös mező díszítése a mező szélére csúszott ki. A pipa formája mindezek ellenére tetszetősebb, mint az előbbieké, feje belső része sima és ennek feneke csaknem szabályos félgömb alakú.

Mint előzőleg már futólag említettem, a pipák a Józsa (Dora) család telkén (Sztálin u. 69. sz.) kerültek elő. A családfő, Józsa János 1911-ben vette meg a telket, amelynek vége a templomdomb déli lejtőjére terjedt ki. Minthogy a telket a hátsó rész lejtőssége miatt nem tudták kedvük szerint kihasználni, egy

[3] Uo. 27—31.

idő múlva, 1917—18-ban megkezdték a domb lábát elhordani. E néhány évig tartó munka során a talaj megbolygatásakor a családtagok szerint igen sok pipát találtak, annyit, hogy kosárszámra hordták el onnan a gyerekek. A pipák legnagyobb része törött volt, de akadt közöttük néhány, amelynek csak a szája volt „megpattanva". Ezeket elajándékozták és használatba is kerültek. A pipák gödrökben voltak tömegesen elhelyezve. Ezeknek a „luk"-aknak formája a leírás szerint a körte alakú búzásvermekéhez lehetett hasonló. Belsejük ki volt égetve és fenekükön hamut (?) találtak. Külön voltak a „szürke" és külön a „veres" pipák. „Akibe piros pipa vaót, piros vaót a verem, a hamuja is" — mondja Józsa János. A birtokunkban levő három pipa közül valamelyik (?) másodlagos helyzetből került elő, a ház előtti patka javításakor a feltöltésben találták.

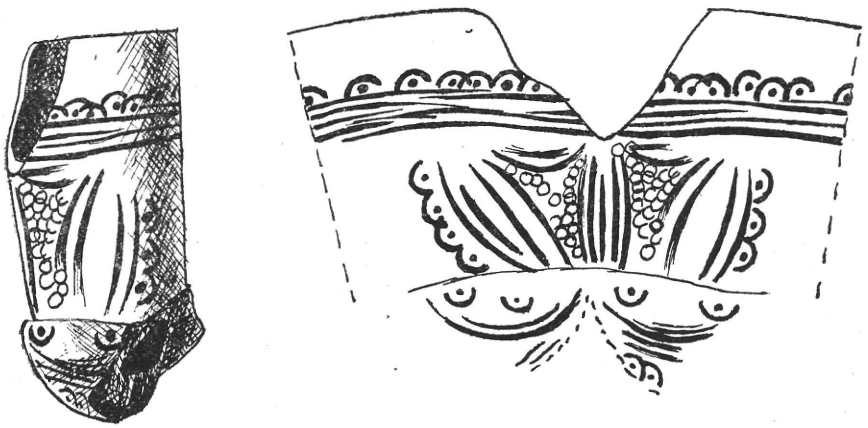

3. ábra. Az 56.1.3 ltsz. pipa 1 : 1 méretben

A fent elmondottakból arra lehet következtetni, hogy Bekölcén valamikor pipakészítő mester lakott és működött, akinek sajátságos, az eddigi irodalomból nem ismert égető kemencéit és selejtes pipáit találták meg Józsáék. A pipakészítés időpontjáról, vagy részleteiről a néphagyomány igen keveset tud. Az öregek szerint „pipagyár" volt azon a helyen, de hogy mikor működött volna ez a „gyár", vagy melyik család égette volna a pipákat, erről senki sem tud. A templomdomb délnyugati oldalán, a régi iskola telkén találtak még pipákat, mintegy 50 méterre a Dózsáék telkétől nyugatra. Olyan irányú érdeklődésem is eredménytelen maradt, hogy őrizik-e bizonyos helynevek (pl. Pipagödör, stb.) a mesterség valamiféle emlékét. Értesülésem szerint a pipakészítés szerszámanyagából sem került elő semmi (pl. negatív forma, kés stb).

Mindössze egy támpontot kaptam a néphagyományból, amely esetleg összefüggésbe hozható tárgyunkkal. Özv. Sütő Jánosné szerint az ő nagyanyját, aki 70 éves korában 1890 körül halt meg, *Pípás anyá*-nak hívták a családban, mások *Pípán Rózsi*-nak, vagy *Pípás Rózsi*-nak nevezték. Valószínűvé teszi az összefüggést az, hogy Pípás anya ugyancsak a templomdomb déli lejtőjén lakott, Józsáék mai telke nyugati szomszédságában, tehát ez a ragadványnév származhatott valamely valóban pipakészítő ősétől is. Abból, hogy még ez a család sem

(amelynek elődei között feltehetően kereshetjük a mestert) tud még csak egy készítőt sem, arra következtetek, hogy a mesterség gyakorlása még a XIX. sz. elején, vagy még inkább a XVIII. sz.-ban megszűnt Bekölcén.

A továbbiakban annak meghatározására törekszem, hogy mikor működhetett ez a műhely, amelyről az általam ismert irodalomban semmiféle adat sincs. Mint a műhely keletkezésének időpontját kézenfekvőnek látszik elfogadni a 2. számú pipa évszámát, de az 1601. évszám olyan korai, hogy azt bizonyos fenntartásokkal kell fogadnunk. Meg kell vizsgálnunk azt a lehetőséget is, hogy a számok nem is évszámot jelölnek.

Az 1601-es évszám valóban igen korai ahhoz, egy eldugott faluban már ebben az időben pipakészítő mester működhessék. Legalábbis a dohányzás történetének kevés eredeti kutatáson alapuló irodalmának ismeretében. A dohányzás magyarországi elterjedésének kezdetét jelző időpont vitatott kérdés a szakirodalomban. *Takáts Sándor* elfogadja *Benkő* adatát, amely szerint 1576-ban III. Murad szultán követsége hozta Erdélybe a dohányzás ismeretét annak ellenére, hogy *Hammer-Purgstall* állítása szerint csak 1605-ben vittek dohányt angol matrózok Törökországba[4]. Nem tartja azonban hitelesnek sem azt a tudósítást, hogy Bornemissza Pál erdélyi püspök kapott először dohányt a budai pasától (1553—1556), sem Debrecen városának 1574-ben kiadott rendeletét, amely a lakodalmas házakban tiltja a dohányzást[5]. Más helyen *Takáts* azt rja, hogy a dohányzás a török hatalommal együtt terjedt. „. . . . A török honosította és terjesztette leginkább a dohányt. Igaz ugyan, hogy a végvárak idegen őrségei is éltek a dohánnyal, de terjesztésében mégsem volt olyan részük, mint a töröknek".[6] A szomszédos Borsod vármegye dohányzást tiltó rendelete 1671ben kifejezetten megmondja, hogy a dohányzást ott a török terjesztette el.[7]

Bár Eger várát csak 1596-ban foglalta el a török, az egész Heves megye 1553-tól kezdve — Eger és két falu kivételével — a töröknek adózó területekhez tartozott[8]. A XVI. sz. közepén tehát Heves megyében is megindulhatott az a török—magyar kulturális kölcsönhatás, amelynek egyik összetevője lehetett, bizonyos, ma még közelebbről meg nem határozható időpont után a dohányzás is. Valószínűnek látszik azonban, hogy ilyen korai időpontban a pipák nem a polgári lakosság, hanem a katonaság számára készültek. A kérdéssel foglalkozó polgári történészek a dohányzás elterjedését mindig az uralkodó osztály feljegyzésekben megörökített cselekedetein keresztül vizsgálták. Kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a köznépből kikerült matrózok és katonák is szerepet játszhattak a „nagy szenvedély" elterjesztésében. Külföldi források alapján *Hohenberg* azt állítja, hogy a XVI. sz. közepén az Amerikából hazatérő (spanyol) matrózok (és katonák) mind dohányosok voltak[9]. Köztudomású, hogy Magyarországon a XVI. sz. végvári harcaiban számos nyugati zsoldos katona is részt vett, többek között spanyolok is. 1596-ban Eger várát magyar katonaság mellett vallon,

[4] *Takáts S.:* A dohány elterjedése s az első dohány-monopólium hazánkban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898. 52—53.
[5] *Takáts S.:* i. m. 59. — *Ecsedi I.:* i. m. 1.
[6] *Takáts S.:* i. m. 59.
[7] *Takáts S.:* i. m. 61.
[8] *Szederkényi N.:* Heves vármegye története. Eger 1890. II. k. 419.
[9] *Hohenberg J.:* A dohány és a dohányzás. Bp é. n. 5.

német, svéd, morva stb. zsoldosok is védték[10]. — A fent felsorolt adatok felbátorítanak arra a következtetésre, hogy az 1601-ben Bekölcén működő pipakészítő mester részint a török, részint a közeli végvárakban (Szarvaskő, Sirok, Eger) elhelyezett más nemzetiségű katonaság számára dolgozott.

A 2. számú pipa évszámának karcolás-technikájára vonatkozóan megállapítható, hogy a számok nem utólag kerültek a pipára, hanem égetés előtt, mert ennek semmi nyoma nem látszik : a karcolás mélysége és peremei megegyeznek a díszítővonalakéval ; a pipát megőrző családról nem tételezhető fel hamisítás, másnak pedig erre alkalma nem volt : érkezésemig a pipák a padláson hevertek és átadáskor a családtagok csak annyit tudtak mondani, hogy valamelyiken évszám is van. — Hogy a számok formája megfelel-e a XVI—XVII. századforduló számtípusainak, véleményem szerint nem lehet mérvadó, mert a kis hegyvidéki faluban működő pipakészítő mester nem valószínű, hogy írástudó volt. Ha a számírást ismerte is, az első két pipa kezdetleges díszítésmódjából ítélve aligha volt képes kaligrafikus számok írására.

Vizsgáljuk meg végül azt a felvethető érvet, hogy a 2. számú pipa számjegyei nem évszámot jelölnek. (Azt a lehetőséget mellőzöm, hogy a jelek nem számok, hanem betűk és a mester nevének kezdőbetűi, minthogy ez fel sem merülhet.) Ha az 1601. nem évszám, akkor csak sorozatszám lehet : feltesszük, hogy a mester valamilyen okból sorba számozta készítményeit. — A pipát csak égetés előtt láthatták el karcolt jelekkel (mint ez esetben is), az égetés kimenetele azonban mindig bizonytalan volt. A mester nem tudhatta, hogy a kemencébe rakott bizonyos mennyiségű pipa közül melyik lesz hibás égetésű, amelyet el kell dobnia, ezért ha megszámozta volna a pipákat, sohasem kapott volna teljes sorozatot. A sorozatszám kérdését tehát, mint olyan feltevést, amelyet ésszerű érvekkel alátámasztani nem lehet, el kell vetnünk.

Ha a három pipát a készítés-technika szemszögéből vesszük vizsgálat alá, szembetűnik az első két pipa azonossága a harmadik különbözőségével szemben. Az első két pipa agyagának azonosan durva iszapolása, formájának kezdetlegessége, kézzel karcolt, primitív díszítésmódja — gyakorlatlanságról és fejletlen technikai tudásról tanúskodik. Ha összehasonlítjuk ezt a két pipát az egri vár ásatásai során előkerült török és magyar pipákkal, ez a kezdetlegesség még inkább szembetűnő. Kétségtelen, hogy az első két bekölcei pipa készítője nem volt gyakorlott mester, aki az agyagművesség elemi fogásaival sem volt tisztában. — A harmadik pipa készítés-technikája már lényeges fejlődésről tanúskodik. Agyagjának iszapolása sokkal gondosabb és ebből az agyagból a mester már szebben tudott dolgozni. A kézi díszítésmódot már sablonnal vegyíti, itt tehát a fejlődés újabb eleme mutatható ki. Minőségben e harmadik pipa már inkább megközelíti az egri pipákat, de a leírásnál felsorolt hibák (aszimmetriák) még mindig provincializmusra vallanak. A három pipa között észlelhető különbségekből arra következtetek, hogy készítőjük nem volt azonos, és hogy a pipák készítési idejét egy-két, esetleg több generáció működésének időszaka választja el egymástól.

Eger *Bakó Ferenc*

[10] *Pataki V.* : Az egri vár élete. Eger, 1934. 29.

Angaben zur Geschichte des Tabakrauchens im Komitate Heves

Drei Tabakpfeifen gerieten aus dem Dorfe Bekölce (Komitat Heves) ins Museum von Eger (Erlau), deren eine die Jahreszahl 1601 trägt. Das ist die erste mit Jahreszahl versehene Tabakpfeife der Funde in Ungarn, darum behandelt der Aufsatz eingehend die Umstände der Auffindung und gibt die ausführliche Beschreibung der Gegenstände.

Der Verfasser hält es für wahrscheinlich, dass die Tabakpfeifen in früheren Zeiten weniger zum Gebrauche der Zivil-Bevölkerung, vielmehr für das in den naheliegenden Festungen lagernde fremde Militär verfertigt wurden. Die technische Untersuchung der drei Tabakpfeifen führt zum Ergebnis, dass die Pfeifen aus verschiedenen Jahrzehnten stammen. Die Werkstatt dürfte mehrere Generationen hindurch im Gange gewesen sein. Dermalen ist darüber in der Tradition keine Kunde vorhanden.

Korc nélküli pendely Nagybalogról

Múlt év augusztusában a szlovákiai magyarság között végzett néprajzi kutatás során a gömöri Nagybalog községből egy kendervászon pendellyel gyarapítottuk a Néprajzi Múzeum gyűjteményét. A tárgyat Múzeumunkban az 56.57.1 leltári számon tartjuk nyilván[1]. A néprajzi irodalmunkból ismert pendelyektől eltérő formája és viselési módja megkívánja, hogy ezt az eddig más területen ismeretlen típust részletesebben bemutassuk.

Nagybalog (Alsó- és Felső Balog) színmagyar kisközség. Az őslakosság túlnyomó többsége református, sok közöttük a kisnemesi család. A falu lélekszáma kb. másfélezer. Nagybalog beletartozik a Balog-menti magyar falvak (Pádár, Perjése, Zeherje, Pokorágy, Uzapanyit, Tamási, Bátka, Rakottyás, Dulháza) csoportjába. E falvak népi kultúrája adatközlőink szerint igen hasonló, ami a műveltség több ágában megmutatkozik.

A Néprajzi Múzeum e Nagybalogról származó *pendele* virágos fejekenderből szőtt 14-es vászonból kézzel varrott. Korca nincs. A két téglalap alakú *szel* hosszanti felső szélei *kettősvarrás*sal vannak összevarrva. Kb. a felétől lefelé a két szél közzé mindkét oldalon háromszögletű *eresztékek* toldottak be. Az eresztékek ellentétes sarkai toldottak. Ezek a kis *toldás*ok *sufrikálás*sal (hurkolt kötéssel[2]) vannak az eresztékhez hozzáöltve. Alul az egyik eresztéknek toldása mellett láncvarrással varrt V alakú *jel* látható. A pendely alja és felső szegélye vékonyan szegett. Az összevarráshoz, a láncöltéshez és a sufrikáláshoz házilag készült kendercérnát használtak. A pendely hossza 90 cm. Bősége eresztékkel együtt 236 cm.

A nagybalogi asszonyok pendelyüket maguk varrták. A viselő méreteit szem előtt tartva a vászonból kétszer vették a készülő pendely hosszát, majd még egy fél hosszat rámérték harmadiknak (1. ábra). A kimért három vászondarabot szétvágták. A két egyforma nagyságú darab adta a pendely *hosszát*, míg a harmadik féldarabból az *eresztékek* készültek. Ez utóbbi vászondarabot négybe hajtották és a két szélső negyed között átlósan elvágták. Az így kapott két darabot szélességében középen kettéhajtva megkapták a toldalék levágásának vonalát. A két *toldás*t az eresztékekhez sufrikálással úgy varrták hozzá, hogy ezek egy-egy egyenlő szárú háromszöget képeztek. A pendely elejét és hátát kettős varrással öltötték össze felül, alsó részében pedig betoldották a szélesítő eresztéke-

[1] Ezúton is köszönetet mondunk Ibos K. Istvánnénak, aki fáradozásunkat megértve lehetővé tette, hogy az ismertetett tárgy s mellette más nagybalogi viseletdarabok a Néprajzi Múzeum birtokába kerüljenek.

[2] *Ferencz Kornélia:* A tűzött csipke. (Magyar Népművészeti Füzetek 2. sz.) Bpest 1937. 176 ábra.

keket. A pendely két hosszának kb. feléig varrták be az eresztékeket, így azonban ez valamivel túl ért a pendely alján. Ezt a felesleges hosszúságot levágták, „lekerekítették a pendel alját". Végül alul-felül beszegték s ki-ki rávarrta a maga megkülönböztető tulajdonjegyét.

A pendely elejét és hátulját nem különböztették meg, ezért mindegy volt, hogy viselésénél melyik oldala kerül előre. Fejen át vették magukra, felhúzták hónaljig és foggal tartották a kellő magasságba, amíg derekukon — kb. a pendely

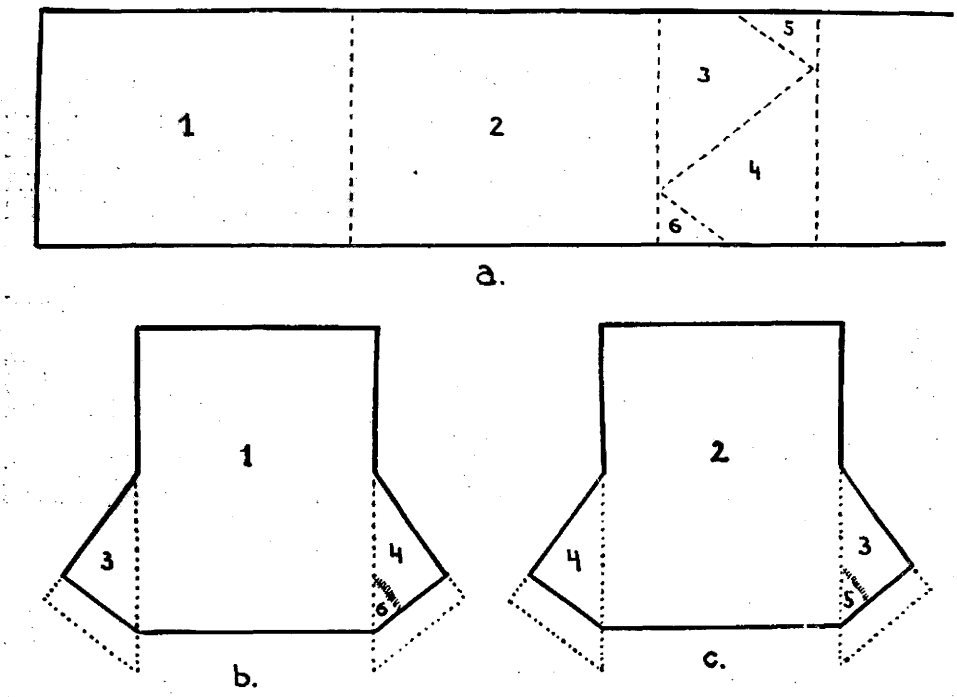

1. ábra. A korcnélküli pendely szabásrajza:
a — a pendely egyes darabjainak kiszabása a vászonból: 1 — hossza; 2 — hossza; 3 — eresztéke; 4 — eresztéke; 5 — toldaléka; 6 — toldaléka. — *b* — az összeállított pendely egyik oldala. — *c* — az összeállított pendely másik oldala. —

hosszának felső harmadában — házilag vert madzaggal, *gatyamadzag*gal megkötötték. Megkötés után a felül maradt részt lefordították csípőjükre, majd a pendely hosszát s derekukon a ráncokat arányosan eligazgatták. Így felöltve a pendely kb. térdig ért (2. ábra).

Az öregek emlékezete szerint a 90-es évekig általánosan a pendely felett hordták hétköznap a lábszárközépig érőráncos, fehér kendervászon szoknyát, a *szoknyingot*. Ezt vagy elől, vagy két oldalt feltűzték úgy, hogy a pendely eresztékén a cifra varrás, a sufrika kilátszék. A szoknyinghoz mellévarrot bőujjú ingvállat és háromszél kékre vagy feketére festett sűrűn ráncolt házivászon köténnyt, *bőruhát* kötöttek. Az ingváll felé hűvösebb időben kendőt, télen köd-

mönt viseltek. Még az 1910-es években is a faluban 3—4 öregassszonynak szoknying volt a téli-nyári köznapi viselete.

Egy eladó lánynak 6—10 ilyen pendelyt szőtt és varrt az anyja. Az asszszony pendelyeit a többi vászonneművel együtt a közös hálókamrában az ácsolt *szekrény*ben tartotta. A szennyes pendelyek a kamra rúdjára kerültek. Hat hetenként mosták és mángorolták a testi ruhákat, s mosás után *jegyek* sze rint válogatták szét darabjaikat a nagycsaládban élő asszonyok.

2. ábra. A pendely felkötésének módja

A bemutatott pendelyforma általános viseleti darab volt Nagybalogon a 90-es évekig. A fentebb említett Balogmenti falvak asszonyai és lányai ugyancsak ezt a formát használták ebben az időben. Ekkor még csak lényegtelen, a a formát nem az érintő eltéréseket említenek[3]. A 90-es évek után kezdték el készíteni és viselni az *ondrás* (korcos) pendelyt. A korccal együtt a pendely hossza is megváltozott, megrövidült combközépig. Anyaga finomabb lett, *pamukos* vászonból is kezdték szabni. Ünnepnap már finomabb anyagú díszesebb pendelyt viseltek[4]. A korcos pendellyel kb. egyidőben terjed a több alsószoknya köznapi divatja is.

Néprajzi irodalmunk három fő pendelytípust ismer magyar területen: a testen ráncolható és madzaggal összehúzott[5], az előre ráncbaszedett és a ráncokat szalaggal lefogott derekút[6], végül a Martos vidékéről ismert vállon rögzítettet[7]. Mint a magyar pendelyek túlnyomó többsége, bemutatott darabunk is derékig érő és derékra rögzített. Rögzítésének korc nélküli megoldása azonban más területen ismeretlen. Minthogy az ismertetett pendely a magyar etnikum északi peremén volt használatos, elsősorban szlovák és északi szláv analógiákat kerestünk. A hozzáférhető irodalomban sehol sem találtuk meg e pendelytípus megfelelőjét. Ezért levélben fordultunk e területek néprajzi szakembereihez. Így nyert értesülésünk szerint[8] Gömör és Kishont megyei szlovák községekben

[3] Ez az eltérés a jobb helyzetű vagy fiatalabb asszonyoknál a pendelyek anyagában mutatkozik meg. Volt, aki tizenötös, tizenhatos vászonból varrta, vagy pedig az eresztékek sufrikálása volt díszesebb. Némely pendelynél az eresztékek toldását házilag varrt csipke helyettesítette.

[4] A jobbmódú lányok, asszonyok köznapi pendelye finomabb, díszesebb, mint a szegényeké. A sufrikálást, csipkevarrást felváltja a horgolt betét és a gyári csipke.

[5] Magyarság Néprajza I. k. 403.

[6] Uo.

[7] *Fél Edit:* A női ruházkodás Martoson. NÉ. XXXIV. (1942) 95.

[8] *S. Kovačevičová* szíves levélbeli közlése.

is ismert volt hasonló pendely forma. A trencsénteplici női viselet leírásánál L. Kucharikova szintén hasonló pendelyfelkötési módot említ[9]. E két szlovák analógián kívül hasonló pendelytípust, illetve rögzítési módot távolabbi népcsoportoknál sem találtunk[10].

A magyarság derékra rögzített pendelye lényegesen különbözik a környező népek vállra erősített vagy hosszúingszerű megfelelő vászonruha darabjaitól. Ismertetett korc nélküli pendelyünk kétségtelenül mind rögzítési módját, mind pedig viselési formáját illetőleg az általános magyar, derékra rögzített darabokhoz tartozik. Valószínűnek látszik, hogy bemutatott tárgyunk az általános magyar pendely-típusnak egy régies változata, amely a szomszédos szlovák területen a hosszúing és vállraerősített vászonszoknyák mellett szórványosan előfordul.

Sz. Morvay Judit

Ein schlupfloser Unterrock aus Nagybalog

Aus Nagybalog in Gömör, einer ungarischen Ortschaft in der Südslowakei, hat das Ethnographische Museum in Budapest einen Unterrock aus Hanflinnen, einen sogenannten „*pendely*" erworben (Inventarnummer 56.57.1). Er hat keinen Schlupf (Bandsaum) und besteht aus zwei zusammengenähten Linnenstücken, die unten an beiden Seiten durch dreieckige Zwickel (Einsätze) erweitert wurden. Man zog diesen Unterrock über den Kopf an, zog ihn dann bis unter die Achseln hinauf, hielt ihn mit den Zähnen in entsprechender Höhe und band ihn an der Taille mit einer geflochtenen Schnur fest. Nachdem man ihn festgebunden hatte, ließ man den oberen Teil des Unterrockes auf die Hüften herabfallen.

Diese Art des schlupflosen Unterrockes war in Nagybalog und in den ungarischen Ortschaften der Umgebung bis ans Ende des 19. Jahrhunderts allgemein gebräuchlich.

Die ungarischen Unterröcke sitzen im allgemeinen auf den Hüften, reichen somit nur bis zur Taille und unterscheiden sich darin von den entsprechenden, auf den Schultern befestigten oder langen, hemdartigen Kleidungsstücken von Leinen, die die Nachbarvölker verwenden. Der hier beschriebene Unterrock steht mit Hinblick auf die Art, wie man ihn festzubinden und zu tragen pflegte den bei den Ungarn im allgemeinen gebräuchlichen, an der Taille festgebundenen Kleidungsstücken näher. Wahrscheinlich ist dieses Kleidungsstück eine ältere Variante des bei den Ungaren allgemein gebräuchlichen Typus des Unterrockes.

[9] *L. Kuchariková:* Dejiny kroja. Turciansky Sv. Martin 1941. 251—252. *H. Johnová* szíves közlése alapján, mivel a fenti kiadványt nem tudtam megszerezni.

[10] Köszönetet mondok *Hr. Vakarelszki*nek és *H. Johnová*nak, akik a szláv viseletek idevonatkozó irodalma áttekintésénél nagy segítségemre voltak.

Új emberábrázolásos ácsolt láda a Néprajzi Múzeumban

Ez év júniusában egy ácsolt ládát vásárolt múzeumunk[1]; a tárgy 57.37.1 leltári számot kapott. A láda eredetéről tulajdonosa semmit sem tudott, s még arra sem emlékezett, honnan került a család birtokába.

A láda (4. ábra) tölgyfából készült. Hossza: 88 cm, szélessége: 53 cm, magassága: 87 cm. Oldalai és feneke három-három, négy láb közé ékelt deszkából tevődik össze, a tető végdeszkái közé négy deszka illeszkedik. A dombos fedél oromléce vízszintesen áll, a végdeszkák alul félkörösen kivágottak. A láda a tető baloldali végdeszkáján és a keskenyebbik oldal felső deszkáján át fúrt lyukba helyezhető botocskával csukható. Ezenkívül zár is van a ládába szerelve, elől szilvamag alakú kulcspajzszsal.

1. ábra. Részlet a láda elejéről

A láda eleje, beleértve a tető elülső részét, illetve oromlécét is, vörösre feslett. Ezt a felületet vésett dísz borítja, melynek mintáit eredetileg feketés festés színezte. Körmotívumok és egyenesek képezik a díszítést, köztük három geometrikus elemekből alkotott emberalak is van, az elülső oldal legfelső deszkájának két oldalán és a tető elülső deszkájának közepén.

Használt, a festés, különösen a feketés színezés erősen kopott. A jobb hátsó láb két oldalról hozzászögezett léccel van megerősítve. Az elülső oldal felső deszkájának jobb sarkánál egy darabka — valószínűleg egérrágás következtében — hiányzik.

Ez a tárgy, bizonyos formai jellegzetességek, így az oldaldeszkák száma, a festés erőteljes vörös színe, a zár és a kulcspajzs formája és elhelyezése, főként

[1] Sz. Morvay Judit szerezte meg dr. Holló Imre fogorvostól gyüjteményünk számára.

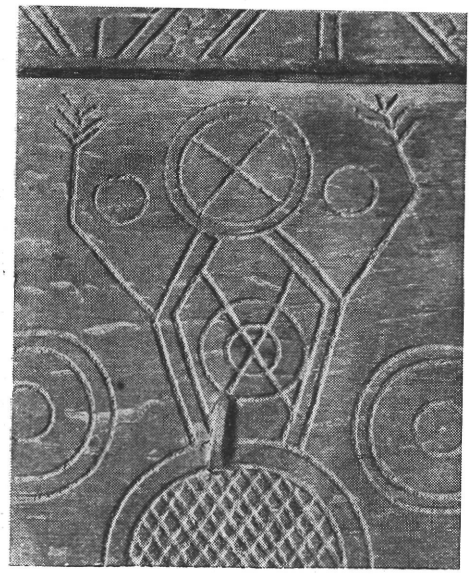

2. ábra. Részlet a láda tetejéről

pedig magának a ládának méretei alapján, a déli Tiszavidékre lokalizálható.

A szekrény díszítményei között elsősorban a figurális ábrázolások vonják magukra a figyelmet. Ezek az emberalakok egy-egy félkörből emelkednek ki, szétterjesztett karjuk felfelé nyúlik (1., 2. ábra). Hasonló ábrázolásokat több ládáról is ismerünk. A Néprajzi Múzeum 1896-os datálású „szekrényén"[2] — amit annak idején Nógrád megye készíttetett az ezredéves kiállítás számára — szintén találkozunk a félalakban ábrázolt, feltartott kezű emberkékkel[3] (3. ábra). Feltartott kezű figurák díszítik a Fülep Lajos akadémikus tulajdonában levő „szekrényt" is[4]. Ez utóbbi két ácsolt láda a Gömör megyei készítőkre jellemző típusba tartozik. Feltehetően gömöri eredetű ládáról származik az a felfelényújtott karú emberalak is, amit a Magyarság Néprajza közöl. Egy további ilyen ábrázolás egy nyugatszlovákiai lelőhelyről származó ládát díszít (5. ábra), amelyik formai analógiák alapját feltehetőleg szintén Gömör megyében készült, de a 3. ábrán bemutatottnál korábbi időpontban talán a múlt század első felében[6].

3. ábra. Ácsolt láda. Déli Tiszavidék. Néprajzi Múzeum

[2] Ltsz.: 22.468

[3] Magyarság Néprajza[2] II. 314. Jobb alsó ábra.

[4] *Török Gy.:* Szökröny — sarcophag. Pécs szab. kir. város „Majorossy Imre Múzeumának" 1941. évi értesítője. Címlap. Az alakos díszítményre vonatkozóan vö.: Magy. Népr.[2] 314., felső ábra, középső oszlop, fenn.

[5] Magy. Népr.[2] 314. Felső ábra, középső oszlop, lenn.

[6] A szlovák Babinecen és Kyjaticén (mindkettő: okr. Hnúšt'a) elég nagy számban található évszámos láda szépen mutatja a forma alakulását, a ládatest magosodását.

Ez utóbbi ládán is félkörű talapzat fölött emelkedik a kitártkarú, stilizált emberi félalak.[7]

Az eddig bemutatott figurák segítségével a gömöri típusú „szekrények" szövevényes ornamentikájában számos olyan elemet figyelhetünk meg, amelyik a feltartottkezű figurák többé-kevésbé rontott változatának látszik (6. ábra)[8]; ez a díszítőmotívum tehát itt egykor igen általános lehetett.

Az analógiaként felhozott darabok az északi készítőhelyekről származnak, amelyek az Alföldet is ellátták. Új szerzeményünk bizonysága szerint

4. ábra. Az új emberábrázolásos ácsolt láda

[7] Slovakische Volkskunst II. Bratislava, 1954. 413. A jelen cikk 5. képe ennek a közlésnek a nyomán készült.

[8] Ltsz.: 94.863

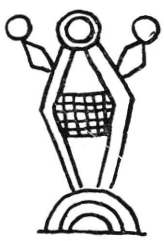

5. ábra.
Ácsolt láda részlete.
Nyugat-Szlovákia.
Slovenské múzeum,
Pozsony

azonban a délalföldi ácsolt-láda készítőknél is megvolt az emberalakos díszítés.

Úgy látszik azonban, hogy az egykori Magyarország területén igen széles körben lehetett elterjedve ez az ácsolt ládákat díszítő motívum, legalábbis Éber László 1924-ben még felfedezhette a Néprajzi Múzeum egyik, azóta sajnos erősen megkopott, festett díszű, erdélyi szász „templomi ládáján".[9]

A bemutatott emberalakok jellegzetes azonos kéztartása arról tanúskodik, hogy itt korunkig megőrzött ősrégi motívummal van dolgunk. Éber László, a Néprajzi Múzeum említett darabjáról szólva, nevén is nevezi e sajátos pózban álló figurát: oransnak, úgy, ahogy a nemzetközi régészeti-művészettörténeti szóhasználat jelzi az égfelé emelt karral imádkozó lényeket bemutató ábrázolásokat.[10]

Az égnek emelt karral való imádkozás múltja az ősidők legmélyére nyúlik vissza; már a paleolithikumban számos rajz örökítette meg. Ebbe a körbe tartoznak például az Altamira barlang híres, könyörgésre emelt karú állatfejes emberalakjai[11]. Az őskor későbbi korszakaiban is igen sokszor kerültek megörökítésre ilyen égfelétárt karú emberek.[12]

Ez az imagesztus az ókori népek vallási kultuszába is bekerült. „Uram! hívlak téged: siess én hozzám; ... Mint jóillatú füst jusson elődbe imádságom, s kezem felemelése estvéli áldozat legyen" — mondja a zsoltáríró.[13] Megtaláljuk e rituális tartásmódot Egyiptomban éppúgy, mint a görögöknél, rómaiaknál.[14]

A keresztény vallás is átveszi ezt az imádkozási testtartást. A koraközépkorban az összes keresztény országban elterjedt, és sokáig szokásban marad.[15]

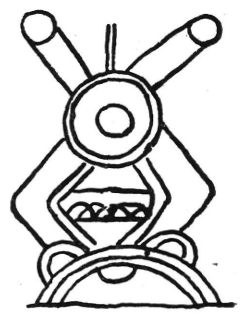

6. ábra.
Ácsolt láda részlete.
Csetnek Gömör m.
Néprajzi Múzeum

[9] *Éber L.:* Erdélyi festett faládák. Ars Una I. (1924) 161. A tárgy leltári száma: 136.716.

[10] *Török Gyula* (i. m. 77.) a magyarországi ácsolt „szökrönyök" díszítményeinek római eredetét hangsúlyozva, utal az emberfigurákra, s az általa közölt darab két szélső alakjának kezénél látható, körökkel díszített egyenest a római katonák kezében ábrázolt jelvényrudakkal hozza összefüggésbe. Ha azonban a szóbanforgó emberalakokat a többi hasonló ábrázolással egybevetjük, aholis a botocska teljességgel hiányzik, kitűnik a nevezett elem esetlegessége, s a feltevés elesik.

[11] *M. Ebert:* Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, 1926. 94. t. — *M. Hoernes — G. Menghin:* Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien, 1925. 37/2.

[12] Egynéhányat a Magyarság Néprajza[2] II. is közöl a 234. lapon. Vö. többek között: *M. Hoernes—G. Menghin:* i. m. 49, 53.; *Gallus S.:* A soproni Burgstall alakos urnái. Budapest, 1934. II. 2., IV. 2., 2., V. 2., 3., VI. 2., 3., XIV. 2., XVI. 2., XVII. 1., XVIII. 2.; *O. Moser:* Zur Geschichte und Kenntnis der volkstümlichen Gebärden. Különlenyomat, Carinthia I. (1954) 739—41.; *G. von Merhart:* Venetoillyrische Relieffigürchen aus Tirol. Manus. XXIV. (1932) 59.

[13] CXL. zsoltár 1—2.

[14] *Dobrovits A.:* Egy későkori halottilakoma-ábrázolás a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményében. Adatok az orans gesztus történetéhez. Archeológiai Értesítő. III./VII.—IX. (1946—48) 5.

[15] *Radó Polikárp* professzor szíves közlése.

Természetesen az őskeresztény művészetben igen gyakoriak az imádkozó gesztussal ábrázolt személyek. Mint megfigyelték, a katakomba freskókon az orans ábrázolások számát csak a Krisztus ábrázolásoké múlja felül. Az Ótestamentum történeteinek hősei, Noé, Ábrahám, Dániel és a többiek, de gyakran Szűz Mária is, többnyire imádkozó állásban szerepelnek. Az elhúnytakat, a másvilágra induló, elszálló lelket is ebben az imádkozó tartásban jelenítik meg.[16] A IV. századtól ezeknél az ábrázolásoknál szokássá válik a teljes alak mellett a félalakos kép is.[17]

Alkalmanként korábban is szerepeltek oransok a halottakkal kapcsolatos ábrázolásokon, de az ókeresztény temetőművészetben különösen fokozódik jelentőségük. Előfordulnak, mint látjuk, a katakombák falfestményein, s ott vannak a sírköveken, koporsókon, ereklyetartókon is.[18] A lélek Krisztushoz megy, a lélek kiemelkedik koporsójából, miként Noé a bárkából — ilyenfélék ezek az ábrázolások, de vannak emlékek, amelyeket csupán az imádkozó lélek képe díszít. Egy francia, Saint-Bonnet-Avalouze-ban őrzött, VI. vagy VII. századi ereklyetartót például két kereszt és két félalakban ábrázolt orans díszít[19]. Ez utóbbi darab primitív megfogalmazású ábrázolásai már egészen a bemutatott népi példákhoz hasonlítanak.

Ezeknek a koporsó—, ereklyetartó díszítmények körében kell tehát a népi ládadíszítések előzményeit keresni.

Arról, hogy a ládák, még a középkorban is koporsóul szolgáltak, másutt volt már szó.[20] A középkori fakoporsók mind ládaalakúak, zárral, vasalással ellátva. A most tárgyalt népi darabok díszítménye arra enged következtetni, hogy az ókeresztény koraközépkori fakoporsóknak és ládáknak nemcsak formájuk, elnevezésük egyezett, hanem a díszítésük is. De, hogy megfordítva, mit keresett a koporsóra illő díszítmény a ruhás ládákon — mert hiszen a mi „szekrényeinkre" csak ilyen ősöktől öröklődhetett — épp oly megfoghatatlannak látszik, mint a háztető alakú, „halotti ház"-fedél alkalmazása. Valóban arra lettek volna egyes ládák szánva, hogy halál esetén a családtagok koporsójául szolgáljanak [20/a], avagy egyszerűen csak a kézműveseknek köszönhető az elemek kicserélődése, akik egyaránt készítették a menyasszonyi kelengyét befogadó ládát és a halottak testét rejtő ládát.

Úgy látszik azonban, hogy nem az orans motívum az egyetlen, amelyik az ókeresztény szarkofágokat a mai népi ácsolt ládákkal összekapcsolja. Fülep Lajos akadémikus „szekrényén" a három imádságra tárt karú alak közötti kördísz felső részénél egy fordított, illetve normális alakban mutatkozó P betű

[16] *F. Cabrol—H. Leclercq:* Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. XII/2. Paris, 1936. 2298 kk.; *W. Neuss:* Die Kunst der alten Christen. 1926. 37, 138—39.

[17] *F. Cabrol—H. Leclercq:* i. m. XII/2. 2301.

[18] Uo. 9081, 9083, 9085, 9086, 9091—94, 9110. á.

[19] Uo. 9108. á. és III/1. 2699. á.

[20] *Királyné Csilléry K.:* Az ácsolt láda. A MTA II. Osztályának Közleményei 3/I. (1951) 267—73.

[20/a] A dolgozat nyomdába adása után kaptam Maria Trawińska-Kwaśniewska adatát, amely szerint a lengyelországi Podlasie tartomány több községében az idős emberek a halálra való ruhát előre elkészített, ládaalakú koporsójukban, a padláson őrzik. Az ismert történeti bizonyságok után ez immár élő adat a láda és a koporsó azonosságára. Ez megerősíteni látszik a feltevést, hogy a ládákat egykor talán eleve úgy készítették, hogy azok koporsóul is szolgálhassanak.

van elhelyezve ; ezt Török Gyula a római Coemeterium Majus egyik sírkamrájának díszével egyeztette,[21] ahol a krisztusmonogram P jegye ugyanilyen elhelyezésben szerepel a kép középső alakjának két oldalán.[22] A gömöri jellegű szekrényeken gyakran fordulnak elő különféleképpen cifrázott egyenlőszárú keresztek is, sokszor erősen hangsúlyozva, többnyire körbe is foglalva. És habár ez a jegy is már a neolithikumtól gyakori díszítőelem volt[23], mégis biztosra vehetjük, hogy a koporsókra, illetve ládákra az ókeresztény korban került rá, amikor a kereszt egyre inkább a legfőbb vallási szimbólummá válik, s körbe, koszorúba foglalt formája igen kedveltté lesz.[24]

Az eddigiek után talán nem minősül tévedésnek az a feltevés, hogy egyes erdélyi ládák két elülső sarokoszlopának közepetáján elhelyezett, növényi díszítőelemekkel körülvett, feje fölé lombos ágat emelő álló alak is ebbe a körbe tartozik.[25]

Hivatkozni kell itt a római szarkofágokon elég gyakori, pálmaágat tartó Viktória megjelenítésére[26], amit az ókersztény egyház is átvesz, a halál fölött diadalmaskodó üdvözültnek értelmezve azt.[27]

Ebbe az ábrázolás-csoportba tartozik a Néprajzi Múzeum egy másik, Éber László által XVI. század végére keltezett, erdélyi ládájának díszítése, amelyiken két nőalak áll a láda két szélén, a sarokoszlopokon, mindkettő koszorút tartva kezében.[28]

Vannak azután olyan erdélyi ládák is, amelyekről a figurának semmiféle egyházi vonatkozása nem olvasható le ; maguk elé mutató, csípőretett kezű férfialakok, királyok helyezkednek el a láda két oldalán, a sarokoszlopként felnyúló lábon, félkörrel vagy gótikus ívvel lezárt, fülkeszerű keretbe foglalva.[29]

Mint az eddigiekből kitűnik, az erdélyi ládák emberalakjai mindig párosával szerepelnek, mégpedig következetesen a sarokoszlopon. Az elhelyezés e szigorú rendje nem lehet véletlen jelenség.

Ezt a feltevést a másvidéki ládák emberformájú díszeinek elhelyezés módja is megerősíti. A déli Tiszavidéken akadnak olyanok, amelyeket karnélküli, háromszögekből formált emberkék díszítenek ; ezek az alakocskák is a lábakon sorakoznak, kettesével, több sorban egymás fölött[30].

A gömöri típusú ládákon viszont már nem ilyen kötött a rend. Nem tudok például olyan darabról, amelyiken a figurák csak a lábon lennének. Az általam ismert tárgyakon inkább közvetlenül a láb melletti deszkaszakaszon van a két

[21] *Török Gy.:* i. m. 77.

[22] *R. Hamann:* Geschichte der Kunst... 79.

[23] Pl.: *M. Hoernes—G. Menghin:* i. m. 347.

[24] *W. Neuss:* i. m. 95, 152, 154, 156. á.

[25] *A. von Walcher:* Burg Kreuzstein an der Donau. Wien, 1914. 101/2 ; *F. R. Uebet:* Deutsche Bauernmöbel. Berlin, 1924. 45.; *Voit P.:* Régi magyar otthonok. Budapest, 1943. 38.

[26] *Szilágyi János* szíves közlése.

[27] *F. Cabrol—H. Leclercq:* i. m. XIII/1. 948. á.

[28] *Éber L.:* i. m. 161. Ltsz.: 136.714.; vö. : *F. Cabrol—H. Leclercq:* i. m. X/2. 2491—94.

[29] A Néprajzi Múzeum 97.344 ltsz. darabja. Lásd : *Szabolcsi H.:* Régi magyar bútorok. Budapest, 1954. 3. és *Éber L.:* i. m. 159. Egy másik példány a Nemzeti Múzeumban van (7. ábra). További példányt közöl : *A. von Walcher:* i. m. 109/1.; *H. Schmitz:* Das Möbelwerk. Berlin, é. n. 30.

[30] Lásd Magyary Lajos L. 51.4.2. sz. alatt levő letéti darabját a Néprajzi Múzeumban (közölve : Magyar Népi Díszítőművészet. Budapest, 1954. 111—112. Tévesen palóc területrő származottnak jelezve.). továbbá az özv. Szidon Gáborné gyűjteményében levő ládát.

emberalak helye. Így van ez a Néprajzi Múzeum csípőretett kezű női alakos „szekrényén"[31]; s így a rimaszombati múzeum darabján, amit ugyancsak csípőretett kezű két figura díszít[32]. Az 1896-os „szekrényen" részben a lábon, részben mellette rendeződnek az imádkozók. Az újonnan vásárolt tárgyunkon is a láb mellé került a két kitártkezű félalak, ám van ott egy harmadik figura is — a láda tetején. Fülep Lajos akadémikus „szekrényén" is van egy közbülső orans a két szélről álló között. A Slovakische Volkskunst közölte tárgyon pedig középen, egyedül áll az imádkozó.

Mindez azt a gondolatot sugalmazza, hogy a lábon való elhelyezés volt az elsődleges, amit az erdélyi ládák szigorúan meg is tartottak, s csak a felföldieken csúszott át a figura némely esetben az elülső deszkák szélére vagy került középre is. A sarokoszlopukon emberalakkal díszített ácsolt ládák azzal a római provinciákon elterjedt[33] szarkofág típussal vethetők egybe, amelyiknek sarokpillérein egy-egy álló emberalak látható. Ez a feltevés különösen valószínűnek tűnik, ismerve egyes erdélyi ládák a szarkofágokéval meglepően egyező formában elhelyezett emberalakjait (7. ábra).

7. ábra. Ácsolt láda. Erdélyi szász. XVI—XVII. század. Nemzeti Múzeum

Lehetséges azonban hogy a félalakos, imádkozó tartású figurákat alkalmazó díszítménytípus már eleve kötetlenebb, lazább renddel jött a népi ládákra. Az alföldies felföldi, illetve erdélyi ácsolt ládák egymástól teljességgel eltérő díszítő modora — az egyik geometrikus, a másik természethűségre törekvő, az előbbi véséssel, az utóbbi festéssel díszített — különben is arra mutat, hogy e „szekrénykészítő" területek figurális díszítményei csak végső elődjeik révén rokonok. Az oransok félalakos bemutatásmódja egészen külön előképre utal. Hogy itt két külön átvételről van-e szó, sőt egyáltalán milyen közvetlen úton kerülhettek ezek a díszítmények a nevezett területekre arról egyenlőre korai lenne beszélni.

Köztudomású, hogy a népművészet korunkig öröklődött mintakincse milyen ősi elemeket hordoz. A népi ácsolt ládák körökből, egyenesekből összetett

[31] Ltsz.: 141,684. Cserépváralja, Borsod m.

[32] *J. Vydra:* Lidové stavitelství na Slovensku. Praha, 1925. 361.; *K. Moszynski:* Kultura ludowa Slovian II. Krakow, 1939. 65. á.

[33] *Szilágyi János* és *Erdélyi Gizella* szíves közlése.

geometrikus dísze is jellemző példa volt erre. De míg a kötöttebb formájú, nehezen módosítható geometrikus díszítőmotívumok szinte változatlan továbbélése egészen természetesnek tűnik, az oransok és társaik fennmaradása sokkal meghökkentőbb. Múzeumunk újonnan beszerzett darabja is arról tanúskodik, hogy a Felvidéken vagy a déli Tiszavidéken dolgozó múlt századi készítő emberalakjai azonos felépítésűek, mint a VI.—VII. századi francia ereklyetaratő figurái.

A hagyományőrzés szívósságának a szemléletes példái láttán meglepőnek látszik, hogy bár az egykori Magyarország széles területén maradtak fenn ilyenféle ábrázolások, Dunántúlról nincs rá adatunk. De magam nem ismerek Európamás országából sem idevonatkozó tárgyközlést[34]. Hogy ezt az egyedülálló helyzetet, a hazai, de különösen a külföldi anyag hiányos összegyűjtése, illetve közlése okozta-e, az csak idővel dönthető majd el.

E rövid tárgyismertetésnek nem lehet célja a felmerült kérdések végleges lezárása. Bármely, viszonylag megnyugtató megoldáshoz nagyobb elemző munkára lenne szükség. Egy ilyen vizsgálódás némileg megvilágíthatja majd a népművészet ez ágának történeti adatokból megközelíthetelen múltját, s talán nemcsak helyi, de európai viszonylatban is eredményeket hozhat.

Vessünk még egy pillantást a Néprajzi Múzeum új szerzeményére. Láttuk, nem egyedi darab, jellemző alakos díszítménye számos más tárgyon viszontlátható. Jelen esetben ez azonban nemhogy csökkentené, hanem inkább növeli értékét, s ezen a „szekrényen" valóban különösen szép formában mutatkozik meg az ősrégi imagesztus. Mégis Múzeumunk e becses darabjának jelentősége ebben az összefüggésben elsősorban a gondolatébresztés volt[35].

K. Csilléry Klára

Eine neue Truhe mit Spundwerkkonstruktion und Menschendarstellung im Ethnographischen Museum zu Budapest

Verfasser beschäftigt sich im Zusammenhang mit einer Neuerwerbung des Ethnographischen Museums, mit den Menschendarstellungen auf den Truhen mit Spundwerkkonstruktion, die auf dem Gebiet des einstigen Ungarns hergestellt wurden. Auf mehreren dieser Truhen sind Figuren mit erhobenen Händen, sogenannte „Oranten" zu sehen. Diese Gebetsgebärde wird seit dem Paläolithikum sehr häufig dargestellt. Auf den altchristlichen Wandgemälden und Grabdenkmälern spielte sie eine besonders wichtige Rolle, da man die verstorbenen Seelen in dieser Pose verewigte. Deshalb ist diese Gebärde auch auf Sarkophagen nicht selten. Die Übertragung dieser Sargmotive auf die Brauttruhen war möglicherweise das Werk der „Schreiner" im Frühmittelalter, welcher sowohl Truhen als auch Holzsärge verfertigte.

Des weiteren führt Verfasser noch andere frühchristliche Motive an, die auf den Truhen mit Spundwerkkonstruktion zu sehen sind, wie z. B. das übliche und umgekehrte P des Christusmonogramms, das gleichbalkige, oft von einem Kreis umschlossene Kreuz, sowie Figuren, die einen Zweig (Palmenzweig) bzw. Kranz halten.

Auffallend ist die Anordnung der Figuren. Auf den Truhen aus Siebenbürgen sind die Stollenfüße mit ihnen verziert, auf den übrigen befinden sie sich entweder ebenfalls dort, oder unmittelbar daneben. Ausnahmen sind selten. Diese charakteristische Anordnung der figuralen Ornamente verbindet diese Truhen mit den Sarkophagtypen der römischen Provinzen, auf denen die beiden Seitensäulen mit einer stehenden Figur verziert wurden.

[34] Ugyanakkor azonban megtalálható más népi tárgyakon. A finn textiliákra például orosz közvetítéssel került. Vö.: *Tyynni Vahter:* Les figures humaines dans la broderie de Carélie et d'Ingrie. Különlenyomat, Eurasia septemtrionalis antiqua. XII. 203—16.

[35] Köszönetet kell mondanom a cikk írásához nyújtott szíves segítségért Erdélyi Gizellának, Hofer Tamásnak, Németh Endrének, Radó Polikárpnak, Sándor Istvánnak és Szilágyi Jánosnak.

„Csúsztató“ Nógrádból

A Néprajzi Múzeum gyűjteményébe 57.13.1. leltári számon egy egyszerű szán került be Nógrád községből (Nógrád m.). A vegyes lakosságú s nyelvű községben magyarul „csúsztató”-nak, szlovákul „líhe”-nek nevezik. Ez a szántípus eddig Magyarország területéről nem volt közölve, s a Néprajzi Múzeum gyűjteményében sem szerepelt, ez indokolja leírását.

A Néprajzi Múzeumba bekerült példány kétfelé ágazó akácfa törzsből készült. A két ág földöncsúszó talpa simára kopott, de elkészültekor is durva megmunkálással le volt simítva. Elnagyolt bárdolással egyenesre van faragva a két ág felső felülete is, hogy a csúsztatóra helyezett teher (hordó, kád) biztosabban megálljon rajta. A szán orra s a két ág hátsó vége nincs lefaragva, ezért magasabb, kidomborodik. A szán orrának alja is fölhajlik a talpak szintjéhez mérve. A két ág hátsó végét ívesen megfaragott keményfa léccel kötötték össze. Ez a léc a csúsztatóra helyezett kád, hordó stb. biztosítását szolgálja. A keresztlécet a két ág lefaragatlan végének vállszerű peremére szögezték föl.

A szán vontatása egy erős, nagyfejű vascsavar segítségével történik, mely az orrtőkébe van beverve. Erre akasztják rá a tézslaláncot, vagy ide erősítik fel a kisefákat tartó keresztrudat. Az csúsztató egyik oldalába is nagy vasszög van ütve, hogy lecsúszás ellen biztosítsa a fölrakott terhet.

A csúsztatót egész évben lehet használni. Legkönnyebben havon csúszik, mégis a munkák adta szükségletek szerint többet vontatják sáron vagy száraz úton. A nógrádiak nagy dongás edényeket szoktak rátenni. Csúsztatóra téve viszik ki a borospincéhez a mustot, bort. Csúsztatón szállítják a cefrét is, ha a pálinkafőzőbe mennek. Azok a gazdák, akiknek nincs kútjuk, vagy akik több ivóvizet akarnak hozni, csúsztatóra rakott vizeshordóval indulnak a közkutakhoz.

A csúsztató használata azért előnyös, mert könnyű a folyadékkal telt nehéz edényeket ráhelyezni. A szekérrel való szállítás nagyobb emelést, több fáradságot kíván, több veszéllyel is jár. A csúsztatóra a hordót, kádat egyszerű husángokkal segítik fel, melyek a földre támasztva egykarú emelő gyanánt működnek. Többen, több oldalról emelik így a hordót, s apró mozdula-

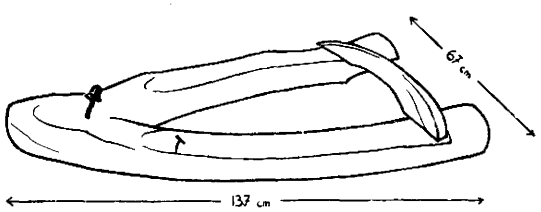

1. ábra. Csúsztató. Nógrád, Nógrád m. Néprajzi Múzeum

2. ábra. Hordó ráhelyezése a csúsztatóra

tokkal illesztik helyére. A csúsztatóba két ökröt vagy lovat szoktak fogni, s elbír 8—10 mázsa súlyt is.

Nógrádon a csúsztató használata leginkább a bor s a must szállításához kapcsolódik. Ez a szállítási szükséglet a pincék sajátos elhelyezéséből adódik. Nógrád község Nógrád vára alatt, a várhegy északi, északkeleti aljában fekszik. A község borospincéi a várhegy északi és keleti oldalán helyezkednek el, utcákba rendezve több sorban egymás fölött. Ezek a pincék földbe, illetve sok esetben kőbe mélyített üregek, melyek szükség szerint ki vannak boltozva, keményebb kőzetben azonban boltozás nélkül is tartanak. Csak egy-kettőhöz tartozik elől építettfalú, présházszerű helyiség — ezek is újabbak többnyire. A legtöbb pincének csupán keskeny, boltozatos bejárata van, mely közvetlen a pinceüregbe vezet. (Hasonló pincesorok vannak a környező községek mellett is, így a szomszédos Tolmácson, Diósjenőn — itt néha a telkek távoli végében —, de Balassagyarmat környékén is, pl. Szügyön.) Emlékezet szerint régen a szőlő kisajtolása, a szőlővel végzett munka sosem a pincénél történt, hanem mindig az udvaron. A pincéhez már a must került, mégpedig a csúsztató segítségével.

A vidék szőlőgazdálkodásában nagy törést jelent a múlt század vége, a philloxera pusztítása. A község régi, igen jelentős szőlőterületei tönkrementek, az új telepítések jóval kisebb méretűek. Változott a pincék használata, fontossága is. Kevés pince épült azóta s a meglevőkben is a kevés bor mellett répát, krumplit tartanak. Akinek azonban van pincéje s bortermése, a csúsztatót még ma is használja. A lakóház s a borospince közötti forgalom mellett más feladatok is szükségessé teszik a csúsztatót. A Néprajzi Múzeumba került példányt például azért készítette használója 1956-ban, hogy rajta vihesse a cefrét a pálinkafőzőhöz. (A fát erdei favágó munkája közben szemelte ki s hozta haza.) Csúsztatóját többször elkérték a szomszédok is. A csúsztató eladására csak akkor állt rá, mikor sikerült biztosítania, hogy kap megfelelő fát egy újabb elkészítéséhez.

Ahogy a nógrádiak visszaemlékeznek, a csúsztató mindig a múzeumi példányhoz hasonlóan készült. Régen legszívesebben tölgyfából állították elő. A használatban erősen kopott, de nem vasalták meg sosem — ha elkopott, újat csináltak.

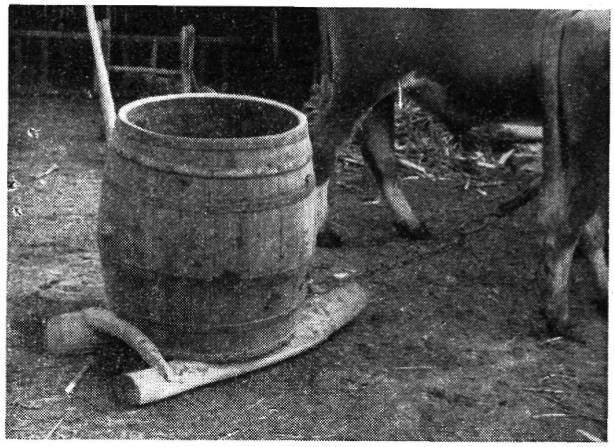

3. ábra. A csúsztató útra készen, ökörfogattal

Az egyszerű nógrádi csúsztató igen régies szállítási eszköz. Valószínűleg a terhek, rakományok csúsztatására használt lombos-ágas fából alakult ki. Ennél a kezdetleges szállítási módnál kisebb fát, nagyobb gallyat vágnak le, s erre halmozzák a szállítandó terhet, leginkább szénát, gabonát, olykor azonban követ is. Ez az eljárás ismert az egész Kárpáti hegykoszorúban, a Beszkidektől[1] palóc földön át[2] Beregig ésMáramarosig[3], erdélyi románokig[4] és székelyekig[5].

Másfelől — *Gösta Berg* fejtegetései szerint — a nógrádi csúsztatónak megfelelő természetes ágasfa-szánok s méginkább a hasonló kéttalpú csúsztatóformák reprezentálják a bonyolultabb épített szánok kialakulásának kezdeteit[6].

A nógrádi csúsztatóhoz hasonló szánok, kezdetlegességük ellenére is, nagy területen voltak használatosak a közelmúltban. A nógrádi csúsztató nem áll elszigetelten közvetlen táji környezetében sem. *Andrásfalvy Bertalan* megfigyelése szerint a szomszédos Diósjenőn is használnak hasonló szánt, ugyancsak kádak, hordók szállítására s ugyancsak „csúsztató" néven.[7] *Gunda Béla* is megtalálta, fényképezte ezt a szállítási módot több nógrádi községben[8]. Lengyelországból s a Balkánról *K. Moszynski* említ hasonló formákat[9] s az *L. Baran*

[1] *L. Baran:* Ke studiu smyků a saní na Valašsko. Valašsko I. (1952) 57. kk. — Hasonló adatok morva vidékekről: *J. Vorářek—L. Baran:* Doprava na smycích u nás i poznámky k její kulturní historii. Česky Lid, 1948. 71. kk.

[2] *Hoffmann Tamás:* Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethnographia LXVII. (1956) 556—557. *Herkely Károly:* Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. NÉ XXXIII (1941) 259—260.

[3] *G. Berg:* Sledges and Wheeled Vehicles. Stockholm, 1935. Nordiska Museets Handlingar 6. Plate III/1. *Szabó Oreszt:* A magyar oroszokról (Ruthének). Budapest, é. n. 113.

[4] *Pálfy Mór:* Képek a Gyalui havasokról. Kolozsvár 1897. 42. *Pávay V. Ferenc:* Ősegyszerű szállítási mód Erdélyben. NÉ X (1909) 240—241.

[5] *Györffy István*, Magyarság Néprajza[1] II. 258—259.

[6] *G. Berg* i. m. 75—77.

[7] *Andrásfalvy Bertalan* szíves közlése.

[8] *Gunda Béla* szíves közlése. — A pestmegyei Valkóról a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményének F. 10.380. számú felvétele hasonló, bár rövidebb szán-típusokat ábrázol.

[9] *K. Moszyński:* Kultura ludowa słowian. I. Krakow 1929. 629—630.

által leírt valašskoi szánok közt is vannak olyan, ékalakban összeillesztett kéttalpú példányok, melyek a bemutatott csúsztatóhoz hasonlítanak — bár nem egyetlen ágasfából készülnek s húzó rúdjuk van.[10] *Gunda Béla* az Erdélyi Érchegységben figyelte meg ágasfából készült egyszerű szán használatát, mellyel szántóföldek tisztogatásánál az alkalmatlan köveket szállították el[11].

A távolabbi európai előfordulásokat *Gösta Berg* vette számba. Összeállítása szerint ágasfából készített, s hasonló formára ácsolt egyszerű szánok használatosak voltak Svédországban, Norvégiában, Dániában, Angliában s az Ibér félszigeten[12]. Ezt az elterjedési képet egyre újabb közlések egészítik ki s részletezik.[13] Az ágasfa csúsztató ezenkívül nem ismeretlen más világrészekben sem.[14]

A csúsztató e közlések szerint általában nagysúlyú rakományok szállítására szolgál, igen sokszor a legelőkön, szántóföldeken akadályozó köveket távolítják el vele. De hasonló, egyszerű szánformák hordók (ivóvíz) szállításánál is felbukkannak[15].

Formája révén tehát a Néprajzi Múzeum új tárgya egy régies szállítóeszköz széles elterjedési körébe illeszkedik, s tanúsítja, hogy ágasfa-csúsztatókat (Gaffelschleife) Északmagyarországon is használtak.

A csúsztató Nógrád községben kialakult hagyományos használata pedig egy települési sajátságról vall: a falu melletti pincevárosról. Nógrádon a csúsztatót leginkább a lakóudvar s a borospince közötti szállításoknál használták — a csúsztató a térben elkülönült udvar s pince összetartozásának mintegy tárgyi kifejezése volt.

Hofer Tamás

Die Gaffelschleife („csúsztató"), ein Transportgerät aus Nógrád

Der kurze Artikel befasst sich mit einem primitiven Transportgerät, einer Gaffelschleife, welche in letzter Zeit der Sammlung des Ethnographischen Museums einverleibt wurde. Es wird aus Akazienholz, aus einem zweiästigen Baumstamm verfertigt, dessen zwei rückwärtigen Astenden mit einem Querholz zusammengebunden sind. Der Gegenstand stammt aus der Gemeinde Nógrád (im Komitate Nógrád, Nordungarn), in welcher sowohl ungarische als auch slowakische Bevölkerung lebt. Dort benützt man ihn noch heute, hauptsächlich zum Transport von großen Fässern, während des ganzen Jahres. In der Gemeinde Nógrád — und auch in den benachbarten Dörfern — stehen die Weinkeller gruppenweise ausserhalb des Dorfes. Die Bewohner erledigen die Transporte zwischen Wohnhaus und Weinkeller mittels solcher Gaffelschleifen. Zum Schlusse weist der Verfasser auf die Verbreitung dieses Schleifentypes im Karpatenbecken hin, weiters auf Grund der Angaben *G. Berg*-s in Europa, und deutet die kulturgeschichtliche Stellung dieses Gerätes an.

[10] *L. Baran* i. m.

[11] *Gunda Béla* szíves közlése.

[12] *G. Berg* i. m. 76.

[13] *Krüger, Fr.:* Die Hochpirenäen. Teil C. Abschnitt l. Transport und Transportgeräte. Barcelona 1936. 180—181. — *Schmolke, W.:* Transport und Transportgeräte in der französischen Zentralpyrenäen. Hamburg 1938. 45. — *Mogey, J. M.* and *Thompson, G. B.:* Primitive Transport Vehicles in Ulster. Man 1951 No. 3. — *Sautier, A.:* Immerwährender Kalender von La Forcla. Schweizer Heimatbücher Nr. 13/15. Bern, é. n. 15. — *Scheuermeier, P.:* Bauernwerk in Italien, der italiänischen und ärtoromanischen Schweiz. Bd. II. Bern, 1956. 126, 364.

[14] *Hutton, J. H.:* Assam Megaliths. Antiquity 3 (1929) 336—337. — *Walton, J.:* The Forked Sledge in Southern Afrika. Ethnos 19 (1954) 24. kk.

[15] *Berg, G.:* i. m. 75, Plate X/1.

Kazalfedő gereblye Göcsejből

Egy göcseji gyűjtőút alkalmával Tálasi István professzor volt szíves felhívni a figyelmemet a *födő gráblá*nak nevezett eszközre. Ezt a szerszámot ezideig sem a néprajzi, sem a mezőgazdasági szakirodalom nem tartotta számon. Még Gönczi nagy göcseji monográfiája sem tesz róla említést. Egyedül Pável Ágoston utal egy alkalommal röviden arra, hogy az Őrségben több *födügráblát* látott, amivel a gabonaasztag tetejére ennek lefödése céljából a vizes szalmát felhúzzák[1]. Részletesebben azonban nem szól róla, pedig ez a szerszám a magyar agrártechnika fejlett fokának bizonyítéka s mint ilyen figyelmet érdemel.

A fedő gereblye *(födő grábla, asztagfödő grábla, kazalfödő grábla)* Göcsej nagy részén jól ismert eszköz. Lényegében egyszerű darab s nem más, mint egy ritkafogú, nagyméretű gereblye, melynek nyelét megnyújtották. Négy részből áll: a gereblyefejből, fogakból, kávából és nyélből. A fejrész lapos lécdarab, mely rendszerint fenyő vagy nyárfából készült, tehát könnyű puhafából, mert terjedelme miatt arra kell törekedni, hogy minél kisebb súlya legyen. Hossza 100—120 cm körül mozog, szélessége 10—15 cm, vastagsága pedig 3—8 cm. Vannak laposabb és vaskosabb példányok, a rendelkezésre álló fa erősségének megítélése szerint. A fejrész tartja össze az egész gereblyét, ebbe vannak becsapolva a fogak, a nyél és a káva. Rendszerint négy foga van, de ritkábban előfordul ötfogú példány is. Három fogat a fejbe rögzítenek kettőt a szélén, egyet középen, a negyediket a nyélbe, ott ahol a káva azt keresztezi. A fogak hossza egyforma, 20—30 cm között mozog. A faragott, kihegyezett fogak a gereblyefejbe félig befúrt lyukba vannak beleütve s mindig keményfából készülnek. A nyél alsókar vastagságú gömbölyű fenyőfa, melynek a kérgét lehántolják. Hossza általában 500—600 cm s a vastagabb részét rögzítik ékeléssel a fejrészbe fúrt kerekded vagy ovális lyukba. A káva a nyél és a fej rögzítésére szolgál. Jó hüvelykvastagságú mogyoróág, melynek két végét a fejbe fúrt két lyukba erősítik úgy, hogy a *hajtiványfa* 80—90 cm szabálytalan sugarú félkört alkot. A nyélhez vagy hozzákötik, vagy hozzászögezik. A káva készülhet hasított mogyorófából is.

A földgráblát évente csak egyszer használják, a gabona behordásakor, a a kazalrakás alkalmával[2]. Az öregek úgy emlékeznek, hogy régebben inkább köralaprajzú asztagot szoktak rakni a pajtába be nem férő gabonából. A század végén a téglalap alakú asztagok terjedtek el, melyeknek nyeregtető szerű felső

[1] *Pável Ágoston:* Őrségi képek. Vasi Szemle III. (1936) 335.

[2] A kazal és asztag szó ma Göcsejben meglehetősen keveredik, de ugyanez látható *Gönczi F.:* Göcsej 566. is.

része volt. Ezeket jól be kellett fedni, hogy be ne ázzanak. A befedéshez használták és használják ma is a fedőgráblát. A magas, gyakran 8—10 méteres kazal tetejére és oldalára a födőanyagul szolgáló szalmát ezzel a gereblyével juttatták el. A lefedést végző ember a kazal tetején helyezkedett el s a kazal oldalán leeresztette a födőgráblát s annak kifelé álló fogai közé alul jó nagy csomó szalmát raktak. A tetőn álló a szalmacsomót a gereblyével felhúzta s a kazaltető ferde oldalára ráborította, eligazgatta. Ezután újabb csomót húzott fel, melyet az előző mellé helyezett s ezt addig folytatta, míg az egész kazlat be nem fedte. A hosszú nyél nemcsak arra volt jó, hogy a szalmát felhúzzák vele, hanem a kazal további részeit is elérték egy helyből s így járkálás nélkül lehetett a födést végezni. A magkihullás ezzel minimálisra csökkent. A kazal lesimítása, a szalma leszorítása után a födőgrábla visszakerült ismét a helyére, a pajta hátsó falára, a kerítés mellé, vagy más félreeső helyre, ahonnan csak a következő kazalrakáskor, egy év múlva került elő.

Pável idézett cikkében bemutat egy *ormozugráblát*, mely teljesen megegyezik a göcseji födőgráblával — amennyire a fényképről meg lehet állapítani[3]. Ezt azonban nem kazalfedésre használták, hanem tetőfedésre. A *sárhuzogatu*nak is nevezett eszközzel húzták fel a gerinc lefödésére, lezárására szolgáló sáros szalmát[4]. Pável nem tesz említést arról, hogy formailag hogyan viszonylott egymáshoz a két szerszám, de mint két külön darabról beszél a födügráblárol és az ormozugráblárol. Göcsejben is ismerték a sáros szalmával, zsuppal történő ormozást, de itt nem gereblyével húzták fel a háztetőre a szalmát, hanem *kapaccs*al, kétágú nyeles vashoroggal.[5] Mivel más vidéken is hasonló szerszámmal húzták fel a háztetőre a sározott zsuppot, arra gondolhatunk, hogy az eredeti funkció mégis csak a kazalfedés lehetett s talán az őrségi *ormozugrábla* és *födügrábla* egy szerszám[6]. Alkalmilag helyenként használhatták tetőfedésre is, de ez csak másodlagos rendeltetés lehetett. Göcsejben belüli elterjedéséről annyit tudunk, hogy az északi rész falvaiban, Teskánd, Hottó,

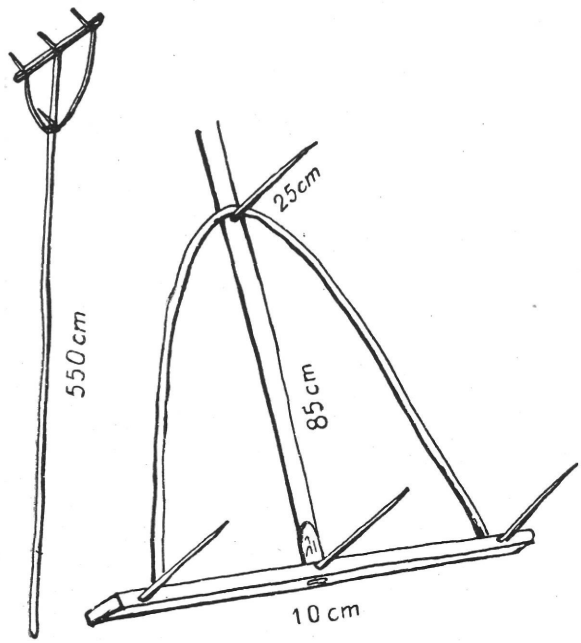

1. ábra. Födőgrábla

[3] *Pável* i. m. 324.
[4] Uo. 323.
[5] *Barabás J.:* Scheunentypen in Göcsej. Acta Ethn. V. (1956) 96.
[6] *Nagy J.:* A Hegyhát-vidék építkezése. NÉ. I. (1900) 89.

Kávás, Böde, Kustánszeg általános. Göcsej középpontjában Szilvágyon is találtunk több példányt. De a Mura mentén Tornyiszentmiklóson és Dobriban már nem ismerik s nem is használtak hasonló szerszámot. Elterjedésterületének pontos körvonalazása nagyobb kutatást igényelne s feltehetően osztrák kapcsolatokat is feltárna. Úgy látszik azonban, hogy a Heves megyében használt hasonló eszköznek eltérő funkciója miatt nincs összefüggése a göcseji kazalfedő gereblyével.[7]

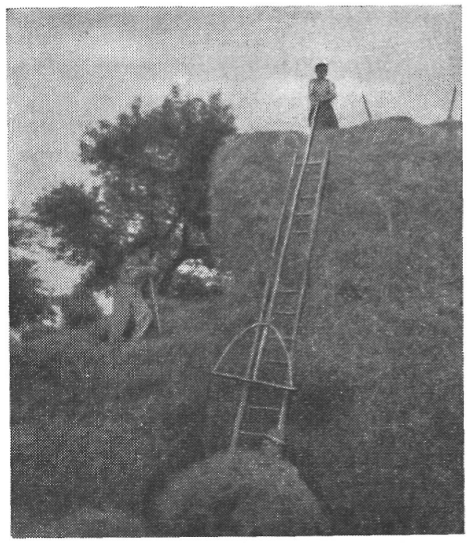

2. ábra. Födőgrábla használata. Böde

A fedőgrábla létrejötte a művelődéstörténeti háttér elemzésével tisztázható. Előfeltétele a nagyobbméretű gabonatermelés, amikor a termés már a pajtában nem helyezhető el s a szabadban is nagyobb méretű kazlak rakását teszi szükségessé. Ilyen méretű gabonatermelésről a XIX. századot megelőzően Göcsejben nem beszélhetünk. Csak a vasekék meghonosodásával, a XIX. század második felében növekszik itt a gabonatermelés olyan fokra, hogy az a gazdák jórészénél is kiszorul a pajtafiókból. Valószínű, hogy a gépi cséplés elterjedését megelőzte, hisz a kazal alapos lefödése, eső elleni megvédése a hosszú ideig tartó kézicséplés esetén a viszonylag bő csapadékkal rendelkező vidéken indokolt elsősorban. A cséplőgép elterjedése után fennmaradását viszont indokolja az a tény, hogy a falu egy-két cséplőgépje hónapokig dolgozott s néha bizony csak augusztusban került egyes gazdákhoz a masina, tehát az alaposabb kazallefödés célszerű volt. Az idősebb emberek is úgy tudják, hogy födőgráblát régebben is használtak, ezért nem tehetjük a múlt század utolsó évtizedeire a keletkezését, hanem inkább a század harmadik negyedére.

Eredete formailag a szénagyűjtő gereblyéből jól levezethető, ennek nagyobbított változata. Nehézséget csak az jelent, hogy Göcsejben a hasított, ékelt vagy természetes ágú gereblyék a használatosak. Így keletkezési helyét, már az elterjedés területének kör- vonalazatlansága miatt is nyitva kell hagyni. Az viszont alig kétségbe vonható, hogy a múlt század második felében alakult ki s a parasztság elmélyült, kifinomult mezőgazdasági munkatechnikáját bizonyítja.

Barabás Jenő

[7] *K. Csilléry Klára* és *Hofer Tamás* szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az Alföld északi peremén használnak kazalegyengetésre a födőgráblához hasonló eszközt. A szuhahutaiak délebbi falvakba megrendelésre vittek ilyesféle gereblyéket, de ezeket a szalma eligazítására, nem pedig a felrakására használták.

Ein Feimrechen aus Göcsej

Der Verfasser beschreibt den Gebrauch des auf zwei Abbildungen dargestellten Geräts, das in der ungarischen Fachliteratur bisher noch nicht erwähnt wurde. Dieses Gerät ist der Feimrechen (Schoberrechen), ung. *kazalfedő gereblye*, mit dem nach der Ernte die Feime gedeckt werden. Zum Decken der Feime verwendet man Stroh. Das Abdecken der Feime soll das im Freien aufgefeimte Getreide vor dem Regen schützen. Der Verfasser ist der Meinung, daß dieses Gerät im vorigen Jahrhundert aufkam, als der Getreideanbau immer größere Ausmaße annahm und das noch ungedroschene Korn in den Scheunen nicht mehr Platz hatte. Doch mußte man dieses Gerät noch vor der Verbreitung des Maschinendreschens eingeführt haben, denn später verzögerte sich der Drusch nicht mehr so lange Zeit. Nichtsdestoweniger wird dieses Gerät heute noch gebraucht. Der Mann, der oben auf dem Feim steht, greift mit dem langstieligen Rechen hinab, zieht damit die Strohbündel herauf, die er dann zum Abdecken des Feims verwendet. Die Verbreitung dieses Geräts ist noch nicht genau bekannt. Der Verfasser bringt Angaben über die Verwendung dieses langstieligen Rechens in mehreren Ortschaften *Göcsejs* im südwestlichen *Dunántúl* (Transdanubien). Es wäre lehrreich, wenn man über den etwaigen Gebrauch dieses Geräts in den angrenzenden österreichischen und slowenischen Gebieten etwas erfahren könnte.

Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1956. évi működéséről

1. A múzeum szervezeti tevékenysége

A múzeum 1956. évi munkája a megállapított tervek alapján, a kialakult szervezeti keretekben folytatódott. Az új Magyarság Néprajza kiadvány célkitűzéseinek megfelelően állították be tudományos dolgozóink kutatásaikat az egyes részterületek felmérésével, ennek alapján alakult ki az egyes részletervekben a gyűjtés és feldolgozás iránya.

Ugyanakkor nem hanyagolta el a múzeum a tudományos feldolgozáson alapuló bemutatást sem, a múzeum nevelő, népművelő munkáját. Ezt a célt szolgálták a múzeum épületében s a múzeumon kívül rendezett kiállításaink.

Megélénkültek a külföldi kapcsolatok, számos külföldi kutató dolgozott múzeumunkban s kutatóink is nagyobb számban fordultak meg külföldön, ismerkedtek meg az ottani múzeológiai és tudományos munkával, folytattak terepkutatást és elmélyítették a kutatásokat elősegítő személyes kapcsolatokat.

A múzeum tudományos szakköre a Néprajzi Társaság szakosztályainak munkájával összekapcsolva vitatta meg a felmerült szakkérdéseket. Három külföldi néprajzos kutató tartott beszámolót a múzeum szakkörén: *Vilko Novak*, a szlovén néprajzi kutatásokat ismertette, *Ingeborg Weber-Kellermann* szakterületéről tartott beszámolót, *Vuia Romulus* pedig előadást tartott a román település és építkezés köréből.

A múzeum tudományos tanácsa megvitatta a múzeum 1955. évi tervjelentését és az 1956. évi tervét.

2. A múzeumi tárgyak gyarapítása, restaurálása, raktározása és nyilvántartása

Az előző évben elvégzett gyűjteményanyag felmérése alapján tervszerűen folytatódott a tárgyi anyag gyűjtése, egyes gyűjteménycsoportok összefüggő anyagának megszerzése. Ezzel szorosan összekapcsolódott a fényképezés munkája, hogy a tárgyak életét — a feljegyzések, részletes alapos leírások mellett — képeken és lehetőleg filmen is megörökítsék. Ki kell emelnünk a gyűjtések során az átányi ólaskert tárgyi anyagának összeállításával, valamint a bodonyi ház rekonstrukciójával kapcsolatos gyűjtő és feldolgozást előkészítő munkát.

Az év folyamán összesen 906 tárgy került be a múzeumba, ebből gyűjtögetés, vadászat, méhészet 6, gazdálkodás 149, halászat, víziélet 9, állattartás, pásztorélet 107, közlekedés, teherhordás 16, népi építmények 22, bútor és házberendezés 116, textil és viselet 250, kerámia és üvegtárgyak 53, konyhafelsze-

relés, táplálkozás 16, népi mesterségek 1, hagyománytárgyak 137, Afrika 7, Indonézia 3, Oceánia 14.

A múzeumi anyag tervszerű átrendezése és ezzel a tárgyak gondosabb védelme tovább folytatódott. Ezzel és a kiállításokkal kapcsolatban végezte a konzerváló és restauráló műhely munkáját. Restaurálásra került 1531 tárgy, rekonstruáltak 26 tárgyat. Az egyes gyűjteménycsoportok évenként visszatérő állandó gondozásán kívül konzerválásra került 2625 tárgy.

Az Ethnológiai Adattár folytatta a régi néprajzi gyűjtők kéziratanyagának megszerzésére irányuló törekvését. Gyarapodás kb. 18 000 oldal kézirat. Folytatódott a kéziratanyag szakmutatózása és ezzel egyre jobban lehetővé válik a hatalmas anyag felhasználása. A fényképgyűjtemény gyarapodása 3819 db.

A múzeum könyvtára 445 db könyvvel, 1988 db folyóirattal, 88 aprónyomtatvánnyal és 23 db mikrofilmmel gazdagodott.

3. Tudományos gyűjtő és feldolgozó munka

A terepen folyó munkák általában az egyes kutatók téma szerinti feldolgozásaihoz kapcsolódtak. Legnagyobbrészt a gazdálkodás régi és új formáit kutatták, ezzel együtt jelentős levéltári kutatás és feldolgozás folyt a település területén is. A többi gyűjtő terepmunka és feldolgozás egyenletesen oszlott meg a népélet egyéb ágain. Az év folyamán értékes kutatómunka folyt a határon kívüli magyarság körében, főleg Szlovákiában. Ezt a munkát a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetével való jó együttmunkálkodás tette lehetővé. A néprajzi atlasz anyaggyűjtése terén is megindult a munka, a terepkutatás előfeltétele volt a kérdőív megvitatásra való előkészítése.

A gyűjtések megoszlása téma szerint: gazdálkodás 210 nap, házbelső, építkezés, település 134 nap, viselet, textil 75 nap, népi társadalom vizsgálata 11 nap, néphit és népszokások 114 nap, folklór (szövegfolklór, tánc, népzene) 40 nap, történeti néprajz, tudománytörténet 22 nap, atlaszkutatás 43 nap. Összesen 649 nap.

A társadalmi gyűjtőhálózat szervezése tovább folyt; jelenlegi taglétszám 455. A gyűjtők irányítására több kis kérdőívet szerkesztettünk, ezen felül két nagyobb összefoglaló kérdőívet, *Kovács Ágnes:* Népmese és *Szendrey Ákos:* Lakodalmi szokások.

Az 1956. évi néprajzi pályázatra beérkezett 133 pályamunka 5500 oldal terjedelemben. Díjat nyert 43 pályázó, dicséretben és könyvjutalomban részesült 16 pályamunka.

A tudományos feldolgozás során számos munka készült el és jelent meg az év folyamán, részben szakcikkek formájában a néprajzi és más folyóiratokban, részben könyvalakban. Elkészült vagy folyamatos előkészítésben van sok tanulmány, ismertetés, ezek egy része előadás formájában hangzott el és került megvitatásra a múzeum szakkörében. Csak a jelentősebb dolgozatokat, tanulmányokat soroljuk fel:

Anyagi kultúra köréből: *Boross Marietta:* Pestmegyei paradicsomkultúra. (NÉ. XXXVIII. [1956] 129—161.) — *Csermák Géza:* Siófoki hajózástörténeti kiállítás vezetője. 1956. — *Vincze István:* A magyar népi szőlőkultúra (kézirat). — *Belényesy Márta:* Állattartás a XVI. században Magyarországon. (NÉ

XXXVIII. [1956] 23—59.) — *Uő.:* Ekés művelés és termesztvényei Magyarországon (kézirat). — *Uő.:* Középkori agrártörténeti kutatások módszertani problémái (kézirat). — *Uő.:* A középkori agrártörténeti kutatás eddigi eredményei. (Agrártörténeti Szemle) — *Molnár Balázs:* Körösmenti halászat (kézirat). — *K. Kovács Péter:* A falu tehene. (NÉ. XXXVIII. [1956] 277—302.)

Település, építkezés, házbelső: *Hofer Tamás:* Hajdúböszörményi földművesek karámja. (Ethn. LXVII. [1956] 483—518.) — *Uő.:* Hordozható szélfogó és kerekjászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben. (NÉ. XXXVIII. [1956] 261—270.) — *Szolnoky Lajos:* Udvar és építkezés Vajdácskán. (Ethn. LXVII. [1956] 593—632.)

Viselet, textil: *Dajaszászy F. Józsefné:* A mezőkövesdi kuzsu. (NÉ. XXXVIII. [1956] 61—82.) — *Fél Edit:* Györffy István, Matyó népviselet c. kötet szerkesztése.

Díszítőművészet, kerámia: *Molnár Balázs:* Domaházi tükrös. (NÉ. XXXVIII. [1956] 271—276.)

Szellemi kultúra köréből: *Csermák Géza:* Az istensegitsi székely juhászok jogszokásai (kézirat). — *Diószegi Vilmos:* A samánhit emlékei a magyar népi kultúrában (kézirat). — *Kovács Ágnes:* Kriza János, székely népköltési gyűjtemény. 1956. — *Uő.:* Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében. (NÉ. XXXVIII. [1956] 223—260.) — *Szendrey Ákos:* Bobolás, babvetés. (NÉ. XXXVIII. [1956] 119—129.) — *Avasi Béla:* Ötfokúságból hétfokúság. (Ethn. LXVII. [1956] 262—273.) — *Takács Lajos:* A históriások alkotásmódja. (Ethn. LXVII. [1956] 225—240.) — *Rajeczky Benjamin:* Ungarische Klagetypen. (Jahrbuch des Instituts für d. Volkskunde. 1956.) — *Uő.:* Gregorian und vergleichende Volksmusikforschung (kézirat). — *Vargyas Lajos:* Dudazene. (Tud. Akadémia Oszt. Közlemények. 1956.) — *Uő.:* A magyar népzene funkcionális vizsgálata. (Jahrbuch des Instituts f. d. Volkskunde. 1956.)

A népi társadalom vizsgálata köréből: *Sz. Morvay Judit:* Asszonyok a nagycsaládban. 1956. — *Sándor István:* Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. (NÉ. XXXVIII. [1956] 185—196.)

Egyetemes néprajz köréből: *Bodrogi Tibor:* Néprajzi kutatás az új Kínában. (Ethn. LXVII. [1956] 29—55.) — *Boglár Lajos:* Adatok a délamerikai indiánok dohányzásához. (NÉ. XXXVIII. [1956] 169—184.) — *Vajda László:* Kulturtypen in Ostafrika. (Arch. Ethn. Forschungen. 1956.)

Tudománytörténet, múzeológia, bibliográfia: *Sándor István:* Magyar Néprajztudomány 1945—1955. 68 l. — *Uő.:* A matyók néprajzi bibliográfiája. 1956.

A múzeum kiadványai 1956-ban: Megjelent a Néprajzi Múzeum Értesítője XXXVIII. évfolyama, 336 oldal terjedelemben. Megindult a múzeum könyvtárának kiadásában az Index Ethnographicus.

A Néprajzi Társaság kiadásában, de múzeumi szerkesztésben *(Rajeczky Benjamin* és *Vargyas Lajos)* megjelent a Bartók Béla emlékkönyv.

4. Ismeretközlő és felvilágosító munka

Múzeumunk ismeretközlő munkáját kiállítások rendezésével, előadások tartásával és népszerűsítő közleményekkel valósította meg. Múzeumon belül

rendeztük és nyitottuk meg az Afrika népei c. kiállításunkat. Ugyanitt mutattuk be az Albánia Népi Művészete kiállításunkat. Új szerzeményeinket és kiemelt műtárgyainkat időszaki kiállítás keretében mutattuk be.

Múzeumon kívül rendezett kiállítások: Pesterzsébeten Óceánia, Afrika, Amerika, Ázsia népeinek kultúrája — művészete; — Siófokon hajózástörténeti kiállítás; — Tihanyban néprajzi kiállítás; — nemzetközi anyagot állítottunk ki Győrben, Nagykanizsán.

A TTIT Budapesti szervezetének művészeti szakosztályával közös rendezésben kéthetenként rendeztünk előadásokat múzeumunk előadótermében. Ezeken felül előadásokat rendeztünk intézményekben, üzemekben.

5. A múzeum külföldi kapcsolatai

Külföldi kapcsolataink tovább fejlődtek. A Szlovák Akadémia Néprajzi Intézetével együttműködve négy szlovák kutató végzett gyűjtőmunkát Tótkomlóson magyar néprajzkutatókkal együtt, a készítendő tótkomlósi monográfia számára. Ugyanakkor négy magyar végzett gyűjtést a szlovákiai Rudnán, előkészítve a község monografikus feldolgozását.

Az év folyamán több magyar kutató végzett terepkutatást Szlovákia különböző helyein: *Sz. Morvay Judit*, *Diószegi Vilmos*, *Vincze István*, *Hofer Tamás*.

Számos külföldi néprajzkutató töltött hosszabb-rövidebb időt a Néprajzi Múzeumban, tekintette meg gyűjteményeinket, folytatott megbeszéléseket szakkérdésekben, tartott előadást. Így Németországból *W. Steinitz* professzor, az akadémiai néprajzi intézet igazgatója, *H. Kothe* professzor és *I. Weber-Kellermann* az intézet munkatársai, valamint *R. Langner* professzor, a drezdai népművészeti múzeum igazgatója; Jugoszláviából *V. Novák* ljubjanai egyetemi tanár; Ausztriából *A. Mais*, a bécsi néprajzi múzeum igazgatója; Csehszlovákiából *J. Jech*, *H. Johnova*, *A. Plessingerová*, *L. Holý*, *M. Stuchlik* a prágai tud. kutatók; Lengyelországból *Henzel*, a varsói anyagi kultúra intézetének vezetője; Romániából *R. Vuia* egyetemi tanár.

Szendrey Ákos

Bericht über die Tatigkeit des Ethnographischen Museums im Jahre 1956

1. Die organisatorische Tätigkeit des Museums

Die Arbeit des Museums im Jahre 1956 wurde in Organisationsrahmen auf den festgelegten Grundlagen weitergeführt. Die Forscher trachteten ihre Untersuchungen mit der geplanten Neuausgabe der „Ethnographie des Ungartums" in Einklang zu bringen, was die Hauptzüge der Materialsammlung und Bearbeitung in der Detailfragen bestimmte.

Hierbei vernachlässigte das Museum auch die Veröffentlichung des wissenschaftlich bearbeiteten Materials nicht und hat alles aufgeboten den pädagogischen Zielsetzungen und Popularisierungsaufgaben des Museums gerecht zu werden. Zu diesem Zwecke wurden teils in den Räumlichkeiten des Museums, teils ausserhalb derselben Ausstellungen veranstaltet.

Die ausländischen Beziehungen waren recht lebhaft. Zahlreiche Forscher arbeiteten in unserem Museum, wobei erhöhte sich auch die Zahl unserer Gelehrten, die die Möglichkeit hatten nach Ausland zu fahren um die wissenschaftliche und museologische Arbeit an Ort und Stelle zu studieren und die persönlichen Verbindungen, die für die Forschungstätigkeit so wichtig sind, zu vertiefen.

Im Fachzirkel des Museums wurden die Probleme der Forschungen im Zusammenhang mit der Arbeit einzelner Sektionen der Ethnographischen Gesellschaft einer Diskussion unterzogen. In diesem Zirkel wurden auch Vorträge gehalten. Vilko Novak sprach über den Stand der ethnographischen Forschungen in Slowenien. Ingeborg Weber-Kellermann gab eine Übersicht über die Probleme, die im Zusammenhange mit ihren eigenen Forschungen erwachsen sind. Romulus Vuia behandelte in seinen Vortrag die rumänischen Ansiedlungen und die bezügliche Architektur.

Der wissenschaftliche Rat des Museums besprach den Bericht über die Durchführung des Arbeitsplanes des Museums im Jahre 1955 und fügte seine Bemerkungen zum Plan von 1956.

2. Vermehrung, Restaurierung, Aufbewahrung und Registrierung des Museummaterials

Auf Grund des im vergangenen Jahr gemachten Erfahrungen setzte man das Sammeln und Vervollkommnung des Materials for. Diese Tätigkeit wurde mit Photographieren ergänzt, damit das Material — nebst ausführlichen Beschreibungen — auch in Abbildungen oder Filmschleifen verewigt wird. Von diesen Arbeiten sind zwei Abhandlungen, u. zw. die Monographie „*Átányi ólaskertek*" (= Kobengarten in Átány) und die Rekonstruktion des Wohnhauses in Bodony, hervorzuheben.

Im Laufe des Jahres wurde die Sammlung des Museums mit 906 neuen Akquisitionen bereichert. Hiervon betrafen

6	Gegenstände	die Sammelwirtschaft, Jagd und Imkerei,
149	„	die Wirtschaft im allgemeinen,
9	„	die Fischerei und das Wasserleben,
107	„	die Viehhaltung und das Hirtenleben,
16	„	den Verkehr und die Lastenbeförderung,
22	„	die volkstümlichen Bauten,
116	„	die Möbel und Hausrat,
250	„	die Textilien und Tracht,
53	„	die Keramik und Glaswaren,
16	„	die Küchenausrüstung und Ernährung,
1	Gegenstand	das volkstümliche Gewerbe,
137	Gegenstände	die Tradition,
7	„	Afrika,
3	„	Indonesien,
14	„	Ozeanien.

Die planmässige Umstellung des museologischen Materials wurde festgesetzt und trug dem Schutz der Gegenstände nicht unwesentlich bei. Diese Arbeit wurde nebst Veranstaltung der Ausstellungen der Konservierungs- und Restaurierungswerkstätte anvertraut. Sie konservierte 1531, restaurierte 26 Gegenstände, ausser den laufenden Konservierungen, denen 2625 Gegenstände unterzogen wurden.

Die ethnologische Datensammlung setzte ihre Tätigkeit bezüglich Anschaffung der Manuskripte früherer Ethnographen. Die Vermehrung machte cca 18 000 Seiten aus. Das Material wurde mit Sachregister versehen, so dass die Benützung der Manuskripte viel bequemer wurde. Die Photosammlung wurde mit 3819 Aufnahmen bereichert.

Die Bibliothek des Museums vermehrte sich mit 445 Bänden, 1988 Zeitschriften, 88 kleineren Drucksachen und 23 Mikrofilmen.

3. Wissenschaftliche Sammlungstätigkeit und Bearbeitung der Materialien

Die Arbeiten am Forschungsort entsprachen der Erforschung der Arbeitsthesen einzelner Forscher. Zumeist wurden die alten und neuen Formen der Volkswirtschaft erforscht, wobei auch die Angaben der Archive über die Ansiedlungen berücksichtigt waren. Die übrigen Forschungen und Bearbeitungen am Forschungsort verteilten sich zwischen anderen Zweigen des Volkslebens ziemlich gleichmässig.

Im Laufe des Berichtjahres führte man eine äusserst wertvolle Forschungsarbeit die Auslandsungarn betreffend aus. Untersucht wurden die Ungarn, die jenseits der Landesgrenzen,

besonders in der Slowakei ansässig sind. Diese Arbeit wurde durch die freundliche Kooperation mit dem Ethnographischen Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften ermöglicht.

Die Materialsammlung für den Ethnographischen Atlas wurde ebenfalls begonnen. Vor allem trachtete man die Fragebögen zusammenzustellen, um sie nachher einer Diskussion unterbreiten zu können.

Die Sammelarbeiten verteilten sich auf Grund ihrer Thematik folgendermassen und nahmen insgesamt 649 Forschungstage in Anspruch:

Volkswirtschaft	210	Tage
Ansiedlungen, Bauten, Ausbildung der Interieure	134	„
Textilien, Tracht	75	„
Untersuchung der bäuerlichen Gesellschaftsstruktur	11	„
Volksglauben, Gebräuche	114	„
Folklore (Texte, Tanz, Volksmusik)	40	„
Historische Ethnographie, Geschichte der Ethnographie	22	„
Atlasarbeiten	43	„

Der Ausbau des gesellschaftlichen Sammlernetzes wurde fortgesetzt. Die Zahl der Mitglieder erreichte 455. Zur Orientierung der Sammler wurden mehrere kleine Fragebögen zusammengestellt, ausser den zwei grösseren: *Kovács, Á.:* Népmese (= Volksmärchen), *Szendrey, Á.:* Lakodalmi szokások (= Hochzeitengebräuche).

In Verbindung mit dem ethnographischen Landeswettbewerb erhielt das Museum 133 Preisschriften, die insgesamt 5500 Seiten betrugen. Von den Arbeiten wurden 43 preisgekrönt, 16 erwiesen sich als lobenswürdig.

Die wissenschaftliche Forschungstätigkeit ergab zahlreiche fertige Arbeiten, die im Laufe des Berichtjahres entweder selbständig, oder in den Zeitschriften. Man hat zahlreiche Abhandlungen und Rezensionen fertiggestellt. Manche hievon wurden im Fachzirkel des Museums bereits vorgetragen und besprochen. Wir führen hier nur die wichtigsten an.

Aus dem Problemenkreis der materiellen Kultur:

Boross, M.: Pestmegyei paradicsomkultúra (= Tomatenkultur im Kom. Pest; NÉ. XXXVIII. [1956] 129—161). *Csermák, G.:* Siófoki hajózástörténeti kiállítás vezetője (= Leiter der schiffahrtsgeschichtlichen Ausstellung in Siófok), 1956. *Vincze, I.:* A magyar népi szőlőkultúra (= Die völkische Weinbaukultur in Ungarn; Manuskript). *Belényesy, M.:* Állattartás a XVI. században Magyarországon (= Tierzucht in Ungarn im XVI. Jahrhundert; NÉ. XXXVIII. [1956] 23—59). *Dieselbe Verfasserin:* Ekés művelés és termesztvényei Magyarországon (= Der Anbau mit Pflügen und seine Produkte in Ungarn; Manuskript). *Dieselbe Verfasserin:* Középkori agrártörténeti kutatások módszertani problémái (= Die methodologischen Probleme der mittelalterlichen agrarhistorischen Untersuchungen; Manuskript). *Dieselbe Verfasserin:* A középkori agrártörténeti kutatás eddigi eredményei (= Die bisherigen Ergebnisse der mittelalterlichen agrarhistorischen Untersuchungen; Agrártörténeti Szemle [= Agrarhistorische Revue]. *Molnár, B.:* Körösmenti halászat (= Die Fischerei längs des Flusses Körös; Manuskript). *K. Kovács, P.:* A falu tehene (= Die Dorfkuh; NÉ. XXXVIII. [1956] 277—302).

Siedlung, Bauweisen, Innenausbildung des Hauses:

Hofer, T.: Hajdúböszörményi földművesek karámja (= Der Pferch der Ackerbauern in Hajdúböszörmény; Ethn. LXVII. [1956] 483—518). *Derselbe Verfasser:* Hordozható szélfogó és kerekjászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben (= Die Rekonstruktion eines tragbaren Windfangs und einer Rundkrippe in Hajdúböszörmény; NÉ. XXXVIII. [1956] 261—270). *Szolnoky, L.:* Udvar és építkezés Vajdácskán (= Der Hof und Bauweise in Vajdácska; Ethn. LXVII. [1956] 593—632).

Tracht, Textilien:

Frau Dajaszászy, F. J.: A mezőkövesdi kuzsu (= Der kurze Pelzrock „kuzsu"; NÉ. XXXVIII. [1956] 61—82). *Fél, E.:* Györffy István, Matyó népviselet c. kötet szerkesztése (= Die Redaction der Arbeit von I. Györffy, Die Volkstracht der „Matyóbevölkerung").

Ornamentik, Keramik:

Molnár, B.: Domaházi tükrös (= Der Spiegelhalter von Domaháza; NÉ. XXXVIII. [1956] 271—276).

Geisteskultur:

Csermák, G.: Az istensegítsi székely juhászok jogszokásai (= Juristische Usancen der szekler Hirte von Istensegíts. Manuskript). *Diószegi, V.:* A samánhit emlékei a magyar népi kultúrában (= Die Überbleibsel des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur; Manuskript). *Kovács, Á.:* Kriza János, székely népköltési gyűjtemény (= J. Kriza, Volkspoesiesammlung der Sekler), 1956. *Dieselbe Verfasserin:* Ipolyi Arnold folklórgyüjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében (= Die Folkloresammlung von A. Ipolyi im Archiv des Ethnographischen Museums; NÉ. XXXVIII. [1956] 223—260). *Szendrey, Á.:* Bobolás, babvetés (= Wahrsagen mit Bohnen; NÉ. XXXVIII. [1956] 119—129). *Avasi, B.:* Ötfokúságból hétfokúság (= Von Fünfstufigkeit bis zu Siebenstufigkeit; Ethn. LXVII. [1956] 262—273). *Takács, L.:* A históriások alkotásmódja (= Die Schöpfungsmethode der Verfasser historischer Gesänge; Ethn. LXVII. [1956] 225—240). *Rajeczky, B.:* Ungarische Klagetypen (= Jahrbuch des Instituts für die Volkskunde), 1956. *Derselbe Verfasser:* Gregorian und vergleichende Volksmusikforschung (Manuskript). *Vargyas, L.:* Dudazene (= Die Musik von Dudelsack) Osztályközlemények (= Veröffentlichungen der Abt. II. der Ung. Akad. der Wissenschaften, 1956]). *Derselbe Verfasser:* A magyar népzene funkcionális vizsgálata (= Die funktionelle Untersuchung der ungarischen Volksmusik; Jahrbuch des Instituts f. d. Volkskunde, 1956).

Untersuchungen über die bauerliche Gesellschaftsstrucktur:

Morvay, J.: Asszonyok a nagycsaládban (= Die Frauen in den Grossfamilien), 1956. *Sándor, I.:* Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében (= Heimat und Saisonarbeit im Leben der Matyó von Mezőkövesd; NÉ. XXXVIII. [1956] 185—196).

Allgemeine Ethnographie:

Bodrogi, T.: Néprajzi kutatás az új Kínában (= Ethnographische Untersuchungen im Neuchina; Ethn. LXVII. [1956] 29—55). *Boglár, L.:* Adatok a délamerikai indiánok dohányzásához (= Geschichtliches zum Rauchen der südamerikanischen Indianer; NÉ. XXXVIII. [1956] 169—184). *Vajda, L.:* Kulturtypen in Ostafrika; Arch. Ethn. Forschungen, 1956.

Geschichte der Ethnographie, Museologie, Bibliographie:

Sándor, I.: Magyar Néprajztudomány (= Ungarische Volkskunde) 1945—1955, 68 Seiten. *Derselbe Verfasser:* A matyók néprajzi bibliográfiája (= Die ethnographische Bibliographie der Matyó), 1956.

Veröffentlichungen des Museums im Jahre 1956:

Herausgegeben wurde der XXXVIII Jahrgang des Anzeigers des Ethnographischen Museums (= Néprajzi Múzeum Értesítője) in einem Umfang von 336 Seiten. Im Verlag der Bibliothek erschien die erste Nr des Index Ethnographicus.

Rajeczky, B., und *Vargyas, L.*, redigierten ein Gedenkbuch zu Ehren von B. Bartók.

4. Popularisierungstätigkeit und erklärende Arbeit des Museums

Die Popularisierungstätigkeit des Museums bestand aus Ausstellungen, Vorträgen und populärwissenschaftlichen Veröffentlichungen. Die Ausstellungen wurden teils in den Räumlichkeiten des Museums, teils ausserhalb derselben veranstaltet. Innerhalb des Museums wurde die Ausstellung die Völker Afrikas (Afrika népei) veröffnet. Dortselbst wurde die Ausstellung die Volkskunst in Albanien (Albánia Népi művészete) veranstaltet. Die Neuerwerbungen und wertvollen Gegenstände des Museums waren dem Publikum in Saisonausstellungen vorgelegt.

Ausserhalb der Räumlichkeiten wurden folgende Ausstellungen organisiert: die Kunst und Kultur der Völker von Ozeanien, Afrika, Amerika, Asien in Pesterzsébet; Geschichte der Schiffahrt — Ausstellung in Siófok; ethnographische Ausstellung in Tihany; internationales Materiel wurde den Besuchern in Győr und Nagykanizsa vorgelegt.

Gemeinsam mit der Kunstsektion der Budapester Organisation von TTIT wurden zweiwöchentlich im Museum Vorträge gehalten. Ausser dem wurden Vorträge in den verschiedenen Institutionen und Werkstätten veranstaltet.

5. *Die ausländischen Beziehungen des Museums*

Die ausländischen Beziehungen des Museums entwickelte auch weiterhin. Im Auftrage des Ethnographischen Instituts der Akademie der Wissenschaften in der Slowakei führten 4 Slowakischen Forscher in Tótkomlós Sammlertätigkeit aus, deren Material zur Grundlage einer Monographie dienen soll. Gleichzeitig hiermit unternahmen 4 ungarische Ethnographen eine ähnliche Arbeit in Rudna, wo ebenfalls eine Monographie vorbereitet wird.

Im laufenden Jahr fuhren mehrere Ethnographen (J. Morvay, V. Diószegi, St. Vincze, Th. Hofer) nach der Slowakei um dort an Ort und Stelle Untersuchungen anzustellen.

Zahlreiche ausländische Ethnographen verbrachten eine mehr oder minder längere Zeit in unserem Museum um unsere Sammlungen anzuschauen, manche Detailfragen mit den ungarischen Spezialisten zu besprechen oder aber Vorträge zu halten. Aus Deutschland besuchten das Museum Prof. *W. Steinitz*, Direktor des Ethnographischen Instituts der Akademie für Wissenschaften, Prof. *H. Kothe* und *I. Weber-Kellermann*, die wissenschaftlichen Mitarbeiter des genannten Instituts; Prof. *R. Langner*, Direktor des Museums für Volkskunst in Dresden; aus Jugoslawien Prof. *V. Novák*, Ljubljana; aus Oesterreich *A. Mais*, Direktor des Ethnographischen Museums in Wien; aus der Tschechoslowakei die Forscher *H. Johnova*, *A. Plessingerová*, *L. Holý*, *M. Stüchlik*; aus Polen *Henzel*, Direktor der materiellen Kultur in Warschau; aus Rumänien Prof. *R. Vuia*.

Á. Szendrey

Néger-Afrika Népei

(A Néprajzi Múzeum kiállítása)

A Néprajzi Múzeum 1956. október 13-án megnyílt Afrika-kiállítása Néger-Afrika népeinek és kultúrájának bemutatására vállalkozott olymódon, hogy felépítésében egyúttal e népek és kultúrák történeti rétegződését is érzékeltesse.

A kiállítás bevezető — lépcsőházi — része az afrikai kutatástörténet kiemelkedő alakjait mutatja be, ismertetve röviden tevékenységüket s egy térképen feltüntetve felfedezőútjaikat is. Az első terem főfala a *földrajzi környezettel*, ezzel az afrikai kultúrák sajátságos alakulásában fontos szerepet játszó tényezővel ismertet meg bennünket. Ugyane főfalon a legfontosabb afrikai *rassztípusokkal* találkozunk (bambutid, khoisanid, negrid, orientalid), majd maguknak a kultúráknak bemutatása következik. Elsőnek a legprimitívebb *zsákmányoló kultúrák* anyaga tűnik elénk. A zsákmányoló kultúrák Afrika sivatagi, félsivatagi és őserdei tájain otthonosak s bennük a gyűjtögetés és a vadászat a környezeti feltételeknek tulajdoníthatóan más és más hangsúllyal jelentkezik. Térkép tünteti fel a sivatagi (busman) és őserdei (pigmeus) zsákmányolók földrajzi elhelyezkedését s gazdag fényképanyag tájékoztat a mindennapi élet legfontosabb tevékenységeiről. A busman sziklarajz művészetet néhány kitünő másolat érzékelteti. A terem másik oldalán az ún. *őserdei növénytermelő kultúrák* anyagával találkozunk. E kultúrákat az őserdő övezetbe benyomult néger csoportok alakították ki, melyeknek élete a banán és különböző gumós növények ültetvényes termelésén alapszik. A kultúra főleg a Kongó északi tájain otthonos, legtisztább képviselőiként a Kwango és az Ituri mellékén élő néger csoportokat említhetjük. A tárlókban hajítókések, ékszerek s avatási öltözékek láthatók, az egyébként gyér tárgyi anyagot fényképekkel egészíti ki a rendező.

A második terem első része a *parasztkultúrákkal* foglalkozik. Ezeket komplex földművelő és állattartó gazdálkodást folytató népek alakították ki; főleg a szavannás vidékeken otthonosak. Bevezetőben a gabonafélék elterjedését ismerjük meg, majd a tárlókban a kapás földművelés eszközanyaga, hangszerek, agyag- és faedények, fegyverek, ékszerek és faplasztika tárul a szemünk elé; egy falon a halászcsoportok életét mutatja be néhány fénykép, míg egy nagy, mesterien elkészített diorámában tóparti falurészletet láthatunk. A terem második részében a *pásztorkultúrák* anyaga látható. A pásztornépek Kelet- és Észak-Afrika, kisebb mértékben Dél-Afrika styeppés és félsivatagos tájain élnek; legfontosabb tenyésztett állatuk északon a teve és a kecske, keleten a szarvasmarha. A pásztorkultúrák legismertebb képviselői Dél-Afrikában a hottentották, Kelet-Afrikában a hima-törzsek és a maszaik. A bemutatott anyag legnagyobbrészt Kelet-Afrikából származik. A kiállításban térkép szem-

lélteti a pásztorkultúrák elterjedését, a fényképanyag a legfontosabb állatfajtákat, a velük való foglalkozást stb. ismerteti. A tárlókban tök- és bőredények, kolompok, állatszobrok, viseleti darabok, a fémtechnika eszközanyaga s fegyverek láthatók. A terem harmadik része az afrikai bennszülött kultúrákban megnyilvánuló *magaskulturális hatásokat* tárja elénk a tárgyi anyagon keresztül. Elsősorban a libiai—berber—mediterrán, továbbá a megalithikus, valamint az orientális magaskultúrák hatottak jelentősebb mértékben Afrika bennszülött kultúráira. A tárgyi anyagot itt elsősorban faplasztika (szobrok és maszkok), díszesen faragott edények, pénz és fegyverek képviselik ; a fényképanyag a magaskultúrák életének néhány jellemző vonását mutatja be.

A kiállítás harmadik, utolsó terme két részre oszlik. Az egyik fal az afrikai *magaskulturákkal* foglalkozik ; képanyagában Benin és Zimbabwe kultúráját vázolja, térképen bemutatja az afrikai házitípusok elterjedését. Egy diorámaszerűen elkészített fétis-kunyhó élénkre festett falaival s művészi ábrázolásaival a nyugatafrikai kultikus festészetről tájékoztat. A másik fal a *modern Afrika* ismertetésének van szentelve. Térképek közlik a legfontosabb tudnivalókat a mai Afrika politikai arculatáról, az európai, keleti és a benszülött lakosság megoszlásáról, a fontosabb nyersanyagok lelőhelyeiről és a közlekedési útvonalakról. A szöveg- és a fényképanyag a modern Afrika jellemző vonásait (iskolarendszer, építkezés, ültetvényes, gyári és bányamunka stb.) tárja elénk ; az európai hatások és a régi bennszülött tradíciók összeolvadásából kialakult új művészetet benini és nyugat-afrikai plasztikai alkotások fényképe érzékelteti. Egy tárló modern művészeti és iparművészeti anyagot mutat be s fekvőtárlókban az afrikai bennszülött irodalommal (amhara és haussza szövegek) és az Afrikára vonatkozó tudományos irodalommal találkozunk. A lépcsőházi zárórész továbbfolytatja az afrikai kutatók felsorolását, egy térképen pedig Afrika felfedezéstörténetével ismerkedünk meg.

A kiállítás — véleményünk szerint — célját elérte s nemcsak a laikus látogatónak, de az afrikai néprajzban tájékozatlan szakembernek is komoly tanulsággal, maradandó élménnyel szolgál. A rendezők a kiállítást a legújabb tudományos eredmények alapján építették fel s így az szakmailag kifogástalannak mondható. A feliratok röviden, velős tömörséggel tájékoztatják a látogatót a legfontosabb tényekről ; a történeti és etnológiai szemlélet maradéktalanul érvényre jut. A megoldásokat természetesen befolyásolta a Múzeum birtokában levő tárgyi anyag egyenlőtlen megoszlása s ezért többhelyütt kénytelenek voltak fényképekkel helyettesíteni a hiányzó tárgyakat (zsákmányoló kultúrák, magaskultúrák : Benin és Zimbabwe). Míg a falak és táblák fotomontázsainak és grafikai munkáinak szakmai és művészi kivitelezését, megoldásait elsőrendűnek tartjuk, az a véleményünk, hogy a tárgyi anyag bemutatására a rendezők már kevesebb figyelmet fordítottak. Hiányoljuk a tárlóban elhelyezett fényképeket, melyek egy-egy esetben a tárgyak használatát megfelelően érzékeltethették volna s kifogásoljuk egyes tárlók zsúfoltságát is. Különösen zavaró ez a második terem harmadik részében, ahol a művészi anyag dominál s ahol az egyes tárlókban egymástól típusban és művészi értékben elütő alkotások sokasága teszi nehézzé a valóban kiemelkedő darabok felismerését és tanulmányozását. A kiállítás használhatóságát emelik a kétnyelvű főszövegek is. A diorámák kivitelezése igen jó ; a tárgyi anyag restaurálása és konzerválása kitűnő.

Bodrogi Tibor